

776 a. 824.

A

POLITIKAI GAZDASÁG

KÉZIKÖNYVE.

KIR. JÓZSEF MÜEGYETEM.
KÖZGAZDASÁGI SZEMINÁRIUM

BAUDRILLART HENRIK

FRANCZIA MŰVE NYOMÁN

KIDOLGOZTA

KELETI KÁROLY.

MAGYAR KÖZGAZDASÁGI
TÁRSASÁG

PEST.

EMICH GUSZTÁV TULAJDONA

1863.

1988

1989

POLITIKAI GAZDASÁG

A KÖZLEKEDÉS

DR. GÖSSZÉ IMRE

BAUDILLART HENRIK

NYOMTATÁS

1863

KÖNYV

MAGYAR KÖZLEKEDÉS

TÁRSASÁG

ELŐSZÓ.

Midőn a „politikai gazdaság kézikönyvét“ a közönség kezére bocsátom, be kell néhány szóval mutatnom az eredeti szerzőt, kinek nyomán e „kézikönyv“ készült.

Baudrillart Henrik az európai hírvélemények nemzetgazda, Chevalier Mihály tanítványa s ennek ajánlata folytán hivatott meg 1852-ben a Collège de France nemzetgazdasági tanszékére, ő egyszersmind főszerkesztője a „Journal des Économistes“ czímű nemzetgazdasági szaklapnak. Hogy tanári minőségében feladatának lelkiismeretesen megfelelhessen, műve előszavában tett saját vallomása szerint, át kelle tanulnia mindazon kérdéseket, melyeket ily tanfolyam magában foglal s mindig újra visszatérnie e tudomány *alapeszméihez*, mert megvala győződve, hogy csak az *elemek* biztos útján haladhat sikerrel ily fontos tudomány előadásában. Ez alapeszmék, ez elemek vannak lerakva Baudrillart „Manuel d'Économie politique“ czímű művében s ő meg is említi előszavában, hogy bátran így czimezheti vala könyvét: „A politikai gazdaság alapeszméi,“ ha attól nem tart,

hogy e czím által visszariasztja a közönség azon részét, mely igényteljes czimektől irtózik; hogy pedig a könyvében foglalt tanok biztosabban jussanak rendeltetésök helyére, inkább a „kézikönyv“ szerény czímét választá.

Ugyan e czímet és ugyanez indokból tartottam meg magam is, midőn a francia mű alapul vételével hasonszellemű és irányú, bár némiképp változtatott tartalmú művel iparkodtam hazai tudományos irodalmunk gyarapításához járulni.

A „kézikönyv“ czímet különben igazolja az anyag rendszeres beosztása és a fogalmak szabatos meghatározása, és valamint a francia szerző azon iparkodott, hogy belőle egy alapos kérdés se maradjon el, és minden fontosabb állítást egy-egy kitünő nemzetgazda tekintélye támogasson, úgy magam is törekedtem, hogy a mivel egyik másik fejezetet megtoldtam, vagy a hol újat állítottam, azt szintén tekintélyes nemzetgazdák tanával és állításával be tudjam bizonyítani. Miután pedig a híresebb angol és francia források már Baudrillart által valának felhasználva, többnyire csak a német, nem kevésbé híres nemzetgazdák munkáira szorítkoztam, melyek a francia szerző előtt nagyobb részt ismeretlenek valának, s innen magyarázható, hogy Nebenius, Rau, Hoffmann, List, Roscher, Kautz és mások nevei többször előfordulnak, noha a francia eredetiben, List kivételével nem találhatnak.

Hazai irodalmunk aránylag nem épen szegény nemzetgazdasági művekben s így könnyen fölmerülhet azon kérdés: vajjon szükséges-e nálunk a nemzetgazdaság kézikönyve, midőn épen e téren mutathatunk fel híres neveket, elismert tehetségeket és nem egy alapos eredeti művet is? Felelet helyett idézek néhány szót a francia mű előszavából, melyben Baudrillart elmondván, hogy a francia irodalomban több oly elemi mű létezik, mely hosszabb idő óta magának sikert biztosított, felbátorítva mintegy önmagát, hogy saját művével mások után lép a versenytérre, így szól: „Az erkölcsi és poli-

तिकai tudományok — úgymond — örökös változásnak vannak alávetve; és ha megengedjük is, hogy leglényesebb alapeszmék szilárdak, azon változás, melyet az idő idéz elő az elmék és tárgyak állapotában, megváltoztatja egyúttal a fontosság fokát is, melyet ezen vagy amaz alapeszme kifejtésének tulajdonítunk. Tekintsünk körül, és el kell ismernünk, hogy a tudományok történelmében minden egyes pillanatnak megvan saját kedvencz kérdése, valamint minden korszaknak megvan saját előitélete. A politikai gazdasággal hasontermészetű tudományoknak, előadásuk és magyarázatuk módjára nézve bizonyos fokig változniok kell, azon fokig t. i. a meddig az ezzel foglalkodó elmék megújulnak, és azon változáson kívül, melyet a tudomány önmagában végrehajt. Ez magyarázza meg azt, hogy a politikai gazdaságról a múlt században, vagy e század elején irt művek népszerűségök egy részét elvesztették, jóllehet belsőkép megtartották teljes érdemöket. Végre pedig arra, hogy hasznosak legyünk, nem okvetlenül szükség, hogy valamit *jobban* tegyünk meg elődeinknél; gyakran elég, ha több tekintetben csak *másképp* cselekszünk. Ha az igazság egy, az út, melyen hozzá juthatni, számtalan s minél inkább szaporodik az út, annál több kilátása lehet a különféle elmének, hogy föllelje azt, mely valóban oda vezet... “

Ezt Franciaországban irták, melynek irodalmi gazdagságával koránsem versenyezhetünk. Ha nem csak számszerint gazdagabb irodalomban kitűnő helyet foglal el Baudrillart kézikönyve, melyről Kautz hazánkfia irodalmi történetében azt mondja: „hogy eszmegazdagságánál, tökéletességénél, világosságánál és rendszeres beosztásánál fogva a legjobb művek egyike, melyet a nemzetgazdaság angol, francia és olasz irodalmában bírnak“, úgy az még sokkal inkább állhat meg a magyar irodalomban, mely a nemzetgazdaság szakában eddig ugyan kitűnő neveket, de kevesebb rendszeres, tudományos beosztású könyvet mutathat fel: mert a meglevő művek

töbnyire csak a nemzetgazdaság mezején felmerülő napi kérdésekkel foglalkoztak; az egész tudományt magában foglaló művek pedig részint elavultak, tudományunknak az utóbbi évtizedekben tett nagy haladásánál fogva, részint pedig, ha újabbak, csak e mű készülése közben jelentek meg, mint például Karvasy népszerű gazdaságtana, mely nincs is arra szánva, hogy a tudomány magasabb igényeinek megfeleljen, vagy csak egy részök jelent még meg, mint például Kautz nemzetgazdászata, melynek utóbbi két füzete még csak most van sajtó alatt, művének első két füzete pedig szintén csak akkor került ki alóla, midőn e kézikönyv már nagyjából elkészült.

Van különben még más ok is, mely Baudrillart kézikönyvének átdolgozására bátorított, ez pedig az, hogy az eredeti mű nem csupán szárazon adja elő a tudomány egyes elismert tételeit, nem csak szabályokat alkot és nem csak elősorolja az eddig megállapított vezéreszméket és alapelveket, hanem kimutatja egyúttal azok természeti összefüggését, mintegy egymásból folytatja azokat és okszerű következtetés útján származtatja le magát a nemzetgazdasági tudományt, mi által párosulva a francia előadási módor szépségével és világosságával, érdekes olvasmányt nyújt annak is, ki e tudománnyal alaposabban nem foglalkozott, megismerteti a tárggyal és anyaggal és talán kedvet is ébreszt benne, hogy ez elemi művet nem elégetve, magához a tudomány mestereihez forduljon s ez által a napunkban annyira fontos tudomány alapos tanulmányozására serkenjen.

E célzt a magyar átdolgozásban is elérni vala hő óhajtásom; hogy ettől, főkép az előadás kecsességében elég távol maradtam, világos előttem, iparkodtam különben azt más irányban helyre ütni. Összeállítam a nemzetgazdaság rövid történelmét, hogy e tudomány iránti érdekeltséget növeljem s hazai közönségünket is tüzetesb tanulmányozására buzdítsam; összefoglaltam külön szakaszban a communista és socialista tanok főtéte-

leit, hogy a műben előforduló, épen e tanokra vonatkozó czáfolatok érthetőbbé legyenek; megváltoztattam a tudomány általános részével foglalkozó egyes fejezeteket, újakat szőttem be és megtöltöttem egyes helyeket, hogy a mit az előadás hiányosb volta az eredeti mű becséből elvonna, azt az anyag bősége és helylyel-helylyel megváltoztatott beosztása pótolja.

A kézikönyv belsejére, főképen pedig az eredeti szöveg és az általam beszótt bővítésekre nézve meg kell még jegyezni, hogy mindenütt az eredeti mű előadási modorát követtem. Nincs e könyvben megkülönböztetve, mit mondott Baudrillard, mit én, de igenis meg van jelölve a forrás, a honnan ő vagy én merítettünk. Ez inkább önmehtagadásnak vehető, mint hiúságnak; s én meg vagyok elégedve, ha az, mivel az átdolgozásban az eredeti szöveghez hozzájárultam, ennek becsét nem csökkentette. Kerültem, a mennyire lehetett, a szövegben kívüli jegyzeteket, nehogy a könyv kényelmes kezelhetése ez által szenvedjen. Ezért talán kevesebb statisztikai adattal is találkozunk az olvasó, mint a mennyi az ily művekben többnyire lenni szokott, s a hol vannak is, többnyire a szövegbe foglalják. A hol lehetett, magyar példákat használtam; ha ez aránylag kevés, annak is tulajdonítható, hogy sok és alkalmas, főképen pedig hiteles hazai adatokat mindeddig csak gyéren bírnak.

Még egy megjegyzésem van: a nemzetgazdaság alapeszméihez rendszeresen csatoltni szokott, úgynevezett gyakorlati része e kézikönyvnek nincs. Benne a nemzetgazdasági és államgazdasági politika nincs elkülönítve egymástól, de minden fontosabb kérdésnél tekintetbe van véve nem csak a társadalmi fejlődés, hanem az állam befolyása is. A mi pedig az ötödik részt illeti, melynek tárgya voltaképen az államháztartás körébe vág, ott, meg kell vallanom, hogy bár bővítve van a francia szöveg, készakarva csak egyes részeket tárgyaltam, melyek t. i. összhangzásban a mű előbbi ré-

szeivel, mélyebben vágnak nem csak az állam, hanem a nemzet benső életébe is.

Ha a magyar átdolgozás által egyebet sem értem el, mint azt, hogy közönségünk a jeles francia művel megismerkedve, kedvet kap e napjainkban mind fontosbbá váló társadalmi tudomány tanulmányozásához, úgy a cél el van érve s engem azon öntudat fog jutalmazni, hogy gyenge erőmhöz képest én is hozzájárultam a nemzetgazdasági tudomány iránti érdekeltség növeléséhez, tanai ismertetéséhez és elterjedéséhez hazai körökben.

Pesten, nov. 5. 1862.

Keleti Károly.

TARTALOM.

Első rész.

Általános nézetek.

	<i>Lap</i>
I. FEJEZET. A gazdasági jelenségek és természetes rendjük általános átnézete.	1
II. FEJEZET. A politikai gazdaság fogalma és bölcsészeti elvei	6
III. FEJEZET. A politikai gazdaság viszonya a többi tudományhoz.	15
IV. FEJEZET. A politikai gazdaság hasznossága és fontossága.	20
V. FEJEZET. A politikai gazdaság tudományának történelme.	
I. <i>A tudomány fejlődése.</i>	22
II. <i>A politikai gazdaság hasznában.</i>	35
III. <i>A socialismus és communismus.</i>	38
VI. FEJEZET. A politikai gazdaság csak a birtoklott és cserélhető javakkal foglalkozik.	43
VII. FEJEZET. A tulajdonról.	
I. <i>A tulajdon joga.</i>	45
II. <i>A tulajdon társalmi hasznossága.</i>	52
III. <i>A tulajdonból eredő jogok.</i>	55
IV. <i>A tulajdon elmélete bizonyítja mindast, a mi a politikai gazdaság bölcsészeti elveiről mondatott.</i>	56
VIII. FEJEZET. A politikai gazdaság tudományának módszerei és fő-felosztása.	58

Második rész.

A termelésről.

I. Szakasz: A tulajdonképeni termelésről.

I. FEJEZET. A termelés.	62
II. FEJEZET. Miként történik a termelés.	76

II. Szakasz: A termelés tényezőiről.

	<i>Lap</i>
III. FEJEZET. A munka.	82
I. A munka viszonya a szabadsághoz és felelős éghoz.	82
II. A munka viszonya a társasághoz.	89
III. A munka fejlődésének törvényei.	107
IV. FEJEZET. A tőke.	
I. A tőke természete.	111
II. A munka és tőke összhangja.	117
III. A tőkének gépekben, találmányokban, vagy más alakban megjelenése.	121
IV. Az álló és forgó tőke szerepe.	126

III. Szakasz: A termelés különböző nemeiről, vagy az ipar különféle ágairól.

V. FEJEZET. Az iparnemek osztályozása.	128
VI. FEJEZET. A földmivelő-ipar s a földbirtok	131
I. Nagy vagy kis birtok, nagyobb vagy csekélyebb mi- velésök.	135
II. A mezőgazdaság különféle rendszerei.	146
VII. FEJEZET. A kézműipar.	153
VIII. FEJEZET. Foglалó ipar (nyers beszerzés).	158
IX. FEJEZET. A szállítási vagy mozgó ipar s a közlekedés eszközei.	162
I. A szállítási módoknak összehasonlítása.	162
II. A közlekedési utak építése s hasznosítása az állam vagy magántársulatok által.	168
X. FEJEZET. A kereskedelmi ipar.	170
XI. FEJEZET. Az iparágak kölcsönössége.	173

Harmadik rész.

A javak forgalmáról.

I. FEJEZET. A csere.	178
II. FEJEZET. Érték és ár	185
III. FEJEZET. A pénz.	
I. A pénz szerepe s megkülönböztető jelleme.	196
II. Az állam közbizárása a pénzre nézve.	204
III. A pénzkellék aránya valamely országban. — A pénzt helyettesítő papírok.	210
IV. FEJEZET. A hitel.	215
V. FEJEZET. A bankok.	
I. Magán- és nyilvános bankok. — A bankjegyek. — A bankok némely szabályai.	224

		<i>Lap</i>
	II. Az angol, francia és osztrák (nemzeti) bank.	233
	III. Földhitelintézetek.	242
	IV. A bankok szabadsága.	246
VI. FEJEZET.	A szabad kereskedelem.	250
	I. Szabad belkereskedés.	250
	II. A szabad nemzetközi kereskedelem.	255
VII. FEJEZET.	A védvámrendszer.	261
	I. Azon aggodalomról, melylyel a nemzet készpénzének kevesbülését és fogyását tekintik. — A kereskedelmi mérlegezés.	261
	II. A nemzeti munka védelme (protection).	267

Negyedik rész.

A javak föl- és elosztásáról.

I. FEJEZET.	A javak fölosztása.	278
II. FEJEZET.	A jövedelem általában	281
III. FEJEZET.	A bér.	286
	I. A bérfizetés.	286
	II. A munkabér ára.	289
	III. A bér magassága különféle alkalmazásainál és az arra befolyással levő körülmények.	298
IV. FEJEZET.	A kamat és tőke bére.	
	I. A kamat s a tőke bére közötti különbség és lényeges azonosságuk.	303
	II. A kamat elemei; változásai. — Az uszoráskodás fölötti nézetek.	306
	III. A kamat csökkenése és viszonya az üzletben megjelenő pénzmennyiséghez.	310
V. FEJEZET.	A nyereség és a vállalkozó keresete.	315
VI. FEJEZET.	A járadék és Ricardo elmélete a földjáradékról.	
	I. A járadék.	324
	II. Ricardo elméletének tárgyalása s bírálata.	331
VII. FEJEZET.	A népesség és Malthus szabálya a népesedésről.	340
	I. A való, a mi Malthus szabályában foglaltatik.	343
	II. A Malthusféle elméletben foglalt ferde és tökéletlen nézetek.	353

Ötödik rész.

A javak fogyasztásáról.

I. FEJEZET.	A fogyasztás. — Magán és közfogyasztás.	361
II. FEJEZET.	A fényűzés.	368

	<i>Lap</i>
III. FEJEZET. A közadósság.	
I. A kölcsön. — Az adó és kölcsön összehasonlítása.	373
II. A kölcsön különféle alakjai, a függő és fedezett adósság. — Az adósság megtérítése, törlesztése és járadékká változtatása.	380
IV. FEJEZET. Az adó.	
I. Az adó jogossága és szükségessége	391
II. Az adó tárgya és az adóztatás főszabályai.	397
III. Az egyenes és közvetett adó.	405

ELSŐ RÉSZ.

Általános nézetek.

ELSŐ FEJEZET.

A gazdasági jelenségek és természetes rend-
jök általános átnézete.

Minden tudomány magában foglalja a rend eszméjét, és annyi a tudomány, a mennyi külön pálya van a világon, melyen a rend, az isteni gondviselés e látható kinyilatkoztatása jelentkezik. E rend okozza, hogy a természet-tudomány, a vegytan, a csillagászat, más bővebben ismert tudományok közt, az emberi ismeretek egyes ágait képezik, melyeket sem egymással, sem másokkal össze nem szoktak zavarni. E rend még sokkal inkább található fel oly tudománynál, melynek tárgya az ember s a társadalom, mert az erkölcsi világ s a társadalom a tényeknek bizonyos megkülönböztetett osztályait képviselik, melyek törvényeknek alávetvék.

A rendszeres haladás első feladata tehát, bebizonyítani azt, hogy létezik a jelenségeknek oly neme, melyre a *gazdasági tények* elnevezés kizárólag alkalmazható, s hogy ezek nem véletlenek és zavartak, hanem bizonyos általánossággal bírnak s bizonyos természetes rendet követnek.

A legfelölőbb tény, mely a figyelőnek, ha a társadalmat szemügyre veszi, feltűnik, az általános *tevékenység*, a *munka*, mely az emberiség közös törvénye. A *munka-felosztás*, a foglalkozások elkülönítése előhaladott művelődés jele, és valamint a fejlődés egyik leghatalmasabb oka, úgy nagyon is meglepő. Ez mondhatni a *cseréről* is, mely e különféle munkákat folytonos közlekedésbe hozván, elkerülhetlen következménye a foglalkozások elkülönítésének; mert szembeszökő, hogy oly társas államban, hol a munka igen fel van osztva, és hol minden foglalkozás

újra és újra számtalan külön működésre oszlik, a csere nem kevésbé szükséges az életre, mint maga a munka. De ha a figyelem nem is vétetnék annyira igénybe a csere öltötte különféle formák által, lehetetlen mégis, hogy az *általánosan* használt csereeszközre, a pénzre ne jusson, mely valamint a nyelv, minden mívelt nemzet közös tulajdona. Itt pedig más, még meglepőbb tény sem kerülheti ki figyelmünket: az arany és ezüst pénznek, melyen minden más értéket meg lehet vásárolni, magának is van némi értéke; de mily módon történik az, hogy egyszerű papírdarabon, melynek magában semmi értéke sincs, az ipar és művészet remekműveit, a legnagyobb arany és ezüst pénzösszegeket is meg lehet szerezni? A *hitel* míveli e csodát, s a hitelről még napjainkban is vajmi kevesen bírnak tiszta fogalommal.

E tények, bár nem egyedüliek e nemből, de megczáfolhatlanok, meglepők s tisztán felismerhetők, s azért elégségesek arra, hogy a figyelmet mind a termelők, mind azon mód felé fordítsák, mely szerint a termékek közöttük eloszolnak. A termelők némelyike keze erejével járul a közös munkához és érte *bért* kap; más észbeli tehetségeit szenteli az úgynevezett *szabad művességeknek* (orvos, ügyvéd stb.) Egy harmadik tőkével bírván s a remény által támogatva, hogy belőle jövedelmet húzand, oly vállalatokba fekteti készletét, melyek fölött maga örködik; ismét más azzal elégszik meg, hogy elhelyezve megtakarított tőkéit, azokból járadékot húz. Némelyik házakkal bírván, lakbért kap utánok, mások földbirtokosok, s telkeiket vagy magok mívelik vagy haszonbérbe adják. Egy része végre a közszolgáltatnak szentelve életét, az adók jövedelmén él. A jövedelemnek mind ezen neme szemünk előtt fejlődik. A nemzet-gazdának föladata, hogy következetesen vizsgálja forrásait, tanulmányozza a különféle okokat, melyek menetükre befolyanak, s kérdezze önmagától, vajjon melyik jövedelmi mód a leggyümölcsözőbb.

Az előadott jelenségek megkülönböztető jele az *érték*.

Ilykép jelölt bizonyos számú tényeket fölismerni, az értékek termelésében s elosztásában a kutatás külön nemét alkalmazni, annyi, mint megállapítani egy külön nemű tudomány létezését, sőt ez bizonyos pontig már körül is vonalozza a politikai gazdaság mezejét.

Itt akaratlanul azon kérdés merül föl, vajjon e gazdasági tények birnak-e eléggé az állandóság, általánosság és rendszeresség jellemével, hogy tárgyai lehessenek a tudománynak? Van-e ezen tényeknek törvényeik? — Miután nincs a világon egy neme sem a jelenségeknek, a miket az isteni gondviselés önkényre vagy véletlenre bízott volna, mért tennők föl, hogy éppen azokra tett volna különbséget, melyek oly végtelen fontosságúak, mint a gazdasági tények és jelenségek, miután ezek az emberi társadalom minden szervezésére befolyanak s úgy az állam-, mint a magánélet elrendezésénél nélkülözhetlenek?! De sorsa már az emberrel foglalkozó tudományoknak: hogy sokáig kelle elismerésért küzdeniök. Ez mindamelllett nem gátolá a bölcsészeket, hogy mindenben, a mi az emberi természet tanulmányozását illeti, a skepticismust beszélni hagyván, tovább ne haladjanak.

Igy tettek a mult század nagy gondolkodói a gazdasági jelenségekre nézve is, *Quesnay*, *Turgot*, *Smith* szintúgy hallották, hogy a munka és átalakulások világában minden *önkéntes*, és az emberi akarat szerint végtelenül *változékony*; ök nem hitték és tovább haladtak. Ók a tüzetesebben vizsgált jelenségekből bizonyos állandó, általános elemet, bizonyos föltételek eszméjét származtatták le, melyekhez a társadalom kell hogy tartsa magát, hogy a tevékenységben rend legyen, s hogy a termékenység, mely annak gyümölcse, egyre gyarapodjék e földön, hogy az ember azt hiába ne öntözte légyen izzadságával.

Ezen időtől fogva a politikai gazdaság valóban meg volt alapítva. A mennyiben azonban a figyelem csak egyes, helybeli, részletes és tapasztaláson alapuló gazdasági tényekre fordult, tekintet nélkül az egyetemesre, csakis gazdasági *észleletek* léteztek, tudomány még nem volt, mert *Aristoteles* mondása szerint: „*Nincs tudomány, csak olyanról, a mi általános.*“

Némely ellenvetés azonban már a tudomány küszöbéig emelkedett s többé el nem volt utasítható. Rövid szemlélet elegendő lesz jogosultságuk kiderítésére.

Azt állíták ugyanis, hogy az érték, mint a mindennapi tapasztalás is mutatja, nagyon változékony dolog lévén, nincs mód, hogy szilárdat lehessen oly alpra építeni, mely maga is ingadozó,

s szünet nélkül változó. Ilyféle ellenvetés, ha következetesen I resztül viszik, egyenesen oda vezetne, hogy valamennyi tapasztalati tudomány lételet lehetlenné tegye. Mert valóban a legbiznyosabb dolgok is, (mint a világosság, villanyosság, meleg st változó jelenségekre támaszkodnak. De szerencsére e változosság ki nem zárja e szabály érvényét: *a tények változnak, törvények állandók.*

Hasonló ellenvetés történt a *hasznosra* nézve. Ez, s mondják, nemzetnél úgy mint egyénnél egyre változik. — Eze igaz, nem lehet kétkedni, sőt ez nagyon is számba vendő; ennek is van határa. A lények létezésének és fejlődésének üdv föltételei, leglényegeseb összeköttetésük és viszonyosságuk csak úgy nem változik, mint természetük lényege. A világ kezdetét fogva egyik növény az emberre nézve méreg, a másik gyógyszer. Ép úgy egyik vagy másik eljárás következményeiben hasznos vagy káros, és az is lesz és marad mindenkor.

Azon gazdasági tények, melyekre fentebb utaltunk, minden nemzetnél, minden idővel közösek, és ha alakjuk sokban változik is, e változás nem hatott azon törvényekre, melyeknek alakjai alávétvék. Kikerülhetlen volt, hogy a társadalom nagyon tökéletlen és mesterkélt rendezése folytán, mely szükségképeni következménye az erőhatalomnak s hódításnak, a gazdasági törvényeket csakúgy félreismerték, mint az erkölcsieket. Megtörténhetett, sőt gyakran meg is történt, hogy akár tudatlanságból, akár önző s hibás számításból, a munka és csere öltötte formák keveset egyeztek azokkal, miket ölteniök kell vala, ha figyelemmel lettek volna azon föltételekre, melyek alatt termékenységek általában jólét érdekében leginkább növekedhetik. Mindenütt, hol e lényeges föltételek uralmát nem akadályozták, a gazdagság és vagyonság gyarapodott, a hol gátolták, mellőzték vagy elnyomták, ott nemcsak nem öregbedett, de csökkent, apadt sőt e is enyészett.

A gazdasági jelenségek szabályosságát illetőleg, tudva való, mily gyakran hallhatni az érdekek összeütközését, fejtelenséget emlegetni, a rendet keresik ott legkevésbé. Igaz, az elkésredett s hatalmas harc felszinen van s zavarnál egyebet látni nem enged, de az összhangzat nem rejlik-e alatta? Oly társadalomban, a hol a fejlődés szabadon működik, a hol valami nagy

jogtalanság e viszonyok természetét és játékát nem háborgatja, nem lesz-e ott a rendtelenség merő véletlen, birván némileg a hasznosság jellemével is, mely a gondviselés intésekkint rendre téríti az ettől eltért oktalanokat? Nem ereszkedve itt oly állítás bizonyítgatásába, mely az egész nemzetgazdasági tudományon átszövődik, csak annyit kell megemlitenünk, hogy két hatalmas ok törekszik föntartani az érdekek világában azon rendet, melyet csekély láthatósága miatt sokan vonakodnak elismerni.

Első ok az, hogy bármely termelő iparnak érdekében van összeköttetésbe jutni azon szükségletekkel, melyeket ki akar elégiteni. Innen a *hajlam* a termelés és fogyasztás közti *öszhangra*. A másik ok az, hogy mindenkinek kell saját munkájával más emberek munkájához alkalmazkodni, mely nélkül ő semmire sem képes, s mely verseny az emberi képességet százszorozza. Innen a *hajlam* a termelés különféle nemei közti *öszhangra*.

Könnyű volna történetileg megczáfolni mindazt, mit az érték felett uralkodó természetes törvények szabályossága ellen fölhoztak. Más sokféle bizonyíték közt elég ráutalnunk százszor bebizonyult czéltalanságára azon hatósági intézkedéseknek, melyekkel különféle dolgok árát meg akarták határozni, a pénz roszabbítására, mely számtalan kísérlet után is azt eredményezé, hogy a nép még sem fogadta el valódi belértékén fölül, a különféle papírpénz-kísérletekre, melyeket bankjegyeink érvénytelensége oly fenhangon gúnyol stb., ezek mind azt mutatják, hogy nem önkénytől függő dolog az érték, s hogy itt is, mint — *Montesquieu* kifejezésével élve — mindenütt, van a dolgoknak bizonyos természete, melyben a szükségképeni viszonyosságot el kell ismernünk és melyet tagadni akarni esztelenség.

MÁSODIK FEJEZET.

A politikai gazdaság fogalma és bölcsész elvei.

A politikai gazdaság jogosultságának megállapítására ed azon rendszeres út lön követve, mely az összetes fogalmaktól az vontakhoz, az ismertektől az ismeretlenekhez vezet. Ily módon á pítók meg, hogy e tudománynak van meghatározott, észreveh tárgya, mely egyszersmind bizonyos törvényekre vezethető viss: főnmarad még szigorúbb értelmezése. El kell ismernünk, hogy e tudomány jelen állásánál nehéz földadat. Némely író bele aka ebbe foglalni a munka, a működések és a gazdagság minden nem ez utóbbi kifejezés alatt értve minden rendbeli javakat, még az és szív javait is. — Mások csak az anyagi érdekek tulajdonképe uralma alatt állókat értik ide, tekintettel mindazáltal azon befolya ra, melyet az eszmék, ismeretek, szokások és a kormányzottaknak kormányhozi viszonya ezen érdekek természetére gyakorolnak. I fogalmat kölcsönzének a politikai gazdaság tudományának, *Smi óta*, a nagyobb angol, francia és német nemzetgazdák legtöbby némi változással ugyan, de a melyek sehogy sem csökkent szempontjuk egységét.

Az előre bocsájtottak után tehát úgy értelmezzük e tud mányt, mint melynek tárgya azon mód, mely szerint a tárgya termeltetnek, cseréltetnek, eloszolnak és fogyasztatnak. Miután pedig e tünemények egyike sem lehetséges munka és csere né kül, és miután más oldalról e munka és csere nem véletlenül mi ködik, világos, hogy a nemzetgazdaság tulajdonképeni mezeje azon törvények képezik, melyek a munka és csere fölött ura kodnak.

Látni való, mennyire eltér ez értelmezés attól, melyet *Sa mondi* egy, hibái daczára is, sok tekintetben becses munkájában tudományról adott, ¹⁾ hol azt állítja, hogy „a politikai gazdaságnal tárgya az embernek physikai jóléte, a mennyiben az a kormány

¹⁾ „Nouveaux principes d'Économie politique.“

müve lehet.“ Ilyféle, magában is elég hiányos értelmezés, a többek közt azon nagy hibát is foglalja magában, hogy fegyvert szolgáltat azok kezébe, kik a kormány céljait minden mások ellenében elősegítve, az ipart és kereskedelmet is a mindenható állam kezébe akarják játszani.

A tudomány nem abban találja az állam föladatát, hogy ő legyen a tulajdonképeni termelő és a társadalmi javak elosztója, hanem azt mutatja, hogy a jólét a szabad munkának eredménye menetében oly föltételeknek lévén alávétve, melyek sehogy sem függenek emberi, akár parancsoló, akár tiltó hatalomtól. Itt rejlik a főkülönbség, mely azt egyrészt a régibb szabályzó rendszertől, másrészt a sokféle alakot öltött socialismustól elválasztja.

Szükséges azonkívül, hogy a tulajdonképeni nemzetgazdaság, ennek gyakorlati tárgyától is megkülönböztessék. *Droz* mondhatá ¹⁾, hogy a politikai gazdaság célja nem egyéb, mint „a lehető legnagyobb s legáltalánosabb vagyonosság szerzése;“ s ez tökéletesen igaz. De attól lehet tartani, hogy szem elöl tévesztve a *tudomány és művesség* közötti lényeges különbséget, könnyen eltévedhetni a szervezés ezerféle részletébe, melyek a közigazgató dolgaihoz tartoznak. Sőt attól is lehet tartani, hogy az elfogult közvélemény felelőssé fogja tenni a tudományt állításaiért, a mennyiben azok az emberi nemre nézve szigorút tartalmaznak, mint az *Malthus* szabályára s népesedési elveire nézve meg is történt, melyeket vádul használtak a nemzet-gazdák ellen. — A tudomány egyedüli tárgya a szemlélet, s az egyedüli vád, melylyel illetni lehet, az, hogy rosztól szemlélt. És ha igaz, hogy a tudomány csupán azon igazságokból áll, melyek valamely egyénnek, bizonyos jelenségeknek s azok viszonyosságának szemléletében tett tanulmányaiból erednek, úgy nem hozzá tartozik, hanem a mesterséghez, hogy azokból gyakorlati szabályokat és rendeleteket gyűjtson és alkosson, melyeknek alkalmazása vagy teljesítése egy vagy más vállalatban sikerhez vezet. — A mesterséget az okosság ítélni meg, a tudományt egyedül az igazság!

Azt említettük, hogy e tudomány tárgya a javak termelése, elosztása, cserélése s fogyasztása, de mindez csak az ember közreműködésével történhetik, s így valamint minden politikai és

¹⁾ „Écon. politique, ou principes de la science des richesses.“

erkölcsi tudománynak alapja az emberi természet, úgy a politikai gazdaság is ebben gyökerezik.

Az ember tevékenységénél fogva, mint termelő, kiindulási pontja a gazdasági tényeknek, ő szükségleteinek kielégítése. A központja azoknak, mint fogyasztó. Szükséges tehát mindezelőtt, hogy az ember természetéről tiszta fogalmunk legyen tapasztalat eléggé mutatá, mily károsak az e fontos pont fölött hamis nézetek. Valamint a társadalmi kérdések megoldására is fontos a helyes nemzet-gazdasági elmélet, ép úgy szükséges a helyes erkölcsi elmélet, hogy segédelmével tágabb és szilárd alapon helyes nemzet-gazdasági elmélet emelthessék.

Ha azt állítjuk, hogy az ember szükségleteknek alávetve szabad és felelős, társas és tökéletesedhető lény, semmi olyast nem mondunk, a mit az emberi természet legföljebbes szemléltetésébe ne helyeselné, a mit mindenki maga is ne igazolna.

Ez előzményeknél jó lesz kissé megállapodnunk. Ezeket elvetve, könnyű lesz a gyakori vádakot kikerülni, miket a politikai gazdaság tudományának anyagiassága és szűk empirizmus ellen emeltek: látni fogjuk, hogy e tudomány azon alapul, a mely az emberben a legnemesebb és leglényegesebb; valamint sikerülni fog annak bebizonyítása is, hogy nem egyéb, mint az emberi természet elemeinek működtetése és az erkölcsiség legemeltettebb vezérelveinek kinyomása.

Az ember szükségleteknek van alávetve. A szükséglet mi az ember természetünknek. Nélküle bajos volna bármely élő lény életét megérteni. A szükséglet kétségkívül nyomasztó kérés, de azért senki sem fogja tagadni, hogy a szükségletek sokasága egyszersmind a nem felsőbbségének jele; mindegyik annyit kíván, a mennyivel felebb emelkedik a lények sorozatában, azaz, a mennyivel tökéletesebben él. Az állatnak több szükséglete, mint a növénynek, a lónak több, mint a csigának. Az emberek között is a műveltebb többfélélet kíván, mint a vadon élő. Ezen szükségletek, melyek az ember hármasságának, azaz, a testi, észbeli és erkölcsi rendeltetésének felelnek meg, nem akarnak elégítettetni. — Azért bátran lehet állítani, hogy a szükségletek azon szenvedések által, melyek ki nem elégítettetésök kísérik, és a jólét reménye által, mely kielégítettésüket követi, nélkülözhetlen serkentői az emberi tevékenységnek.

A személyes érdek szükségből származik. Némely bölcsész, mint *Bentham* is, hibázott, midőn minden cselekvény vezéreszméjét csupán ebben kereste. Nem egyéb szörszálhasogatásnál, mely a közvéleménnyel szintűgy ellenkezik, mint az emberi természet elemeinek szigorú bonczolgatásával, ha a jóakaratot, a szeretetet, az irgalmat, a személyes érdekekhez számítják. A rokonszenvnek nincs köze a számítással. Szintűgy szójáték s nem egyéb, ha a kötelességből, erkölcsi kötelezettségből, szóval magának az érdekeknek föláldozásából külön számítási nemet akarnak faragni. De ha az önérdék az emberi természetnek nem is egyedüli mozdonya, az ebben szintoly üdvös, mint jogos szerepet játszik. Az *önszeretet*, e szerves lényektől elválaszthatlan ösztön, az embernél valami magasabb jellemét ölti a megfontolásnak, erkölcsiségnek, sőt kötelezettségnek, melyet a vallás, elítélvén az elcsüggedést és öngyilkosságot, szentesített, midőn a reményt tevő azon három nagy erkölcs egyikévé, melyet buzgón ajánl. Személyes érdek nélkül nincs sem erkölcsi hatáskör, sem előrelátás, sem munka, sem megtakarítás, sem fölfedezés; a művelődés megakad, s maga az élet is megszűnik.

A politikai gazdaság ezen vezéreszméjének magyarázatául és igazolásául szolgáljon azon megjegyzés, hogy az *önérdeket* nem kell összetéveszteni az *önzéssel*, mely másokat áldoz föl önmagáért. Jogos határok közt az érdek csodálatos termékenységű, nemcsak a magán-, de a közjólétre nézve is; míg másrészt épen az önzés igen gyakran a legszomorúbb gazdasági következményeket szülte. Azt lehet mondani, hogy egyáltalán a jóléttel érdek közelebb hozza egymáshoz az embereket, — az önzés eltávolítja egymástól. Az érdek szülte a cserét, az önzés valamennyi jogtalan bitorlást.

A fogyasztásról szólva, meg lesz mutatva, hogy a határ nélküli, erkölcstelen szükségletek gazdasági romlásra vezetnek.

Látni való, hogy a politikai gazdaságnak (eredeti és szükséges tényt ismerve az érdekekben és erre támaszkodva) semmi köze azon gyönyörű elmélethez, mely e szavakban foglaltatik: *Mindenkinek szükségleteihez képest, mintha elég volna a szükséglet, hogy kielégítéséhez joga is legyen valakinek, mintha a kívánság egy-maga, hogy valakinek szép lakása, válogatott ételei s az élet minden kényelme meglegyenek, eléggé felhatalmazná, hogy azo-*

kat követelje is, mintha az embernek bármire a világon jogzime volna, ha érette meg nem szolgált. Az érdek maga még nem minden. Nem egyéb az a gazdasági fejlődés egyik *föltételénél*, a munka ingerlő szerénél; e fejlődés *igaz elve* a szabadságban rejlik.

A szabadságnak alakja van, fokai vannak, de mélyebben és tüzetesebben vizsgálva, azon egyedüli és csodálatos alapon nyugszik, mit *szabad ítéletnek* neveznek. Nem egyéb a leggyökeresebb következtetlenség, hogy az utolsó század bölcselote, néhány leghíresebb tagja által visszakövetelvén valamennyi szabadság-nemet, csak ez egyet vonta kétségbe, mely az ember legbensőbb tulajdona s a többi szabadság-nem kiindulási pontja.

Az embernek valódi megkülönböztető jele az ész által megvilágított ezen szabadságban áll, mely az öntudatról tanúskodva, minden ítéletben föltételeztetik, mit az ember maga vagy mások felett hoz. A világ erőkből áll. Az egyedüli szabad és észszerű erő maga az ember, kit úgy lehetne értelmezni, mint *szabad, a zervek által szolgált tevékenységet*, maga az értelmiség nem levén egyéb e tevékenység első szervénél. A szabadság ellenkező erők rendszerébe állítva, melyek megromlására törnek, ellenök működik, legelőbb is, hogy legyőzze, később, hogy hasznára fordítsa. E rendszeresen folytatott harc, melynek elve az emberi szabadság, segítői a természetes tényezők, és célja a szükségletek kielégítése, *iparnak* neveztetik.

Meg kell engedni, hogy a szabadság, oly tökéletlen lény-nél mint az ember, több hiba lehetőségét, sőt bizonyos mennyiségű roszat is foglal magában. Az isten kétségkívül elnyomhatta volna benne a szabad ítéletet, felruházva őt a méh vagy a hód korlátolt tökéletességével, melyek kezdettől fogva az ösztön csalhatatlanságával végezik munkájukat. Ő azt nem tévé s helyesen úgy alkotá az embert, hogy az saját szerencséjének kovácsa legyen. Minden feltárt igazság egyegy munkának, egyegy fáradozásnak eredménye. Így van az ember szabad tevékenységének bármely alkalmazásával is. Ha az emberi szabadság a fáradságot sajnálja vagy roszúl cselekszik, abból az emberre nézve nélkülözés vagy szenvedés származik. A szabadság törvénye, hogy összhangzatban az ész szabályaival fejlődünk. E törvény megerősítése a *felelősség*,

mely a jól irányzott fáradozást jutalmazza, a hanyagságot vagy rendetlenséget bünteti.

Aszabadság és felelősség úgyszólván a politikai gazdaság lelke. A munka, mely nem egyéb a tevékenység folytonos és szabályos alkalmazásánál, lényegében szintoly szabad mint a forrás, melyből ered. De tényleg gyakran el van nyomva: ily elnyomás pedig az emberi természet világos törvényeinek megsértése, megfosztván az embert az egyedüli jogos módtól, melylyel fenntartására s fejlődésére bír. A munka szükségesség egyszermind és köteletség, tehát csakugyan *jognak* is kell lennie. Így vélekedett *Turgot* is, midőn a czeheket eltörlő kibocsátvány élére ezen örökké emlékezetes szavakat tevė: „Az isten szükségleteket adott az embernek és kielégítettésül a munkát, a munkálkodási jogot valamennyi ember közös tulajdonává tette, és e tulajdon a legelső, a legszentebb és a legelévülhetlenebb valamennyi tulajdon között.“ Ebből következik, hogy mindenki saját javára és kárára köteles dolgozni, nem terhelhetvén mást fáradsággal és áldozatokkal, hogy saját fáradozásainak eredményét és áldozatainak gyümölcseit magának megtarthassa. Innen van, hogy a rabszolgaság, melynél egyik rész munkálkodik, a másik eredményeit élvezi, oly égbekiáltó igazságtalanság; ez teszi egyúttal azt is, hogy a hasznosnak és igazságosnak csodálatos harmoniájánál fogva a munka ezen neme sokkal kevésbbé termékeny, mint a szabad munka. A fentebb említett két ösztönző közül, a nyomortóli félelem s a jobb létrei vágy közül ugyanis, csak az első működik fenyegető alakban. De a rabszolgaság, mely a szabadság és felelősség ellen intézett legrombolóbb csapás, nem az egyedüli, mit el kell viselniök. Véggképeni eltörültetése és teljes virágzása közt van számtalan foka a korlátoltságnak, melyeken az emberiségnek keresztül kellett menni s melyeket, még napjainkban is, sem a mívelt Európában sem a szabadság hazájábn Éjszák-Amerikában nem győzött le.

A *társiasság*(sociabilité), mint az ember második megkülönböztető jele, szintén természetének figyelmes vizsgálásából származik. Ellenállhatlan rokonszenv köti össze az emberi család tagjait, mely egyesületet az érdek még inkább összetorraszt. A társiasság elkerülhetetlen s legelső alakja a család. Társadalom nélkül még a nyelv, ezen nem csak a kifejezésre, de még a gondolatok s a legbensőbb ember fejlődésére is nélkülözhetlen eszköz sem ke-

letkezhetett volna. És tagadható-e, hogy a társiasság az emberi természetnek egyik uralkodó ösztöne? Pedig a múlt század bölcsészei megutálva a rongált s visszaélésekkel telt államéletet, azt is tagadák s visszamenvén az ember kezdetleges állapotára, ezt úgy festették, mint független, csupán személyes lényt, mely jogokkal bír, miket a természettől nyert, míg kötelességei csupán írott szerződéseken alapulnak. E nézetek, melyek az emberben inkább az egyéni oldalt fogták fel, mint a társias, sajnos visszahatást okoztak a társadalmi gazdaság elméletében és alkalmazásában, mely még a 19-dik században sem tudott egészen kitérni azon rányból, melybe a 18-dikban tereltetett.

De, a politikai gazdaság csak úgy érdemelné a túlzott *egyéniség* (individualisme) vádját, melylyel a socialistikus iskolák illetik, ha saját természetéből kivetköznék. A neve is (görögül Πολιτικον = társias) föltételezi a társadalom létezését. A társiasság gazdasági kifejezése a *csere*. Minél társiasabb lesz az ember vallási, erkölcsi, politikai okoknál fogva, melyek a gazdasági művelődés felett uralkodnak, annál inkább szaporodik a *csere*. S az általa öltött sokféle alakban, mint eszme-csere, sat. mindig a csere a társadalom köteleke, egyik főalakja pedig az ipar-csere. Mellőzve a nyelvet, igazán azt lehetne mondani, hogy bizonyos állatok dolgoznak, sőt tán azt is, hogy némelyek, mint például a hangya, tökéletesnek is, de nem cserélnek. A csere a tetteges társiasság, a láthatóvá és tapinthatóvá lett emberi kölcsönösség, folytonosan visszatérő, mint a szükséglet, és bizalmas, mint a jó ismeretség. A politikai gazdaság gyakorlati célja a cserét számossá, könnyüvé és csalástól mentté tenni. A termelés-szabadságot követelve, szükséges következmény gyanánt követeli a csereszabadságot is, mert a termelés, mivel nemzeteknél s azon mértékben a mint haladottabbak, önmagában a csere segedelme nélkül nem működhetvén, szabad nem is lehet, ha a csere korlátolva van.

Az ember végre *tökéletesedhető*, ez az imént mondottakból is következik. Mire szolgálna szabadságunk, felelőségünk, a hozzánk hasonlók segítsége, ha nem hogy tökéletesedjünk és belső létünkkel együtt állapotunkat is tökéletesítsük? A szabadságnak, emberi felelőségnek, társiasságnak törvénye, akár lényegében tekintve azt, akár alakjában, az: hogy szünet nélkül, folytonosan fejlődjünk. Ezen, az emberre alkalmazott fejlődés, melynek ő

együttal szerzője és tárgya is, az erkölcsi és anyagi *rend* haladásának mértéke.

El kell továbbá ismernünk, hogy a szükségletek a fejlődés törvényeinek alávetvék. Alig, hogy az ember egyik jót valósít, másra törekszik, szereti a változatosságot, a mennyiben az többi legsürgetősb szükségleteinek kielégítése mellett szerepelhet. Tekintve a leganyagiabb szükségleteket, úgy mint a legszellemiebbeket, azt tapasztaljuk, hogy azok folytonosan fejlődve haladnak. Ez kétségkívül rossz, ha az embert a puhaság és bujaság mesterként élvezeteihez ragadják; de az általános törvények szempontjából jó. Hála e törvényeknek, az ember anyagi szükségletei, meg nem elégedve többé óriási fogyasztással, mint régenten a vadaknál és barbároknál, az ipar nagy halmazát szülik, mely a művelődés erősülésére és kellemesbitésére működik közre. Ennek folytán szellemi szükségletei is mind követelőbbek lesznek. A tudás szükséglete valódi szenvedélylyé válik. A szerelmi szükséglet szelidebbé lesz. A szép szükséglete finomodik és nemesbül; ez teremti a művészet remekműveit, ez jelentkezik az ipar legegyszerűbb termékein is. A vallás szükséglete végre inkább szellemivé válik. A szükségletek ezen terjedhetősége, az embert számos új kísérletnek kiteve, új erkölcsöket is ültet bele, s új rugója lesz tetteinek. E nélkül az emberi tevékenység elszunynyadna, a társadalmak megállapodnának s a haladásnak többé nem volna értelme.

A szabadság és felelősség, csak úgy, mint a szükségletek, melyeknek körét szabályozzák, a haladás törvényének vetvék alá. Az egyén élete harc, melynek célja a tökéletesedés. Az emberiség történelme szintén csak a szabadság hosszú tanulmányozása, tapogatózás és hibák között haladását megvilágítva és biztosítva. A mai ember sokkal függetlenebb az állam jármától, mint a hajdani. A rabszolgaság, mely azelőtt a nagy többségre súlyosodott, napjainkban csak gyalázatos kivétel, a közvélemény által arra kárhóztatva, hogy közelebb vagy távolabb jövőben végkép letűnjék a föld színéről.

A törvényhozás tulságos gondoskodása nagyrészt eltörülte. A nevelés célja jelenleg az, hogy az egyénben a felelősség érzetét erősítve, arra tanítsa, hogy szabadságának legértelmesebb hasznát vegye.

A nagy francia forradalom nyilvános és gyakorlatba ment kinyilatkoztatása azon számtalan intézvénynek, mely az öntudat és munka szabadsága s a polgári egyenlőség által tűnik ki. Eltörülvén az uralkodó vallást, csak úgy, mint a czéheket és mesterjogokat, visszahelyezé az egyént, a felelőség férfias érzetének védpaizsa alatt, jogainak szabad gyakorlatába, mely ellen a régi kormányok annyi bizalmatlansággal viseltettek ; és így az egyéni tevékenység kiemelkedve a hosszú elnyomásból, az új politikai és iparos kormány szárnyai alá helyezkedett, hogy megerősödvé fejlődjék.

Az egy isten vére által megváltott emberi nem testvériségét hirdető keresztyénség és a politikai szabad eszmék befolyása alatt a társiaság terjedt. A kasztok eltűntek, a törvényekbe irt egyenlőség mind inkább átment a szokásokba és közelebb hozta a különféle rendeket. A gazdasági társadalomnak, mely, hála a kereskedelemnek, mindig erősebb volt a nemzetben végét érő politikai társadalomnál, a nemzetközi csere fejlődése által egyre tágítá a lakott föld határait, s e fejlődés nem csak egyik legszembeötlőbb hatása, de egyik főoka is a nemzetek közti gyűlölet megszűnésének.

Ezek azon szellemi adatok, miket a politikai gazdaság az emberi természet részrehajlás nélküli szemléléséből, vagy fejlődési történetének tanulmányozásából merít, és melyeket bármily szempontból tekintve is, a keresztyén civilisatio, a bölcsélet és a francia forradalom vezérelveinek mondhatni ; mindez még inkább ki fog tűnni a munka, tőke, hitel, szóval a politikai gazdaság egyes részleteinek tárgyalásánál, hol ez elvek kitünően igazoltatnak s folytonosan alkalmaztatnak.

HARMADIK FEJEZET.

A politikai gazdaság viszonya a többi tudományhoz.

A politikai gazdaság legbensőbb viszonya az *erkölcsi és társadalmi rendhez* az előbbi fejezetből világlik ki, mert e tudomány az erkölcsantól és természet törvényéből meríti fölveit. A természet törvénye alapítja meg t. i. a tulajdon eszméjét, melyet a politikai gazdaság saját módja szerint magyaráz és fejleszt; míg az erkölcsant, a kötelességek és jogok tudománya, mely az igazságosnak és igazságtalannak alapelveit magyarázva, az embernek tárgyak iránti jogait, maga iránti kötelességeit és a másokkalli viszonyában létező jogokat és kötelességeket határozza meg; ezen elveket a politikai gazdaság magába fölveszi, hogy saját hatáskörében alkalmazza.

A politikai gazdaság tehát a maga nemében, mint már említve is volt, az *erkölcsiség* egyik segédeszköze. Ő hirdeti a jól értett érdek neve alatt a munkát, a takarékossgot, az emberi testvériséget. A jólét, melynek az ő tanai szerint terjedni és minden osztályokba áthatni kellene, mindenesetre több időt enged az embernek saját művelésére, kiragadja őt a nyomor általi elbutulásból és a nélkülözés ezerféle kísérleteiből. Az, hogy több szegény, de azért nem kevésbé becsületes és erkölcsös nemzet létezik, még nem bizonyít ez ellen; e népek a mozdulatlanság állapotában élnek, kevésbé műveltek, mert nem igen volt módjuk művelődhetni. De ha kissé körültekintünk a nagy világban, lehetetlen nem látnunk, hogy éppen az iparban leghaladottabb nemzeteknél birnak az erkölcsi elvek is legtöbb erővel, ott uralkodik a legtöbb finomság a magán viszonyokban, azoknál tűnik ki a leghősiesb bátorság a háborúban.

Ily módon nyilvánul a nemzet-gazdaság szoros viszonya a *politikával*, mely a nemzetek fejlődését tárgyaló tudomány, a mennyiben az, örök időkre számított, kormányzott társadalmakban nyilatkozik.

„Az erkölcsstan — mond *Rossi* ¹⁾ — és a politika, mint mondják, befolyást gyakorol a társadalmi kérdésekre. Sem a társadalomnak, sem az egyénnek egyedüli célja nem az, hogy gazdag legyen; ez bizonyos esetekben magasztosb célnek is alá lehet vetve. Tegyük föl például, mint a nemzeti meggazdagodhatóság egyik módját, ha a gyermekek naponkint tizenöt óra hosszat dolgoznak; az erkölcsstan azt nem engedi, a politika szintén károsnak vallja, azt állítván, hogy a népesedés erejét gyöngíti, mert 11 éves munkásokból rossz 20 éves katonák válnak. Az erkölcsstan ervényesíteni fogja rendeletét, a politika tapasztalatát, s ha be is lehetne bizonyítani, hogy ez eljárás a javak termelésére hasznos, azért még sem alkalmazható. Szabad lesz-e ezért a politikai gazdaságot vádolni? Nem. A politikai gazdaság csak oly tudomány, mely, a dolgok viszonyait szemlélve, belőlük következtet, megvizsgálja a munka eredményeit, de azt a cél fontossága szerint alkalmazni csak a gyakorlat van hivatva. Ha a javak termelésénél alkalmazandó munkát magasabb célok ellenzik, abban kell maradnia.

„Ha be lenne bizonyítva — mond ugyan ezen szerző — hogy a lelenczházak, melyekben a kiesapongásnak vagy szülői nyomornak szerencsétlen áldozatai tengődnek, a politikai gazdaság tanaival ellenkeznek, a nemzetgazda ezt nem fogja eltitkolni. De következik-e ebből, hogy azokat mindjárt be kell zárni? azt kell e azért hinni, hogy a nemzetgazdák szivnélküli emberek, kik lábbal tapodják a felebaráti szeretet érzelmeit? Ez nem áll. A politikai gazdaság tényt mutat föl és eredményt. Mások dolga most megvizsgálni, vajjon az állam helyzetében vannak-e más tények és más következmények, melyek e házak becsukása ellen küzdenek. Ha például e házak elnyomása valahol zendülést okozna, be fogják-e zárni? Bizonyosan nem.“

A társadalmi tényeket nem szabad csupán a gazdagság, vagyonosság szempontjából megítélni, mert a társadalomnak több elérendő célja van a világon. Hogy csak egy példát idézzünk, tekintsük a legszomorúabbat, a háborút. Nincs oly háború, mely a gazdasági viszonyokra károsan nem hatna. A nemzet, mely háborút viselve, gazdagodni vél, álomban ringatja magát, melyből

1) Cours d'Économie pol. t. I.

ébrednie keserű lesz. Mert számítsuk csak az elveszett tőkét, még ha győztünk is, és meg fogjuk látni, hogy a háború új javakat nem termel. — De csak a hasznosság szempontjából viselked-e háborút? Nincs-e eset, hogy a nemzet akár becületből, akár jogainak védelméért fegyvert fog? Itt is el kell hallgatnia a nemzetgazdaságnak a magasabb czélok előtt, melyek a hadviselést parancsolják.

De be kell vallanunk, hogy ez ellenmondások a társadalmi cselekvényeket eldöntő indokok között csak kivételesek; az erkölcsi jó, a politikai, a gazdasági, lényegben azonosak; a jó egy, valamint egy az igazság is.

A politikai gazdaság néhány rokon, vagy gyakorlatlanabb szem előtt annak látszó tudománytól is különbözik. Így nem vizsgálja a különféle művéségek részletes eljárását. Hogy a segédforrások azon nemét megismerjük, melyet a társadalom az iparágak művelésében talál, s azon általános törvényeket, melyek azokat virágzásuk tetőpontjára emelik, nem szükség ismernünk az egyes iparczikkek és gyártmányok készitési módját. Ezzel a *technologia* foglalkozik, mely ugyan hasznos eszköz a nemzetgazda kezében, de nincs része az általa mívelt tudományban. Csak mindenkinek a maga szakmája, noha tagadni nem lehet, hogy igen kívánatos, ha a különféle szakmák egymás közt a mennyire lehet közlekednek.

A politikai gazdaság az *országismétől* is különbözik, mely a népelet leginkább jelen leírását tárgyalja ¹⁾, s melylyel amazzal gyakran össze szokták zavarni. Míg a politikai gazdaság alapos igazságaival (de csak is ezekkel) minden időre s minden országra terjed, addig a *statistika* csak bizonyos határookra, bizonyos időre szól. A statistika elősorolhat ugyan tényeket, de egymaga azokban el nem igazodhatik. A politikai gazdaság e tekintetben a statistika bölcselete: ő kölcsönöz ennek értelmet, adaiból ő von következtetéseket, minélfogva ez nélkülözhetlen segéd tudomány, hogy nemzetgazdasági elméletek gyakorlatba is vétethessenek.

Még egyéb erkölcsi, sőt természettani tudományok is vannak, melyekkel a politikai gazdaság szoros viszonyban áll. Így a

¹⁾ *Schlözer*: megállapodott történelemnek nevezi a statistikát.

törvényhozásnak szüksége van rá, hogy hibát ne ejtsen azon számtalan kérdésben, melyek a javakra s munkára vonatkoznak, valamint a mi tudományunknak is, a mint az általánosság határait túllépi, rögtön szüksége van azon törvényeknek s hatásaiknak ismeretére, melyek az iparra, a kereskedelemre, az örökösödésre s a birtokra befolyolnak.

Szintúgy a *történelemnek* is kölcsönzi tapasztalatainak egy részét. Mert tagadhatatlan, hogy a történelem számos és fontos tényt csak a politikai gazdaság segédelmével képes megérteni; oly fontos tényeket, melyek, mint a pénzügy, a külkereskedés, az iparszervezet, a répesedés, a kivándorlás, szóval minden, mi a nép anyagi érdekeit érinti, homályosak a történészre nézve, ha a politikai gazdaság azokat nem értelmezi.

Igy a *földrajz* is közöl a nemzetgazdával biztos ismereteket, miknek a gyakorlati kérdések megoldásánál nagy hasznát veheti.

Általános összeköttetését a többi tudománnyal, valamint azokhozi viszonyát legszebben festik *Roscher* ezen szavai ¹⁾: „Mint minden élet, úgy a nemzetélet is egy egész, melynek különféle nyilatkozatai legbensőbb összefüggésben vannak. A ki tehát egyik oldalát tudományosan akarja ismerni, kell, hogy minden oldalát ismerje. Pedig főkép a következő hét oldala jön itt tekintetbe: a nyelv, a vallás, a művészet, a tudomány, a jog, az állam és a gazdaság. Nyelv nélkül egyáltalán nem gondolható magasabb szellemi tevékenység; vallás nélkül a többi minden mélyebb alapot s magasabb czélt nélkülözne; csak művészet által emelkednek a szépséghez, tudomány által az igazsághoz; a jog hatalma alá esnek, a mint akarati összekocczanást ki nem kerülhetnek vagy azt ki akarják egyenlíteni; az állam alá, a mint egyáltalán külső érvényük van; úgy végre minden emberi viszonynak, még a legédesebbet s legmagasztosabbat sem véve ki, megvannak gazdasági érdekei. Természetes tehát, hogy az ezen mezőkön működő tudománynak is kell, hogy a többit fölteljeleze vagy támogatni segítse.“

E pillantás, melyet azon viszonyra vetettünk a melyben a politikai gazdaság más tudományokhoz áll, ki fogja egyúttal de-

¹⁾ System der Volkswirtschaft, §. 16.

ríteni az eljárásában követett hasonlót és különbözöt s valódi tudományos jellemét. A politikai gazdaság az elvek és tények tudománya. Összetett tudomány, mint a matematika s hozzá hasonló a viszonyok által, melyeket bizonyít, a számok által, melyekkel támogatatik és a származtató mód által, melyet alkalmaz. A fizikához hasonlít a szemlélés és bevezetés módszere, valamint anyagiassága által azon tárgyaknak, melyekben értéket testesít, a bölcelethez hasonlít az igazságok által, melyektől mintegy magasabbról megvilágíttatik.

A politikai gazdaság nem oly önhitt, hogy valamennyi tudomány közt felsőbbségre vél vergődhetni, sem oly alázatos, hogy szolgálja kívánna lenni más vele viszonyban álló tudománynak; hanem némelykor oszt vagy elfogad, máskor parancsol vagy engedelmeskedik.

NEGYEDIK FEJEZET.

A politikai gazdaság hasznossága és fontossága.

Miután a politikai gazdaság leginkább a nemzetek *anyagi érdekeivel* foglalkozik, talán nem lesz fölösleges egy kissé időznünk annak bebizonyításánál, hogy a társadalomra, valamint az egyénre nézve nem közönyös tudni, mint terem és gyarapodik miként vesz el, vagy indul veszésnek a gazdagság, mely törvényeket követnek emelkedésükben és csökkenésükben az ár, a bér, a nyereség, a járadék; hogy kell felosztva lenni az adónak, milyen hatása van az iparra, az iparnak és kereskedelemnek szabadnak kell-e lenni, vagy korlátooltnak, mely feltételeknek kell hogy feleljen meg a jó pénz- és hitelrendszer, stb? Igaz, hogy ezen és hasonló kérdések fontossága világosan kitűnik, ha elgondoljuk azon tömérdek rosztat, mit e világon a nemzetgazdasági törvények ismeretlensége máris okozott. Mert ha a termelésről, a hitelről vagy kereskedelemről hamis nézet uralkodik, ezer család juthat koldusbotra és egész nemzetek jövője meg lehet rontva. Nem szükség a véd- és tilalom-rendszer szomorú tapasztalataira utalnunk, ott van újabb időben a ferde bank-rendszer, mely megszámlálhatatlan kárt okozott a társadalom majd minden rétegeiben.

A jóakarát egymaga, mint azt gyakran képzelik, nem képes pótolni a politikai gazdaság tudományát, valamint nem pótolhatja az élettant vagy a gyógytant, valamint a külszín nem pótolja a valót. Pedig a külszín vitte oda az embereket, hogy a gépeket kárhóztassák, hogy a pénzt összetéveszszék a gazdagsággal, hogy a tulajdont vádolják azon rosszal, melynek épen enyhítésére szolgált, hogy oly módokat használtak, melyek a népe-

ket kiszívtak, sorsukat nehezítették, míg segíteni akartak rajtuk. Csak úgy nem zavartatnak össze azon kérdések, miket a politikai gazdaság meg akar oldani, ha azokat tüzetesen és tudományosan vizsgáljuk.

Az elmélet nem ellenkezhetik a közvéleménnyel, csakhogy a mit sokszor közvéleménynek neveznek, nem egyéb uralkodó véleménynél. Az elmélet és a valódi, alapos közvélemény dolga, hogy az igazságot csaló külszine alatt keresse és helyébe állítsa. A tudomány dolga, hogy az általánosan elterjedt fogalmakat tökéletesítse, ha hibásak, helyre igazítsa, mint azt több országban, jelesen Angliában oly nagy mértékben teszik is, hol e tudománynak számtalan tanszéke van, hol az alsóbb néposztálynak is előadatik és népszerű közlönyökkel bír. Ha a politikai gazdaság egyéb hasznát sem hajtana, mint hogy a nemzeteket csaleszméktől megóvjá, ez egygyel is igen sokkal segített, mert meggátolja a nemzeteket a gazdasági tévútra térésben s megszerezi a társadalomnak a javak legszükségesebbikét, a biztonságot, mely nélkül a fejlődés gyöngé és soha sem tartós.

Sokan vannak, kik az *elmélet* hasznosságát és fontosságát elismerni vonakodnak, felhozva ellene a *gyakorlatot*: ez régi ellenvetés, pedig mégis helytelen. Vagy nem-e lényege és célja e két kifejezésnek, hogy szünet nélkül átalakítsa egymást, mintha az emberi eszmék és dolgok haladása mást jelentene, mint viaszonyos egybeolvadásukat azon egy igazságban.

Lehetetlen idézni a világból merített, kicsiny vagy nagy, ezen vagy ama renchez tartozó oly tényt, mely előbb eszme gyanánt nem létezett volna valamely ember elméjében. Így a hosszú évsoron át gyakorlatban lévő iparszabadság előbb elmélet volt *Turgot* fejében, így a szabad kereskedelem, ez Angliából a világ majd minden mivelt népeire kiterjedt s szemünk előtt fejlődő gyakorlat, sok idővel gyakorlatba vétele előtt *Smith* szellemében elmélet volt. Az elméletet elbizakodással is vádolják; pedig ennél sokkal vakmerőbb a gyakorlat, mely amazt nélkülözhetni véli s önmagát mindenben elégségesnek gondolja. *Royer-Collard* e gondolatot csipősen de valóan így fejezé ki: „Mellőzni akarni az elméletet szintoly gögös követelés, mint az, hogy nem szükséges tudnunk mit mondunk, ha beszélünk, s nem szükség tudnunk mit teszünk, ha cselekszünk.“

ÖTÖDIK FEJEZET.

A politikai gazdaság tudományának történelme.

I. A tudomány fejlődése.

Megalapítva a politikai gazdaság tudományos jogosultságát, kimutatva azon helyet, mely a többi tudomány körében megilleti, kiderítve hasznosságát és fontosságát, bizonyosan nem lesz érdek nélkül azon útat is kimutatni, melyen haladott, hogy egyes, alig sejtett, ritkán határozottan kimondott igazságokból s szabályokból kiindulva, oly rendszeres és kikerekített tudomány polczára vergődhetett, melyen azt napjainkban látjuk.

A nemzeti vagyonosság és gazdasági jólét föltételeinek nézete egyes nemzeteknél s korszakokban nagyon is különféle volt, s részint azon népek és idők általános történetéből meríthető, ide értve az egykor uralkodott szokásokat, álladalmi intézvényeket és társadalmi viszonyokat, részint az illető tudomány irodalmi történetéből, mely különben csak is a legújabb időben lön a művelés tárgya ¹⁾.

Egyik igen elterjedt balvélemény az, hogy a politikai gazdaság csupán az új kor tudománya, ez napjainkban mind több illetékes oldalról lesz megczáfolva, mert ha tagadhatatlan is, hogy önálló tudományyá csak az újabb korban fejlődött, még sem képzelhető, hogy a régenten virágzott keleti népek, a hellen-római nagy korszak, később a középkor egész az újabb időkig végkép

¹⁾ Azért örömmel említhetjük meg, hogy hazai irodalmunk e fontos tárgyra nézve is bír egy, a külföld által is elismeréssel fogadott nagyszerű irodalmi történetet *Kautz Gyula* hazánkfiától, mely a következő körrajzban is használtatott, s melynél csak egyet kell sajnálnunk, hogy nem magyar nyelven van írva. Czíme : *Die geschichtliche Entwicklung der Nat. Oeconomie und ihrer Litteratur.* Wien bei Gerold's Sohn, 1860.

nélkülözheték volna annak tudását, mi az egyéni és társadalmi, a magán és államéletre oly mélyen behat, t. i. az érintett viszonyok gazdasági elveinek és tényezőinek ismeretét.

És valóban már ősrégi időkben is találkozunk egyes nézetekkel, államintézményekkel és szokásokkal, melyek mai szempontból ítélve, tisztán a politikai gazdaság köréhez tartoznak, s ha ezek, mint például a régi indusoknál, kínaiaknál, phönikiaknál, egyiptomiaknál stb. világosabb kifejezést nem nyertek, úgy az egyrészt az akkoriban mindent absorbeáló vallásban s annak szabályaiban, másrészt abban keresendő, hogy önállóságra nem vergődvén, eredetükben és céljokban kevésbé ismerhetők meg; a miért is bátran mellőzhetjük, áttérve inkább a hellen-romaiak korszakára, melyről a mint tökéletesb ismerettel bírunk, ép úgy egyes nagy férfiak irataiban mind több oly helyekre akadunk, melyekből kitűnik, hogy nem csak zavart és véletlenül a tárgyra vonatkozó egyes egyéni nézetek festetnek, hanem, hogy államéletükben uralkodott is sok oly, nemzetgazdasági ismereteken alapuló intézmény, melyektől a helyes fogalmat, józan felfogást, és az akkori társadalmi viszonyokat tekintve, a gyakorlati hasznosságot is megtagadni lehetetlen.

Hogy mindez említett tény nem önállóan, nem kizárólag egyes, külön tudományba foglalva tűnik elő, azt nem lehet csodálni, ha az akkori nyilvános élet nagy elevenségére gondolunk, mely belül párt-harczok, kívül hatalom-erősítésre vagy ország-szerzésre célzó nagy háborúk által igénybe véve a legjobb erőket, csak kevés tért és érdeket nyújthatott gazdasági kérdések megoldására ¹⁾.

A görögöknek köszönhetjük az első tudományos kutatásokat és ismereteket. Az egész őskorban a gazdasági élet súlypontját a földművelés képezé, a kereskedelem többnyire belföldi volt és szárazföldi, egyes központokon meggyűlve, míg a kül- és tengeri kereskedelem csak a középtengerre s annak partjaira szorult, tehát soha azon nagy lendületet nem nyerhette, melyet napjainkban a világ-kereskedés az iparnak s általa az országos és egyéni jólétnek kölcsönöz. Mindenesetre a tudományok ezen ágában is

¹⁾ Erre nézve lásd: *Roscher, Ansichten der Volkswirtschaft aus dem geschichtlichen Standpunkte.*

az annyiban kitünő görögök többet tesznek, és helyesebb intézményekkel bírnak vala, ha nem uralkodik nálok oly általánosan a rabszolgaság s ennek következtében azon balvélemény, hogy minden, nem a mezőgazdaságra szánt munkásság és foglalatosság, így tehát az ipar és kereskedelem is becsstelenítő, és szabad honpolgárhoz nem méltó.

Sokrates három főrésze osztja az államtudományt: a pénzügyre, hadügyre s rendőrségre, ez utóbbi alatt is leginkább államgazdasági rendőrséget értve, ő is, mint utódjainak legtöbbje a mezőgazdaságra fektet fő súlyt, mely egyedül táplálja és tartja fen a lakosságot.

Platonnál már egyes communistikus nézetekkel is találkozunk, mert közösségét kívánja úgy a javaknak mint a nőknek, a kereskedelmet mint megrontóját az erkölcsöknek ellenzi, de azért fontosságát nem tagadja. Nála már helyesebb fölfogását is találjuk a pénznek. Egyébiránt nem támogatja az egyén jólétét, hanem azt csak a község, az állam egyik kiegészítő részének tekintí, kinek ennél fogva saját érdekeit alá kell rendelnie a közjó létnek.

Thukydides egyik legjelesb államférfia az ókornak, (kiről *Roscher* megvallja, hogy egyik újabbkoritól sem tanult annyit mint ötöle), több művében igen helyes nemzetgazdasági nézeteket fejt ki: a kereskedelmi fontosságot jól fogja fel, s eleven forgalmat, jó közlekedési eszközöket ajánl; ép úgy világos előtte a munka s felosztásának fontossága, nála találkozunk a forgalmi szabadság védelmével is. A vagyont becsülendő dolognak csak akkor tartja, ha eszköz gyanánt használtatik nemes és jótékony életre, míg a határtalan, csupán élvezetet kereső anyagi vagyon után iparkodást nemtelennek itéli.

Aristoteles öt fontos tárgyát említi az államtudománynak, úgymint: a pénzügyet, háborút s békét, az ország biztonságát, a ki- és bevittelt és a törvényhozást. *Oekonomia* alatt egybefoglalja az összes gazdaság tanát és művészetét. Ő már ismeri a jövedelmező s csupán élvezetre szánt javak közti különbséget, tiszta fogalma van a tulajdonról, ár és értékről. A pénzt általános forgalmi eszköznek nevezi, mely szerinte mindnyája beleegyezése folytán jött létre. A pénzt és gazdagságot nem tartja azonosnak. De a

tőke és kamatról hibás fogalma van s ezt uzorás üzérkedésnek nevezi.

Ez utóbbi nézettel különben az egész ókorban, sőt a középkor nagy részében is találkozunk; általában azt lehet mondani, hogy a régiek a gazdaságnak inkább politikai és nemzeti oldalát fogták föl, mint az egyénit, s ha az újkor törvényeit a termelésről, az ipar nagyfontosságáról, a gépek használatát (mely náluk rabszolga kezekkel pótoltatott) nem is ismerték, de világosabb s tisztább fogalmuk volt a nemzeti vagyon fölosztásáról.

Majdnem ugyanezeket mondhatni a rómaiak gazdasági életéről. Ők is a földművelésre fektettek fősúlyt. Náluk *Cicero* szónoklataiban s irataiban találni a legtöbb kifejtett nemzetgazdasági elvre és nézetekre, de sem ő, sem a későbbiek nem sejtették még azok összefüggését, s önálló tudománynya a politikai gazdaság ott sem fejlődött. *Cicero* károsnak vallja a tengeri kereskedést az erkölcsökre gyakorolt rosz befolyásánál fogva s a belföldi kereskedésnek is csak úgy tulajdonít előnyt, ha az általa szerzett tőkék a földművelésre fordíttatnak. Az adóztatást szükségesnek s későbbi használata által üdvösnek is mondja a nemzeti jólétre nézve.

Seneca megtámadja a pénzt, mely szerinte minden rosznak kútforrása, a kamatra nézve ő sem tér el elődei nézeteitől s bünösnek és károsnak vallja azt, de szót emel az általános emberi szabadság mellett.

Fő akadály, mely a rómaiaknál a nemzet-, de még inkább az állam-gazdaság fejlődését gátolá, az, hogy oly hosszú ideig képesek valának más leigázott népektől elrabolt kincsek és kizsárolt adók által állam-költségeik nagy részét fedezni, s szükség által nem lőnek kényszerítve oly intézményekről gondoskodni, melyek mellőzve a külről begyűlő javakat, önmagában az országban s lakóik jólétében s vagyonosságában keresik a módot, mely napjainkban rendezett államot fentartani, egyedül képes.

A középkor jelleme úgy az általános történelemben, mint a tudományok bármely ágában hanyatlás és pangás s csak vége felé lassú haladás. Ugyanezeket mondhatni a politikai tudományokról is. A nagy Rómát legyőzött barbár népfajok nagyobb részt személyes szabadságban, sok helyt közös földbirtokon éltek, ily

intézmények pedig, vajmi kevés tért nyithattak szabályzott gazdasági, még kevésbé államgazdasági fejlődésre.

Még nagy Károly gazdasági intézkedései is, majdnem az egyedüliek, melyek e korból fenmaradtak, sokkal inkább hasonlítanak egy nagy birtokos intézkedéseihez, javainak czélszerű kezelésére, mintsem államintézményekhez ¹⁾.

A középkor átmeneti korszak, melyben nagyobb államok hosszabb tartammal nem keletkezhetek. A keresztyén vallás s a lassan lassan mind nagyobb hatalomra vergődött egyház-uralom, mely az anyagi javaknak már vallási elvek miatt sem tulajdoníthatott nagy becsot, a hűbértség, mely más javak hiányában földdel s telekkel jutalmazá a tett szolgálatokat, mind nem előnyösek rendezett gazdasági viszonyok megállapítására. — Az ókor nemzetiségi s közszelleme ellenében mindinkább nyilatkozó egyéni ösztön, a világi s egyházi hatalom által csak lazán egybetartva, elidegeníté az egyeseket, kasztokat s rendeket alakított, melyek sokára elzártak s gátoltak minden nagyobb szerű termékeny fejlődést.

Noha a keresztyénségnek köszönhető a szabadságelvnek hirdetése és védelme, mely a gazdasági haladásnak s nemzeti jólétnek is alapja, gyakorlatba az akkori bonyolódott államviszonyoknál fogva nem igen mehetett. A középkor politikai gazdaságának eszmeköre mindig nagyon korlátolt vala. Hiányzott a tőke, kamat és pénz lényegének ismerete, valamint az ipar és kereskedelem alapelveinek becslése és fejlesztése.

Csak a városok keletkezése, a polgári osztály erősbulése, a keresztes hadak által élénkített kereskedelem hoztak némi lendületet a gazdasági viszonyokba is. De az általános állam-gazdaság ez által sem haladott méltóan, mert hiányoztak az elméleti szabályok, az állam- és társadalmi viszonyok magasabb szempontból nem tekintettek s a kormányzók intézkedéseinek nagy része abban állt, hogy egyes ipar és kereskedelem, valamint polgárainak munkássága által vagyonszágra vergődött városok belszerkezetét mintakép erőszakolták egész országokra, be nem látva azt, hogy az egyéni gazdálkodás elvei mily kevésbé alkalmazhatók nemzetekre s országokra.

¹⁾ *Rotteck és Welcker's Staatslexikon*, lásd: „Politische Oeconomie.“

Ha az akkori uralkodók át is látták a kereskedelem hasznát s jólétet terjesztő eredményeit, általánosabb, magasabb pártolására még sem emelkedhettek, a miért is a munka dicsőítése a kamat eltiltása, rendőri árszabások, leginkább élelmi szerekre nézve, fényűzés elleni rendeletek, önkény és roszúl értett érdekhajhászat e kor fő jellemzői.

Hogy minde körülmény a tudomány fejlődésére nem hatott üdvösen, magától következik. Mind a mellett találkozni a középkorban is egyes tudományosan kutató férfiakkal (*Aquinoi Tamás*) leginkább a szerzetes rendekben, az egyházi írók közt, kik részint vallási szempontból, részint a köznyomor és szegénység látványa által indítva, nemzetgazdasági kérdésekkel foglalkoztak s egyes ágakra részint a régiek irataiból merített, részint tapasztaláson és mélyebb vizsgálaton alapult igazságokkal fényt és világot derítettek. Így egyes comunistikus nézetekkel is találkozni már a középkorban is, melyek egyrészt *Platon* bölcséletében elszórt illetén nézetekből, részint az első keresztyén községek közhasználatra de nem közvagyonra alapított és roszul értelmezett gazdálkodásának tanulmányozásából eredtek.

A politika igazság tudományának rendszeres megalapítása csak az újabb kornak vala fenhagyva.

Az újabb kor kezdetével e tudomány is, csakúgy mint az állam-művelés- és tudományos élet bármely más szaka, nagy-szerű lendületet nyert azon szellemi, társadalmi és vallási mozgalmak óriási befolyása alatt, melyek a világot megrendíték.

Ezzel azonban nem azt akarjuk mondani, hogy minden a mi a politikai gazdaság tudományában az újabb kor kezdetétől fogva történt, nem lett volna előkészítve a középkorban. Itt is, mint mindenütt történelemben, nem mennykőcsapásként jelentkeztek az események; s ez az épen, a mit a középkorról legdicsőítőbbet mondhatunk, hogy az újabb kor iránya tudományunkra nézve is azon körülményekben együttvéve találta kiindulási pontját, melyek a nemzeteket az előbb a hűbértségben, a lovagkorban, az egyházi uralomban öszpontosuló irányból eltéríték, azon elvek hanyatlásában és elpusztulásában, melyek a középkorban oly virágzóan tenyésztek.

E körülmények hatottak gyümölcsozően a vagyon-viszonyokra is, és buzdítottak egyes gondolkodókat és a nemzetek gazdasági viszonyaival foglalkozó tudósokat arra, hogy mélyebbre

ható, a társadalmi viszonyokon alapuló kutatások és buvárkodások által több igazságot kiderítve, több rendszer föllállítása által kiléptessék a politikai gazdaság tudományát azon körből, mely az őskorban úgy mint a középkorban csak sejtelmek és egyes igazságokból, alapos nézetek és téveszmékből állott, s emeljék önálló, minden más hason vagy rokon tudománytól különváló oly tudománynyá, mely fejlődve, erősödve és mind inkább a tökély felé közeledve, megfeleljen a tudomány első kötelességének, t. i. hogy fényt és világot derítsen az eddig homályban lévőkre, bizonyosságot szerezzen az eddig ingó nézetekről és közre működjek erélyesen az emberiség szellemi úgy mint anyagi gyarapodására s jobblétére.

Míg a politikai gazdaság tudományában még egy két évtizeddel is ezelőtt csak három külön rendszert szoktak volt említeni, napjainkban már a tudomány haladásánál fogva s tüzetesb vizsgálat folytán öt külön korszakot lehet megkülönböztetni, melyen át a már rendszeresített tudománynak tekintett politikai gazdaság mai állásához jutott.

Első az úgynevezett *kereskedelmi* vagy *mercantil* rendszer, mely XIV. Lajos minisztere, *Colbert* után, bár hamisan *Colbert*féle rendszernek is mondatik, mert nem lehet e rendszer föllállítását egyes megnevezhető egyénnek tulajdonítani, csak *Colbert* volt az, ki azt következetesen s legtökéletesebben keresztül vitte¹⁾.

Történelmileg úgy lehetne annak eredetét kimutatni, hogy a portugallok által fölfedezett tengeri út Kelet-Indiába kezükbe játszotta a kelet-indiai jövedelmes kereskedést, míg Amerika fölfedezése által a spanyoloknak jutottak Mexiko, Peru és Chili gazdag arany bányái. A hollandiak és később az angolok is versenyeztek az előbbiekkal és vettek részt a tengeri kereskedésben, mi által nagymennyiségű drága ércz jutott Európába, mely mindenféle tárgynak árát emelvén, az iparosoknak nagy szerű nyereséget juttatott s üzletük tágitására buzdította. Ebből támadt azon vélemény, hogy a pénz a legkívánatosabb birtok, mi által kétségtelenül gazdaggá és hatalmassá kell lenni. Ugyane nézetet osztották a kormányok is s ezek befolyása alatt

¹⁾ Ilyféle szabályzatokkal találkozunk V. Károly kormánya alatt Spanyolországban, *Cromwell* korszakában Angliában (Navigations-Akte) és Olaszország nagy részében.

támadott azon rendszer, mit feljebb a kereskedelmi rendszer neve alatt ismertettünk ; lassan és nagyobb részét gyakorlatilag, s mintegy átmenetképen az ókori termény-gazdaságtól az újabbkori pénz-gazdasághoz.

Azon alapulva, hogy a legtöbb érczpenz birtoka a legkivánatosabb, s a legtöbb állam nem lévén azon helyzetben, hogy azt saját bányáiból termelje, az egyedüli módot annak elérésére a külkereskedésben találta, mely annál inkább volt létesíthető, mert az absolut államhatalom akkor mindinkább erősbült, a társadalmak nemzeti államokká változtak s a kereskedelem is nemzeti ügygyé emelkedett; kifejezést pedig ez emelkedett kereskedés az úgynevezet *kereskedelmi mérlegezésben* (Bilanz) találta olykép, hogy ez az illető államra nézve előnyös, ha a kivitel jóval felülmúlja a bevittelt, mig ellenkező esetben károsnak mondatott ¹⁾.

Ezen eredmény elérésére azután a legönkényesebb kormány-intézkedések hozattak, védvámok, ki- és bevitteli tilalmak, fényüzés elleni rendeletek, egyedáruság és szabadalom mind csupán a kormány belátása s az uralkodó elmélet érdeke szerint, tekintet nélkül az egyén és polgár jogaira, mert az ipar és kereskedelem szabadságának kiméltése és szabad menetükben gondos ápolása későbbi kornak, fejlődtebb tudománynak vala fenntartva.

Megemlitést érdemel még, hogy épen a mercantil rendszer az, mely tanainak nagy részét gyakorlatilag is keresztül tudta vinni, s bármennyit állított és bizonyított ellenében a tudomány fejlődésén alapuló későbbi elmélet, leginkább az alább körülvonandó *Smithféle* szabadabb rendszer, még napjainkban is sok oly tan tartá fen magát a gyakorlatban, melynek helytelensége egyrészt tudományilag, másrészt gyakorlatilag is, más államok eljárása által megczáfolva, sőt kárhoztatva is van ²⁾.

¹⁾ Bár a mérlegezés elmélete úgy a későbbi physiokrata, de még inkább a *Smithféle* szabad-ipar-rendszer által hibásnak bizonyított be, még most sem szünt meg több államban gyakorlati erővel bírni, így Ausztriában még 1860-ban az 1859-ki mérleg-kimutatás előnyösnek állíttatott, s a napi sajtó hasábjain mint ritka s az állam vagyoni viszonyainak üdvös voltát bizonyító tény kürtöltetett

²⁾ Ez elemi mű határa sokkal szűkebb, semhogy az újabb kortól fogva mind sűrűbben jelenkező nemzetgazdasági művek nagy lajstro-

A második, kevésbé felöltő ugyan, de azért nem kevésbé fontos irány, melyben tudományunk haladott, a *kereskedelmi rendszer ellenzéke* (Anti-mercantil System), mely a mérlegezési elmélet fejlődésével jó formán egy időben, a tizenhatodik század elejétől a tizennyolczadik század feléig tart. Hazája Anglia, hol legelőször léptek előtérbe szabadabb, korlátlanabb nemzetgazdasági nézetek, utána Franciaországban támadtak bajnokai, de Spanyol- és Olaszországban is pendítették meg egyes, ily irányú nézetek.

Azon alapelvől indul ki főképp, hogy a pénz nem egyedüli gazdagsága valamely népnek, hanem, hogy a nemzeti jólét a természet termelésében s az emberek munkájában is rejlik. Főjellemzője pedig ez iránynak az, hogy a kereskedelmi mérlegezés elméletét tagadja, az ipar és kereskedelem mindenféle megszorítását roszalja s erősen fölszóal a társadalom gazdasági, azaz a termelési és kereskedelmi viszonyok szabadsága mellett. Nyitabb ellenszegülést a mercantil rendszer ellen leginkább csak a tizennyolczadik század felé fejtett ki, a mikor sok alapos gondolkodó át kezdé látni a mercantilismus szülte sokféle kárt, melynek leginkább a földmivelés pangása, s zilált pénzügy voltak következményei¹⁾. Miután általa a földmivelés fontossága is érdeme szerint kiemeltetett, mintegy átmenetnek tekinthető a harmadik vagy

mát adhatná ; itt csupán egyes nevezetes művek s nagy nevek elősorolására szorítokunk, előrebocsátva még, hogy nem minden itt idézett író tisztán s kizárólag mercantil nézeteket vallott és védett, hanem, hogy a tudomány bevett szokása szerint e rovat alatt szoktak megemlíttetni. Ilyenek : az olaszoknál *Machiavelli* 1469 s később, *Serra* (1613) *Broggia* (1743) A francziáknál : *Jean Bodin* : Six livres de la Republique (1576). *Watteville* (1615). *Necker* több híres műve, leginkább „Colbert dícsőítése“ (1773.—1784.) Az angoloknál *Raleigh* a 17-ik század elején, *Child* (1668.—1690.) *Temple* (1672.) *Jean Law* (1705) a bank és hitel rendszer megalapítója, ki nagy híre kapott, de sok hamis s káros nézetet terjesztett. *Steuart* (1767). A németeknél : *Horneck* (1654) *Seckendorf* (1656.) *Sonnenfels* a mercantil rendszer szabadabb fölfogása által tünik ki inkább, azért a következő korszakban is meg lesz említve.

¹⁾ E korszak főbb írói : *Morus Tamás* „Utopia“ *Stafford*, *Hobbes*, *Petty* *Locke* az angoloknál, továbbá Franciaországban a híres államférfi *Sully*, ki a földmivelést elősegíté, szabadabb közlekedés behozásán s rendesebb pénzügyi kezelésen fáradozott ; itt találkozunk még e nevekkel is mint : *Boisguillebert*, *Ducot*, *Fénélon*, *Montesquieu* ; a németeknél ez irány kevésbé talált mivelőkre.

úgynevezett *természeturalom rendszerére* (physiokrati), mely leggyakrabban a *földművelési rendszer* neve alatt fordul elő, ennek alapítója *Quesnay* Ferencz, XV. Lajos udvari orvosa a tizennyolcadik század közepe táján, ki a természet uralmát állítja föl vezérelvül olyképen, hogy a nemzeti vagyonság forrása a természetben, azaz a földben s annak művelésében rejlik ¹⁾.

Az ő tanítványainak nézete szerint a föld nemcsak művelőinek adja meg a szükséges élelmet, hanem az iparosoknak és kereskedőknek szolgálataik fejében adott jutalmazása után is fenhagy bizonyos többletet (*produit net*), mely a földbirtokosnak, az egyháznak vagy államnak javára esik, vagy a termelő által megtakarítható. Szerintök minden gazdagság alapja az anyag, s az emberi munka és tevékenység értéke csakis az általuk termelt nyers anyag után becsülhető; a pénz, mely elméletük szerint is mindenestre főkelléke a gazdagságnak, nyerhető ugyan a külkereskedés által, de csak úgy, ha földi termékek vitetnek ki, miután iparcikkek pénzzel kicserélése által egy nemzet sem gazdagodhatik meg, mert az ipar, csak átváltoztatván a már létező nyers anyagokat, új anyagot nem teremt, valamint a kereskedelem is csak más helyre szállítván a már létező anyagokat, új értéket nem képes előállítani.

Elméletök következményekép azt állítják, hogy az erők és tőkék mindenek fölött a földművelés felé forduljanak, hogy az azt terhelő dézsmák, tizedek és szolgalmak eltörrendők, hogy a földi termékek kelete a kiviteli tilalmak eltörlése által elősegítendő. Ugyane szabadságot követelik az iparcikkek s mindenemű áruk kereskedésére is, mert a fejlődtebb kereskedelem, szaporítva a tudakozást a mezőgazdasági termékek árát is emeli s így közvetve a földművelés emelésére is közreműködik.

Az adóztatást illetőleg pedig úgy okoskodnak e rendszer követői, hogy miután az iparral, a kereskedelemmel, a szellemi szolgálattal foglalkozó egyének úgy sem termelnek anyagi értékeket, melyek előállítására csupán a földművelés által lehetséges, csakis ez viselje az egyedül behozandó adót, telekadó címén alatt.

¹⁾ Nevét e rendszer *Dupont de Nemours* „Physiokratie“ című híres munkájától vevé.

De a tudomány haladása e rendszer föllállítása által abban is nyilatkozik, hogy a physiokraták nem csak tisztán gazdasági tekintetben, de minden társadalmi viszonyokban is a szabadságot s igazságot hirdették s követelték, mely intézmények min-tájául a *természet rendjét* kívánták tekintetni.

Ha a physiokratizmus nem is nyomható el a kereskedelmi rendszert s az uralkodó kormányelveket, hogy ezekre nagy befolyást gyakorolt, tagadhatatlan; neki köszönhető a szabadsági elv megpendítése, a nyomasztó korlátoltság s gondnokság elleni küzdelem, s befolyása alól nagyobb fejedelmek, mint II. József Ausztriában, Lipót Toscanában, II. Katalin Oroszországban, sem vonhatták ki magukat, mit az általuk országaikban tett, vagy legalább megkísértett reformok világosan bizonyítanak ¹⁾.

A tizenyolczadik század második felében, midőn az elmélet s gyakorlat egyaránt ily reformok felé törekedett s leginkább az anyagi érdekek nagy, előbb nem sejtett erővel elismerésért kezdtek küzdeni, könnyen megérthető, hogy azon tudomány, mely épen az anyagi érdekek ápolásával kitünőleg foglalkozik, sem kerülheté ki az általános mozgalmat, s az jellemzi főkép e korszakot, mely sorozatunkban az újabb kor *negyedike*, hogy benne minden eddig kitejtett elmélet és rendszer mind önmaguk közt, mind a gyakorlattal harcba keveredve, nagy ösztönül szolgált az e tudománnyal foglalkozó tudósoknak, hogy oly alapelvek kutatásán fáradozzanak, melyek a fenforgó vizsályt kiegyenlíteni, a tudományba s általa támogatandó gyakorlati eljárásba fényes, biztos világot vetni képesek legyenek.

Az ekkor működő nagyobb nemzetgazdák ²⁾ fáradozása nem is volt hasztalan, mert előkészületül szolgált a következő ötödik s mai nap utolsó, de legfényesebb korszaknak is, melybe tudományunk Smith Adam előtűntével lépett.

¹⁾ Ez irány fő védői Franciaországban *Gournay*, kitől a híres *laissez faire, laissez passer* elv származik, továbbá *Mirabeau*, a már előbb említett *Dupont de Nemours* s a mindnyája közt legszellemdúsabb, *Turgot*, kivel e könyv folytán is többször találkozunk. Az angolok közt *Young*, a németeknél *Károly Frigyes* bádeni örgróf, *Schletwein*, *Schmalz*, *Krug*, *Arndt* és mások; az olaszoknál *Bandini*, *Filangieri*.

²⁾ Itt megemlítenők főkép: *Hume* ki méltó elődje *Smith* nek, *Tucker* s mások Angliában; *Galiani*, *Beccaria*, *Verri*, *Ortes* Olaszországban; *Sonnenfels* és *Möser* Németországban.

Smith Ádám, Skócia nagy fia a politikai gazdaság tudományát új, azóta bár megtámadott, de meg nem döntött rendszerrel gazdagította meg, mely méltán nevét viseli, de a *szabad-iparrendszert* neve alatt is ismeretes. Ő a nemzetgazdasági jelenségek fölfogásában túlemelkedett az eddig uralkodott félszeg vagy egyoldalú nézeteken, s mind a földművelésben, mind az iparban s kereskedelemben találta föl eszközeit a nemzetek meggazdagodhatásának, ösforrásnak az emberi munkát mutatván ki, mely összeköttetésben a természeti tényezőkkel s a tőkével, és szabad korlátlan haladás mellett a nemzetek vagyoni jólétét s haladását eredményezi és biztosítja.

Nagyhirű könyvének, mely Europa majdnem minden mivelte nemzetének nyelvére fordított ¹⁾ itt csak alap gondolatjait adhatjuk.

Szerinte az emberi munka termeli a föld és tőke segédével az anyagi javakat, melyek termelő képességét a munkafelosztás hatalmasan emeli. Termelő pedig nemcsak a nyers anyagokra fordított, hanem egyszersmind az anyagok nemesbítésével foglalkozó munka, valamint a kereskedelem is, melyeket az észszerű kormány egyformán köteles ápolni. Ő tanítja, hogy a verseny a legbiztosabb árszabályzó, fontos hasznossága egyaránt kitűnően a készletek és szükségletek közti arány meghatározásánál, valamint a munka felosztás körül és a közreműködő tényezők közti jutalom kivetése mellett is.

Ő emelt szót s küzdött fáradatlanul a szabadság és egyenlőség elvének elismeréseért mind az egyénben, mind annak tevékenységében, és ennek következtében fenhargon követelte a szabad verseny akadályainak, a szabadalmaknak, védvámoknak, egyedárúságnak, czéh- és hűbéri intézményeknek eltörülését.

Ő tanítja a gazdasági érdekek összhangzatát, mindenütt a haladás mellett szólalván fel, mely anyagi tekintetben is oly kívánatos, mint szellemiben, mert a megállapodás ott is, mint itt pangás és hanyatláshoz vezet.

Noha *Smith* nézeteiben és tanaiban elégaz, a mi élesebb

¹⁾ „Inquiry into the Nature and the Causes of the Wealth of Nations“

meghatározást, szorgosabb vizsgálatot sőt helyreigazítást is kíván, a politikai gazdaság körül szerzett érdemei mégis hallhatatlanná teszik, és a *Smith*tutáni korszaknak volt és van fenhagyva, egyrészt, hogy az általa csak kijelölt nézeteket és alapelveket tovább fejlessze és kiegészítse, másrészt, hogy a tévedéseket és hibákat, újabb tapasztalat s a társadalmi haladás folytán szerzett tágabb látkör segédelmével helyre igazítsa. És e föladatot teljesíti is a mai tudomány, noha nem tagadhatni, hogy az most is két irányban indul, melyek egyike a *Smith*féle rendszert építi tovább, míg a másik reaktionarius irányban, a már elavultnak gondolt mercantil nézetek és elvek újabb fölkarolása által, az iparvédelem s a külkereskedés védvámok általi gátlása mellett küzd, mely iránynak fő vezetője *Liszt Frigyes*, kiről, miután nézetei hazánkba is behatoltak sőt nagyszámú követőkre találtak alantabb bővebben szólunk.

„A nemzetgazdasági tudomány jelentőségét és méltóságát, mond *Kautz* irodalmi történetében ¹⁾ — semmi inkább meg nem világítja, mint az imént körülvonalozott fejlődésének figyelemre vétele. Tagadhatatlan valóban, hogy e tudományi ág művelődési mozzanatai, mennyire mozzanatai egyúttal egy nagy történelmi — művelési — és szellemi folyamatnak, mely az egész civilizált emberiséget magában foglalva, a társadalomgazdasági, eszmény- és ismeretkört szellemi és anyagi állami és társadalmi fejlődésének minden nagy tényeivel legbensőbb összeköttetésben mutatja. A tudomány magas jelentősége abból is kiviláglik, hogy ez az emberiség eddigi fejlődésének négy korszaka szerint oszlik el: őskor, középkor, újabb és újkorra, mi által a nemzetgazdaság egyike lett azon nagy és alapos tudományi ágaknak, melyeknek megalapítása és fejlődése valamennyi nagy világtörténelmi fordulattal összetalálkozik, haladási elemét és indítását az időnként beálló, új korszakot alkotó mozgásoktól nyervén, és épen ez által bizonyítva bebenső összeköttetését és viszonyosságát az emberiség valamennyi nagy érdekével és irányával. Más szintén nagy jelentőségű mozzanat a nemzetgazdaság történelmében az általa tanusított szerves jellem.

Valóban kevés tudományi ág létezik, mely oly módszere-

¹⁾ I. kötet 28. l.

sen, oly természetszerűen haladott volna az első csiráktól és kezdeményezéstől egy eléggé tökéletes tudomány virágzásaig, melyben az időnkinti magasabb ismeret szebben lett volna előkészítve, a tudomány önállósági folyamata szervesebb módon vitetett volna véghez, s melyben gondolat gondolathoz, igazság igazsághoz szebben fűződött volna, mint épen a politikai gazdaságban. Végre alig is lehetne tudományt fölmutatni, mely aránylag rövidebb idő alatt inkább haladott, rövidebb, szorgosan jett tudományos fejlődési korszakban, képviselőinek fényesebb sorát ¹⁾ s a szerzemények értékesb lánczolatát mutathatná elő, s mely rövidebb időközben a gyakorlati eszmék és meggyőződések irányára is tartósabb befolyást gyakorolt volna, mint épen a nemzetgazdaság.“

II. A politikai gazdaság hazánkban.

Mielőtt e rövid történelmi vázlattól elfordulnánk, vessünk még egy pillantást e tudománynak hazánkban tett haladására, az itt követett irányra s azon férfiakra, kik emelésére közreműködének ²⁾.

Nem kutatva az ősrégi idöket, hol hazánk politikai szervezésénél fogva, ha másutt nem is, legalább az országgyűléseken elég gyakran pendítették meg állam-gazdasági kérdések, meghonosultnak e tudományt csak azon idötöl fogva tekinthetjük, a midön a politikai tudományoknak külön tanszékek állítottak, mint ez az 1723-ki országgyűlés által indítványba hozatván, csak Mária Terézia királynő alatt 1760-ban a nagyszombati egyetemen történt, hol e szak első tanára *Gyurkovics* Ferencz vala. Nem sokkal késöbben a jogi akademiákon is tartattak ilyenmü előa-

¹⁾ Csak egyeseket említünk itt meg; milyenek az angoloknál *Malthus*, *Ricardo*, *James Mill* és *John Stuart Mill*, a francziák közül *Say*, *Sismondi*, *Chevalier*, a németeknél *Lotz*, *Rau*, *Schmithenner*, *Hermann*, *Kudler*, *Roscher*, az olaszok közt, valamint más mivelt nemzeteknél szintén tüntek ki egyesek e tudomány körüli fáradozásai által.

²⁾ Etárgyban a többször említett *Kautz*-féle irodalmi történeten kívül (II. k. 730 l. *Die Nat. Oekonomie der Ungarn*), egy tán kevésbbé ismert, de nem kevésbbé tartalomdús könyomatban megjelent füzet szolgál se gédeszközül. Czime: *Das Studium der politischen Oekonomie und ihrer Hilfswissenschaften in Ungarn*, von Dr. *Bidermann* Prof. des Faches an der *Kaschauer Rechts Akademie*.

dások. Ezek gyakorlati haszna csakhamar mutatkozott is, mert részint maguk a tanárok, részint önállóságra vergődött tanítványaik, vagy külföldi munkákat fordítottak, vagy eredeti művekkel is gazdagíták az ország irodalmát, de melyeket magyaroknak nem mondhatni, mert akkor még mindenütt a latin nyelv uralkodván, műveik is e nyelven bocsájtattak közre.

Itt megemlítendő, hogy kiszabott tankönyv a *Sonnenfels*-féle (Grundsätze der Polizei, Handlungs und Finanzwissenschaft) évén, mely később latin nyelvre is fordítottatott, a tudomány is nagyrészt és sokáig ez irányban haladott.

Fejlődésnek s önállóság felé csak a jelen század kezdetén indult e tudomány, a mikor *Huber* a kolozsvári lyceum tanára egy szigoruan rendszeres művet bocsájtott ki, melyből az egyidőbeli külhoni nagy nemzetgazdák tanulmányozása is kitűnik, míg *Henfner*, akkoriban a zágrábi jog-akadémia tanára, első volt, ki a *Sonnenfels*-féle elvek ellen föllépni bátorkodott, ennek népesedési tanát megtámadá s mintegy úttörője lön a nemzetgazdaság helyesebb felfogásának.

Nagyobb lendületet különben csak nagy *Széchenyink* föllépésével, s *Hitel*, *Stadium*, *Világ*, *Kelet népe* czimű munkáinak megjelenésével nyert a politikai gazdaság tudománya hazánkban is. Fölösleges volna, e nagy férfiu érdemeit itt külön elősorolni, ismertek ezek s e tudományra nézve is abban állanak a miben közhasznuak lettek a hazára nézve. Céljük volt a kereskedelem s ipar korlátainak lerombolása. a rendek eltörülése, az általános adóztatás, a szabad és mozgó földbirtok létesítése, a hitel általánosítása egyszóval az újkori szabad gazdasági eszméknek hazánkban is meghonosítása, melyeknek *Széchenyi* szószólója és védője volt.

Az 1830-ben megjelent *Hitel* s következő évben közrebocsájtott *Világ* czimű munkái alkalmat szolgáltatottak *Orosz József*, valamint *Desewffy Aurél*, *Marczell* és *Emil* grófoknak czáfolatra s bírálatra „A hitel taglalat és Világ ügyében“ czime alatt, valamint ez által meg volt indítva a fontos napi kérdések nemzetgazdasági szempontból tárgyalása és vitatása.

Széchenyi ellene szegült az 1844-ben *Battyány Kazimir* gr. elnöklete alatt megalakult védegyeletnek, melyet hasonló követett Temesváron, míg Komáromban már 1842-ben alakult ilyféle, a

belföldi termékek fogyasztását a külföldiek kizárását, czélzó egy-let. Ebben tér el Széchenyi több más nemzetgazdasági tekintély-lyel együtt az akkor általában uralkodott nézetektől, melyek na-gyobbrészt a *Liszt*-féle védvámrendszerhez hajoltak, s kinek egy időben megjelent műve „Das Nationale System der politisen Oekonomie“ *Sárváry* által magyarra fordítva mintegy hazánk számára irotnak tekintetett s a legnagyobb szabadsággal mellet a bel-földi viszonyokban, mégis elzárkozást, korlátokat s védvámokat kívánt a külföld ellenében. Széchenyi sokkal inkább földmívelő-államnak tartá Magyarországot semhogy az képes lett volna egy mesterkéltelen előteremtett iparos állam rendeltetésének megfelelni.

Ez egyúttal azon korszak, melynek a nemzet-gazdasági irodalom termékeinek legnagyobb részét köszönhetjük. A „Tudo-mánytár“ czimű folyóiratban irtak *Györy* a gépek befolyásáról *Csató* egy pillantást a közgazdaság tudására. Ekkor lépett elő-terbe a bankügy, melyről *Fogarasi*, *Kovách*, *Farkas*, *Trefort* és többen irtak. Ekkor szolgáltatnak alapos tanulmányozás tárgyaul az állam-pénzügy s az adó, melyekről *Fáy*, gr. *Desewffy Emil*, b. *Kemény* és mások részint önálló művekben, részint a napi sajtó hasábjaiiban sok érdekes cikket közöltek.

Nagyobb művek közt megemlítendőek : *Erdélyi* : „Nemzeti iparunk,“ *Karvasy* „A politikai tudományok“ czimű és *Lónyai* nagy szakavatottsággal a közlekedési ügyeket tárgyaló könyve.

Az utolsó évtized szegényebb volt nemzetgazdasági mun-kákban ; legalább a rendszeres nagyobb művek közé csak keve-set sorolhatunk, minők: *Récsy* átdolgozása a Kudler-féle kézikönyv-nek, *Kautz* többször idézett irodalom története, *Karvasy* népszerű népgazdaságtana, és pénzügyi tudománya, míg egyes, részint a napi sajtóban, részint folyóiratban (Budapesti Szemle) megjelent szellem-dús cikkek *Lukács*, *Falk*, *Lónyai*, *Trefort*, *Weninger* és másoktól, gr. *Desewffy Emil* a függő osztrák pénzügykérdéseket tárgyaló fon-tos irata, tanubizonyosságot tesznek, hogy e tudományi ág hazánk-ban nem csak tisztelőkre, de művelőkre is talál, s forrón óhajt-juk, az e tudománynak hazánkban is mind szélesebb ismertetését és terjedését, mert a hol az anyagi kérdések mind követelőbben emelik fejöket, ott nélkülözhetlenné válnak azon tudományok, melyek megoldásuk megkísértésére kiválóan hivatvák.

III. A socialismus és communismus.

A tudomány fejlődésének történetéhez tartozik kétségek kívül azon tanok fejtegetése is, melyek ha nem is épen az új kor szüleményei, de épen a legújabb korban léptek fel mind hatalmasabban és szolgáltak nem csak tárgyul alaposabb kutatásoknak, de egyik főírányukban megtámadás tárgyává tevék a politikai gazdaság tudományát is. Értjük a socialismust és communismust, melynek magyarázatát s alapelveinek és eszméinek fejtegetését itt annál szükségesebbnek tartjuk, mivel jelen elemi mű egyik főfeladata az e tanokban foglalt ferde vagy tulságos nézetek megezáfolása s helyreigazítása.

Minél inkább jutott öntudatra az egyénben a személynek joga birtokra s szerzésre, annál elevebben mutatkozott az egész társadalomban azon törekvés, melylyel mindenki vagyonság, gazdagság s ennek folytán élvezet után is iparkodott, s a nép meg nem elégelvén az eszményi jogot, annak gyakorlatilag is hasznát akará venni. Innen a roppant munkásság és tevékenység, hogy a mit a jog ígért, vagyonosságra támaszkodva élvezni is lehessen. Minden az egyenlőség felé törekedett, nemcsak szellemi szabadságban, de anyagi jólétben is.

Hogy ez irány és következményei épen a nagy világ-városokban az ipar központjain és gyűlhelyein lettek legérezhetőbbek, azon annál kevésbé csodálkozhatunk ha elgondoljuk, hogy nagyobbára az ipar vala a mező és a munka számtalan neme az eszköz, mely által a középkor elnyomott s az újabb kor szellemében felszabadult néposztályok az *egyenlőséget* s gyümölcseit elérni vélték. Itt az ipar nagyban kezelése körül, a gyárakban alkalmazott s mind szélesebben elterjedő gépek használata által tünt ki legelőször, hogy az egyenlőség mire a nép törekedett csak képzeleti, hogy a függés a világról el nem tünt, s hogy a túlsúly melylyel előbb a szabadalmazott rendek és osztályok birtak most a birtokosak a tőkepénzesek kezébe jutott, hogy a született aristokratia helyébe a tán veszélyesb pénz-aristokratia lépett.

Ilyen és hasonló szemlélet s észlelet bírta rá az újabb kor több kitünő tudósát és bölcsészét, hogy a jólét, mely után a nemzetek törekednek, s melyre minden egyes tagja jogot is tart, a társadalom jelen szerkezete mellett el nem érhető, hogy ezt meg kell változtatni alapjában, a munka, szerzés és vagyon alapzat-

jait föl kell forgatni és szabad, önkénytes egyezkedés folytán, kölcsönös akarattal oly társadalmi rendet kell életbe léptetni, mely mindenki igényeit képes kielégíteni, a gazdag és szegény sorsa közötti nagy különbséget kiegyenlíteni s az anyagi egyenlőséget elérhetővé, vagy legalább megközelíthetővé tenni; ezt pedig ha békés uton nem sikerül, erőszakkal és a jelen társadalmi rend alapos felforgatásával is meg kell kíséreni.

A socialisták úgy mint a communisták azon alapelvből indultak ki, hogy a fenálló társadalmi rend rossz, s a különbség nézeteik közt inkább a fokozatban mint a lényegben rejlik, úgy hogy a *socialistákat* mintegy mérsékelt irányu képviselőinek tarthatnók a behozandó új rendszernek, kik inkább alkalmazkodva a fenálló társadalmi viszonyokhoz, azoknak inkább reformok útján eszközzendő lassú megváltoztatását ohajtják, meg nem tagadva a tulajdon — s tisztelve az egyéni jogokat, az elérendő jobblétet inkább nagyszerű társulatok alakításában a munka hatalmasabb fölkarolásában keresve, míg a *communisták*, mint legszélső párt a magántulajdont kárhoztatják, mely szerintök nemcsak az ember ősi jogai közé nem sorozható, sokkal inkább kútfeje minden társalmi rosznak: nevezetesen ez segíti elő a kereskedelem és pénz közreműködése mellett az erkölcstelenséget bünt és nyomort, ez szüli a birtokos osztály túlsúlyát, a szegények elnyomatását s ez által keltett irigységet, az elszegényedést és proletariatuszt; a miért is az egyén tulajdon-jogának eltörlését, kívánják, a munka, bér, fáradozás és jutalom közti különbség megszűnését követelik, közös vagyont s élvezeti jogot sürgetnek az egyéni érdeknek az önző gondolatoknak s iparkordásnak meg kell szünni, az egyén és személy olvadjon be a társadalomba, mindenki csak annak szentelje munkásságát míg életszükségleteinek kielégítését viszont is kötelesség és jogképen a társadalomtól vagy inkább (a communista nézetekből különben igen nehezen kimagyarázható mily formájú) állam-kormánytól követelheti.

Szerintök az eddigi társadalmi rend és állapot végkép megszűntetendő.

Hogy mi lépjen az eddigi társadalmi rend helyébe arra birunk ugyan többféle indítványt, több, bátran *utopiának* elnevezhető képzeleti államszerkezetet, de melyek közül alapos, kö-

vetkezményeit is szemügyre vevő vizsgálat után, csak egynek is megállani, épen lehetetlen.

Azért mellőzve e merő képzeletszülte csaleszméket, inkább a socialista nézetek felé fordulunk, melyek közt több alapigazságra, rendszerességre és egyes lehetőségekre is találunk, sőt miknek egy része tudományunk mai állásában elismerést is vívott ki, és gyakorlatban alkalmaztatik is.

A socialismus hazájának Franciaországot lehet nevezni, s habár Németországban, sőt Angliában is egyes kitünőbb férfú e tantlmagáénak vallja, *St. Simon*, *Fourier*, *L. Blanc* és *Prudhon* azok kik ez irányt némikép rendszeresíték s noha sok tekintetben el is térnek egymástól elég követőre találtak, és sokszor szellemdúsan tudják védeni nézetüket, a tan elveit és igazságait, de fájdalom s tán gyakrabban hibáit és balvéleményeit is ¹⁾

Egyik jellemzője a socialismusnak az államhatalom sokkal nagyobb tisztelése s hatáskörének tovább terjesztése, mintsem az az újabbkori tudományban igazolva van. Csak hogy a socialismus e hatalom alatt nem ért abszolutistikus kényuralmat, hanem sokkal inkább közakarat által azzá lett egyetemes, központi hatalmat mely az összes tevékenységet vezeti, mindenben a vezérszerepet viszi, a bért és jutalmat kiosztja, míg a communismus, a demokratiai egyenlőség elvének túlhajtása, oly mindenhatóvá teszi az államhatalmat, hogy, ha eredetiben más formában is keletkezett az, igen könnyen kényuralommá válhatik.

Igy kívánja a socialismus a szabad verseny elnyomatását az állam-ipar által, mire *L. Blanc*, ki annak káros és erkölcszelen következményeit festi, államműhelyek fölállítását kívánja, mert szerinte a szabad verseny nyomja el a polgárokat, zsarolja

¹⁾ Nem lehetvén itt az egyes rendszereket tüzetesen tárgyalni csak néhány eddig ez irányban megjelent főművet idézünk. Ilyenek: *Cabet*: „Qu' est ce que la propriété?“ *Considérant*: „Destinée sociale.“ *Proudhon*: „Contradictions Économiques.“ *St. Simon*: „Système industriel.“ *Fourier*: „Nouveau monde industriel.“ *Fröbel*: „System der socialen Politik.“ *Marx*: „Kritik der pol. Oekonomie.“ Tüzetesb tanulmányozásuk végett pedig *Hildebrand* „Die Nat. Oekonomie der Gegenwart und Zukunft.“ (1847), ki socialistikus nézeteket is tárgyal. *Roscher*: „System der Volkswirtschaft“ (Socialismus és Communismus).

a gazdag által a szegényebbet, vezet egyedárusághoz és drágasághoz.

Fourier ajánlja az úgynevezett phalanxokat, azaz több család egyegy épületben összegyülekezését. Közös költség, közös, de változatos munka mellett, mely között az aránylag legocsmányabb legnagyobb díjazásban részesülne. Magán-vagyont ugyan megenged, de csak az ingatlanokra nézve, míg a földbirtok közös lévén, részvényeseknek adatnék művelés alá. *Proudhon* a socialisták közt legszellemdúsabb, de nem lehet róla mondani, hogy valami pozitív rendszert alapított volna meg, érdeme sokkal inkább tagadásában s roszalásában áll úgy a jelen államszerkezetnek, mint a communistikusok tulcsapongó nézeteinek.

A socialistikus tanok alapelve egyrészt a társulatok alakulásának, munkának és közösség szellemének dicsőítése, másrészt az, hogy a munkás osztály eddigi függő állapotából kiléptetve valamennyi más osztálynak eléje tétessék; mert nem a tulajdon vagy birtok, tehetség, szorgalom, tőke vagy más véletlen előny, hanem csupán és egyedül a munka szerez az egyének érvényt, és a társulat, az egyetemesség, ezek vezéreszméi minden társadalmi és gazdasági rendnek.

Mindezek daczára el nem tagadható a socialistikus iránynak hódoló nagy gondolkodóktól azon érdem, hogy a jelen társadalmi szerkezet sok hiányát, visszaélését és baját földeríték, s a mint nagy horderejű igazságokat ki is mondtak, úgy még többet sejtelemkép nyilatkoztattak, mikre a gyakorlati életben figyelemmel s tekintettel kell lenni. Valamint egyik főérdeme a socialismusnak, hogy kiegyenlíteni iparkodik az egyéni- és közérdek közötti ellentétet, és a munkát jobban kiemelve erősen fölszólt a mellett, hogy a munka-felosztásnál tekintettel legyenek a hajlamra is; úgy indítól szolgált a politikai gazdaságnak, hogy az elszegényedés, a túlnépesedés s más alapos nemzetgazdasági kérdés szorgosabb vizsgálat tárgyává legyen, hogy e kérdésekre tudományos kutatás által több világ deritessék, jó és bal oldalai jobban megismertessenek; e tan szerzett a szabadság és egyenlőség elvének is nemcsak nagyobb elismerést, [de tágabb gyakorlati alkalmazást is, s így segédeszköznek nyilvánult nemcsak a nemzetek jólétének gyarapodására, de főképp intésül szolgált a tudománynak, hogy a jövő nemzedékek jobblétét már

a jelenben is megalapítva lehetőségessé tegye. Kiemelve a socialismus érdemeit is, e fejezetet azon szavakkal fejezzük be, miket *Kautz* ez irány legkitünőbb bölcészének, *Proudhonnak* műveire nézve használt: „*Proudhon* a szellemi fejlődés új korszakának egyik legkitünőbb, legragyogóbb szelleme, egyszersmind történelmileg fontos gondolkodó s társalmi-bölcész, kinek tan- és gondolatrendszerében a socialistikus tanok túlságai, tévedései, számtalan ellenmondása s az egész socialistikus elmélet ürje a legfényesebben mutatkozik, melyek által tulajdonképen magától fölsozslása s elenyészése ez eszmei iránynak megkezdődött, s a sors különös ironiája által a socialismus és communismus legmélyebb alapzataiban is megrendítettett . . . s a ki e rendszerek lényegét s jellemét alaposan kívánja megismerni, jól teszi, ha a Proudhon által összehordott ragyogó félszegségek s ellenmondások halmazában kissé körültekint el nem mulasztva azonban, hogy végletes szavai s dialectikus szemfényvesztése ellen erős alapelvekkel s alapos meggyőződéssel fegyverkezék.“

E szavak fölmentenek a socialistikus s communistikus irányú elméletek bírálatától, mely elméleteket különben előrebocsátva, érthetőbbek lesznek a *tulajdont* és *jogait* kissé bővebben tárgyaló következő fejezetek, valamint e mű további tartalma is, melyben ily irányú nézetekre gyakran lesz utalás, főczél az lévén, hogy fejtegetve e tudomány alapigazságait az érintett tanok megczáfoltassanak.

HATODIK FEJEZET.

A politikai gazdaság csak a birtoklott és cserélhető javakkal foglalkozik.

A javak és érték, mint a politikai gazdaság alkotó eszméi lőnek bemutatva.

Minden nemzetgazda megegyezik abban, hogy a javaknak két nemét különbözteti meg, egyikét, melynek tárgyai az emberek közös birtokában vannak, mint a szél, a víz, a levegő, a világosság stb. s melyek nincsenek egyformán elosztva az emberek közt, mint azt a földrajzi helyzet s az éghajlat bizonyítja.

De noha nem egyformán osztják el a földön, mégis közös tulajdonai azoknak, a kik élvezik. Csere tárgyaul nem szolgálhatnak, de azért nem kevésbé fontosak a nemzetgazdára nézve, mert azt lehet mondani, hogy ezek a tulajdonképeni javak, miután csakis ezek szerezhetők meg erőlködés s fáradság nélkül. Tudományilag egyelőre nem igen fogunk velők foglalkozni, mert nagyobb rész a természetes tényezők közé tartozván, a természetéről szólva, ezekről is megemlékezünk. Most csak annyit, hogy élvezzük s boldog a nép, melynek földrajzi helyzeténél fogva belőlök minél több jutott.

A javak másik neve a birtoklottak s cserélhetők.

Minden forgalomban lévő, és arra alkalmas értéknek két fő tulajdonságának kell lennie: először, hogy költséggel legyen szerezve; másodsor, hogy birtoklott legyen, azaz, hogy valakinek kizárólagos tulajdonában legyen. Csak azt lehet eladni, a mi az emberé; nem vehetni semmit, csak a tulajdonunkban lévő javak egy részének odaadásával.

Jelenleg nem szükséges több, mint jól megértenünk azt, hogy az első tény, mely minden egyéb gazdasági ténynek kiindulási pontja — a *tulajdon*. Ez nem csak alapja az emberi társadalomnak, de valóságos *alapzatja* is a politikai gazdaság tudományának; mely erre építi tanait.

HETEDIK FEJEZET.

A tulajdonról.

A tulajdont illetőleg, két sarkalatos pontot kell szemügyre vennünk, azaz meg kell azt szemlélnünk mint elvet és mint jogot, azt egyúttal eredményében és a társalmi hasznosság szempontjából tekintve. Okszerűen e két észleletet nem lehet elkülöníteni, ha következetlenek lenni nem akarunk, mert a tulajdon hasznát nem lehet elismernünk ha igazságát tagadjuk. Az igaznak s hasznosnak öszhangja a politikai gazdaság tükre; ennek világosságára folyvást törekedni legyen föladatunk.

I. A tulajdon joga.

A jog és törvény két különböző dolog. A jog a törvény előtt létezett s alapul szolgált neki. Kétségkívül, a törvényhozásnál számba kell venni az általános hasznosságot, mint az a büntetőtörvénynél leginkább kitűnik, mely a többi törvényeknek mintegy megszentéseül szolgál. Egy, a biztonság eszméjétől különböző *erkölcsi* eszme hatalmazza fel a törvényhozót, hogy büntessen. A törvény, mely nemcsak a következmények után ítél, de a szándék és a megfontolás foka szerint is, a tett minőségét bizonyosan a belső meggyőződés szerint itéli meg. A gyilkosság bűn maradna még akkor is, ha semmiféle törvénykönyv nem létezik; ezt tagadni nem lehet a nélkül, hogy egyúttal ne tagadjuk a természet törvényeinek valóságát, az igazságosság rendeleteit, a jó és rossz közti megkülönböztetést. Így van a lopással is: nem szükség ismernünk a törvénykönyvet, hogy azt büntetendő cselekvénynek tartsuk, ha az mindjárt végtelen hasznót is hajtana a szegény rablónak s csak jelentéktelenül károsítaná meg a gazdagot. Itt a cselekvény elvetemedettsége nincs

mindenkor öszhangzatban az általa okozott kárral. Törvény nélkül, mely az erőt a jog szolgálatára rendeli, bizonyosan sokszor győzne az erőszak a jogon, mint elégszer meg is történt, pedig annál sűrűbben, minél inkább visszamegyünk a társadalmak eredetéhez.

S mit bizonyítna ez, ha nem azt, hogy az ember való vagy képzelt érdekét sokszor annak rendeli alá, a mit jogosnak, igazságosnak tud? Azt mondani, hogy nincs természet-jog, mert törvény nélkül a jog nem tiszteltetnék, csakugyan badar állítás.

A birtoklás általános tény. A növények s az állatok csak úgy élnek, hogy birtokukba veszik, a mi életük fentartására szükséges. S az ember tenne kivételt, kinek gyermekségében is már ösztön gyanánt nyilvánul a tulajdon? Lehetetlen, mert olyféle lény nem létezik, mely, hogy életét fentartsa, többféle szükségletek kielégítésére nem szorulna. Igaz, e szükségesség nincs is megtámadva; a mit meg szoktak támadni az, hogy a tulajdonnak egyéninek kell lenni. De vajjon lehet-e annak más jelleme? Az embert illetőleg a birtoklás *tulajdonná* válik, melynek első mintája az, mit a bölcsélet *én*-ünknek nevez. Tagadhatlan, hogy az ember szellemi, erkölcsi és testi tulajdonságainak birtokosa. Az *én* és *te* közti megkülönböztetés magában foglalja a *enyém* és *tied* köztit is. Ha az ember természeti tulajdonságainak birtokosa, bizonyosan birtokosa gyakorlatuknak is: a honnan a munka-szabadság, e mindenek közt legelső tulajdon ered. Végre, hogy ne lenne ő birtokosa azon eredménynek is, mely tulajdonságainak gyakorlatából származik, szóval, munkája gyümölcseinek, akár maga fogyasztsa el azokat, akár takarítsa meg, azaz tőkésitse? E láncolat föloldhatatlannak látszik; s ha a tulajdon, mint védői azt okszerűen mondják, *általános* tény s minden nemzetnél legalább csirában létezik, melyet a művelődés fejleszt, úgy az *szükséges* tény is, mely ugyanaz minden időben s minden országban, mert elve az emberi természetben gyökerezik.

A mit a tulajdonnak a jogra épített alapeszméjének magyarázata ellen fölhoznak, az e magyarázatok s rendszerek különfélesége s eltérése. De ha be lenne bizonyítható, hogy e rendszerek maguk közt inkább egyeznek meg, mintsem első pillanatra látszik, ha különféleségüket egy eredetre lehetne visz-

szavezetni s ha kiviláglanék, hogy ezek csak különféle fokoza-
tai ugyanazon egy elvnek, a fentebbi ellenvetés elvesztenié min-
den fontosságát s a jog a tudományos bizonyosság magasabb fo-
kára hágna. Ezt pedig sikerülni fog bebizonyíthatni. Figyeljünk
csak arra, a mit a tulajdon-jogról a bölcsészek, a törvénytudók
és nemzetgazdák mondanak. Hallgassuk meg mindenekelőtt az
ujabb bölcelet egyik kitünő tagját ¹⁾)

„Az ember, ki szemben a természettel, anyagilag oly pa-
rányi, nagynak érzi és tudja magát az értelmiség és szabadság
által, felsőbbségét érzi az őt környező tárgyak felett; úgy be-
csülve azokat, mint a melyeknek nagyobb értékek nincs, csak
a minőt ő kölesönöz nekik. Magának tulajdonítja a jogot, hogy
elfoglalja, hasznára fordítsa, alakjukat változtassa, természetes
rendjüket fölbontsa, szóval azt tegye velök a mi neki tetszik,
legkisebb bánatot sem érezve azért lelkében. Nem elég hogy
szükségem van valami dologra, hogy arra jogom is legyen. A
legelső jogot azon természetes felsőbbség alapítja meg, mely-
lyel a szabad a korlátolt fölött, az értelmes az oktan fölött áll.
Innen származik az ember joga minden körülötte lévő nem bir-
toklott tárgy felett.“ — Az ember és embertársa közti viszonyt
tekintve, itt is a tulajdon alapja a szabadság alkotta, az emberi
személyiség szentesítette jellemben rejlik. Elvenni az embertől,
a mit értelmisége és szabad tevékenysége által szerzett — any-
nyi, mint megtámadni a személy sérthetetlenségét, melyet tör-
vénykönyveink elismernek és biztosítanak. Ez a magyarázata a
tulajdon származásának a szabadságból; innen ered az első bir-
tokló és a munka joga, mely alapelve valamennyi jognak és
munkának.

A törvénytudók nagyobb része a tulajdon eredetének a
polgári törvényt mondja, minthogy pedig a törvénynek valami
előbb létezetre van szüksége, melyhez alkalmazkodhatik, ál-
talanosan az első foglaló jogát szokták annak venni. De ez ma-
gában véve még semmit sem jelent, nem érdemli meg a jog cí-
met, csak egy vagy más föltétel, többnyire pedig e föltétek
egyesülése által; ezek a szabadság a benne foglalt tekintélyvel
és a munka. A szabadság adta Diogenesnek a jogot a nap suga-

¹⁾ Viktor Cousin: Justice et charité.

garára, melyben sütkérezett, ez ad jogot a vadnak az ágra, melyet fölvelt vagy fáról tört. De a szabadság egymaga, mely egyszerű birtoklásban foglaltatik, többnyire csak ingó és elégtelen jogot szokott adni. Azon elmélet szerint, mely az első foglalóra ruházza a tulajdont, a ki valamely laktalan tájra első érkezik, jogosan birtokba veheti az egészet, a később érkezők pedig kötelesek lesznek benne elismerni az egész tág terület jogos urát, melyből nekik annyit adhat, a mennyi nekik tetszik. Így az amerikai vadaknak is jogukban állott örökös tulajdonuknak mondani az általok elfoglalt őserdőket. A szabadságnak és első foglaló-jognak még újabb megerősítésre van szüksége, mely a jogot kevésbé félreismerhető módon valósítja: ez pedig a *munka*.

A múlt század nemzetgazdáinak dicsősége, nemcsak hogy a munkát jelölék ki mint a tulajdon eredetét, de hogy az egész politikai gazdaságot ez elvre építették. Szemben azon kényúri rendszerrel, melynél fogva az állam isteni jogoknál fogva főjogot bitorolt a személyek s az ország földje fölött, szemben *Rousseau* és *Mably* egyenlítő s mindamellettt kényúri ábrándozásaival, *Quesnay* és tanítványai, köztük pedig a leghatározottabban *Turgot*, a munka valóban szabadelvű elméletét állíták föl a tulajdon forrásául, s nemcsak viszonyba hozták a tulajdont a munkával, de magát a munkát is kitünő tulajdonává tevék az embernek, melyvel tehetségei és szervei, szóval a szabadság folytán bír.

Innen következik a tulajdon háromféle elméletének lényeges összhangzata, csak össze kell azt hasonlítani, össze kell egyeztetni, lényegükre tekintve inkább, mint alakjukra. Szabadság által foglaltatik el a tárgy, de csak a munka által valósul a birtoklás. A munka az emberi szabadságnak, vagyis azon tevékeny, akaratunktól függő erőnek, mely alkotásunkból foly, folytonos és szabályzott alkalmazása; nem egyéb, mint folytonos foglalás. A munka szentesíti a tulajdont; de a személynek tartozó tisztelet szentesíti magát a munkát. Ebből következik, hogy a tulajdon származása fölötti három elmélet valóban nem egyéb, mint ugyanegy elvnek különböző kifejezése, t. i. a tevékeny erő, tehetségei és testi szervei által birtokol, a mi gyakorlatának legelső módja s az első *megérthető* birtoklás; azután birtokba helyezkedik a foglalás által, mi a második mód s a tulajdon első *látható* alakja; végre azokat valósággal magáévá teszi a

munka által, a mi ugyanazon kifejlődésnek harmadik foka, mely sokkal erélyesebb, eredményében becsülhetőbb, úgyszólván *kézzelfogható* s az eddig nagyon is metaphysikai körben létezett tárgyakat a jog körébe vonja, hogy helyt ne adjon számtalan káros, akár elméleti, akár gyakorlati megtámadásnak.

A szabadságnak, tulajdonnak és munkának e viszonyossága utoljára nem más, mint a józan ész egyik igazsága. *Tulajdonosnak* lenni, a szó teljes értelmében annyit tesz, mint szabadon bírni a dolgokat, fölöttök rendelkezhetni, azokat cserélhetni, tovább adhatni és örökség útján átruházhatni. *Szabadnak* lenni annyi, mint birtokában lenni önmagának, tehetségeinek és alkalmazhatóságuknak, azonkívül pedig az iparnak szabad választását és gyakorlatát bírni. A polgári szabadság, a tulajdon, a szabad ipar és kereskedelem oly eszmék, melyek egymást föltételezik, kölesönösségük mindenütt el van ismervé. A tulajdon és a szabadság oly benső összeköttetésben vannak, hogy mindig ugyanazon arányban el is ismerték, szentesítették is. Így a legtöbb keleti államban, hol a politikai rabszolgaság még teljes erőben létezik, nincs más tulajdonos, mint a fejedelem és az uralkodó rend. A régi helleneknél az államnak főjoga volt úgy a tulajdon, mint a család és egyén fölött. E tekintetben a régi bölcészek a törvényhozókkal együtt értettek. *Plato*, ki a communismust, *Aristoteles*, ki az egyén tulajdoni jogát követelte, mindkettő az egyben egyet értett, hogy az állam hatalmában áll egyik vagy másik rendszert léptetni életbe. Rómában a javak és személyek fölötti önkényuralom a családapára szállt. Számtalan esetben önkényesen rendelkezik az állam a tulajdon felett. A hűbéri korszakban az *úr*, korlátlan egyeduralomban a *király* tekintettek az országokban létező földbirtok ősi tulajdonosainak. XIV. Lajos ugyanezen követelést mondja ki a trónörökösnek (Dauphin) adott utasításában, hol a többek közt ezeket olvashatni: „A királyok önkényes urak, és a természetnél fogva teljes és szabad rendelkezésök van a birtoklott javak fölött.“ Így olvashatni a „*Testament politique de M. de Louvois*“ című könyvben: „Valamennyi alattvalója személyével, javaival és vérével tartozik önnek, a nélkül, hogy viszont jogosan bármit is követelhetne. Önnek áldozva föl mindenét csak kötelességét teljesíti, és nem ad önnek semmit, mert minden az öné.

Az újabb kor legnagyobb napja, melyen Franciaországban a nyomasztó telek-bér, a termékek belforgalmára súlyosult korlátok, a szabad iparnak a czéhek és mesterjogok általi megszorítása s végre a szólásszabadság akadályainak nagyobb része eltöröltettek.

A földbirtok igen élénk és részletes megtámadásnak lön tárgya. Bitorlásnak mondják, mely az emberi nemet a gyümölcszedés és faizás, a vadászat, halászat és legelő kezdetleges jogaitól fosztá meg. Itt azt kell kérdeznünk: mit értenek bitorlás alatt? Csak azt bitorolják a mi valakié, csak azt, a minék értéke van. De a kopár földnek van-e értéke? Hasznos az igaz, mint minden más eszköze a munkának, de értéket csak a reá fordított munkától és tőkétől nyer. Valamely kopár földnek első birtoklójává lenni, nem volt szabadalom; valamint a munka ezen eszközének bitorlói sem annyira szabadalmazottak valának, mint sokkal inkább áldozatai birtokuknak, a mint azt gyakran látni valami *fölfedezés* eszközlőinél, vagy bármilynemű munka első végrehajtóinál. A míveletlen föld majd mindig kúszó növényekkel, rothadt posványokkal vagy irtatlan erdőkkel borított s többnyire nyomort, sokszor halált hoz birtokosainak a nélkülözés és betegség kíséretében. S mégis azt akarják hinni, hogy a föld tette az első tulajdonost. Ebben csak annyi igaz, hogy senki sem lett birtokos, míg földet nem teremtett. Ezt nem kell szószzerinti értelemben venni, mert *teremteni* az ember semmit sem képes, hanem *értékét* értjük, az egyedüli módot t. i., melyet az ember előteremthet. A spanyolok *Locke* idejében szintígy ítéltek és annak, ki még el nem foglalt területet be mert keríteni, fölszántani és bevetni, jutalmat adtak, nehogy bitorlónak neveztek volna, mi bizonyosan sokkal okszerűbb eljárás vala.

A bitorlás továbbá — így folytatják — abban állt, mert valamennyi terület el van foglalva. De hol látjuk, hogy a kopár, míveletlen föld hiányoznék? Hisz az képezi földgömbünk legnagyobb részét; mert az ember, kit oly öregnek gondolunk, úgy látszik, csak most kezdi fiatalsága munkáját, és eddig szintoly csekély mint tökéletlen birtokot választott lakhelyül. A kopár föld még nagy tömegben kínálkozik a bitorló merészségének. Az egész világ tudja, hogy például az egyesült államokban még tömérdek mennyiség van belőle. Mert mit ér az ott? Holdja egy

dollár, sőt nem is a föld ér annyit, hanem a társadalmi protectio, a kedvezőbb körülmények, melyek maguk is az emberi munkából erednek, csak a mennyiben hasznosíthatása remélhető, annyiban van értéke, különben nincs, ha mindjárt a legtermékenyebb is. Honnan is van az, hogy annyi szegény ember, kit mégraboltnak mondanak, viszont maga nem akar rabolni (t. i. földet)? Talán azon kilátásuk miatt, hogy ők is meg találnak gazdagodni? Nehezen. Az ok az, mert félnek a nyomortól, mit sok szegény kivándoroltnak ki kelle állania, pedig ez sokkal kisebb nyomor, mint az első foglalóké volt, kiknek a művelődés még nem jött segítségül.

És végre, azt fogják-e mondani, hogy a mi kezdetben igaz volt, most az lenni megszűnik, s ha a bitorlás előbb igazolható volt a nehézségek által, mikkel a hasznosítónak küzdeni kellett, ez többé nincs úgy a művelődés állapotában? Erre csak annyit mondhatunk, hogy a föld ellen folytatott ezen önfentartási harc, még most is tart. Nemcsak az őskor homályában elveszett időben volt úgy, hanem most is úgy van, s mindig is úgy lesz, hogy a föld a munkának egyik termelésre fordítható eszköze; oly munkának, mely végnélkül megújul s az embert folytonos mozgásban tartja. Korántsem valami szabadalmas munkának eszköze volna, sőt inkább oly hajthatatlan dolog, melynek fentartása is kerül valamibe. Tekintsük az ember többi szerzeményeit: a lovat, ökröt, juhot sat., a különféle szárnyas állatokat. E szerzeményeket sokkal könnyebben tette és tarthatja fen.

A házi állatok s az ember közt bizonyos titkos rokonság létezik. A föld s az ember közt ép ellenkezőleg úgy látszik csak valami ellentállásteli ellenszegülés, mely az utolsó birtoklót csak úgy mint az elsőt emlékeztetni látszik a szentírás szavaira: „Kenyeredet orczád verejtékével fogod keresni.”

Azt híven, hogy a törvény alapítja meg a tulajdont, míg azt csak biztosítja, és ebből következtetve, hogy azt meg is képes változtatni, a változatos, valódi vagy képzelt s a törvényhozó által a hasznossághoz képest tett magyarázat szerint — oda jutottak, hogy a törvény által a tulajdonon ejtett sérelmeket, a tulajdon visszaélésének tekinték, sőt a tömeg előtt is úgy tüntették fel. Így minden szabadalmat, mely nem egyéb a munka-szabadság s a tulajdon ellen irányzott merényletnél, úgy

tekintettek sőt ezek maguk is úgy tünnek föl, mint szentesített tulajdonok, magát a rabszolgaságot is ide értve. A hűbéri törvények, melyek az emberi tulajdont munkájának gyümölcse szerint becsülték, úgy tünnek elő, mint törvényes és elidegeníthetlen tulajdon. Így tekintetett a tulajdon ugyanazon visszaélésnek, melynek ő maga volt áldozatja, neki rótták föl hibául azon rosszat, a mitől meg lehetett volna óvni az emberiséget, ha a tulajdont tisztelik. Nincs oly jogtalanság, mely nem azon tulajdonnak bántalmazásából eredt, melylyel mindenki saját személye, munkája s annak gyümölcsei felett bír. Némely publicista, csupán hasznosságra alapítva a tulajdont, tágas tért nyit sok visszaélésnek. Egyszer hasznosnak látszik, hogy egyesek érdekében igazságtalan szabadalmak teremtesse, máskor hasznosnak fog látszani az állam-adósságok eltörlése és az elkobozás, vagy az adónak határtalan emelése.

II. A tulajdon társalmi hasznossága.

A jogra alapított tulajdon különben nem zárja ki a hasznosság mellett fölhozott helyes okoskodást. Így hasznos, hogy a ki a földet termékenyíté ne csak fölületét bírja, de magát az alapot is, különben csupa élvezetre szorult tulajdonoshoz hasonlít. A hol a tartós tulajdon fogalma meg nem gyökeresedett, a hol nincs kilátás a jövőre, ott komolyabb javítások nem történnek, ott számos és jól eltartott népesedésről nem lehet szó, ott sem anyagi sem erkölcsi művelődés nem verhet mélyebb gyökeret. Mindez előny csak tartós tulajdon mellett jelenkezik. Azért jó, hogy a tulajdon egyéni legyen és nem közös, melynek bizonyítékát a középkori, vagy még a mi korunkbeli vallási testületek nagyon tökéletlen birtokaiban találhatni. A közös birtoknak azon káros oldala van, hogy nem ingerelvén eléggé a tulajdonos tevékenységét, más ügyesebb, tőkében gazdagabb vagy meggazdagodni inkább vágyó birtokosra át nem ruházható. Ugyanez áll az örökösödésre nézve is. Az öntudat, hogy a szerzett vagyon a családapa halála után nem száll idegenekre, vagy az államra, hanem hogy ennek hasznát gyermekei fogják élvezni, hatalmas ösztönül szolgál a tevékenységre, takarékoszágra és e javak a nemzet közvagyonosságát gyarapítva, közvetve mindnyája, még a legszűkölködőbbnek is javára vannak, a mint közvetlenül az örök-

sök jólétét elősegítik. Ha eltörülnek az örökösödést, megingatva a személyes tulajdont alapjaiban, arra kényszerítenék a társadalom tagjait, hogy mitsem gondolva a jövővel, csupán a jelennek éljenek, csupán a legközelebbi percz szükségleteinek kielégítésével foglalkozzanak, mindnyája ugyanazon anyagi és nyomasztó munka járma alatt nyögne, a nemzetek egy színvonalán maradnának a műveltségnek, valamennyi nemzedék ugyanazon tudatlanság és nyomor körében mozogna. A művészet s tudomány rá nem érne haladni s végkép elhagyatnék. Maga az ipar is, mely a létezés főbb szükségleteit tartozik kielégíteni, rossz alkalmazkodnék oly viszonyokhoz, hol a tudomány fejleményei elő nem segítik, hatalmasabb érdek nem ösztönözve művelésére, mely egyrészt ki sem fizetné magát, de másrészt lehetlenné is válik a tőkék bizonyos öszpontosítása nélkül; de tőke is hol teremjen, megtakarítás hogy gyakoroltassék, ha mindenki csak a jelennek él? meglévén győződve, hogy a mit a mindennapi szükségleten kívül szerez, másoknak szerzi. Pedig tőkék kellene mind találmányok és fölfedezések előidézésére s gyámolítására, mind nagyobb vállalatok létesíthetésére. Tartós tulajdon nélkül (a szó teljes értelmében s minden benne foglalt következményével együtt) az ipar nyomorúan tengődnek, vagy mindig ugyanazon tökéletlen alakokat készítve, vagy eredménytelen kísérletekben emésztve magát. Eltörülni az ily tulajdont annyi volna, mint megfosztani a társadalmat attól, miben éke és ereje rejlik; annyi, mintha a művelt emberek állandó lakásai helyébe az örökké kóborló cigányok rongyos sátrait akarnák állítani.

Nem lehet ugyan tagadni, hogy a tulajdonnak árnyoldalai is vannak. Az előkelő nemzedékek számára akár törvényesen akár szerződésileg létező *szabadalmazott örökösödési* joga, a soha ki nem haló testületeknek engedett korlátlan vagyonszerzés, főképp földbirtok-szerzés, nem kevésbbé az államadósságok bal rendszere által elősegített fölhalmozása az ipar- és pénztőkéknek egyes kezekben, mi által az úgynevezett pénz-aristokratia mind nagyobb befolyást és túlsúlyt nyer a szegényebb néposztályok felett, ezek s több hasonló jelenségek el nem tagadhatók s ezeket egyszerűen mellőzni, föl nem ismerni lehetetlen.¹⁾ De (lesz mó-

¹⁾ *Rotteck*: Eigenthum, Erbfolge sat.

dunk e tárgyról még bővebben értekezni) ezek nem annyira a tulajdonnak róhatók föl hibául, mint sokkal inkább egyes szabaldalmaknak, kivételes állapotoknak, a polgári szabadság korlátolt-ságának, félszeg államintézményeknek sat., s mindebből még sem lehet következtetni, hogy a tulajdon nem általános hasznosságú.

Hogy a nyereményben s bérben jelenkező vagyon-részletek annyira szaporodjanak, hogy mindenki módot és alkalmat találjon élete fentartására megfizetett munkája által, arra tevékenység és takarékoság szükséges, mindkettőt pedig hatalmas ösztönző gyanánt segíti elő a tulajdon és a személyes érdek, mely ilyformán, azt lehetne mondani tudtán és akaratán kívül is a közhaszonért dolgozik. Az iparra nézve tán bizonyításra sem szorul, mily határtalan termelő erő ott épen a tulajdon s a tulajdoni jog.

Az annyira megtámadott földbirtokra nézve pedig ki van mutatva, hogy oly nagyságú terület, mely vadon állapotban csak egy embert is bajosan tartana el, ezer sőt tizenkétszáz ember eltartására is elégséges, ha birtokban és ennél fogva művelés alatt van. — Szívszaggató némely reformator jajveszéklése, ha nagy szerencsétlenség gyanánt adja elő a tömeg megraboltatását a gyümölcszedési, vadászati s halászati jogoktól. Pedig hála a tulajdonnak, a munkás oly művelt állapot közepett él, mely ha ki is zárja a fentebb érintett jogokból, helyette annyi közös és egyéni előnyökben részesíti, hogy amazokat bátran nélkülözheti. Mert a jogcímnél fogva kizárt tulajdon, eredményeiben oly kevéssé van kizárva, hogy bár ki is részesülhet bennök. Azon javak legcsekélyebbje, mit nálunk mindnyája élvezhet, (utak, csatornák, középületek sat.), elég volna a leghatalmasabb vad király irigységét fölkelteni, ki tizszer több jogot bír.

S így közhasználatra bocsátva az erdőket, a vizeket, azt hiszik-e, hogy azok örökké bővelkednének vadban, ezek halakban? Kár az éhség iszonyait oly elevenen ecsetelni, mint a tulajdon ellenei szokták, az ellen óvhatja és védheti magát a szegény, munkája, köz- és magán-segedelem által jobban, mint a fentebbi kezdetleges jogok gyakorlatával; vagy a kik a művelődés ez árnyoldalait annyira kiemelik talán soha nem hallottak beszélni az emberevről, a gyümölcszedési ártatlan jognak e föltűnő tol-

dalékáról? Pedig azon nemzeteknél, miket vaddá tett az éhség senkit nem lehet föld-bitorlással vádolni s nincs ok föltennünk, hogy térben is hiányt szenvednének!

Minél inkább van biztosítva valamely népnél a tulajdon, annál termékenyebbé válik, valamint a nyomor is mind inkább növekedik, minél inkább kezd hiányozni e biztonság. Ez észrevételek gyakran tétettek, bizonyítja pedig a háború vagy forradalom, mely alatt a tulajdon megzavartatása az egész nemzet szokta terhelni úgy a minden ágban pangás, mint a munkabér csökkenése által. Béke és csend idején, a tőke vállalkozó szelleme által termékenyítve, a tulajdon táplálja és jutalmazza bőven a munkát, általánossá iparkodik lenni s magasb színvonalra törekszik. Hasonló eredményre jutunk különféle országok összehasonlítása által. Az éjszak-amerikai államokban, Angol- és Franciaországban a tulajdon leginkább van biztosítva, de ott találatik a jólét legnagyobb összege is. Keleten, hol erre még igen kevés gondot fordítanak, hol még az állam egyedüli tulajdonosa valamennyi jószágnak, melyeket az egyének csak mint haszonvevők bírnak, a tömeg nyomorban teng; s azon hatalmas erőlködések közt, melyek a szultán uralma alatt álló tartományok ujjá születésére törekednek, nem utolsók, melyek a tulajdon tekintélyének, a személyek biztonságának és a polgári egyenlőségnek helyreállítására irányozvák, sőt azt állíthatjuk, hogy ezen tartományok előbb el nem foglalhatják megillető helyüket a mívelt nemzetek közt, míg az egyéni tulajdon ott is szentesítve s elismerve nem lesz.

A tulajdon, biztonság, müipar, gazdagság, bő tőke, mind e kifejezés úgy egybe függ mint valami sűrű láncz, melynek első szemét a tulajdon, másodikat a biztonság képezi; mert bizonyos senki sem dolgozik, senki sem takarít meg, senki sem törekszik előre csak azon kettős föltétel alatt, hogy bírhasson s biztosan élvezhesse tulajdonát.

III. A tulajdonból eredő jogok.

Mint láttuk, a munka-szabadság azon kezdetleges tulajdonból ered, melylyel az ember tehetségei fölött bír. Az ajándék, a csere, az örökösödés, mind a tulajdon jogára vezethető vissza. A ki az általa birt dolgot el nem ajándékozhatja, nem valódi tulaj-

donosa. Így van a cserével is; mielőtt tulajdonomon, azt másért elcserélve túladok, biztosnak kellennem azon föltételekről, melyek alatt átengedem s szabadságomban kell állnia, hogy visszatartsam, ha e föltételek ki nem elégítnek; különben tulajdonom csak névszerinti. Az örökösödés nem különbözik az ajándéktól. A tulajdonjog tényleg meg volna semmisítve, ha azon jogot is magában nem foglalná, hogy a magaméval utódaim, vagy más megjelelendő egyén számára szabadon rendelkezhetem. Az örökösödést szentesíti az emberi szabadság, melylyel mindenki vagyona fölött szabadon rendelkezhetik.

„A vagyonátruházásnak az utódokra — mond *Blakstone* ¹⁾ — nyilván az a célja, hogy jó polgárrá tegye a férfit. Ez egyezteteti szenvedélyeit a kötelességgel, s indítja, hogy érdemeket szerezzen magának a közjó körül, ha biztos benne, hogy a jutalom meg nem hal vele, hanem azok javára lesz, kikhez életében a legszentebb s legédesebb kötelékek fűzték.“

IV. A tulajdon elmélete bizonyítja mindazt, a mi a politikai gazdaság bölcsészeti elveiről mondatott.

Az embert egyik előbbi fejezetben, négy szempontból vizsgáltuk, melyek a politikai gazdaságban mindenütt előfordulnak, t. i. mint *szükségleteknek alávetett, szabad és felelős, társias, tökélesedhető lényt*. A tulajdon tökéletesen igazolja e föltevéseket. Ez származik a szabad tevékenységnek, szükségletek által ösztönzött törekvéseiből. Ez egyik biztosítéka a szabadságnak, fölszabadítván az embert a szükségletektől függés és a hozzá hasonlók rabigája alól. Élénken kelti a felelősség érzetét is; megszerzéseért küzdeni kell, mi által az előrelátás gyakoroltatik, az értelmiség erősül. Így működik közre a társiasságra is, gyarapítván a javakat, növekedik a vagyonosság, a népesedés s ennek következtében a csere. Végre a haladástól sem idegen, mert a minden törekvést és iparkodást díjazó jutalmak elég szabad időt és tért engednek a társadalom kitünőbb tagjainak, hogy a tudományokat mívelve a haladás útját megvilágítsák, azt egyengessék s előre törjenek. A tulajdon maga pedig szintén a tökélesedés törvényé-

¹⁾ Comment. II. 11.

nek van alá vetve, és nem gyengül, mint azt sokan állítják, hanem mind inkább erősödik és terjed. Egyrészt megtisztul gyermekora sallakjától, másrészt kivetkőződik közös jelleméből s mindinkább személyessé válik, azaz megszűnik a közönségtől függni több tért engedve az egyénnek; s így munkájának bére, törekvéseinek jutalma folytán mindig több ember jut tulajdonhoz, mit tőkésíthet, ha tehetségeinek s erejének értelmesen veszi hasznát.

Ez szerintünk, a tulajdonnak leghelyesebb elmélete, mely az erkölcsi bölcelet s a politikai gazdaság legújabb munkáiból kiderül. Még emelkednek ugyan kétségkívül nehézségek a tulajdonjog gyakorlata s különféle módja körül. Több esetet lehetne idézni, melyben a politikai tudományok, a tulajdont illetőleg elég élesen még nem határoztak, például az egyén igen bonyolódott viszonyát az államhoz. De ezen kérdések, bármily fontosak legyenek is, azon sokkal általánosabb kérdés mellett, melyet jelenleg tárgyaltunk, csak mellékesek.

A tulajdon különféle nemét illetőleg, azokat nem egy könnyen lehet végleg eldönteni. Így még maig is vita- és ellenkező vélemények tárgya az írói tulajdon; így még korántsem megoldott kérdés a bányatulajdon sat., de ezek szorosán véve nem tartoznak a politikai gazdaság körébe, bizonyosan nem ily elemi műbe.

Mindazt, mit a tulajdon haladását illetőleg az előbbieken mondtunk e szavakban lehet összefoglalni, hogy fejlődő művelődésben egyrészt több a birtokló személy, másrészt több a birtoklott tárgy, és ezek is tökéletesebben birtoklottak, azaz tulajdonosaik kevesebb akadálylyal kénytelenek küzdeni s csekélyebb ellentállás mellett rendelkeznek fölöttük.

NYOLCZADIK FEJEZET.

A politikai gazdaság tudományának módszerei és fő-felosztása.

E tudomány módszereit illetőleg azt lehet mondani, hogy sok közülök már elavult, mint a *hittani*, mely a középkorban majd kizárólag uralkodott; a *jogászati*, melynek a tizenhetedik században hódoltak; helyettök ujabban a *matematikaival* tettek kísérleteket, de ezen módszer nincs még eléggé megalapítva, hogy vele itt tüzetesebben foglalkozhatnánk. Inkább helyén lesz itt, a most élő nemzetgazdák egyik legjelesbjének e tárgyra vonatkozó nézeteit közölni¹⁾, hol a többek közt azt jegyzi meg, hogy „minden tudmánynál, mely a nemzet-élettel foglalkozik, két fő kérdést lehet megkülönböztetni: *Mi van?* (mi volt, hogy lett sat.) és: *Mi legyen?* A legtöbb nemzetgazda e kérdéseket összetéveszté, de a hol azok élesen el vannak különítve, ott világosan tűnik ki a *physiologiai* vagy *történelmi* s az *eszményi* (idealistikus) *módszerek* közti ellentét.“

Az eszményi módszereknek egyik legfeltünőbb tulajdonsága az, hogy bár mennyire különböznek is egymástól, többnyire nem igen térnek el a népgazdaság valóságos állapotától. Ezt az imént idéztük szerző onnan magyarázza, hogy a nagy gondolkodók, mint egyáltalában a nagy férfiak hatalma főkép abban rejlik, hogy koruk igényeit rendkívül kielégítik, mert főfeladatuk abban fekszik, hogy azokat tudományos világossággal kimondják és tudományos alapossággal igazolják. Mert a nemzet igényei hosszabb, rövidebb idő alatt az életben is ki szoktak elégíteni, történjék ez bár békés uton, folytonos okszerű *reformok* által.

¹⁾ *Roscher Vilmos*: „System der Volkswirthschafts.“ I. köt. 37. l.

vagy — a mi különben a nemzet és főkép a nemzetgazdasági életre nézve majd mindig káros és veszélyes — erőszakos úton, *forradalmak* által. Ez utóbbiak káros volta, mellőzve az anyagi veszteségeket, még főkép abban rejlik, hogy vagy maga a forradalom, vagy pedig az azt rendszerint követni szokott reactio által, maga a jogi alap, melyen a nemzet áll, feldűlatik, helyettesítettván az erőhatalom által, mely eszközeit túlszigorúan és ritkán a nép érdekében választja.

Ezek kikerülése ott, hol a nemzet valódi igényei az uralkodó kormányrendszerrel és eljárással öszhangzatban nincsenek, s annak elérése, hogy a szükséges javítások és változások békés úton a fenemlített folytonos reformok által eszközöltessenek, csak egy módon lehetséges, t. i. oly alkotmány által, mely a népképviseleten alapulva, ennek igényeit ismerve, elavult vagy káros intézmények eltörlését, s új, üdvös törvények hozatalát ki nem zárja, de ehhez megkívántatik az is, hogy a nemzet, habár kellemetlenségeket tűrnie, áldozatokat hoznia is kell, csakis e törvényes és békés utat válaszszza, hogy jobblétre vergődjék.

Ha tehát ily eszményi leírás nem oly általánossággal akar föllépni, hogy minden nemzetre, minden időre egyaránt alkalmazható legyen, ha a másiktól el is tér, abból nem következik, hogy e két leírás egymásnak ellentmond, mert magában jó és üdvös lehet mindegyik, csak hogy más időre, más nemzetre nézve, mert természetesen más viszonyokra van alapítva.

Roscher ily eszmény, ily elmélet kidolgozásáról lemondva, ugyszólván alapítója lön a *történelmi iránynak* a politikai gazdaságban, melyet következő szerény szavakban körvonaloz: „A mit helyettök (a fentebbi eszményeket érti) meg akarunk kísérteni, egyszerű meghatározása, először a nemzetgazdaság természetének és szükségleteinek; másodsor az utóbbiak kielégítésére alkotott törvényeknek és intézményeknek; végre ezek nagyobb vagy kisebb eredményének. Így tehát körülbelöl *a népgazdaság anatómiája és physiologiája.*“

Az ellene ne talán fölmerülendő ellenvetést, vajjon a tudomány ilyféle tárgyalása, bármily tudományos legyen is, bir-e *gyakorlati* értékkel is; azzal czáfolja meg, hogy olyféle gyakorlati tárgyalását bármely tudománynak is, melynek szabályai egyszerűen, orvosi rendeletként az életben is használhatók lennének,

egy általában tagadván, oda nyilatkozik, hogy fő-iparkodása és törekvése nem oda irányozvák, hogy magában a könyvben legyen *gyakorlati*, hanem, hogy gyakorlati embereket képezzen; és főki-vánsága nem az, hogy olvasóit oly intézkedések tömegével áraszsza el, melyek helyességére azokat előbb rábeszélte, hanem hogy oda jussanak, mikép függetlenül minden emberi tekintélytől, de minden körülmény szorgos megfontolása után önmaguknak alkossanak szabályokat a gyakorlati életre. ¹⁾

Az általános jelenségek átnézete, a tudomány fogalmának, szellemének, történelmének s módszereinek tárgyalása után, még csak fölosztása van hátra, mely különben kevés magyarázatot igényel.

Fölosztva a politikai gazdaság tudományát négy részre, úgy-mint a javak termelésére, forgalmára vagy cserélésére, el- vagy fölosztására és végre fogyasztására, semmi túlszigorú osztályozást nem követünk, mert e jelenségek legnagyobb része egymásba olvad át.

Innen ered a nemzetgazdák által indítványozott és követett fölosztások különfélesége; némelyik a fogyasztást visszavezeti a termelésre, vagy a javak elosztására; más a javak fogyasztását is oly ténynek nézi, mely a termeléssel olvad egybe. Sőt az anyag síncs e főrovatok közt minden irónál egyformán beosztva, de mindez nem lényeges.

Az itt követett fölosztás meglátszik felelni a gazdasági jelenségek különféleségének s ha egyebet nem is, legalább elég kényelmet nyújt az anyag osztályozásában.

A *termelés* czíme alatt foglalkozunk magával a termeléssel, eszközeivel, tényezőivel s azon törvényekkel, melyeknek különféle nemei alávetvék.

¹⁾ Szükségesnek tartottuk *Roscher* e tekintetbeni nézeteit, ki mint említve volt tudományunk *történelmi irányának* fő-alapítója már csak azért is közölni, mert *Baudrillard* őt nem ismeri, s az általa használt források közt nem említi meg, pedig világos, hogy a jeles francia szerző is — mint az e tudomány *fogalmát* tárgyaló második fejezetből kiténik — tisztán átlátja, hogy nem eszmény fölállítása, sem receptek összehalmozása hanem a gazdasági nemzet-élet boncz- és élettani vizsgálódása képezi a politikai gazdaság tudományát.

A *forgalom* vagy *csere* czíme alatt megvizsgáljuk a kínálat és kereslet törvényeit, az értéket és árt, a forgalmi eszközöket, pénzt és hitelt.

A *javak fölosztása* cím alatt szemlélni fogjuk a jövedelmet, nyereséget, bért és járadékot; végre

a *fogyasztás* czíme alatt tanulmányozzuk a vagyon többé kevesbbé gyümölcsöző elhelyezését, az államkölcönt, s az adó fontos kérdését.

MÁSODIK RÉSZ.

I. SZAKASZ.

A tulajdonképeni termelésről.

ELSŐ FEJEZET.

A termelés.

Midőn az újabbkori nemzetgazdák tökéletes egyetértéssel azt mondják, hogy *termelés* alatt nem kell érteni az anyag terem-
tését, (mely előjög nem az ember tulajdona, kinek minden cselek-
vénye csupán átalakításra, megváltoztatásra szorítkozik) hanem a
hasznosság előteremtését, úgy látszik elég egyszerű eszme van
kifejezve, melyet első pillanatban kell, hogy megértsen minden
értelmes ember és elfogadjon minden iskola. Pedig ez nem volt
mindig így, mert az emberi ész a tudományos dolgok magyará-
zatában többnyire nem az egyszerű-, jogos- és természetessel
kezdé, hanem, mint a tapasztalat mutatja, többnyire csak ezzel
fejezte be.

Mint egyik előbbi fejezetben, a nemzetgazdaság történel-
mének előadásakor is kimutattuk, gazdagnak lenni, úgy nemzetre
mint egyénre nézre annyi volt, mint nagy mennyiségű pénzt bírni.
E ferde s következményeiben szerencsétlen nézetet későbbi elmé-
letek megczáfolták ugyan, de helyébe más hibát csúsztattak a
tudományba. Azon eszme uralkodása alatt, hogy nincs gazdasági
termelés, ha csak a termékek mennyisége anyagi többletet nem
nyújt, azt hívék: csupán a föld termel valóban, mert csupán ez
hoz többletet, míg az ipar csak az alakot, a kereskedés csak a
helyet változtatja meg. Csak kevésbé rendszeres vizsgálat is meg-

mutatta volna különben, hogy tovább kell vala menniök s hogy ez utóbbi esetben ha nincs is *anyagi* többlet, van mind a mellett *hasznossági* többlet; mert az új alakot öltött tárgyak, vagy a melyek szállítás által a vevők szükségleteinek helyszínére hozatvák, e két műtét által oly *hasznosságot* nyertek, melylyel kezdetleges állapotukban nem bírtak és oly *cseréértéket*, mely előbbi értéküket, gyakran nagyszerű arányban meghaladja; ennek bebizonyítására elég csak egy pillantást vetnünk az iparosok és kereskedők által szerzett töméredek vagyona.

Smith, mint láttuk, röviden bánt el a physiokraták hibájával, minden gazdagság alapját többé nem a *földbe*, hanem a *munkába* helyezvén, s e korszakot képező tudományos forradalom által visszanyerték az anyag átalakításával foglalkozó iparosok a *productiv* czímet, melylyel rovásukra *Quesnay* s iskolájának iparkodása folytán előbb csupán a földművelők bírtak.

Ezek után azt kellene hinnünk, hogy a vita végét érte s hogy ez időtől fogva a politikai gazdaság tudománya elmozdíthatlan s dönthetlen alapokon nyugszik. Pedig ez nincs úgy, *Smith* a nem anyaggal foglalkozó munkákra rá ruházta az *improductiv* czímetet s kiküszöbölvén azokat a nemzet-gazdaság köréből, eredményeitől is megtagadta a gazdaság (vagyonosság) nevezetet.

Ez, új ellenzéknek lett kiindulási pontja; s a kérdés, vajjon be kell-e a nemzet-gazdaságba foglalni valamennyi munkát és hasznosságot, vagy csak az ipart és az anyagnak jellegével bíró javakat? még maig is meghasonlás oka a nemzet-gazdák között. ¹⁾

Az írók, kik azt állítják, hogy valamennyi munkát egyformán, egy cím alatt s ugyanazon észszerüségnél fogva bele kell foglalni a politikai gazdaságba, hogy az államférfi, a publicista,

¹⁾ A következők megértésére s minden félreértések kikerülése végett szükségesnek tartjuk itt megjegyezni, hogy *Baudrillart* különbséget tesz a különféle munka-nemekre nézve, s nem mindegyiket tartja *termelőnek*, míg a legtöbb újabb nemzetgazda azon nézetet osztja, hogy minden hasznos munka gazdasági productivitással is bír, mire nézve *Roscher* azt jegyzi meg: „hogy nagy különbség van a közt, vajjon igaznak tartatik-e valamely nézet, mert senki azon nem kételkedik, vagy mert minden kétely le van győzve.” Szerintünk e kérdés tudományosan és végleg eldöntve még nincs; s ha inkább azon nézet felé hajolunk, mely egy

a festész, a tanár sat. munkája csak úgy bele való, mint a földmivelő, az iparos, vagy a kereskedő munkája, bebizonyították, mint tán jobban nem is lehet, az előbbi munkák *hasznát*. Sőt sikerült nekik annak bebizonyítása is, hogy az anyagi termelésre oly előnyös képesség és ismeretek végtelen nagy értelmi és erkölcsi tökéek. Vajjon szintoly jól sikerült e annak bebizonyítása is, hogy minden termelt hasznosság *gazdagságnak* (vagyonnak) is tartathatik? azon, *Smith, Malthus, Droz F. St. Mill* véleménye szerint kétkedni kellene még.

Mindenekelőtt tekintsük azon nézeteket, melyek a munka általános productivitása mellett szólanak. Ez irány egyik fővédője *Dunnoyer*, ki is „*La liberté tu travail*“ czimű munkájában e tárgyra vonatkozólag *Say* ellen, ki szintén az improductivitást állítja föl, ekép szól: „Valamennyi hasznos mesterség az, mely tárgyakon működik csakúgy, mint a mely az emberrel foglalkozik, oly munkát visz véghez, mely elenyészik a mint gyakoroltatik, s mégis mindnyája teremt hasznosságot, . . . Bizonyos, hogy a tanár adta leczke azon időben fogyasztatik, mint termel-tetik, csakúgy mint a kézimunka, melyet a fazékas az agyagra alkalmaz; de a tanár által hallgatói elméjében támasztott eszmék az értelmiségüknek adott irány, a tehetségeikre gyakorolt üdvös befolyás maradandó termékek, szintoly javak, mint a fazékas által formába gyúrt agyag. Az orvos ad tanácsot, a bíró hoz ítéletet, a művész dalt énekel vagy szaval valamit; ez az ő munkájok; mely azon mód elenyészik, a mint gyakoroltatik, csakúgy mint bármily más lehető munka; de ez nem termékek azon értelemben mint *Say* után szokták értelmezni: termékek úgy, mint minden más rendbeli termelő munkájuk eredményében rejlik, a hasznos és maradandó változásban, melyet egyikök másikkal is az emberen véghez vitt, az egészségben, melyet a betegnek

hasznos munkától sem tagadja meg a termelő tulajdonságot, mégis véteni gondoltunk az alapul fölvevett francia mű szelleme ellen, ha e fejezetet egyéni véleményünk szerint egyszerűen megváltoztatjuk; leghe-lyesebbnek véltük tehát azon eljárást, hogy előadva *Baudrillart* nézetét és indokolását, szintúgy az ellenkező vélemény fővédője, *Dunnoyer* nézeteit is (nem jegyzékben mint az eredeti francia műben, hanem a szövegbe szöve) közöljük, hozzá csatolva több tekintélyes német szerző e tárgyban véleményét is.

visszaadott az orvos, az erkölcsiségben, tanításban, ízlés művelésben, mit a bíró, a művész, a tanár növeltek. S e termékek maradandók, fentarthatók, növelhetők, gyarapíthatók; s csakúgy szerezhetünk több vagy kevesebb erkölcsöt vagy ismereteket, mint több vagy kevesebb hasznosságot kölcsönözhetünk valamely anyagnak oly átalakítása által, mely értékét emeli.

„Igaz, hogy a tanítás, ízlés, tehetség *anyagtalan* (immateriális) termékek; de nem termelünk-e másokat is? s nem-e föltűnő éppen *Saynél* látni a *productiv* és *improductiv* közti megkülönböztetést, nála, ki oly helyesen megjegyezte, hogy az ember semmit nem teremthet, valamint semmi anyagot végkép el nem enyészthet, s hogy bármily munka által egyebet nem tesz, csak hasznot termel s értéket teremt? Az alak, a szín, mit valamely művész a nyers anyagnak ad, szintoly anyagtalan dolgok, mint a tudomány, melyet a tanár értelmes lényekbe csöpögtet; csak hasznosságot termel egyik is másik is, s az egyedüli való különbség, melyet iparuk közt tenni lehet, hogy az egyik dolgokat változtat, a másik embereket idomít.

„Nem lehet azt mondani, hogy a tanár, a bíró, a színész, az énekes munkája *semmihez sem alkalmazkodik s semmit nem eredményez*¹⁾: sőt éppen az emberhez alkalmazkodik, a kin működik, s marad vagy ered belőle azon hasznos és maradandó változás, melyet rajta véghez vitt; csakúgy mint a takács, a festő s mások munkája azon tárgyakban mutatja eredményét, melyeknek alakot s színt adott.

„Nem lehet azt mondani, hogy az emberben valószínű értékek, mint az értelmiség, az ipar, a képességek *el nem adhatók*; a mi el nem adható, legalább a mívelt államok közepette nem, hol rabszolgaság többé nem létezik, az maga az ember, melyekben az ipar a fentebbi tulajdonságokat fejlesztette; de a mi ez emberek birta képességeket illeti, ezek nagyon is eladhatók, sőt folytonosan el is adatnak: nem természetben önmaguk, ezt szívesen elismerem, de szolgálatok alakjában, munkakép s azon törekvés által, melylyel ezeket más hasznára szokták fordítani.

„Nem lehet továbbá azt mondani, hogy az embereknek

¹⁾ vonatkozólag *Say* mondatára; que les produits de ces travaux ne s'attachent á rien stb.

munka kölcsönözte értéke *nem gyarapodó természetű*; ép oly könnyű önmagunkban sokasítani azon hasznos változásokat, mikre képesek vagyunk, mint a bennünket környező tárgyakban gyarapíthatjuk azon hasznos változtatásokat, melyeken átmehetnek.

„Nem lehet azt sem mondani, hogy *gyarapításuk káros*; kár nélkül csak a valamely termék kiállítására szükséges költségeket nem lehet sokasítani; de a mi magát a terméket illeti, ott ugyan nem mondhatni, hogy szaporításuk káros volna; nem is látni aggódni az embereket azon, hogy nagyon sok az iparuk, izlésük, képzeletük, ismereteik, erkölcsük, valamint nem látni őket azon sem aggódni, hogy nagyon sok volna más rendbeli hasznuk.

„Nem lehet azt mondani, hogy *e termékek elnyeréseért tett költség improductiv*. Improductiv csak a haszontalanul kivetett, eredmény nélküli költség; de az e termékek előállítására szükségeselt költség nem improductiv, mert belőle valóságos vagyon ered, oly vagyon, mely a termelési költségeket jóval fölülmulja: valóban nem nagyon ritka, hogy a szerzett képesség sokkal többet ér a szerzésére fordított költségnél; nem lehetetlen, hogy valamely kormány tevékeny s erős közigazgatás, világosodott igazságszolgáltatás által oly társadalmi szokásokat léptet életbe, melyek végtelenül nagyobb értékűek, mint azon költségek, melyekbe ily becses eredmény elnyerése került.

„Végre azt sem lehet mondani, hogy *e termékek nem járulnak a nemzeti vagyon gyarapításához*: ezek szintoly valóságosan öregbítik azt, mint bármely másnemű termék. Ismeretekből s jó szokásokból álló töke csak annyit ér, mint pénz vagy másnemű értékekből álló. A nemzetnek nincsenek csupán fizikai szükségletei: természetében fekszik, hogy számtalan értelmi s erkölcsi szükségleteket is ki kell elégítenie; és, a mint folyvást mívelődik, első helyre fogja tenni az erkölcsöt, a tanítást, az izlést, mint legvalóbb s legbecsesebb vagyonát. Végre azon dolgok, melyek önmagukban s az általuk szerzett tiszta s emelkedett élvezetek által valódi gazdagság, ezen kívül elkerülhetlenek s nélkülözhetlenek azon másnemű értékek elnyerésére s megszerzésére, melyeket anyagi javak neve alatt ismerünk. S ezek elnyerésére valóban nem elegendő műhelyekkel, eszközökkel, gépekkel,

élelmiszerekkel, pénzzel bírnunk; kellenek ehhez még erő, egészség, tudomány, izlés, képzelet, jó köz- és magánszokások, s az emberek, kik e nembeli termékek előállításán s tökéletesítésén munkálkodnak, jogosan tekinthetők (ha nem is anyagi) vagyontermelőknek, szintoly jogosan mint azok, kik közvetlenül az anyagiak előállításánál működnek. Érezhető s érthető egy szóval, hogy, ha egy nemzet művelését terjesztve, földjeit javítva, tökéletesítve eszközeit, gépeit, állatjait — tőkét gyarapítja, ezt észszerűbben eléri, ha maga magát tökéletesíti, mert benne rejlik az erő kiválóan, azon erő, mely a többit mind igazgatja s értékesíti.

„Kár ez ellen fölhozni hogy azon emberek, kik tevékenységüket közvetlenül embertársaik művelésére fordítják, oly termékeket teremtenek, melyek *elenyésznek a mint termeltettek.*“ Ezekre is, mint minden egyéb munkásokra nézve az áll, hogy a termelés folyama alatt csupán munkájuk vész el, de termékeik csak oly valódiak mint azokéi, kik kiválóan termelőknek hivatnak. Mit is lehetne valamely nemzet tőkájének gyarapítására üdvösebbet cselekedni, mint szaporítani az egészséges, erőteljes, képes, tanult, erkölcsös, helyesen cselekvő s helyesen élő emberek számát? Mely gazdagság, credjen bár kizárólag az anyagi világ kiaknázásából, bír ennél előbbvaló eredményt fölmutatni? Mely gazdagság képesebb inkább újabb vagyon előteremtésére? Ime, a mit az embereken működő osztályok eredményeznek azok ellenében, melyek csupán tárgyakra szorítkoznak. A kormány, ha olyan mint lennie kell, a közrendnek hódoló s az igazságot tisztelő polgárokat képez; a valódi erkölcs-tanár erkölcsös emberek termelője; a jó tanár tanult s fölvilágosodott embereket teremt; a művész, ha e névre érdemes, az emberek izlését s szellemét műveli s oly embereket képez, kik minden jó és szépért buzognak; a vívó-, lovagló-, testgyakorlómester edzett, erős embereket képez; az orvos egészséges emberek teremtője. Vagy, ha úgy akarják, e különféle munkások az általuk gyakorolt mesterség természete szerint: az erő, egészség, bátorság, tanítás, izlés, erkölcsiség, társiaság termelői; mind oly dolog, mit szívesen megszerzünk, mert beleegyezőn azon szolgálatok fizetésébe, melyek ezek termelésére szánvák, s

melyek ennélfogva árral s csereértékkel bírnak s a társadalom termelő erejének legbecsesebb s legtermékenyebb részét képezik.“

Ez okoskodások világosan bizonyítják azon mesterségek hasznát s termékenységét, melyek nem tárgyakon, hanem az emberen gyakoroltatnak; de, vajjon bebizonyítják-e, hogy minden hasznos munka *ipso facto* vagyon-termelésnek is tekintessék? Vajjon bebizonyítják-e, hogy a szépség, a kecs, a szellem-különbség, az érzelem-gyöngédség, az irodalmi izlés, a képzelet emelkedettsége, melyek tagadhatatlanul nagy értelmi s erkölcsi előnyök, azon természeti javak közé tartoznak, melyekkel a politikai gazdagság kiválóan foglalkozik?

Ez mindenesetre még kétséges, lássuk tehát az ellenkező véleményt, mely a szóban forgó munkák s foglalkozások productivitását tagadja.

Ha valaki állítja: a gyógyászat és sebészet haszon-termelők, ezt könnyű megérteni, mert helyes kifejezéssel él; de ha azt állítja: azok vagyon-termelők, talányban beszél. Mert még a legbölcsebb magyarázat után is nehezen érthető, hogy valamely tagot elvágni, fogat huzni, más orvosi műtétet véghez vinni annyi volna, mint vagyont termelni. Maga a cél, mit a sebész és orvos magának kitűz, nem az, hogy hazájukat vagy betegeiket gazdagítsák, hanem, hogy hasznára legyenek a szenvedő emberiségnek. Az, hogy a beteg munkás ember-e, vagy tékozló és haszontalan, keveset változtat a dolgon; az orvos által a betegnek tett szolgálatok lehet hasznosak lesznek a társadalomra nézve, lehet károsak, a mint az illető egyén többet fogyaszt mint termel, vagy ellenkezőkép; de gazdagság- (vagyon) termelőknek nem lehet nevezni. Tán azt fogják erre mondani: „hisz maga az egészség is vagyon, mert egyike a legfőbb javaknak.“ Bizonyosan mindenkinek jogában áll, hogy ily metaphorával éljen, mint a jó lelkiismeret *kincseről* is beszélnek, a nélkül, hogy neki e kifejezés által bármily gazdasági minőséget is tulajdonítanak. Többet ez utóbbi szempontra nézve alig lehet mondani, mint, hogy az egészségben rejlik a lehetőség javak termelésére, igen határozatlan lehetőség, jóformán csak előnyös föltétel, mely magában még nem elégséges bármily javak előállítására. Azt szokták hinni, hogy az élvezetek, melyeknek az emberek árt szabtak, épp ez áránál fogva kell, hogy a javak közé

soroztassanak. Erre igen rövid a felelet. Azon élvezetek, miket visszas írodalom és művészet vagy a kicsapongás nyújt, szintén árral bírnak s gyakran igen drágán fizetvék; a ki azokat egy ország javai közé sorozza s például a kéjhölgyeket a nemzet vagyona közé számlálja, a közszellemet bántalmazza; mert ez annyi, mint a javak közé sorolni ép azon okokat, melyek azt lerontják.

Megengedve, hogy az ész és lélek többé kevésbé tartós szórakozása, élvezete, tulajdonságai és idomításai jók és hasznosak, ez semmit nem változtat gazdasági osztályozásukban. Mindenki tudja, hogy más az gazdagnak lenni s más az jónak, tanulnak, emberségesnek lenni; mindenki megérti, hogy egy nemzetnek erkölcsi, tudománya, művészete, bátorsága fölötti vizsgálódás eltér attól, melynek tárgya a gazdagság és vagyonság okainak fürkészése. Nem mintha a tények maguk közt összefüggésben nem volnának; sőt inkább egyik a másikra működik. „Hányszor — jegyzi meg igen helyesen *J. St. Mill* — lett egy nemzet szabaddá, mert azelőtt gazdag volt; míg más gazdaggá lett, mert előbb kivívta szabadságát.“ Valamely nemzet hite, törvényei hatalmasan működnek közre gazdasági állapotára, és ez állapot maga részéről, azon befolyásnál fogva, melyet a társalmi viszonyokra gyakorol, visszahat a törvényekre s hitre. De, noha e tárgyak folytonos viszonyosságban vannak, mégis egészen külön természetűek s mindig is különbözöknek tekintettek. Ha az erkölcsstanárok gazdagnak azt nevezik, ki megelégedve benső javaival, önmagában leli a megelégedés kiapadhatlan forrását, ha azt mondják: a dúsgazdag betegsége vagy kicsapongásai által megakadályoztatva az élet javainak élvezetében, kincsei közepette is szegény, ily beszédet meg lehet érteni; de a nemzetgazdánál csakúgy mint a közönséges embernél gazdag csak az, kinek sok értéke van pénzben, földekben, házakban, raktárakban stb. ha mindjárt e javakból semmit sem élvez.

A bölcs, író, tanár, művész munkái, azon többé kevésbé gyakori esetben hol céljokat érik, mely az emberi természet javítása s fejlesztése, *haszon-termelők*, a nélkül, hogy *gazdagság* (vagyon)-*termelők* volnának. Kétségkívül van értékük is, azaz fizettetnek; de ez csak annyit jelent, hogy cserében bizonyos értelmi haszonért, melyet remélünk, feláldozzuk egy részét azon

anyagi terméknek, melyet birunk, vagy meg tudunk venni. Az eredményt tekintve olyannál, a ki fáradságát eladja, azt kell mondanunk, hogy vagyont nem termel, de fogyaszt, nem állítva különben, hogy kevésbé működik s kevésbé hasznosan, mint az, ki például vasat kalapál, vagy vásznat készít, sőt sokkal fontosabb munkának is lehet magát szentelni és magasabb szolgáltatásokat is tenni, a nélkül, hogy közvetve vagy közvetlenül a gazdagság bármily neme is fejlődne belőle. Van különbség azon munkák közt, melyek célja, bármi cím alatt az emberiségre hasznosoknak vagy kellemeseknek lenni, és azok közt, melyek célja a társadalom egyes tagjainak meggazdagítása.

Az *anyagi* és *anyagtalan* termékek közt van még más nagy különbség is, mely ezeket a politikai gazdaság köréből kizárja, noha legnagyobb tekintettel kell lenni a hatásra, melyet a vagyon fejlődésére gyakorolnak; mert határt szabni valamely tudománynak nem annyi, mint széttrönni minden természetes és mozgathatlan viszonyt, melyben társ-tudományaihoz áll, valamint az emberiségnek több nemzetre fölosztása sem zárja ki folytonos összeköttetésüket a kereskedelem által és a jó szolgálatok viszonylagosságát.

E különbségek egyike oda vezet, hogy általa lehetetlenné válik az *anyagtalan* javak pontos megbecslése. Kétség kívül egyszerű azon állítás, hogy valamely nemzet anyagi tőkéjének pontos megbecslésére nincs mód; de van mód azt legalább megközelítőleg megtenni. De csak az eszme is, leltárt készíteni bármily szüket, melyben befoglaltatnék a fölszerelés, az izlés, a mozgékonyosság, a szépség, az igazságosság s más természeti vagy szerzett tulajdonságok, mi bizarr s nem kevésbé sértő dolog lenne ez, s mennyire ütköznék meg ezen a józan ész?

„A törvényhozó törvényei, az erkölcsanár szabályai, a természetanár állításai — mond *Malthus* ¹⁾ — összegyűjthetők ugyan; de miféle szabályok szerint lehetne azokat becsülni, és hogy tudjuk meg, mily mértékben gazdagíták e munkák az országot? A másnemű munkát, mely az anyagi tárgyak termelésére lényegesen szükséges, azon ár szerint szokás meghatározni, melyet a termékek általa nyerne, és alapos azon hit, hogy ezek a

¹⁾ Principles of Political Economy (1820).

nemzeti vagyonhoz körülbelől oly értéket csatolnak, mint mi-lyenbe kerültek, s kevés kivétellel csakis azon munka, mely anyagtermelésre fordítatik, képes pontosan becsültetni. De *Newton* fölfedezéseinek értékét, vagy a *Shakespeare* és *Milton* szerzeményei által okozott élvezetet azon ár szerint akarni becsülni, melybe műveik kerültek, nyomorúlt becslése volna a dicsőség és élvezet azon fokának, mely belőlük hazájukra háromolt; ez nem volna kevésbbé vad és nevetséges eszme, mint ha az 1688-diki forradalomból Angliára szállt jótéteményeket ki akarnák számítani a zsold szerint, melyet katonái kaptak s a többi kiadások után, melyek keresztülvitelére szükségeltettek.“

Más, az előbbit megközelítő nehézség a csere-tulajdonsághoz vezet. Nem tagadható, hogy az ügyvéd, orvos, színész, énekes stb. hasznos vagy kellemes szolgálatokat tesznek, melyek termékért, vagy a mi egyre megy, az általános közvetítő t. i. pénzért cseréltetnek. A mérték, mely szerint e szolgálatok ára szabályoztatik, azaz készpénzben megbecsülhető fizetések lényegesen a nemzetgazdaság körébe tartozik, noha e munkák csak a vagyon emésztésére és megrontására törnek. ¹⁾

Itt azonban szükség megjegyeznünk, hogy ezen anyagta-lanoknak nevezett termékek nem *önmagukban* bírnak a csere-tulajdonsággal. A tehetségek és erkölcsök az emberben laknak. Lehet ugyan több esetben árát szabni azon törekvésnek, mely-lyel mást azokban részesíteni akarjuk, de önmagukban azok el-adhatlanok, elidegeníthetlenné, átruházhatlanok. A ki fárado-zik, hogy fizetésért másokat bizonyos módon idomítson, azért magát meg nem fosztja tudományától, izlésétől, erkölceitől, mint az ki elcserélve egy darab kelmét, attól megfosztja magát, hogy érte pénzt kapjon.

Ugy látszik, csak szóbeli visszaélés, hogy minden hasz-nos munkára az iparos czímet alkalmazzák, valamint visszaélés az is, hogy e szóval gazdagság, (javak, vagyon) minden szol-gálatot s minden hasznos eredményt illetnek. Ministernek lenni, vagy városi előljárónak hivatal viselés, nem ipar. Az órálló ka-tona nem iparos. Az *ipar* szó, föntartva számára az előbbi feje-

¹⁾ Ez egyik túlzása a *Mill*-féle iskolának, melyet e tárgyra nézve valódi hanyatlás jellemez.

zetekben kölcsönzött értelmet (t. i. az ember által a természet ellen folytatott rendes harc) jogosan nem alkalmazható az ügyvédi, orvosi, vagy más ilyféle foglalkozásokra. Itt nincs szó egy a munka méltóságába behozandó rangosztályozásról, hanem csak egyszerű megkülönböztetéséről a foglalkozások különféle természetének. Valamint nem nevezük iparosnak a bírót, úgy nem nevezük gazdagságnak a bíró ítéletét, vagy azon változást, melyet a vádlott lelkére, vagy arra képes gyakorolni, ki példáján volt indulandó. Az orvos tanácsát soha sem tekintjük vagyonnak.

Erre nézve hasznos lesz *J. St. Mill* azon említést érdemlő nézetét közzéadni, melylyel fenidézett könyvében a termelés kérdését tárgyalja, így kezdvén: „Ha ez előadásban a gazdagságról szólandok, jól megértendő, hogy csupán az anyagi vagyonról lesz szó, és a termelő munka alatt, azon munkát értem, melynek végrehajtása anyagi tárgyakkal függvén össze, megtestesült hasznot hajt; de e kifejezés ezen értelmezéséhez tartván magamat, azzal egész kiterjedésében fogok élni, meg nem vonva a productiv nevezetet azon munkától sem, mely közvetlenül nem termel anyagi tárgyat, ha csak erőlködésének végeredménye anyagi termék. Így az ipari képesség megszerzésénél fölhasznált munkát termelőnek fogom nevezni, *nem a szerzett képesség okánál fogva, hanem azon anyagi eredményekért, melyek általa előállítatnak* s melyek elő nem állhattak volna azon munka nélkül, melybe e képesség megszerzése került.

„Az improductiv (nem hasznosi — de gazdasági — improductiv) munka alatt azt kell érteni, mely nem annyi javak termelésével foglalkozik; azon munkát, mely bármi fokon, s bármi eredménnyel folytattassék, sem az országot, sem a közönséget nem gazdagítja anyagi termékkel, sőt ellenkezőleg *szegényíti, az ezzel foglalkozó munkások fogyasztása szerint.*

„A politikai gazdaság nyelvében, minden munka improductivnak mondatik, ha közvetlen élvezetre fordítatik a nélkül, hogy a maradandó javak tömegét növelné. Hasonlókép improductivnak kell nevezni oly munkát, mely tartós eredményt szül ugyan, de e hasznot nem követi egyáltalán az anyagi termékek szaporodása. A munka, mely egyik emberbarátunk életének megmentésére fordítatik nem termelő munka, hacsak ember-társunk nem volt termelő maga is, azaz ha többet termel mint

fogyaszt. Vallásos ember szeme előtt bizonyosan fontosabb szolgáltat egy lélek megmentése mint egy ember életé; de azért innen nem következik, hogy a missionariusokat, a papokat, termelő munkásoknak nevezzük, hacsak nem, mint a déli tenger-melléki missionariusok néha tették, vallási tanításaikkal egyetemben a művelődést s ipart is terjesztik. Világos, hogy minél több missionariust vagy másféle egyházi embereket tart valami nemzet, annál kevesebb terméke marad más emberek eltartására, élvezetre, s egyéb fogyasztásra, míg ellenkezőleg minél többet szentel földművelők és iparosok eltartására, hacsak igazságosan cselekszik, annál több terméket nyer más szükségletek kielégítésére. Ha minden egyéb körülmény egyforma, a nemzet vesz amazok, nyer ezek által. Továbbá a gazdagságot nem termelő munka ép oly hasznos mint az azt termelő, sőt sok tekintetben hasznosabb is lehet.“

Jól megfontolva e két itt kifejtett vélemény különbségét, azt látjuk, hogy a fő ellenzék a productiv és improductiv munka között főleg a személyes szolgáltatokra vonatkozik. Hogy ezekre nézve véleménykülönbség létezhetik nem is annyira föltűnő, ha meggondoljuk, mily közvetve működik valamely személyes szolgáltat anyagi javak termelésében. De másrészt nem tagadható, hogy az utóbbi, t. i. némely személyes munka productivitását tagadó nézet nagyszerű ellenmondásokba is keveredik, mert, hogy felel meg azon kérdésre mit *Garnier* tett, hogy a hegedűkészítő mestersége productiv, míg a hegedűművésze improductiv, noha az előbbi csak azért készíti a hangszereket, hogy ez utóbbi játszó rajtuk. Szintígy mondja *Liszt*: a ki disznókat tenyészt productiv, a ki embereket nevel improductiv!

Egyik tekintélyes német nemzet-gazda, *Herrmann* megkülönbözteti a termelő, a fogyasztó s az egész nemzetgazdaság álláspontját; szerinte a termelő productivnak mondja munkáját, ha érték az üzletben tőkeköltségeit s a szokásos nyereséget megkapja. E szempontból tehát minden személyes szolgáltat, ha kívánat szerint megfizettetik, productiv. Más oldalról a fogyasztó productivnak nevezi mindazon munkát, melynek eredményét használhatja s aránylag olcsó áron meg is szeresheti. Ha tehát önkényt megfizet valami szolgáltatást, bizonyosan productivnak is tartja. Végre a nemzet-gazdaság egészben véve minden mun-

kát productivnak nevez, mely a világ-vásárra kerülő javak mennyiségét gyarapítja, a mit kétségkívül a személyes szolgálatok is tesznek.

Szintúgy említi *Eiselen*, hogy ugyanazon munkás, ki gabonát termeszt, kell, hogy egészségére, háza biztonságára sat. is gondja legyen; része ez egyetemes munkájának. Miért legyen tehát improductiv, ha ily mellékszolgálatok más személyek által hajtatnak végre? Ha mindezt maga végezne a földműves, főfogalatosságára nem maradna ideje.

Végre pedig *Roscher* így fejezi ki az általános productivitás elvét: „Nem kell elfelejteni a nemzet-gazdaságot oly szervezetnek tekinteni, mely egészséges növekedésben mind többféle szervet fejleszt ki, de mindnyáját aránylag s nem csak az egész által támogatva, de viszont maguk részéről is az egészet támasztva. A nemzetgazdaság egyetemes szükségletei a nemzet egyetemes munkája által nyernek kielégítést. Ez utóbbi a munkafelosztás törvénye szerint van elosztva. Mindenki, ki az egészért dolgozik, az egyetemes termékből kapja részletét, tekintet nélkül vajjon ugyanazon termék előállítására közreműködött-e vagy nem. Így valami tü-gyárban is azon munkás, ki tüfejeket készít, nem tükből vagy tüfökből kapja fizetését, hanem a bevégzett gyártás egyetemes eredményének egy részletében, azaz pénzben. Ennélfogva minden munkás, kinek munkálkodása okszerűen keresett s illően meg van fizetve, productive dolgozott. Improductive csak akkor, ha senki nem kívánja, vagy nem használhatja termékét; ez esetben pedig a földműves, kinek gabnája üzletpangás miatt csürében elrothad, csak úgy, mint az író, kinek műveit nem olvassák, s az énekes, kit senki hallani nem akar. — Különben a szolgálatoknál csakúgy mint minden egyéb munkanemnél nem a munkát használják s fizetik, hanem eredményét, mely ép amazoknál személyes szolgálatokból vagy hasznos viszonyokból áll.“

Különben vissatérve az általános productivitást tagadó nézetre nem kell azt gondolnunk, hogy az ily módon meghatározott politikai gazdaság tudománya szelleméből vesztene; mert azonfelül hogy a tárgyakra ruházott érték nem testi tulajdonság, hanem szükségleteink s a semmi anyagi jellemmel nem bíró dolgok közötti viszonyosság, csupán a szellem az, mely a vagyion

termelésénél elnököl. A műipar csak egy neme a működésnek, mely által az ember szellemének saját képe szerint változtatja át a természetet, azon rend képére t. i., melynek ő eszméjét bírja, azt egyúttal szükségleteire fordítván.

„Micsoda a munka — mond *Cousin* egyik elmélkedésében *Smith* fölött — ha nem kifejlődése az ember termelő hatalmának, gyakorlata azon erőnek, melyből alakult? . . . De e termelő hatalom, ez erő melyből az ember alakult, a *szellem*. Ime a szellem *Smith* elméletének alapelve; íme a hatalom, melyből a munka ered; íme a tőke, mely valamennyi mást magában foglalja s előteremti; íme maradandó alapja, fő- és kimeríthetetlen forrása minden értéknek, minden vagyonnak. A természet minden ereje, valamint az ember minden testi ereje, csak eszközei e kiváló erőnek, mely a többi felett uralkodik s őket alkalmazza.“

Bármily nagy legyen is az ellentét a productiv és improductiv működésekre nézve, arra nézve, hogy a legtekintélyeseb nemzetgazdák e tudományt tárgyalni szokták, mégis megegyeznek, vegyék bár a productivitást legtágabb vagy legkorlátoltabb értelmében; mert utóvégre is csak azzal foglalkoznak, mit az egész világ ipar és gazdagság alatt ért.

És elismerve azon javak felsőbbbségi jellemét, melyek úgy szólván finomabb és nemesebb természetűek sem hogy becslési számolás alá vehetők volnának, azt kell mondanunk, hogy értékük nagyobbrészt erkölcsi, anyagi becsük pedig, melyet meghatározni lehetetlen, többnyire csak legcsekélyebb része az általuk nyert árnak.

Itt tehát csak azon termelésről lesz szó, mely az anyagnak hasznunkra s szükségleteinkre alkalmazott átalakítását tűzte ki czéljául. Későbbben látni fogjuk, hogyan működik a termelés valamennyi iparágban, meg fogjuk ismerni a főeszközöket melyekkel működik, végre áttérünk a termelés különféle módjaira, vagyis a különféle iparágakon uralkodó azon törvényekre, melyek fejlődésüket elősegítik.

MÁSODIK FEJEZET.

Miként történik a termelés.

Azon kérdésre, vajjon mivel járul az ember az anyagi termeléshez, a legszigorúbb vizsgálat után is csak annyit felelhetünk, hogy csupán egy dologgal, t. i. a mozgással. Nem tesz egyebet mint hogy egy testet a másik felé mozgat. Buzaszemet vet a földre, és a növés természetes ereje szükségkép csiráztatja, alkot belőle gyökeret, leveleket, virágokat és gyümölcsöt. Fejleszt illeszt a fához s ez elesik a nehézkedés törvényénél fogva. Szikrát hoz érintkezésbe valami gyúlékony anyaggal, ebből támad a tűz, mely élelmiszereinket megfőzi, a vasat puhítja vagy olvasztja. Ha alcalit savval hozunk érintkezésbe, bizonyosan nem az ember valódi okozója az ebből eredő jelenségnek, ő, két anyagot egymáshoz közel hozván, csupán mozgást idézett elő. Nézzük a legbonyolódottabb műipart s azt fogjuk találni, hogy a legügyetlenebb munkás úgy mint a legügyesebb mechanikus egyebet nem tettek, mint létre hoztak bizonyos mozgást, véghez vittek bizonyos anyagi megközelítést s működni engedték az anyag tulajdonságait. Ez észrevételt általánosítva csakugyan mondhatjuk *Rossival* „hogy a termelés jelenségeiben három elem van: az erő, alkalmazásának egy neme s az eredmény, vagy más szavakkal: ok, hatás és ez ok átmente a hatáshoz azon cselekvény által, melyet ez oknak gyakorolni kellett a hatás előállítására.“

Szintúgy állíthatjuk, hogy a termelés egy *ok* segítségével történik, melyet *munkának* és bizonyos eszközök segítségével által, melyeket *tőkének* nevezünk. Így a földművelő-iparnál a munkások s mindazok, kik fáradozásaik által közvetlenül vagy közvetve a föld termékenyítését elősegítik, a *munkát* képviselik; míg az ásó, eke, kerítések, marhák, a bérben elszórt pénzüsszegek

sat., a *tőkéhez* tartoznak. A munkához s tőkéhez harmadik termelő-eszköz gyanánt szokták számítani a *földet* is. Itt szükség megjegyeznünk, hogy e szó (föld), mely által a nemzet-gazdák a természeti tényezők közbenjárását ki szokták fejezni, a legtöbb esetben nem alkalmas. E kifejezés ugyanis csak igen tökéletlen fogalmat ad azon anyagról, melyen a müipar gyakoroltatik, vagy más közvetlen fogyasztásra szolgáló tárgyról, milyenek: a föld színén lakó állatok s találtató növények, a föld gyomrába zárt ásványok, a tengerben lakó halak, a levegőben élő szárnyasak. Még tökéletlenebbül fejezi ki pedig a víz, szél, tűz tevőleges erejét, szóval mindazon határtalan és elszórt erőket, melyek az emberi ész által kormányozva, oly hatalmasan működnek közre a termelésnél és arra hivatják, hogy az ipar fejlődésével együtt abban mind jobban vegyenek részt. *A természeti tényezők* kifejezés alkalmasabb a természet ilyenét közreműködésének meghatározására. De kell-e a természeti tényezőkben a termelés harmadik eszközét látnunk? Ugy látszik, hogy ez csupán csak *conditio sine qua non*, mert ha az ember nem is maga teremtette tehetségeit, melyek csiráját az ég oltotta belé, sem a természetben elosztott különféle erőket; de, hogy egyikből is másikból is hasznot húzzon, szóval alkalmazza, az csakugyan saját teremtménye.

A munka szerepe a termelésnél nagyon lényeges s ezt számtalan példa bizonyítja. Ha órámtól elvonom gondolatban mindazon munkát, mely arra lassankint alkalmaztatott, nem marad egyéb néhány latnyi ércznél, melynek, mielőtt a föld gyomrából előszedték, semmi értéke nem volt. Ugy van a táplálékul szolgáló kenyérrel is, melyből, ha minden munkát elvonok, néhány a vadonban elszórt s kikelt buzaszemnél egyéb sem marad, pedig ennek csakugyan nem volt becse.

Locke, kinek sok nemzet-gazdasági igazságról tiszta fogalma volt, a polgári kormány fölötti tárgyalásában igen bölcsen mutogatja, hogy a föld termékei értékük legnagyobb részét a munkától nyerik: „Keresve — ugymond — a különbséget egy dohánynyal, czukornáddal vagy gabonával beültetett, s hasonló minőségű de míveletlenül maradt hold föld között, azt találjuk, hogy a munka eszközölte javítás teszi a föld által nyert érték

legnagyobb részét.“ S szerény számítás, ha azt állítjuk, hogy a használt föld termékeinek kilencz tizedrésze a munka érdeme.

A természeti tényezőknél két tulajdonság tűnik föl leginkább: egyenlőtlenségük és elégtelenségük a legbensőbb szükségletek kielégítésére. A természeti javak: a levegő, a nap világossága és melege, a víz, az állatok, növények s ásványok. Ezek elosztása a földön pedig nagyon egyenlőtlen. Némely helyeken a levegő tiszta és egészséges, másokon romlott, gyilkoló, pedig leggyakrabban az ember által még nem lakott helyeken. A nap sem osztja sugarait egyformán valamennyi országra. A víz minősége és mennyisége nem csak különféle országokban, de különféle tájain egy-egy országnak is nagyon különféle. Így van minden természeti adománnyal. Az emberi munka le nem ronthatván végkép ez egyenlőtlenséget, iparkodik azt legalább megerőtleníteni, mi gyakran sikerül is. E természeti javak gyarapítása, sokasítása még csodálatosabb, mi a munka körül mondottakból is kiviláglik, de még érthetőbb lesz abból a mit a gépekről s azon különféle tökélesített eljárásról fogunk mondani, melyek a természet működését elősegítik.

A termelő munka leghatalmasabb eszköze a *tőke*. E szó alatt a politikai gazdaságban azon termékek összegét értjük, melyek a jövő termelés különféle nemeire szánvák, vagyis azon javak összegét, melyek új munkára, akár anyagul akár eszközzül szolgálnak. Ilymódon minden anyag, gabona, gyapjú, kőszén, ásvány sat. és valamennyi szerszám, pénz, gép, vasut, építmény sat. tőke. Tőke nélkül a munka örökös erőtlenségben tengődnék; mert mikép lenne érthető a földművelés mag, eke, ásó, lovak vagy igás marhák, szóval tőke nélkül? hogy értenők a kézműpart nyers vagy félig kikészített anyagok s többé kevésbé tökéletes eszközök nélkül? mikép képzeljük a kereskedést szállítás nélkül, mely vitorlás- vagy gőzhajókat, csatornákat, utakat, vaspályákat, kocsikat sat. föltételez. S mindez tőke.

Munka és tőke minden iparnál fordulnak elő, csak arányuk változik az iparok természete s haladásuk foka szerint. Tömegesen tekintve ezt, el kell ismernünk, hogy a nemzetgaz-

daság azon arányban fejlődik, melyben a közvetlen és személyes munkára s az emberi foglalkozásokra szánt tőke szaporodik s gyarapodik. A tőke mint *anyag*, a szükségletek kielégítésére szánt módok bizonyos mennyiségét képviseli; mint *eszköz* pedig a bizonyos adott eredmény elérésére szánt emberi munka kevesbitését, vagyis, növekedő kielégítést egyforma erőlködés mellett. Ez a haladás törvénye, mely valamennyi iparral közös, s mely a következőkben be lesz bizonyítva.

A személyes tényezőket illetőleg *Say* helyesen állítá, hogy minden termeléshez háromféle szükséges: a *szakértő*, a *vállalkozó* és a *munkás*.

„Ha egytől egyig — mond *Say* — valamennyi terméket megvizsgálunk, azt találjuk, hogy csak háromféle mütét folytán jöhetnek létre. Vegyünk például egy zsák gabonát vagy egy hordó bort. Szükséges, hogy a természettudós vagy a földműves ismerjék az utat, melyen a természet gabona- vagy szőlő-termelésnél halad, ismerjék a vetésre vagy ültetésre alkalmas időt és tájat és a gondviselés módját, melyet e növények érlelése igényel. A földbirtokos vagy haszonbérelő ez ismereteket gyakorlatban alkalmazza, hogy hasznos terméket létre hozhassanak s elhárítják a termelést gátoló akadályokat, a munkás pedig tényleg végezte az erre szükséges munkákat, ő forgatta a földet, vetette be, kötötte a venyegéket, irtotta a gazt stb. Mert mind a három nemű működés szükséges vala gabona- vagy bor-termelésre. Ugyanez áll már a külkereskedés által nyerhető áruciziknál is. Vegyük például az indigót. A földrajz, az utazó, a csillagász megismertetik velünk az országot melyben terem, s a módot, hogy tengeren át oda juthassunk. A kereskedő hajókat szerel föl s küldi az áru keresésére. A tengerész, a fuvaros mintegy öntudatlanul működnek közre e termelésnél. Ha az indigót csupán más termék (péld. egy darab kék posztó) ős anyagának tekintjük, el nem kerülheti figyelmünket, hogy a vegyész is közreműködik a termelésnél, megismertette velünk ez anyag természetét, olvasztási módját s mikénti alkalmazását, szintúgy mint a műiparos, ki e működési módokat összefoglalja, a munkás, a ki e rendeleteket végrehajtja. Az ipar mindenütt s mindenben *elméletből, alkalmazásból s végrehajtásból* áll. Csak, ha

valamely nemzet e működés mind a három ágában kitűnő, lehet azt tökéletes iparos nemzetnek tartani.“

Minden iparnak közös jelleme és célja, hogy hasznos dolgokat termeljen a természeti tényezők s a munka által alkalmazott tőke segítségével. Ebből némelyek tán azt következtetik, hogy szaporítva a munkát, mindenesetre a vagyonosságnak is kell gyarapodni? Ez nem úgy van; mert a munkának magának is észszerűen kell beosztva lenni, különben nem termeli azokat, mik jutalmazására kívántatnak. A munka csak *módja* a termelésnek, a javak termelése a *cél*. Ez szükség volt elmondanunk, mert sok ember van, ki szünet nélkül csak munkát kíván a munkásnak adatni, örül, ha valami munka szükségeltetik s az ipart nem a termékek minősége szerint becsüli hanem a munka szerint, melyre okot adott. Sokszor hallhatni azt is, hogy „valami szerencsétlenség jó“ ha általa érték pusztul; mert — azt mondják — ez munkát fog adni az ilyenműekkel foglalkozó iparosoknak. Hátha valami butor eltörik — ez jó, mert munkát ad a kézművesnek?; ilyféle okoskodás nagyon egyoldalú, mert ha igaz is, hogy egyik iparág nyer ily tárgy újra előállítására által, de ott a másik, mely vesz, miután asztalosnak kell adnom azon összeget, melyet ha törés által kárt nem szenvedek más, talán hasznosabb szükséglet kielégítésére fordíthatok. Vettem volna például könyvet, vehettem volna kalapot, órát, színházi belépti jegyet vagy mást; ettől megfosztattam s a könyvtáros, a kalapos, az órás vagy színész ugyanazon arányban vesztett, mint nyert az asztalos.

Nem szabad elfelejtenünk egyik alapelvet, hogy t. i. valamely nemzet vagyona nem abból áll, a mit egyik a másik rovására nyer, hanem azon hasznos dolgok összegéből, melyeken a nemzet mint valami közalapon él, s mely közös haszon mellett gyarapodhatik. Csupán munka-alkalmazás még nem elegendő új vagyon létrehozására, mert lerontva valamely várost, hogy az újra fölépíttessék bizonyosan elég munkára adnak alkalmat s némely iparost, mint kőműveseket, ácsokat, építészeket stb. ez meg is gazdagíthatja, de bizonyára csak más, számosabb iparág elszegényítése mellett s ezek rovására. Mert a helyett, hogy új forrásait keresték volna a vagyon szaporításának csak a már valóban

létezett vagyont rombolták le s újra kezdték a már korábban létezettnek termelését.

A kik a munkát a vagyonnal összezavarják, azon elméletet is merészkedtek fölállítani, legalább a rombolást azzal men-
tegetni, hogy ez nemzeti munka lévén, a tömeg szempontjából
hasznos. Ily elmélkedők bizonyosan nem gondolkoztak alaposan
a munka valódi tárgya, a vagyon és hasznosság értelme s az
emberi törekvés végcélja felett, mely a *kielégítés* vagy a *fo-
gyasztás*.

II. SZAKASZ.

A termelés tényezőiről.

MÁSODIK FEJEZET.

A munka.

A munkára nézve is azon módot követjük, mely szerint a tulajdonra nézve jártunk el. Viszonyba hozzuk a felelősség, társiasság és haladás már ismert alapfogalmaival. Meg fogjuk látni, mint emeli az egyesült szabadság és társiasság a termelés e kiváló tényezőjét a hatalom és termékenység mind magasabb fokára.

I. A munka viszonya a szabadsághoz és felelősséghez.

A) *A munka szabadsága és a verseny.* Munkálkodni kötelesség és szükségesség, ennélfogva jog is. A munka szabadság magában foglalja a munka-nem választását is. Oly pályára erőszakolni valakit, melyre hajlama nincs, s olyantól visszariasztani, mely hivatásának megfelel, beleavatkozni mesterségének üzésébe — hacsak üzésével más jogait nem sérti — világos igazságtalanság. Az említett s magában tiszteletre méltó *munkálkodási jog*, különbözik a követelő *munka-jogtól*, mely számos vitatkozás tárgya a legujabb időben. A munkálkodási jog nem egyéb mint *szabad*, akadály nélküli gyakorlata valamely iparágnak, s nem követelvén az államtól biztonságnál egyebet, nem is gáncsolható; míg a munka-jog az egyénnek vádat enged a társadalom ellen, fölruházva őt azon joggal, hogy minden perczen ezt mondhassa: „Bármilyenek legyenek rendelkezésed alatti se-

gélyforrásaidd, te tartozol nekem szükségletem illő kielégítésével, képességemnek megfelelő foglalkozással, s ha megtagadod tőlem, az erő jogánál fogva követelem vissza“, vagy más szóval nyilvános zendülés, melylyel a *munkajog* élén találkozunk.

Pedig minden anyagi termékenység föltételei a *szabadság*, *tulajdon* és *biztonság*. A polgári egyenlőség, mely valamennyi polgárt, kivétel nélkül, nyilvános hivatal viselésére képesít az által nyilvánul az iparban, hogy mindenki saját rovására és javára kénytelen dolgozni, s az államtól semmiféle előjogot nem követelhet. Felelősség nélkül nincs szabadság. El kell ismer-nünk, hogy mindazt, a mit egyiktől vagy másiktól elvonunk, azt minőségben vagy mennyiségben a munkától vonjuk el. Hisz azért áll a rabszolga-munka annyira hátrább a szabad munkánál, hogy a két ösztönző közül, melyet a természettől tevékenységünk serkentőjeül nyertünk, t. i. félelem és remény közül, a rabszolgaság csak az előbbit ismeri, a nélkül hogy ez egyik serkentő is mindazt eredményezné, a mit a szabad munkánál mível. Az egyedüli eszköz, melyhez a rabszolga-tulajdonos rest vagy zendülő rabszolgája ellen nyúlhat a testi fenytés; ez pedig legfeljebb megakadályozza a lustaság vagy hanyagság túlzását, de képtelen belé bármily termékenyítő erélyt önteni. A szabad munkás előrelátása egészen más hatásu, mert fél a nyomortól maga és övéiért; ez foglalja magában a reményt is, hogy szorgalom és takarékoság által sorsán javíthat, mi a rabszolgánál végkép hiányzik, mert, igen kis terület kivételével, nincs kilátása hogy tulajdont szerezhessen s sorsán lendítsen.

Ezért ér többet a darabszámra fizetett munka is, mert az is némi felelősséggel jár s a jutalmat a fáradsághoz és érdemhez arányozza, a mi a legvalóbb igazságosság jelleme.

Különben más előnyök miatt is ajánlkozik a szabad munka, noha ezek bár nem kevésbbé lényegesek, mégis kevésbbé vettettek szemügyre. De ha tüzetesebben vizsgáljuk, lehetetlen nem látnunk, hogy a szabad munka egyúttal a rend egyik alapelve és a legbőségesb termelés eszköze; s eredménye úgy a foglalkozások legjobb felosztása, mint az emberi munka legüdvösebb osztályozása, egyformán működtetvén mindenkinek tehetségeit; mihez még az is járul, hogy senki nem ítélheti meg úgy, mint maga az érdekllett egyén, mit parancsolnak vagy engednek ízlése,

képzettsége s azon segédforrások, melyekkel rendelkezhetik. Ez elemek mindegyikét megbecsülni és a végnélkül változó módokat, melyekben ezek előtűnnek, érték szerint meghatározni, tagadhatlanul oly kísérlet, mely a társadalom tehetségét jóval fölülmúlja.

Ily, tekintély utján erőszakolt osztályozás a mint gyülölt és joggatlan önmagában ép úgy mind kevésbbé lehető minél inkább fejlődik s szaporodik a társadalom, melyre azt alkalmazni akarják. Ha már Spartában is rossz volt, az újabb államokban épen kivihetetlen, hol az érdekek számosabbak, a viszonyok bonyolódottabbak, semhogy a régi államokkal csak össze is lehetne hasonlítani. S e nagy testületeket valamely zárda vagy laktanya mintájára akarni szervezni oly önámítás, mely az emberi értelmiségről igen gyöngye fogalmat ad.

A munka-szabadság más nem kevésbbé termelő hatású és kiszámíthatlan horderejű következménye s mintegy alakja a *verseny*. Hogy a verseny kikerülhetlen eredménye a szabad iparnak, bizonyítgatás nélkül is világos. Azon pillanattól fogva, hol mindenki tehetségeinek tetszése szerinti hasznát veszi, elkerülhetlen, hogy többen ne fordítsák erejüket ugyanegy iparágra, s a mint egymástól el akarnak vitázni valamely meghatározott pályát, szükségkép szemközt találkoznak a szabad verseny mezében. Innen indulva ki némelyek, meghatóan ecsetlék a csalást, ámtást és helytelen ellenmondásokat, melyekkel a verseny az ipart és kereskedelmet körülhálózza; pálczát törtek az iparszabadság fölött, mint azelőtt elítélték a tulajdont, családot, kitüntetve tökéletlenségeit s elfelejtve, hogy a visszaélés itt is mint mindenütt, el nem nyomja a szokást s hogy a jó sokkal fölülmúlja a rosszat.

Csalás és törvénytelen fegyverek elől csak az erkölcshez s a törvényhez lehet menekülni; s a szabadság nem hogy kizárná e komoly fölügyázat és visszaszorítás eszméjét, sőt inkább magában foglalja; mert mind e nembeli kísérlet csak a fogyasztó szabadságának megtámadása, csak annak vetett tör. — A verseny helyébe mit is lehetne mást léptetni, mint valamennyi ipárnak az állam által uzsorás összevásárlását, vagy a legnyersebb communismust. De ily versenyt-ölő kormányzat az által sem rendezebb, sem erkölcsösebb nem lesz. Valóban a verseny annyit em-

legetett rosz következményei nem a szabadságban, hanem az emberi természetben rejlenek és az észszerűség s a történelem egyaránt igazolják, hogy az emberi természet ilyféle rosz tulajdonai sokkal inkább fejlődnek kényúri, mint szabadelvű kormány alatt.

A szabadságszülte rosznak bizonyos pontig önmagában van gyógszere is. A becsületesség a leghatalmasabb versenytárs a csalás ellen s végre a legjobb számítás is.

A versenyt igazolja azonkívül a következő két legfőbb eredmény is, melyet az emberi iparosság magának czélul tűzött ki, t. i. a befolyása alá jutott termékek, cselekvények és szolgálatok tökélesedése és a jó vásár. Ez eredményeket csak a verseny idézheti elő, mert csupán ez ösztönzi és serkenti a termelőket hogy tökéletesedjenek s így elégítsék ki közönségüket, s csakis a verseny van azon helyzetben, hogy a szükségletek s ízlések sokféleségéhez s változatosságához alkalmazkodják. Az állam sokkal nehezkesebb és bonyolodtabb gépezet, semhogy e föladatnak illően megfelelhessen. Félelem a bukástól, mi rosz számítás következménye s remény a meggazdagodásra szerencsés vállalatok által, íme két elég erős tényező oly föladat megoldásához, melynek nehézségei végteleneknek látszanak.

Azt mondják gyakran, hogy a verseny, ha elismerjük is hathatóságát az ipar tökéletesedésére s a termékek legjobb árfoilyamára, a vásár túlterhelését eredményezi. Ennek ellenkezőjét könnyű bebizonyítanunk, mert a tapasztalat is segítségünkre van. Kétségkívül a munka-szabadság számos egyént szorít ugyanegy pályára; s ha egyikét inkább választják, mint a többit, az csak a következő két ok valamelyikéből eredhet: vagy, hogy a népesség túlságos nagy a vállalatok számához képest, vagy, hogy a vállalkozók roszúl számítottak választásukban. Ha ez utóbbiak a kivételes előnyök miatt választottak egyik vagy másik pályát, mért panaszkodnak azután túlterhelés ellen? A verseny az ipar bármely ágában betölti az ürességet s eloszlatja a túltelést. A tőkét és munkacrót oda vonzza, a hol bér és nyereség emelkednek, a hol pedig csökkenni kezdenek, előre inti a vállalkozókat, hogy más irányban működjenek; s a mi a termelőkre nézve áll, az áll a termékekre nézve is. Az ár emelése vagy csökkenése által serkenti a termelőket a természet öregebitésére vagy inti megszorí-

tására s így egyrészt serkent és ösztönöz, másrészt szabályoz és rendez.

A munka-szabadság több eszmét foglal magában, mit könnyű belőle származtatni. Így a ki azt gondolja, hogy valamely egyént több iparág egyidőben üzésétől el szabad tiltani, még nem bír tiszta fogalmával s visszaesik az iparágak önkény-kormányzatába s osztályozásába. Ha nem lehet azt, ki művész akar lenni arra kényszeríteni hogy munkás legyen, úgy a munkást sem szabad akadályoztatni, hogy szünetidejét más ipar üzésére fordítsa. Kell hogy mindenkinek meg legyen engedve, több iparág gyakorlatát összefoglalhatni — szintúgy befoglaltatik a munkaszabadságban a *szabad csere* vagy *szabad kereskedelem*: mert mely munka üzhető csere nélkül? Hogy pedig az ipar tetteleg szabad legyen, kell, hogy az anyagokat s eszközöket is bárholnán meg lehessen szerezni; a hol a munka kiválóan el van osztva, ott ép a csere közös szolgálatai azok, melyek mindegyikök szabad gyakorlatát megalapítják.

Itt okvetlenül át kell térnünk a szabad verseny főakadályára, a czéhrendszerre s azon visszás hatásra, melyet a termelő felelőségére gyakorolt, sőt sok helyen jelenleg is gyakorol.

B.) *A testületek (czéhek) által a termelő felelőségére gyakorolt befolyás.* A munka fölszabeditásának története nagyobbára összeesik a mai művelődés haladásával. A mily mértékben tisztult, elterjedt s a társadalmi viszonyok alakításában inkább szerepelt az *igazságosság* eszméje, a mennyiben erősebb lett az egyéni *felelőség* érzete, melynélfogva az emberek nagyobb adag *szabadságot* is elbírtak, a mennyiben továbbá a csere mind egy ország lakói közt, mind más idegen nemzetekkel gyarapodott, a mennyiben végre a hűbéri fejtelenség fogyott, annyiban tüntek el lassan lassan a munka fölszabadulásának ellentálló erkölcsi és anyagi akadályok is, és a különféle alkotmányok nagyrészt csak elismerése e részint véren, részint pénzen szerzett szabadságnak. És a munkálkodási jogot, mely a hűbéri elnyomás ellen szerzett szabadalmaknál fogva, (mik magok részéről új okai lettek az elnyomásnak) azelőtt csak némelyek kizárólagos tulajdona volt, a nagy francia forradalom közös tulajdonává tette majd minden polgárnak.

A testületek (melyeknek részletes tanulmányozása minden

elemi politikai gazdaságtanban szükséges) elvüket tekintve csak hasonló viszonyok közé helyezett emberek természeti szükségleteinek nyilatkoztatása, közös érdekük emelésére, védelemre, vagy szervezésre szánt testületek voltak. Szorosan egybeolvadva a község létezésével, hathatós segélylyel voltak az ipar emelésére, mint egy neme a védelemnek a nemesség túlcsapongásai ellen. Eredetileg megvolt jogosságuk és hasznosságuk; mert általuk több rend és erkölcsiség hozatott be, a termelők jobban értették meg érdeküket, könnyebben torolhatták vissza a csalást, de a visszaélések sem maradtak el s mindazon hibával bírtak, mik minden egyedárúsággal most is közösek; a termelők szabadalmakban bizva, sokkal kevesebb gondot fordítottak termékeik tökéletesítésére s a nagy közönség igényei kielégítésére. Hiába dicsérik a *laudatores temporis acti* a régi díszitmények, bútorok, ruhák s más effélék tartósságát, mert elfelejtik azok árát és azon körülményt, hogy számtalan bútor vagy más egyéb, mely most a legegyszerűbb háztartásban is széltiliben találhatik, azelőtt csak néhány szerencsésnek lehetett birtokában, s ha nem is oly tartósak, mint a hajdaniak, kárpótolt érte a jelen csekély ár s azon körülmény, hogy a miért hajdan tömérdek más birtokot kelle cserébe adni, azt napjainkban jövedelmünk kis részének odaadásával is megszerezhetjük.

A czéhek tanulmányozása újra világos példát szolgáltat, mily tehetetlen bármely hatóság is a munkanemek rendszeres szervezésében. A mesterségek hajdani hivatalos osztályozása, arra szánva, hogy bennök tökéletes rend uralkodjék s oly határokig terjesztve, melyek ma nevetségeseknek látszanak, de mi-ben az akkori viszonyokhoz képest semmi túlságos nem volt, semmiben sem sikerült oly kevéssé, mint a különféle iparágak egyeztetésében. Mily nehéz volt például meghatározni az arányt azon mesteremberek közt, kik késmarkolatot s azok közt, kik magát a kést készítették. Mily nyomasztók valának oly szabályok, melyek a takácsoknak például eltiltották, hogy lent és kenderet együtt szöjének; a foltozó vargának meg volt tiltva új czipőket csinálni, nehogy a rendes vargák czéhébe kontárkodjék; ácsnak semmi olyféle munkát nem volt szabad vállalni, mi az asztalos körébe vág s több ilyféle; pedig utóvégre is mit eredményez eg yebet, mint nagyszerű pöröket a mesterem-

berek közt, melyek költségét újra a közönség volt kénytelen viselni.

Tudvalévő, mily aprólékosságig menő önkénnyel szabályoztatott minden. A kelme minősége bizonyos föltételektől tétetett függővé, sőt némelyeknél még a szálak mennyisége is meg volt határozva. Még a belforgalom is bilincsre volt verve. Hisz alig egy évtizede, hogy a monarchia s a magyar korona alá tartozó országok közti vámsorompók lerontattak s a munkás testületek még szerte virágoznak az országban, mely hátramarádásért (a nyugoti miveltebb nemzeteket tekintve) csak azzal vigasztalhatjuk magunkat, hogy az 1848 diki törvények egészben s mindenben életbe nem léphettek, mindenre ki nem terjedtek; de ha a politikai hűbértséget eltörölték, a polgári s egyéni szabadságot oly általánosan elismerték, bizonyosan a czéh-rendszert is, ezen az előbbi politikai intézményekkel összehangzatban lévő, de szabadabb államrendszerbe többé bele nem illő *ipar-hűbértségét* is eltörölték volna.

Az akkoriban kibocsátott czéh- és mesterjogokat szabályzó rendelet, ha haladás volt is, most már annak nem tekinthető s a hazánkban rövid ideig uralkodott ipar-szabadság el nem ismerése, (noha magasabb politikai tekintetek ez eljárást igazolhaták) nemzetgazdasági szempontból tagadhatlanul hanyatlás és visszaesés.

Magában a multban is a testületi kormány, s a szabadság uralkodása közti pör tények által van elintézve. *Rossi* tette o megjegyzést Milánó városára s Angliára nézve a régi rendszert illetőleg. Milánónak a középkorban nem voltak czéhei. Egy régi intézményt idéz Milánó azon korából, midőn a nagyság, gazdagság és termelő képesség legmagasb fokán állt. Ez okmány szabadságát hirdeti úgy a munkának s helynek, mint az iparág választásának, a munkások számának és nemének. Ezek uralkodása alatt emelkedett a gyapjúgyártás oly magasra, hogy termékei Európa valamennyi vásárait ellepték. Később — bár szükség nélkül — más országok czéhrendszerét kezdték utánozni s Milánó virágzó gyárai eltűntek. Anglia is átvette a mesterjogok és czéhek rendszerét, sőt mi több, ott e rendszer még most is létezik. S mégis — ezt fogják mondani — ez azon ország, hol a műipar a legmagasb állást foglalja el, hol a termelés mennyisé-

généel, minőségénél s a termékek alanti áránál fogva valóságos dúsgazdagságot eredményezett. Ez mind igaz, csakhogy hozzá kell tennünk, hogy ez nem a czéhrendszerrel fogva, hanem ennek daczára van így. — Az angolok szeretik régi törvényeiket; tetszik nekik, ha ezek állandóságát és öröklétét hirdethetik, noha gyakran nem alkalmazzák, vagy a jelen időre alkalmazott magyarázattal bővítik. Így vannak czéheik is. Erzsébet királyné ebbeli határozata soha nem volt eltörülve; de daczára általánosságának az angolok így ítéltek: A rendszer fentartandó, de csak az Erzsébet korából való városokra és azon mesterségekre nézve, melyek akkor ismeretesek s testületileg beigtatva valának. Minden más iparág szabad, sőt maguk a szabályzott czéhek minden más helyen szabadok. Ezért van, hogy az új találmányok s az új mesterségek, sőt a régiek is legtöbb helyt szabadok és semmi bajuk az államintézményekkel s rendeletekkel. Elég volt új nevezet, vagy új város, hogy a korlát alól fölszabaduljanak. Párisban is, *Say* állítása szerint, az ipar sokkal haladottabb azon részén, hol korlátolva nincs, mint ott, hol a czéhek nyüge alatt görnyed.

A szabadság hatalmas befolyást gyakorolván a termelő érélyére, termékenynyé teszi a munkát, föltéve biztonságát, mely nélkül valódi szabadság nem létezik. S a *személyes érdek*, a józan ész és bölcs előrelátás befolyása alatt, melynek mind jobban engedelmeskedik, minél inkább megtisztul és erkölcsösödik, a termelés és munka-felosztás természetes szervezésének alapelve.

II. A munka viszonya a társiassághoz.

Tekintve a munkát viszonyában azon második emberi tulajdonsághoz, mely sem kevésbé szép, sem kevésbbé lényeges, t. i. a társiassághoz azt fogjuk látni, hogy ez, alkalmazásában az emberi munkához háromféleképp nyilatkozik: 1-ör A munka egyesítésének s elosztásának alakjában. 2-ör Bizonyos korlátolt-ságban, melyet az általános szabadság jól értett érdeke kíván; és 3 or A szorosán értett társulat alakjában.

Nézzük egyenként.

A) *A munka egyesítése és felosztása.* Akárhogy értsük a munka-felosztást, legyen az bár folytatása azon foglalkozásoknak, melyeknek az emberek magukat ugyanegy társadalomban

szentelik, legyen bár a foglalkozások fölosztása ugyanegy ipar-ágnál — mely két fogalom csak ugyan befoglaltatik — a munka-fölosztás alapelveit foglal magában, t. i. az erőlködések *egyesülését*, a *közreműködést* ugyanazon cél felé. Hosszú idő óta észszerűen ismétlik: az egyesítés teszi az erőt. Szorozzuk ezerszer önmagával az elszigetelt munkás erejét, s nem fogja ezred részét tenni azon erőnek, melylyel ezer egyesült s egy cél felé törekvő munkás bír. Lehet század részét sem teszi azon hatásnak, lehet tizedrészét sem, lehet végre, hogy egyáltalán kivihetetlen. Mennyi idejébe kerülne például elszigetelt munkásnak, míg órát készít, mely gyártmány — mint mondják — százfelénél több külön mütétet igényel. Legelőbb szükséges volna, hogy elvászarsza a földtől s készítse elő a legelső anyagokat, melyek az órás mesterség üzéséhez kellenek t. i. az aranyat vagy ezüstöt, rezet, vasat, sat. Kellene továbbá e földből ásott anyagokat előkészítenie; mire szükségeltetnék, hogy a bányász — üveges — s húszféle más mesterséget megtanuljon; csak azután lévén képes a tulajdonképeni órákészítés százféle mütétéhez foghatni. Egy emberélet nehezen volna elég csak egy óra elkészítésére s még Isten tudja hogy járna oly óra, melynek minden egyes alkatrészét ugyanazon személy készíti. Az *együttltség* hatalma, ha szabad e kifejezéssel élnünk, úgy látszik nagyon el van takarva sokasága által azon egyes, újra elosztott foglalkozásoknak, mik minden egyént, vagy az egyének minden osztályát külön sarokba szorítják. Az emberi iparosság emelkedett állapotában oly foglalkozás, mint a juhtenyésztés egy csoportozatnak, egy osztálynak foglalkozása; a gyapjú elkészítése másik osztályé, a szövés, himzés, ruhavarrás sat. mindmegannyi más, külön szolgálatokra szorult foglalkozás, nem is említve a szállítókat, kereskedőket, ügynököket, boltosokat, kik az előbb idézett egyes nagyobb iparágak által mozgásba hozatnak. Minden ezen munkás egymást közt ismeretlen s nem dolgozik egyetértve a többivel, mindamelllett közreműködik azon termelésnél, melynek végcélja például egy öltönydarab elkészítése. De, hogy ki-elégítő fogalmat szerezhessünk a munka-fölosztás terjedelmességéről és eredményeiről, meg kell jegyeznünk, hogy a közreműködők számának itt még nincs vége, mert mindegyikük kíván élelmi szereket s minden nembeli fogyasztási tárgyat, s ha

nem számíthatna bizton a többi munkás közreműködésére, a mennyiben t. i, ezt neki megszerzik, minden idejét s erejét nem fordíthatná azon foglalkozások valamelyikére, mik egy öltönydarab elkészítésére szükségesek. Mindazok, kik ezen rendbeli munkások élelmezésében, lakaik elkészítésében vagy más szükségleteik kielégítésében részt vesznek, bármily távol esett is legyen tőlük e szándék, erejüket az előbb említettekkel egyesítik; ők maguk részéről is közreműködtek az öltönydarab elkészítésében. E példa, *J. St. Mill* után idézve, számtalanszor változtatható s megerősíti azt, hogy a munka-felosztás, melyben néhányan az elkülönzés, az egyéniség győzelmét vélték láthatni, ép ellenkezőleg az emberi társiaság leghelyesebb s legszabadabb kinyomata.

Ez igazság mind jobban kitűnik, minél inkább tágul a tapasztalás mezeje, és mind meglepőbbnek találjuk, a mint az állam vad állapotából — hol az még kevésbé létezik — a félig művelt, innen a műveltebb állapotba térünk át, ha kis városról nagyobbra, innen egy országra, egy országról pedig a világ különféle nemzeteire terjesztjük ki vizsgálatunkat. A munka-felosztás gyámolítva a cserét mind magasabb, emelkedettebb állapotba helyezi; a munka-felosztás kényszeríti az ország lakóit, később pedig a külön nemzeteket is a gyakorlati testvériességre és szoros kölcsönösségre, mert egyiknek számot kellvén tartani a másikkal iparkodniok kell, hogy a minden pillanatban érintkező érdekeiket meg ne sértsék. Az egyének, a velük született és szerzett tulajdonságoknál fogva, valamint az általok lakott területek külön minősége folytán versenyezve járulnak azon különféle kielégítési módokhoz, melyből az általános összhang ered. Innen származik, hogy már az őskorban is, hol a társadalom az osztályok és fajok ellenzékén alapult, a kereskedelem már is a *nemzetek kötelekének* tartatott és cosmopolitikusnak mutatkozott, még mielőtt a bölcsészet és vallás azzá tevék.

Smith a tügyártásról fölhozott, annak idejében nagy sensatiót tett példájával bebizonyítá mily nagyszerű arányban különbözik az egyesített meg az elkülönzött munka termelő ereje. E különbségen többé nem fogunk csodálkozni, ha figyelmesen vizsgáljuk okait.

A munka-felosztás, minden ember munkásságát egyes mű-

tétre szorítván, melylyel egész életén át foglalkozik, szükségkép kell — mond *Smith* — hogy nagy képességet kölcsönözzön a munkásnak s e hihetetlen képesség bizonyosan arányosan fogja növelni az általa kiállított munka mennyiségét. „Egy kovács, ki kalapácsal szokott ugyan dolgozni, de rendesen nem csinál szegeket, valamely külön alkalomkor azokat kellvén készítenie, nehezen készít egy nap többet két-három száznál, s ezek is roszak lesznek. Ha tudja készíteni, de e munka nem egyedüli vagy fő-foglalatossága, bármily szorgalmas legyen is nyolczszáz vagy ezernél többet még sem készíthet egy nap. De azon, húsz éven aluli fiatalok, kik más mesterséget életükben sem üztek, kétezer háromszázat képesek naponkint elkészíteni. Pedig e mütét még nem a legegyszerűbb. Ugyanazon személy mozgatja a fűvót, fújja a tüzet ha szükség, melegíti a vasat és formálja a szeget. A mütétek, melyek alatt egy tü készül sokkal egyszerűbbek, s az egyén képessége, kinek egész élete e mellett foly le, rendesen sokkal nagyobb, és a mütétek oly sebességgel történnek, mire az emberi kezet képesnek nem hinnök, ha nem látnök.“ Ime az első haszon. Ez a *szokás* körébe tartozik, melynek hatását majd minden bölcsész megértette s hirdette.

A másik haszon, mely *Smith* szavai szerint a munka-fölosztásból származik az *idő-nyeresség*, mely elveszne, ha egyik foglalkozást a másikkal gyakrabban föl kellene váltani. E haszon sokkal nagyobb mintsem első pillanatra látszik. Az időnyeresség kisebb ugyan, ha nem kell a foglalkozás változtatásával helyet is változtatni, de mégis tekintetbe veendő. Az ember, abban hagyva egyik munkáját hogy másikhoz fogjon, ritkán bír elég tüzzel és erélylyel; gyöngébben dolgozik s bizonyos idő alatt többet ásítózik, mint dolgozik. Világos példa erre a földmívelők munkája, kik majd minden félóraban változtatván munkájukat, s az év minden napján vagy húszfélét végezvén, többnyire a közönyösség s hanyagság szokásába esnek s oly erélyes kintartásra és folytonos munkára nem képesek, még a legsürgetőbb esetben sem, mint milyet a gyári munkás majd naponkint végez. Ebből láthatni, mily korlátoltságot szenved a munka mennyisége csak egy ok miatt is, ide sem értve az ügyesség és képesség hiányát.

Tudva lévő továbbá, *mennyire rövidíti s könnyíti a mun-*

kát a gyárak alkalmazása. Példákba nem bocsátkozva, figyelemzünk csupán arra, hogy fölhaladásuk s alkalmazásuk mintegy szükséges következménye volt a munka-felosztásnak. A csupán egy tárgyra fordított figyelem könnyebben fedez föl rövidítést, s egyszerűbb munka-módot, mint ha meg van osztva; sőt egyik következménye a munka-felosztásnak, hogy minden egyén figyelmét csupán egy, magában egyszerű tárgyra szorítja. Azok közt, kik a munka egyes külön nemeinél alkalmazvák, inkább találkoznak olyanok, kik módot keresnek, hogy munkájukat sebesebben s könnyebben végezhesék. Így a műiparnál alkalmazott, a munkát nagyon elosztó gépek, nagyobb részegyszerű munkások találmányai, kik holmi bonyolódottabb munka végezésére szorítva, módot kerestek tökéletesebben s egyszerűbben célhoz juthatni. Más, szintén e tárgyra vonatkozó, nagyon fontos észrevétel, mely ha első pillanatra ellenkezni látszik is az imént mondottakkal, de megegyezik, az, hogy mindazon tökéletesítés, melyet a gépek nyertek, sokszor nem azoktól ered, kiknek épen szükségük volt reá. Sokan feltalálójuktól nyerték tökéletesítésöket, de még többen olyanoktól, kiket *elmékedő* tudósoknak nevezünk s kik anyagilag nem dolgozván, mindent észrevesznek s ennél fogva gyakran képesek összehasonlítani a legtávolabb s legkülönbözőbb dolgok erejét és hatását. A társadalom haladása a polgárok e külön osztályának is ad helyet és foglalkozást. Ez maga szintén több alosztályra oszlik, melyek mindegyike bír bölcsészeivel, kik az egyes ágakat művelik, s ez alosztályozás a tudományban úgy mint másutt, az iparnál s mesterségeknél kétszeres hasznot hajt a nagyobb képesség s időnyeresség által. Minden egyén több ismeretet szerez az általa fölkarolt tudományi ágban (szakmában), egészben többet munkálkodnak s a tudomány ez által csodálatosan gyarapodik.

E hasznokon kívül, melyeket a politikai gazdaság mestere (*Smith*) jelölt ki, a munka-felosztás még mást is tud előmutatni, mit *Babbage* juttatott napfényre, s ez, a munkásoknak ügyességök és erejük szerinti alkalmazhatása. „Ez engedi meg a tevékenységbe hozott erők aránylagos elosztását. Oly iparágban, hol a munka nagyon el van osztva, az alsóbb rendű mütétekre nőket és gyermekeket is lehet alkalmazni és az ügyesebb munkásokat oly teendőkre fentartani, melyek több nehézséggel járnak.“ S

még egyszer idézve a *Smith* népszerűsítette példát a tügyártásról, vannak műtétek, mint például a sodrony megnyújtása és tühegy készítése, melyek bizonyos erőt és képességet igényelnek. Ily műtétek férfiakra bíznak, kik jó fizetést húznak. Más műtétek, melyek kevesebb erővel vagy ügyességgel járnak, nőkre s gyermekekre hagyatnak.

Ha mind e különféle műtét ugyanegy személy által lett volna végrehajtható, kinek ilymódon a legnehezebbet úgy mint a legkönnyebbet kell vala végezni, aránylag az egyik oly drága lett volna, mint a másik.

A munka-felosztásnak határa a *kelendőség*. Ha *Smith* szerint egy kártyagyár hetven különféle műtetre fölosztva s harmincz munkást foglalkoztatva, naponkint 15,000 kártyát bír kiállítani, a fölosztás hasznos, ha ezen mennyiségre fogyasztó is találkozik. De ha a közönség csak 4—5000 kártyát kíván a 15 ezer helyett, az e fokig vitt munka-felosztás bizonyosan megszűnik észszerű lenni. Ily módon foly be a termék keresettsége a munkára. *J. St. Mill* a vásár vagy kelendőség korlátoltságára több okot hoz fel: a népesség lakhelyei úgy el lehetnek szórva hogy nem könnyen hozzáférhetők, hiányozhatnak jó utak és hajózható folyamok; a népesség szegény lehet, azaz munkatehetsége korlátoltabb semhogy bőven fogyaszthatna. A közönyösség, a szokás hiánya azoknál, kik egyébként fogyaszthatnának, mindez korlátolja a termelők képességét. Kevésbé haladott műveltségű államban, hol a helybeli fogyasztás ily csekély, az ipar csak tenger vagy hajózható folyam partján virágozhat föl, hol termékei fogyasztóivá más országok lakói lesznek.

Ez észleletek nagyon egyszerűsítik a feleletet, melylyel a munka-felosztás megtámadóinak tartozunk. Ha az ipar haladása, a termékek bősége, a tőke könnyű képzése, mely a bér alapjául szolgál, őszhangban vannak a munka-felosztással, mi nagy hordereje lehet e megtámadásnak? Minden korlátozása a munka-felosztásnak megtámadás a munkás-osztály ellen, hogy ez mielőbb nyomorba süllyedjen. Ha egy, némikép humoristikus író, *Lemontey* ezt mondja: „szomorú vallomás, mit valaki magának tehet, hogy egész életében egyebet nem csinált, mint a gombostűk tizennyolczad részét“, kételkednünk kell mégis, vajjon az egész gombostű elkészítése, ha már gombostű kell, jobban fej-

lesztette volna-e a munkás értelmiségét? s a többek közt azt is lehet felelni, mikép nem a mesterség, főkép nem a szabad mesterség hibája, hogy némely gépies munkát ismételve s folytonosan kell végrehajtani. Másrészt nincs-e abban is némi sophisma, hogy az embert nem akarják látni csak napszámában s tekintettel nincsenek a többi körülményekre s viszonyokra, a mesterségén kívül ínye-kedve szerint töltött számtalan órára is. A gépies munkától kevés halandó van megkimélve; vagy a költő ha a legmagasztosabb eszmét papírra rakja nem-e gépiesen dolgozik midőn ír? S a nagy államférfi nem-e gépiesen dolgozik ha ezer meg ezer okmány alá nevét írja? De nézzük az ellenkezőt, imé a falusi munkások sokkal változatosabb munkát végeznek a városbelieknél, sőt a mezőgazdaságban annyira nem is alkalmazható a munka-felosztás, mert még a legügyesebb arató vagy kéveköttő sem arathat s köthet kévéket egész éven át, itt szükségkép kell, hogy többféle munkát végezzen az egyén, de azért értelmesebb-e vagy fölülhaladja-e műveltségben a város lakóját? Ezen, azt hisszük, jogunk van kétkedni, s ha közelebből vizsgáljuk a dolgot, el kell ismernünk, hogy a munka felosztásának tett szemrehányások nem oda szólnak a hová irányozvák, mert tulajdonképen a *túlságosan meghosszabbított* anyagi munkát illetik mind e vádak.

Nem állapotván meg kelleténél tovább az utolsó pontnál, csak annyit jegyzünk meg, hogy az ipar vezetőinek, a vállalkozóknak jól értett érdekében áll, vissza nem élni az általuk alkalmazott munkások erejével. Észrevéttetett, hogy a gyárakban a tíz vagy tizenkét órai munka-idő leghosszabb határidő, melyen túl a munka becséből vesz s a munkást fárasztván, a gazdának sem hajt valódi s tartós hasznot. De ily kihágások egyedüli hathatós gyógyszere a közvagyonosság gyarapodása, mely aránylag sebesebben növekedik, mint a népesség, továbbá a szokás, s mindenek fölött a munkások részletes tanítása; ez eredmények pedig be nem állhatnak munka-felosztás nélkül, mely leghatalmasb tényezője a termelésnek és cserének.

Hogy pedig a munka-felosztás fokozná az emberek egyenlőtlenségét az — *Roscher* szerint — csak annyioan igaz, a mennyiben nélküle mindnyájan egyforma szegények s műveletlenek volnának; mert mindenkit annyira igénybe vennének legalantibb szükségletei, hogy senki magasabb, szellemi tehetségeit nem

fejleszthetné. A munka-felosztás jelen állapotában még a legszegényebb is többet élvezhet, mintha a társadalmon kívül élne: s a nálunk legrosszabb állapotban élők, beteges proletáriusok, számos gyermekkel bíró családapák sat. öserdőben egyszerűen éhen halnának.

Végre a munka-felosztásnál is alkalmazhatjuk azt, mit a gépek hatására nézve mondtunk. A kik az egyes baleredmények által nagyon meghatva s ok nélkül aggódva, a munka-felosztást kárhoztatják, kárhoztatják magát a civilizációt.

B.) *A társiasság gyakorolta megszorítása a szabad munkának.* Nincs tárgy a politikai gazdaság tudományában, mely több ellenmondásra adott alkalmat, mely több ellenkező véleményt szült. Általában azt lehet állítani, hogy a társadalmi jog némi határokat szabhat, némi biztosítékot követelhet az egyéni jogtól egy vagy más művesség üzésében, s hogy e megszorítások csak akkor jogosak és közhasznúak, ha önmaguk is az általános szabadság tekintélyére támaszkodnak akár a közbiztonság fentartásában, akár más közérdekű esetben. Így lön szokássá, hogy az orvos és gyógyszerész mesterségét az első jöttment, ismereteit tanúsító oklevél nélkül ne üzhesse. Szintez mondatik az egészségre káros hatású iparágakról. Nemkülönben szoktak bizonyos szabályok létezni az építkezésre nézve sat. A *Quesnay* és iskolája által hirdetett *laissez faire* irányelv volna tehát az általános szabály, s az államkormány főszerepe ennél fogva nem más, mint nemleges igazságszolgáltatás, azaz: védelme minden szabadságnak, minden jognak s valamennyi érdeknek? De vége van-e itt már az állam szerepének? Ezt még a *laissez-faire* legdühösebb bajnokai sem mondják, mert általában az államnak tulajdonítják a béke s háború fölötti jogon kívül, az adók kivetését és beszedését, a pénz szabályozását, postát, s egyéb ilyenemű előjogokat. Ezek valamint a közhasznú munkák körüli beavatkozás, úgy a szabad versenyből kizárt foglalkozásokra gyakorolt befolyás, (mint közjegyzők, ügyvédek, pénzügyészek) az oktatás és válás-gyakorlat kérdések nagyobbrészt, inkább a politikába tartoznak mint a nemzetgazdaságba, de különben is lesz módunk ezekhez részletesebben visszatérni a szabad kereskedelem, bankok, közlekedési utak sat. körüli mondandóknál.

Az egyéni jog által a társiasságnak hozott áldozatok arra birtak sok híres nemzetgazdát, hogy mértéken alul korlátozzák az állam szerepét, azt gondolván, hogy minden közszolgáltatásra szánt érték, veszteség az adózóra nézve. Ez nem helyes, mint az adó tárgyalásában bővebben is ki lesz mutatva. A közszolgálat, tudományilag véve akár káros, akár hasznos voltát tekintve, semmiben sem különbözik a magánszolgálattól. Akár magam örzöm földemet, akár mást fizetek, hogy őrizze, akár az államot fizetem, hogy őriztesse, az egyre megy, mert mindenkör áldozat, melyet remélt haszon fejében hozok. Ez nem veszteség, hanem csere. „Ha valamely szükséglet — mond *Bastiat* — az általánosság s egyformaság oly jellemével bír, hogy azt közszükségletnek mondhatni, minden embernek, ki része a községnek, tartománynak, vagy országnak, érdekében állhat, hogy akár cselekvőleg, akár közelrendelés által e szükséglet kielégítéséhez hozzájáruljon. Ily esetben ügynökök bizatnak meg, hogy a községben az illető szolgálatokat tegyék, s jutalmul nyernek bizonyos meghatározott összeget, melyhez szintén mindenki tehetőségéhez képest járul.“

Vajjon mik azon esetek, hol a kormány közbenjárása munka-megtakarítást eszközöl, melynek eredménye akár a jobbított szolgálatok akár a termékek legjobb kelete (két igen különböző szempont), ezek azon kifejezések, melyekben a nemzetgazdasági kérdések főképp foglaltatnak, s melyek megoldása ország, idő s míveltségi állapot szerint változik.

Valamennyi nemzetgazda figyelmeztet a kormánynak a munka körében gyakorolt túlságos fölvi gyázata káros voltára, s helyesen ajánlja, hogy az egyetemes visszaélésteli eljárás váltassék föl a magán, az egyéni eljárással. Más szóval, hogy a sok hivatalnok helyét és teendőit, hadd foglalja el maga az iparos, maga a kereskedő és közönsége, azaz: az érdek- és verseny-szabályozta szabad ipar. Mert ha igaz is, hogy a testületi szellem az előmenetel kívánsága, a kötelességhez ragaszkodás nagy serkentői a hivatalnoknak; ritkán vagy sohasem pótolhatják a személyes érdek és verseny serkentéseit, melyek a szabad iparban kifejlődnek. S ez nem egyedüli hiánya a kormány túlságos beavatkozásának. Szabad cserében az ezt megelőző vitákból a csatlanság bizonyos nemével alakul a szolgálatok és tárgyak va-

lódi ára. Kormányalkotta árszabály sohasem helyes és minden érdeknek megfelelő, mert államhivatalnokkal nincs adás-vevés, itt a jóakarát is önkényenyé válik. — Világos példa erre az egyed-áruság. Vegyük például nálunk a dohányt. Itt még legegélyb bírja a kormány azon tulajdonokat, melyeket szabad iparban vagy cserében a felek képviselnek. De az árt nem a szabad verseny határozza meg, hanem a kormány akarata, az áru jó vagy rossz minőségét nem a vevő határozza meg, hanem az állam-hivatalnok s mondhatni-e, hogy ez a feleket kielégíti?

De még általánosabb, sokkal mélyebbre ható a nép erkölcsi életét, az állam lételét fenyegető kár is rejlik a kormány mindenhatóságában s az ha a polgároknál szokássá válik, hogy mindent a kormánytól várjanak, mely elpuhuláson, tunyaságon s ármánykodási szellemen kívül a forradalom örökös kútforrása. Mert a nemzet, elégedetlen lévén valamely kormány-intézmény-nyel, mely hatáskörét tágítva, okvetlen az elnyomást is kiterjeszti, hivatva érzi magát annak fölforgatására, s megszokva mindent a kormánytól várni, hol azzal fogja vádolni, hogy keveset tett, hol azzal hogy kelletténél többet, s így a kormány ki nem elégíthetvén a népet, melynek igényeit egészen meg nem értheti, s a nép elégedetlen lévén a kormánynyal, mely igényeinek meg nem felel, a közöttük tátongó mélység mindinkább tágul.

C.) *Az egyesületek (association).* A munkában egyesülés az, a mit mindenekelőtt ez általános és elég tág értelmű szóval ki akarnak fejezni. Az egyesülés valóban minden emberi viszonyhoz alkalmazkodik. — Az egyének természetesen családba egyesülnek; bizonyos mennyiségű család egyesülése képezi a községet; honnan lépésről lépésre tartományhoz, országhoz, általános egyesüléshez (társadalomhoz) jutunk, mely az egész emberi nemet magában foglalja. A vallások, e szempontból tekintve, ugyanannyi egyesületek, melyek kebelében számtalan, külön-külön tárggyal bíró egyesület alakul. Az ipar, mely csak az erők összeműködése által lesz hatalmas, lényegesen üdvös az egyesülés szellemének. A közép- és ó-kor testületei mintegy kinyomata e növekedő egyesülési szükségletnek, mely testületek idővel számtalan új és külön alakot s alkalmazást nyertek. Így lőnek a nagy ipar- és pénzügyi vállalatok, mint a vasutak,

csatornák, bankok, biztosítások, hitelintézetek sat. oly hatalmas tényezői s eszközei a köz-termékenységnek, melyek alakítására az egyéni vagyon soha sem leend elégséges — pedig ezek ily alakban a mi korunk szüleményei. Alig van az emberi tevékenységnek valami nyilatkozása, melyhez az egyesülés szelleme nem volna kötve. Íme Amerika, Angolország, Hollandia, hol a személyes érzet legkifejlettebb, legbensőbb s hol az egyesülési szellem leghatalmasabban nyilatkozik; ott iskolák, könyvtárak, muzeumok, közös segélyző intézetek, kórházak, templomok, előrelátáson alapuló, irgalmas s felebarát-segélyző társulatok, nagyszerű ipar- és kereskedelmi vállalatok mind az egyesülés hatalmából vannak fentartva, mely ott a legkülönbözőbb alakjait ölti az igazgatásnak s kezelésnek. Az egyesülés hatalma gátolja a verseny túlcsapongásait, a munkás osztály nyomorba sülyedését, sőt ez győzi le a törvényes akadályokat is, melyek még kevéssel ezelőtt nálunk a legjogosabb társulatokat is lehetlenné tévők; de alig szülvén meg, számtalan új, minden rendbeli társulat, ipar-kereskedelmi-segélyző- és ápoló, művészetet s tudományt egyaránt fölkaroló egyesület jött létre világos tanúságaul annak, hogy hazánk, ha tetteleg hátráltatva is, szellemileg a korral haladt, s hogy nagyobbbrészt politikai akadályoknak róható föl, ha hazánk még jelenleg is egyben másban hátrább áll a nyugoti nemzetek civilisatiójának hőfokánál, de hogy meg van nálunk is úgy az anyag mint a szellem, mely előnyös viszonyok közt ellenállhatlan erővel hatva a nemzetre, arra bírja, hogy kettőzött léptekkel haladjon át azon téren, melyen keresztül a legcivilisáltabb országok színvonalára emelkedhetik.

Ez elmaradás azonban megóvott legalább a túlzástól is; mert más nemzetek példáján okulva, nem vagyunk kénytelenek önmagunkon tapasztalni a socialismus néven ismert vad-regényes képzeletek szüleményeit. Pedig ez is csak az egyesülési szellem egyik beteges kinövése, mert benne vélvén fölálhatni a jelen társadalmi szerkezet néhány hibáinak általános gyógyszerét, az egyesülési mania a legkülönbözőbb alakot öltötte a vad communismustól fogva *Fourier*, *Blanc* s mások rendszeréig, melyek a legkülönbözőbb úton is oda értek, hogy elakarván nyomni az egyéniséget, elnyomták magát az egyént, azt oly szervezet for-

májába gyürvén, mely egyszer mindenkorra lévén elkészítve, félszégeit nem takarhatja.

Nem szükség itt újra jellemeznünk e különféle rendszereket, közös hibáikat, melyeket a történelmi körrajzban némileg előadni iparkodtunk, legjobban czáfolja, de sok tekintetben már czáfolta is a politikai gazdaság alapelveinek egyszerű magyarázata.

Itt inkább áttérünk az úgynevezett *munkás-társulatokra*, azaz a munkások egyesülésére szemben a termeléssel, miután még a nyereségekben osztozásról lesz néhány szavunk.

A munkás-társulatok annyiban különböznek a szokott termelés módjától (mesterségi vagy iparos vállalatoktól), hogy főcéljuk a vállalkozót, mestert vagy gazdát elnyomni s a fizetést a jövedelem egy részével helyettesíteni, ha t. i. sikerül a vállalat. Ez lévén jelleme az ily társulatnak, könnyen megérthető, hogy némi nehézséggel járnak, mert világos, hogy a munkástól, ki általa nagyobb felelősséggel lesz fölruházva magasabb erkölcsiséget, nagyobb értelmiséget kíván, valamint az ily társulatba szegődő munkás sokkal többet kockáztat. A tőkédás vállalkozó igazgatása alatt majdnem szilárd fizetéssel bír a rendes munkás. Az új eljárás tökéletes bukással is fenyegetheti. A munkások egyesülése tetteleg nem képes megakadályoztatni az iparválságokat; s ha a bér alábbszállása helyébe, melyet e társulatok épen meg akarnak akadályoztatni, a jövedelem csökkenése lép, ez azért semmivel sem ölt szelidebb jellemet, sőt épen ellenkezőleg; mert a vállalkozó többnyire gazdag ember lévén, vagy idegen tőkével is rendelkezhetvén, legtöbb esetben képes lesz nagyobb károkat is elszenvedni, míg a munkás rendszeren csekélyebb tőkével is bír, de még érezhetőbben nélküli azon tulajdonságokat, melyek mint az ember-, tárgy- és vásár-viszonyok ismerete a gazdag, ügyes és tanult vállalkozóban megvannak, ki csupán magáért fáradván, a személyes érdekekben oly serkentőt bír, mely társulatban, kölcsönös felelősség mellett, többnyire hiányzik. Ha ily társulatok által a versenyzést akarják megszüntetni, az valószínűleg nem fog sikerülni, mert létezni fog egész terjedelmében a különféle társulatok közt s úgyszólván testületivé fog válni. Ha ez ellen általános, egyetemes társulat vagy egyesület által akarnak küzdeni, ott vannak a communismusnál, mely épen ellenkezőjét szüli a várt eredménynek.

Ez ellenvetések ereje nehezen fog kétségbe vonatni, sőt e hiányok nagyobbára mind léteznek is az eddig megkísértett egyesületeknél. De nem oly horderejűek, hogy a közreműködés ezen alakja, általuk épen lehetlenné válnék. Ne felejtsük el, hogy a rabszolgaság, a hűbértség, a czéhek s a szabad-munka mind-megannyi formái a munka-szervezetnek, melyek egymástól lényegesen különböznek s korról korra történt változtatásuk vagy helyesebben haladásuk s fejlődésük a korábbi nemzedékeknek valószínűleg elérhetlenné látszott. Nem-e úgy járunk majd mi is ez egyesületekkel? Tagadhatlan, hogy ezek fölismerték a hézagot, mit be kell tölteniök, a föltételeket, mik alatt fenállhatnak, de vajjon távol vannak-e még azon állapottól hogy be is töltsék? Ezt úgy látszik daczára a kinálkozó előnyöknek s fenyegető károknak, egyszerűen állítani vagy tagadni még nem lehet.

Vizsgáljuk e kérdést higgadtan. Ha a munkás és tőkebirtokos közti viszonyt a tudomány részrehajlatlan szemével tekintjük, azt lehet kérdezni: szerepel-e eléggé ily vállalatnál az akarat hogy az minél termékenyebbé váljék? mert ez alapelve minden munkának. A vállalkozó (tőkebirtokos) segédekét fogad, hogy őt az igazgatásban, gondnokságban, fölügyázatban, szóval az őt személyesen illető munkákban segítsék, fogad továbbá munkásokat, hogy a tisztán kézi munkát végrehajtsák. Miféle kötelék által van a fizetett segéd a vállalkozó *egyed gondolatjához* csatolva? — mint azt *S. B. Say* igen helyesen jellemzi — ki ad életet a vállalatnak s határozza meg tartamát? Egyedül fizetése által, mely nagyobbítható ugyan, de le is szállítható vagy fölfüggeszthető a mint a gazda meg van vele elégedve vagy nincsen. Még kevésbé közvetlen a fizetett munkás érdeke. Legbiztosabb kilátása az, hogy helyzete nem változik; ha *körülbelől közepszerűen* dolgozik. A munkás megszegzett akaratja képes ugyan fölcsigázni a munkabért azon esetben, ha a munka keresett s a munkások versenye nagyon érezhetően nem súlyosodik a bérre. Elbocsátása esetén azonnal találhat más helyet; de ha a munka bőven kinálkozik a munkás el lehet bocsáttatva, ha semmit sem tett is mivel ezt megérdemelte volna: e semleges helyzetben van valami, a mi sokkal inkább képes az akaratot elbátortalanítani mint föltüzelni, s hogy a munkás e helyzetet

érezze s megértse épen nem szükséges, hogy *Ricardot* olvasta legyen.

„A munkás-társulatnál mond *Courcelles-Seneuil* „Etude sur les Associations ouvrières“ czinü munkájában — minden egyes munkás ugyanazon köteléssel van fűzve a vállalat eszméjéhez mint másutt az ipar-vállalkozó, ki fizetett munkások fellett rendelkezik. A társulatnál mindnyájának bére a vállalat jövedelmezésétől függ; határtalanul öregbedhetik, ha a vállalat szerencsés; de ha elbukik, a tévesztett siker okvetlenül maga után vonja a munkások bukásai is. A jutalmazás és bukás nyilvánvaló, bizonyos és kikerülhetetlen. Általa a munka-felosztás nem szenved semmit, mert a vállalat egy ember által van igazgatva, s ha sok éber és figyelmes örködője van, van egyuttal sok kész munkása is: legyőzheti a nehézségeket, az elsenségeskedést; mert a vállalat közös érdeke szüntelen az akadályok elsimitásán a zendülő akaratok összebékítésén iparkodik. Minthogy ezen kívül az ügyvezetés pályázat folytán bizatik valakire s vita tárgyává tétetik, mindenki eléggé van serkentve, hogy az ügyvezető értelmi s erkölcsi tehetségeit megbirálja. Így a munkás-társulatok gépies oldalát tekintve s összehasonlítva azt közönséges vállalatokkal, sokkal hatalmasb kifejtését látjuk az egyéni erőnek, és a sűrűlódások, melyek más vállalatoknál a gépezet megmontását eszközlik, itt hasznosokká lesznek s a tevékeny erő folytonos öregbitésére törekednek. Jelenleg azt mondhatni, hogy elméletileg a munkás-társulatok legalább is oly üdvös eredmények lehetnek, mint más szokottabb vállalatok, s ez ismertető jele valamennyi nemzet-gazdasági összevetésnek.“

De ezen föltételek, miket ily társulat létezése és gyümölcsözése kíván, a művelődés jelen állapotában elég gyérek; s ha való azon mondás, „hogy társulat hasznos különféle, a munkásoknál szükséges tulajdonságok fejlesztésére,“ még sokkal inkább igaz az, hogy e különféle tulajdonságok föltételei a társulatnak, mely nélkülök meg nem állhat, de nem is alakulhat. Íme miért nem lehet a politikai gazdaságot ellenségeskedéssel vádolni, de el kell ismerni körütekintő s előrelátó rokonszenvét, ha a munka ezen formájáról van szó. Azért hadd álljon itt néhány szabály, mely nagyfotosságú s bármiféle ily társulatnál nem mellőzhető; 1-ör Munkás-társulat nem gyarapodhatik, csak ha

válogatott emberekből alakul. 2-szor Legnagyobb tekintettel kell lennie az igazgatás egységére, azaz csupán egy, képes és derék ügynököt szabad megbiznia, de azt elégséges teljhatalommal. 3-szor Figyelmeznie kell a munka különbségére a jutalmak kivetésénél. 4-er El ne mulassza elégséges tőkéről gondoskodni, hogy iparváltásoknak ellentállhasson. 5-ször Valamennyi társulat jó eredményének fő-feltétele: szervezésében oda iparkodni, hogy kevesebb társból álljon mintsem az eddigi ily vállalatok s a kevesebb egyénnél inkább arra törekedjék, hogy az egyes ereje, nézetei, ügyessége, iparkodása, pontossága, rendszeretete, mások iránti jóakarata, végre előrelátása fejlődjék, egy szóval magasabb erkölcsi és ipari értéket tulajdonítson neki, mint rendszerint történik. — E feltételeket egyesíteni igen nehéz, pedig ha csak egy is hiányzik a társulatnak föl kell bomlania. Ha annyi erkölcs kívántatik, hogy oly kis társulatok, mint milyeneket család neve alatt ismerünk összetartsanak, mennyivel több szükséges, hogy annyi különféle eszü és jellemü ember egyesülve maradjon valami iparos vállalatnál; meggyöngülés, fölforgatás, bántalom, egyenetlenség s igazságtalanság nélkül. ¹⁾

Bármilyen legyen a társulatok jövője, nem igen tarthatni valami általános forradalomtól mit ezek az iparban s a munkások jelen viszonyaiban szülhetnének; mert az iparban eddig uralkodott s jövőben is mindig uralkodó alaptörvény, mely a tőke s munka közti viszonyt szabályozza: a *tudakozás s kínálat törvénye*, mely egyformán érvényes társulatnál, mint egyénnél. Ha tőke bőven kínálkozik a társulat kevésbé sikerül, míg az elkülönzött munka nagyobb jólétnek örülhet; viszont csekélyebb tőke-kínálat mellett kevesebb jövedelme lesz a társulatnak valamint az egyes munkás is a *minimumra* lesz szorítva. Annak megoldása, mit napjainkban a *pauperismus* kérdése alatt értenék, bőséges termelésben rejlik, mely a tőkének, a munkások szaporodásához aránylag gyorsabb növekedésén alapul, mely eredmények

¹⁾ Mind e szabályok s okoskodások tovább foglalkoztattak, mintsem a mi jelen viszonyainknál helyén lenne; azért bátran mellőzhetjük a *Baudrillart* által *Villermés* mások után fölhozott, inkább a párisi bonyolultabb mert fejlettebb ipar-viszonyokra vonatkozó példákat s áttérünk még néhány általános megjegyzésre, melynek talán hazánkban is hasznát vehetjük.

egész máskép de bizonyosabban is hatnak, mint a munkás-társulatok; ily eredményűek a gépek, a mesterségbeli oktatás, a béke üdvös befolyása, a közcsend sat.

A munkás-társulatok más szempontból is ép oly tehetetlenek az ipar általános jellemének megváltoztatására. Csak csekély számú munkára alkalmazható a társulat, mely munkanemek rendszeren csak kevés munkást is foglalkoztatnak; mert ha található is tíz, húsz, harmincz egyetértő munkatárs, hat-hétszázat nehéz összegyűjteni, mely gazdáját odahagyva önfelelőséggel dolgoznék. A földművelés, (hazánk népessége legnagyobb részének kiváló foglalatossága) erre még kevésbé látszik alkalmasnak, mint az iparos munka. Noha kivételek erre nézve is vannak. Igy némely alföldi község elődei ros számítása, lehet gondtalansága által földjei nagyobb részétől megfosztva kénytelen az alföldön divatozó s az ottani viszonyokra leginkább alkalmas marhatenyésztésre szükséges nagy területű pusztákat (legelő s kaszáló) haszonbérbe venni. Erre társulatok alakulnak s szerencsés évben a haszonbér behajtása elég jól sikerül is, de ha áradás előntvén a réteket azokat húzamosb ideig használhatlanakká teszi, ha a kaszálóból nádas, a legelőből mocsár válik s a részvényesek nem használhatván a földeket, kénytelenek eladni marháikat, megfosztva keresetük nagy részétől mit tesznek ha az illető földbirtokos a kikötött haszonbér behajtásáról le nem mond, nem világos-e a bukás s tanácsolható-e ily gazdálkodásmód, melyet csak a társulat volt képes életbe léptetni, de melynek balszerencséje ellen ez sem biztosíthatja részeseit?

S mit mondjunk az erdőkre nézve, hol sem haszonbérelő, sem napszámos nem dolgozik a tulajdonos rovására, hol minden évben egy huszad- vagy harminczadrész levágandó más munkát nem igényelvén mint fölvyízázatot, összerakást s szállítást? Lehet-e megérteni az erdőkre nézve bármi nemét a társulatnak? Ez pedig tekintélyes része földünknek.

Végre lehetetlen keresztülvinni a társulatot úgynevezett szabad mesterségeknél, sem azoknál melyek elkülönöttebb munkát igényelnek, mint szolgák, targonczások sat. Föl is téve, hogy a társulat mindazon fejlődésnek megfelel, melyet képzelünk és kívánunk a nagyon is fizetésre szorult szegényebb sorsu iparágak el nem lesznek törölve. A bérfizetés valóban nagyon meg-

felel bizonyos ösztönöknek, körülményeknek s mesterségeknek. Vannak körültekintő, félénk természetűek, kik visszautasítják a társulat által rájuk ruházott felelőséget; vannak oly természetűek, kik valami iparos műtét kockáztatásánál jobb szeretik a munka azon könnyebb alakját, hogy valamely vállalkozó parancsolta munkát megtéve, érte cserében bizonyos meghatározott fizetést húznak. A bér mellőzése csak bizonyos kiváló természetűek óhajta, valamint csak csekély számú mesterségnél óhajtandó.

De bármilyen legyen is a társulat alakja, egyik legfőbb jelleme, hogy azonos legyen a szabadsággal és igazsággal, azaz : hogy zárja ki az erőszakot.

A legtöbb megalakult társulat nem volt elég tekintettel ez elvre. Ilyenek Franciaországban az állam segélyeztetése tolytán alakultak; még 1849-ben három millió frankot fordítottak ott ily társulatokra bátorítás czíme alatt, s az összeg merőben oda vészett. Egy segélyezett társulat sem virágzott; csak azoknak sikerült fenmaradni, melyek az államtól semmit sem kívántak. Világos pedig, hogy ily segedelemkérés az államtól, csak az igazság rovására történhetett, mert e segedelemadás hasonló oly adónemhez, mely a mások munkájára kivette, a tapogatódzással szerzendő tapasztalatot fődöztetni akarná azon mesterségek zöme által, melyeknél a társulat eszméje sem nem kívánatos, sem keresztül nem vihető. Ez mindenesetre rossz útra térés, gyakorlati alkalmazása valamely socialistikus tannak, mely az államtól várja mindenét, mely megtagadja az egyén iparos tehetségét, vagy alárendeli bizonyos társalmi bölcsességnek, bizonyos általános hatalomnak, mely az egyén helyébe akar állani; szóval erőszakolt egyesülés, octroyált társulat. Pedig e két szó : *egyesület* és *kényszer*, mely gyakran összezavartatott a multban, jövőre kell, hogy kizárja egymást. A jövő, hogy meg ne hazudtolja az igaz politikai gazdaság programját és a valóságos haladást, kell, hogy alapul fogadja el a legnagyobb szabadságot a lehető legnagyobb társiassággal.

Más alakja az egyesületnek *a munkások részeltetése a nyelvényben*, a mi ugyan könnyebben vihető ki, de szintén nem lehet általános használatú, s hasonlókép alá kell magát vetnie komoly szabályoknak, melyeket alább formulálni fogunk.

Az amerikai hajókon például, melyek a kereskedés Chinával közvetítik, azon szokás uralkodik, hogy minden matróz bizonyos részét kapja az utazás nyereségének, mely körülménynek tulajdonítható, mint mondják a tengerészek jó magaviselete s az összeütközések ritkasága úgy egymásközt, mint a nép, vagy az ország igazgatósága között. Így vannak az angol korallbányászok. A bánya-mivelés részvényekre van bocsátva; a bányász-csapatok ügynökökkel alkudoznak, hogy a bányák egy részét kiaknázzák s az ásványt eladási állapotba helyezték, fizetvén ilyen meg ilyen százalékot az ásvány árában. E rendszernek hátrányai a haszon biztalanságában és rendtelenségében mutatkoznak, valamint azon szükségességben, hogy a munkásnak sokáig hitelre kell élni; de vannak oly előnyei, melyek amazokat jóval felül mulják. *J. St. Mill* szerint e rendszer *értelmiséget, függetlenséget* és erkölesi *emelkedettséget* szül, mely a korall-bányászok foglalkozását jóval túl emeli a munkás-osztályok közép-szerűségén. E munkások nagy része saját házáat lakja azon földeken, miket három nemzedékre azaz 99 évre bérelt ki s mire 280 ezer l. tettek le saját takarékpénztárukba, melynek két harmada az övék.

Babbage, igen gyakorlati nemzetgazda állítja, hogy az angol czethalfogók hasonló elv szerint szervezvék, s hogy a hálóvali halászat nyereménye szintily módon osztatik el: a nyeremény fele azé, a ki a hajót és hálókat felszerelte, másik fele elosztatik a halászok közt, kik a hálókat kötelesek jó karban tartani. *Babbage*-é az érdem, hogy megmutatta, mennyiben alkalmazható ez elv a müiparra egyáltalában s mennyiben előnyös ez alkalmazás.

Lehet még különféle, szintezen rendszerhez tartozó módokat ajánlani, melyek által a munkások érdekelve lesznek, hogy többet s olcsóbban termeljenek. Több év óta, sok gyárban, hol tüzerővel dolgoznak, a gépészeknek s segédjeinek, a fütőknek évi fizetéseiken kívül bizonyos díjuk jár, aránylag a megtakarított köszén mennyiséghez. E szokás nagyon elterjedt a vasutaknál is. Hasonlóképp vannak gyárak, hol a nyers anyag tékozlását gátolandók a munkásoknak részt ígérnek az általuk megtakarított anyag értékéből. Végre az utóbbi időkben sok üzletet látni, leginkább Párisban, hol a munkások valóban részesülnek a nyere-

ményben, egy az év végével szigorúan megvizsgált leltár alapján. Ez eljárás szerint, a vállalat nyeresége be lévén bizonyulva s valamennyi költség levonva, ide értve a tőkének meghatározott kamatláb szerinti százalékját, valamint a tartalék-alap kiegészítésére már előre meghatározott részletet is — a maradék bizonyos törte a munkások és alkalmazottak közt, bizonyos előre kijelölt arány szerint osztatik el.

Azon esetekben, hol alkalmazható, azaz főképp oly müiparnál, mely nagy nyereseményeket hoz, s melynél nem igen kell a versenytől félni, a részletetés rendszere kiünő, de vissza nem szabad élni sem természetével, sem horderejével. Tulajdonképen ez csak jutalmazása, fölbátorítása a munkának s gazdálkodásnak. A valóságos társulat egyformán részesül nyereseményben s veszteségben, azért az előbbi esetben nem lehet szó valóságos társulatról, miután csak a nyereseményre nézve áll. Érdeme ily korlátoltabb részletetésnek, hogy a munkást erélyesebben serkenti az egyéni felelősségre, mint a bérfizetés. Csak érdekeltesse a vállalkozó munkásait, ennek mindenesetre ő is hasznát veszi, mert egy serkentővel többet nyújt nekik, mely őket nagyobb erőki-fejtésre, tartósabb szorgalomra bírja; de csak oly föltétel alatt áll, ha mindegyiknek része, erőlködéséhez s érdeméhez arányos: különben csak igen csekély eredményt szül. A mely vállalatoknál e rendszert eddig alkalmazák, ritkán valának elég tekintettel ez elvre, s ez lehet oka, hogy az eredmény ritkán felelt meg a gazda várakozásának. A részletetés rendszerére alkalmazandó szabályok a munka ismert formáját teszik föl, darabszám szerinti munkát, mely a jutalmat az előállított munka minőségéhez s mennyiségéhez arányozza. Az elv egy, csakhogy többé kevésbé tág körben van alkalmazva.

De e részletetés meghatározását okvetlenül a vállalkozóra kell bizni, mert ez jótétemény, nem jog s mihelyt jóakaró szándéka a kötelesség jellemét ölténé, e jótétemény, a munkás által jognak tartva, mindazon egyenlőtlenséget s kicsapongást szülné, mint a fennemlített munka-jog és segély-követelés.

III. A munka fejlődésének törvényei.

A munka azon arányban éri el hatalmának maximumját, a mint növekedő adagban s mind bölcsebb alakban egyesíti a

szabadságot s egyesülést: vagy világosabban szólva, minél inkább indítja a személyes felelősséget s az erők egyesülését, annál termékenyebbé válik. Csatoljuk még e föltételekhez a termékenység más, nem kevésbé hathatós okát, t. i. a munkás-tömeg oktatását, mely erkölcsi tulajdonait mívelve, végtelen módon gyarapítja tehetségeit is. Az ember kell, hogy ura legyen tudatlanságának s rossz ösztöneinek, mert csak ez által válhatik a természet urává. A legmíveltebb, saját s mások tapasztalatain okult nemzet, leginkább lesz oly állapotban, hogy nagymennyiségű vagyont termeljen, hacsak földje s éghajlata e tekintetben segítségére van.

Ha a tudomány befolyása a gazdagságra, eléggé el is van ismerve, s a vasutak, gőzhajók, gépek föltalálása óta többé kétségbe nem vonatik, sokkal kevesebb általános elismerésben részesül azon gazdasági érték, melylyel az értelmiség és gyakorlati ismeretek a munkás osztály közötti elterjedése bír. Oly egyének száma, kik képesek lehetnének valami ipar-vállalatot vezetni vagy életbe léptetni, mely nem csupán routintól s gépies emlékezettől függ, még mind csekélyebb számuak, semhogy az ipar mai igényeinek megfelelnének. E tényt bizonyítja azon nagy különbség, mely az ilyenre képes egyének fizetése s a közönséges munkások bére közt létezik.

A népnevelés, ha csupán e szempontból tekintjük is, végtelen fontossága a nemzetgazdára nézve.

Ép oly fontosságuak a munka hathatosságára a munkások erkölcsi, mint értelmi tulajdonságai. Mellözve azon befolyást, melyet bármily rendbeli túlsapongások a munkások észbeli s testi tulajdonságaira gyakorolnak, s azt, melylyel rendetlen szokások erélyükre s munkájuk teljesítésére bírnak, meg kell engednünk, hogy a rendőrségre, fölügyázatra s más ilyenműekre fordított munka, szükségkép kevesbiti a valóságos termelésre fordítható munka-mennyiséget és erőt. A mily mértékben pedig a nemzetek erkölcsösödnek, oly mértékben fogynak az ily erő-pazarlások is; főkép ha egészséges államszerkezetben a rendőség nem politikai kémkedés és ellenörködésre, hanem mint célja volna, csak a közbiztonság, állam-gazdaság s általános jólét előmozdítására szoritkoznék.

Könnyű bebizonyítanunk, hogy a munka a haladás törvé-

nyének van alávetve, azaz: hogy először mindinkább az értelmiség elve uralkodik az anyagiakon; s hogy másodsor mind gyümölcsözőbb lesz, minél értelmesebb kezd lenni és szabadabb.

Az első állítás bebizonyítására elég lesz idéznünk a szállítás-ipar haladását. Kezdetben minden gondját az embernek magára kellett vállalnia; állatok még nincsenek leigázva, a természeti erők még nem hódolnak akaratjának; saját testi ereje játsza a főszerepet. Ilyen volt Mexico *Cortez* támadása idején; ilyen még most is Dél-Amerika s India egy része, hol ezer meg ezer szerencsétlen, karját kénytelen fölajánlani árúk s emberek szállítására. — A mint az ember értelmiségét s akaratját a testi világ hódítására fordítja, bizonyos állatok erejét kezdi használni, melyek a természet által szolgálatjára látszanak teremtvé lenni: a ló, a szamár, ökör, teve igába jutnak. — Végre a harmadik haladás, mely a többit meglátszik koronázni: mely a tisztán gépies erőt, főleg a gőz erejét teszi az ember szolgájává. Most nem többé szerves lények izom-ereje, hanem egy hatalmas természeti tényező ereje az, mely közreműködésre van kényszerítve.

Az állatok leigázása már kevesbiti az ember nyers ereje kifejtését s helyébe az ügyességet állítja. A gőz alkalmazása még emelkedettebb foglalkozást adott értelmiségének. A vasuti hivatalnok, a gépész, a fűtő több értelmiséget kell, hogy alkalmazzanak s többé nem csupán testi erőt mint a ló-, teve-, elefánt-hajtsár. Így van a többi iparágban is; mindenütt s mindinkább az értelmiség váltja fel a testi erőt.

Mióta az értelmiség s a szabadság uralkodnak, a munka mind mennyiségére mind eredményére nézve sokkal termelőbb lett s gyümölcsözőbb is a vele foglalkozókra nézve. Erre számtalan bizonyítékot lehetne fölhozni¹⁾, de ez végtelen munka lenne; említsünk tehát csak néhányat.

Legyen, például, a munka termelési ereje, ha egyszerűen testi erejére van szorulva = 1; a len-gyártásnál az erő napjainkban = 240; azaz, ma egy munkás, hála a tudománynak, ugyanannyi időben kétszáznegyvenszer több munkát hajt végre, mint hajdan. A gyapjú-gyártásnál 1769 óta az arány 1-ről 320-ra

¹⁾ Lásd: *Roscher* Über Industrie im Grossen u. Kleinen. Über die volkswirtschaftliche Bedeutung der Maschinen-Industrie.

emelkedett, úgy hogy a mit akkor egy munkás a gépek föltalálása előtt homloka izzadtságában vitt véghez, azt ma háromszázhuszszor nagyobb arányban képes megtenni. Így van az mindennemű munkával, ha mindjárt különböző fokú is a munka-termelési gyarapodása.

A mi általában áll a munkásokra nézve, az különféle osztályaikra nézve is való. A munka jobbadán mindenütt azon értelmiség szerint fizetetik, melyet igényel. Ezt világosan bizonyítja a franczia müipar, melyre nézve biztos statistikai adatokat bírunk, s pedig a legolcsóbb fokú foglalkozástól kezdve, mely anyagi munkánál egyebet nem kíván, egész a legmesterkétebb foglalkozásig, mely magasabb fokon egyezteteti az észbeli munkát a kézi munkával. A munka előbbi osztályában 50 centimeig szállt alá a bér, míg a jobban fizetett mesterségekben, hol az értelmiség szerepel főképen, például a gépésznél 6—10 franknyi napi fizetések épen nem ritkák. Van ez osztályban még a művészi munkásoknak is egy alosztálya, melyben a napdíjak 35 frankra is emelkednek.

A törvény, mely a munka termékenységét arányozza, s a jutalmat az igényelt értelmiség fokához méri egyaránt igazolódik akár a különféle munkás-osztályokat tekintsük egyenkint, akár a társadalmat egészben.

NEGYEDIK FEJEZET.

A t ö k e.

Mielőtt azon nagyszerű szerepet részletesen taglalnók, melyet a tőke a termelésben játszik, szükséges, hogy tiszta fogalmunk legyen róla. Lássuk azért, mi

I. A tőke természete.

A tőke több nemzetgazda által különféleképp lett értelmezve. Legjobbnak látszik ezen értelmezése: a tőke a szerzett vagyon azon része, mely újabb termelésre fordítatik; vagy még egyszerűbben: minden megtakarított termék, mely új termelésre van szánva, tőke.

Nem az egész vagyon tőke is egyszersmind. Képek, arany- s ezüst-edények s más effélék vagyon ugyan de nem tőke. Nemzet-gazdasági nyelvben nem szabad a tőkét összezavarni a pénzzel sem; a pénz csak a tőke egy része; noha gyakran annak tendőit végzi. A pénzdarab, melyen ruhát veszek, jövedelemnek egy része: s tőke csak akkor lesz, ha a kereskedő, kitől e ruhát vettem, azt új vagyonszerzésre eszközökint használja, t. i. ha azon összeghez csatolja, melyet forgat; ha ellenben közvetlen személyes fogyasztásra használja csak mint jövedelem szerepet. A ház, melyet lakom a fogyasztási készlethez tartozik csakúgy, mint az öltöny, mely testemet fedi; tőke csak azon vállalkozóra nézve ki házát bérbeadandó épületté változtatja. Ebből látnivaló, hogy a vagyon csak a velevaló rendelkezés által válik tőkévé, melyhez a közvetlen fogyasztásra szánt, s szükségletek kielégítésére fordítandó készlettől különbözőleg, mindig a termelő tevékenység eszméje van csatolva.

A tőke különemű. Lépünk bármily üzletbe s két nemét

fogjuk találni a különféle, új termelésre szánt termékeknek; egyik magában foglalja az anyagot melyben, másik az eszközt mik által a munka gyakoroltatik.

Ezen különbségén alapul a tőke fölosztása *alap- és forgótőkére*; az elsőhöz tartozik mindazon munka-eszköz, mely valami bizonyos, meghatározott alakban végleg el van helyezve; a másik magában foglalja mindazon anyagot, mely alak-vagy birtokos változtatásra van szánva. A vas melyben munkálkodunk szintűgy forgó tőke, mint a len, vagy gyapot; mindegyike új alakot vár. A kenyér noha végleges alakját már megnyerte, a péknél mint forgó tőke szerepel, mert nyereséget kell hoznia birtokos változás által, míg az én asztalomon a fogyasztási készletnek egy részét képezi.

Úgy hisszük nem lesz fölösleges itt *Smithnek* nézeteit idéznünk, kit minden nemzet-gazda előtt illet az érdem, hogy a tőke fogalmát nemcsak rendszerezte, de úgyszólván újonnan alakította. Ez kétszerte szükséges oly tárgynál mint a tőke, hol a fogalombeli zavarok oly gyakoriak s oly káros gyakorlati hatással lehetnek. Ime, hogy osztja el *Smith* azt a mit *társadalmi készletnek*, vagy *termelt vagyonnak* nevez:

„Első része a *fogyasztási készlet*, vagyis a közvetlen fogyasztásra fentartott részlet, melynek megkülönböztető jele, hogy sem jövedelmet sem nyereséget nem hoz.

„Második része az *alap-tőke*, melynek megkülönböztető jele, hogy jövedelmet vagy nyereséget hoz, a nélkül hogy birtokosát változtatná. Ezt főleg a következő négy cikk képezi:

„1-ör Minden hasznos gép és mesterségi eszköz, mely a munkát könnyíti s rövidíti.

„2-szor Minden hasznos tárgyra fordított épület, mely nem csak a tulajdonosra nézve jövedelemképes, ki érte haszonbért kap, hanem arra nézve is, ki a bért fizeti, ilyenek a boltok, táruk, műhelyek, gazdasági épületek minden hozzátartozóival sat. Ez épületek igen különböznek a lakházaktól, inkább némi mesterségi eszköz-neműek, sőt sok tekintetben hasonló szempontból is lehet megítélni, mint ezeket.

„3-or A telek-javítások (*amelioratio*).

„4-er A hasznos képességek, melyek a lakosok vagy társadalmi tagok által szereztettek.

E négy alakban szokott az alaptőke rendszerint megjelenni. A forgó tőkére nézve szintén négy czikkben adja elő a részleteket az említett szerző. Ugyanis :

1-ör. A pénz, mely által a három következő forog, s azok közt oszlik el, kik hasznukat veszik vagy fogyasztják.

2-or. Az élelmiszerek készlete, mely a mézárások, baromtenyésztők, gazdák, gabnakereskedők s mások kezében van, kik eladásából nyereséget várnak.

3-or. Azon anyagi készletek, melyek vagy egészen nyeresek, vagy a müipar által többé kevésbé elkészítve, építésre, ruházatra, bútorzásra szánvák, vagy nem e három alakban készültek, de még a termelők, müiparosok, boltosok, posztógyártók, fa-nagykereskedők, ácsok, építészek sat. kezében vannak.

4-er. A kész és elkészített mü, mely még a kereskedő vagy iparos kezében van, s még nincs átadva és elosztva azok közt, kik hasznát veszik vagy fogyasztják, melyenek a kész munkák, melyeket kirakatban látunk lakatosoknál, bútor-gyártóknál, ötvösöknél sat.

Felosztották továbbá még anyagi és nem-anyagi tőkére is; emezt fogadá el *Smith* is, ki, mint láttuk, a szerzett képességet az alaptőke közé sorozza. A tudomány ebből is valódi tőkét képez, mely úgy gyül, mint az anyagi, noha, mint feljebb kimutattuk, ez a politikai gazdaságban nem szerepelhet mint kiegészítő elem, hanem csak föltételkép, csak eszköz gyanánt az anyagi termelésre; ily értelemben jogosan lehet mondani, hogy a jó szokások csak úgy mint a szerzett képesség erkölcsi tőkék. A szellemi tőke véghetlen termékeny hatalmat hord magában. Minden fölfedezés, csirája mintegy valami későbbi találmánynak vagy tőkélesedésnek. Minden vagyon arra szolgálhat, hogy más újabb vagyont teremtsen. Többek közt az értelmi s erkölcsi tőke közreműködik az anyagi tőke fejlődésére az alkalmazott tudományok, munka-szorgalom, gazdaságos szokások sat. által. Ha valamely nemzet szellemi s erkölcsi tőkéje egykor elvész, anyagi tőkéje sem fog többé fejlődni, de képes sem lesz megújulni.

Igy fogja fel *Smith*, *Rossi*, *J. St. Mill* és több más kitünő nemzet-gazda a tőke eszméjét. Nagyrészt megegyeznek abban, hogy benne a takarékoság gyümölesét látják, mely új vagyon termelésére van szánva. Míg *Say* e szót gyakran tágabb értelem-

ben is használja s a tőkét úgy értelmezi, mint: azon *értékek* összegét, melyek a termelésben előlegezésekép (avances) vannak elhelyezve, addig *Roscher* minden terméket tőkének nevez, mely további termelésre fentartatik; szerinte következő vagyon-osztályok képezik valamely nemzet tőkéjét: *a) Telek-javítások*, melyekhez folyó-szabályozási munkákon, töltéseken, kerítéseken s ilyféléken kívül minden örökös ültetést is számít. *b) Minden nembeli építkezés*, műhelyek úgy, mint lakházak, raktárak, sőt az épített utak is. *c) gépek, eszközök, szerszámok.* *d) Igás- és hasznos állatok*, ha az ember foglalkozik tenyésztésökkel. *e) Fő-anyagok*, melyekből a termék előáll, és *f) segéd-anyagok*, melyek a termelésnél fogyasztatnak a nélkül, hogy az új termékben világosan fölismerhetők lennének. *g) Azon szerek*, melyek a termelők *eltartására* szükségelvék s melyeknek a termelés befejezéseig előlegeztetni kell. *h) Kereskedelmi készletek*, melyekkel a kereskedőnek, vevői kielégítésére mindig bírnia kell. *i) Pénz*, mint a forgalom fő közvetítője. *k) testetlen tőkék*, melyek termelésből erednek s termelésre fordíthatnak, mint bármely tőke, a mihez például a munkásnak tudományszerezte magasabb képességét is számítja. A legnagyobb testetlen tőke, szerinte, minden nemzetnél az állam, melynek közvetlen nélkülözhetlensége bármely termelésnél eléggé ismert s világos.

Nála találkozunk a már általunk is megjelölt *álló* s *forgó tőkére* való fölosztáson kívül még azon megkülönböztetéssel, melyet *termelő-* s *haszontőke* között tesz, noha e két rendbeli tőke szerinte gyakran összezavartatik s főkülönbségük abban áll, hogy a termelő tőke inkább tárgyi vagyon előállítására, az utóbbi vagy haszon-tőke inkább személyes javak vagy hasznos viszonyok létesítésére fordíthatik, s mert a legtöbb haszon-tőkét tetszés szerint termelő-tőkévé lehet átváltoztatni, amazt *nyugvó*, ezt *munkálkodó* tőkének is lehetne nevezni. ¹⁾

Legeltérőbb mindez említett értelmezéstől az, melyet a

¹⁾ A tőkék fölosztásánál sokféleképen jártak el a különféle nemzet-gazdák; így *Schmittner* eképp osztja be: I. Működhetlen tőkék: 1. szoros értelemben vett álló tőke, 2. szállító tőke. II. Működő tőkék 1. változtatható tőke, *a)* anyag, (nyers- és segéd-anyagok), *b)* képezett termékek; 2) forgó tőkék, *a)* áruk, *b)* pénz.

hirre kapott angol nemzet-gazda *Mac Culloch* ad a tőkéről, kinek e tárgyban kifejezett elég különböző eszméit csak azért is helyén lesz itt megtámadnunk, miután könyve hazáján kívül is eléggé el van terjedve s nézetéhez több nemzet-gazda látszik hajolni. ²⁾

Mac-Culloch értelmezésében hijába keressük azt a mi nem tőke, mert tőkét ismer föl mindenben, a mi közvetlenül haszonvehető: valamely úri ember kocsija elé fogott dísz-ló szintúgy tőke, mint az ígás ló, s a szerző azt kérdi önmagától: vajjon nem kell-e tőkének tekinteni az oly emberek által fogyasztott tárgyakat, kik találmányaik által hazájukat meggazdagíták, mondván: nem nagy érdekek miatt tett fogyasztás e ez? Erre könnyű a felelet. Azon állításra, hogy valamely lángeszű ember fogyasztása tőke legyen, föl kellene tennünk egyúttal azt is, hogy minden fogyasztása vagyonban újult meg; ezt pedig nehéz elgondolni. Továbbá egyszerű nyelvbeli visszaélés, ha a termelői fogyasztást tőkének nevezi. Mielőtt az ember, mint iparos vagy termelő táplálkoznék, ruházkoznék, laknék, előbb mint lelkes lény teszi ezt; fogyasztása nem iparos előleg, hanem csupán egyszerű föltétele létezésének.

Hibát követ el, s kevés becsüléssel viseltetik nemünk iránt, ki azt állítja, hogy a munkás élelmének szintúgy kamatozni kell, mint az ökör takarmányának, a vadász-eb ételének; s hogy az nem egyéb, mint a termelésre fordított előleg. Némikép értelem nélküli is azon állítás, hogy az élelem tőke, mert a termelésre fordítatik, ezzel azt állítják, hogy ember, a ki nem táplálkozik, nem termelhet; vagyis, ily állítás összetéveszti a fogyasztási készletet a tőkével, azaz összezavarja a termelés föltételét tevékeny és hathatós eszközével.

Több nemzet gazda azt is állítja, s *Culloch* is azok közül való, hogy az álló tőke a forgótól amannak nagyobb *tartóssága* által különbözik. E megkülönböztetés csupán külszínen alapul. Világos, hogy a kik ilykép értelmezték a különbséget a műiparra fordíták szemüket, hol csakugyan találkoznak egyrészt nagy és hatalmas gépek, melyeknek évekig el kell tartani, míg más részt számtalan nagyon változó tárgyak is kerülnek elő, melyeknek

²⁾ *Schlözer* a lelket is nyers anyagnak nevezi, mely a tanító munkája által termelő-erőt nyer.

egyéb rendelkezésük nem látszik lenni, mint feltünniök s enyészniök. Pedig ez osztályozás hibás. Hová sorozzuk például a tüket, e rendkívül törékeny természetű, parányi eszközöket, melyek a szabók iparánál annyira szükségesek? szerintök a forgó tőkéhez tartoznak. De vegyük a legnagyobb, hosszú évek szolgálatjára szánt és képes gépeket, nem az iparosoknál, kik termelésre használják, hanem a gépésznél, hol azok eladás tárgyai. Szerintünk nem tartoznak az álló tőke közé, mert a gép-gyáros el akarja adni, ily módon pedig birtokos változtatás által kell hasznot hajtaniok: ennél fogva a forgó tőke közé sorozandók. Mégis azon íróknál, kik a merő külszint, az anyagi jellemet a gazdasági jellemmel fölcserélik, az álló tőke közt szerepelnek, mert semmit sem veszítettek állandó s tartós jellemükből.

Megmutattuk már a különbséget, mely a készpénz, a vagyon s a tőke közt létezik; fontos ez, bármely szempontból tekintsük is, de főleg fontos mint a nemzet gazdasági fejlődésnek ismertető jele. A tőke mennyiségére kell tekintenünk s nem a szorosan vett vagyonosságra, ha valamely ország művelési állapotát, szellemét akarjuk erkölcsi s iparos szempontból megítélni. A különféle alakban gyűjtött vagyonosság csak azok tevékenységét mutatja, kik a jelen nemzedéket a munka pályáján megelőzték; tanúság erre a mai Róma. A tőke mutatja az élő nemzedék tevékenységét. Nagy vagyonossággal terméketlen fogyasztást is engedhet magának valamely nemzet. A tőke folytonos fejlődése mutatja a civilizáció folytonos haladását; erre tanubizonyság a jelenlévő nemzetek legnagyobb része.

A most kimondott föltevés, hogy t. i. valamely nép erkölcsi állapotáról nagyrészt tőkéjének gyarapodása után lehet itélni, oly igazság, melyen még a legszellemiebb bölcsész sem kételkedhetik, ha elgondolja, hogy a tőke-képzés legnagyobb mértékben kívánja a különféle erkölcsök fejlesztését; erélyességet, mérsékletet, rendet sat. Ha valaki tőkeképzésre határozza el magát előrelátással kel bírnia a jövőbe, annak kell föláldoznia a jelent, nemesen fékeznie kell magát és kívánságait, ellen kell állania nemcsak a tevőleges élvezet-ingernek, de a hiúság ösztönének, a közvélemény szeszélyeinek is, a mi mind ellenkezik gondatlan és tékozló jellemmel. Össze kell kötnie a hatást az okkal, tudnia, mily eljárás által, mily törvények folytán lehet alávetni a termé-

szetet a termelésnek vagy munkájának. Végre lelkesítve kell leunie a család szellemétől, s vissza nem szabad riadnia oly áldozatoktól, melyeknek gyümölcseit, csak a maga után hagyandó szeretett lények gyűjthetik. Tökésíteni, helyesen mondva, annyit, mint előkészíteni a jövő nemzedék számára az életet, ruházatot, lakást, szünidőt, tanítást, függetlenséget s méltóságot. Ez meg nem történhetik, ha a társadalomra nézve legüdvösebb erkölcsek nem gyakoroltatnak s szokássá nem válnak.

II. A munka és tőke összhangja.

Utóbbi időben úgy tüntették elő a tőkét, mint a munkának *kényurát*. E kifejezésnek a nemzet-gazdára nézve nincs tiszta értelme, sőt az valóságos ellenmondás. Bebizonyítása az előzmények után tán fölösleges is. A munka és tőke a mint itt értelmeztük egymás nélkül el nem lehetnek. Tőke nélkül az ember semmit nem tehet. A földmivelő nem forgathatja földjét eke és ásó nélkül, nem használhatja aratása gyümölcsét kocsi, igás marha, cséplő s mindazon eszköz nélkül, melyek a mező gazdaságnál szükségesek. A kovács nem dolgozhatik üllő, kalapács, fuvó és fogó nélkül, nem is szólva a műhelyről, mely szintén tőke. Nincs ipar, nincs mesterség, mely ne szorulna eszközökre, noha fontosságuk a mesterség neme szerint nagyon változik.

Másrészt a tőke indítja s szorozza a munka alkalmazását. Valamint az ember tőke nélkül nem termelhet, úgy a tőke sem működhet emberi munka nélkül. Ha a földmivelő semmit nem tehet eke s ásó nélkül ezek még tehetetlenebbek, ha a munkás keze mozgásba nem hozza. A függés kölcsönös, sőt nagyobb az eszközre, mint a kézre vagy értelmiségre nézve, mely amazt működteti. Innen könnyen magyarázható, hogy minden tőke-gyapodás, minden új tőke-termelés hasonlóképp szaporítja az emberre nézve is az indokot, hogy erejét s értelmiségét hasznosítsa. A mint takarékoság vagy gyűjtés által a tőke egy része képződik, azonnal keres neki birtokosa — ha csak el nem ássa — gyümölcsös elhelyezést a termelés valamely ágában. Az pedig nem szokott előfordulni, hogy egy és ugyanazon oknál fogva ne nyiljék egyszersmind tér emberi munkára is. Mert tapasztalás szerzte igazság, hogy a munka köre azon arányban terjed, mely-

ben a tőke nő, mert ha van is sokféle munka mit elég csekély előleggel is végre lehet hajtani, van elég más, mely ki nem vihető, vagy melyre vállalkozni sem lehet, csak nagyszerű előleg segítségével.

„Ha számot akarunk adni — mond *Coquelin* a *Dictionnaire d'Écon. pol.* „Capital“ czimű rovatában — ez igazságról csak legáltalánosabban is, részletekbe nem bocsátkozva, csak kövessük az emberiség fejlődésének legfőbb nyomait, a vad és barbár állapottól fogva a műveltség azon fokáig melyen jelenleg áll.

„Vad állapotban nem létezett egyéb, mint a vadászat, a leg-
elemiebb s legháladatlanabb munka. Ha az akkori ember birta volna is azon eszmét — mint nem birta — hogy az elfoglalt földet művelje, növelvén általa természeti termékenységét, tőke hiánya miatt képtelen lett volna ez eszme valóztatására. Ásóval s ekével nem bírván, hogy hasogatta volna föl a földet, ha csak nem ággal, s ha czélt is ér vala, mit nehéz elképzelni, munkája folytatásában megakadályozta volna a mag hiánya. Mondjuk még, hogy oly művelés, mely csak egy év múlva hozza meg gyümölcsét a munkás fáradozásának, sehogy sem lehetett inyére azon embereknek, kiknek alig volt néhány napra való eleségök. A földművelő munkának ily tág köre, előtte tényleg el vala zárva. Munkássága mindössze annyiból állhatott, hogy itt ott gyűjtse csekély számban azon gyümölcsöket, miket a föld önkényt termett.

„Midőn hála a gyűjtött tőkének a földművelés is lehetségessé vált, a munka köre ez irányban tágult; de nem mindenfelé, sok hiányzott mostani határáig. Némi munka-eszközzel, milyen az ásó, kapa, eke, s csekély számú igás marhával, bizonyos mennyiségű maggal s egy évre való élelmi szerrel lehet ugyan valamely darab föld munkálásához fogni, de nem közvetlenül mind-egyikbe. Az eszközök tökéletlenek valának, mint mindenütt, a hol nincs elegendő tőke, csak a könnyebb földnemeket lehet művelés alá fogni, melyek legkevesebb ellentállást gyakorolnak, de egyszersmind legkevesebb terméket is szolgáltatnak. Nem is végezték még mindazon munkát, mely a legnagyobb termékenység elérésére szükségeltetett volna. Tartózkodtak a termékenyebb ugyan, de keményebb földek művelésétől; melyek erősebb eszközöket igénylenek. Tartózkodtak mindenek felett olyanoktól, me-

lyek már művelés előtt is nehézségeket s akadályokat mutattak, s közvetlen eredményt nem adhattak: ilyenek a mocsárosak vagy erdősők. Nem mondjuk épen vad, de barbár államban is, az ember csak a kopár földeket művelheti, melyek mintegy önként ajánlkoznak művelésre gyöngye eszközeinek, s a hol más akadályok nem igen léteztek, mint a magas fű, mit a tűz megemészthet, s melyek közel eredményt ígértek. A mint nagyobb akadályokra, mocsárra, vagy erdőre akadtak, visszariadtak. Minden nagyobb, terjedtebb művelés előtt le kellett vágni az erdőket, kiszárítani a mocsárokat, ezek pedig fontos munkák, hosszú fáradsággal járok, melyek tökéletesebb eszközöket s nagyobb előlegeket igényelnek s magas tőke segélye nélkül ki nem vihetők. A dolgok ezen állásánál fogva a földművelő munkák köre, mindaddig még igen korlátolt; csak azon mértékben terjed, mint a tőkék forrása dagad. S így van az ipar minden ágában.“

A tőke ritkaságának elkerülhetlen következménye a bér csökkenése. Erre két döntő ok van: Első, hogy a hol a vállalkozó szellem nem lesz bátorítva, kevesebb az emberi tevékenység tere is s ennél fogva több az önkéntes vagy kénytelen pangás és üzletnélküliség; a másik, hogy ugyanannyi munkával kevesebb termék állíttatik elő. A hol kevesebb munka, vagy mi több, a hol ugyanazon munka kevesebb terméket termel, nem szükséges-e ott és nem kikerülhetlen-e, hogy minden egyesnek osztályrésze is csekélyebb legyen? Azt mondtuk, ez esetben csökken a bér, és ennek úgy is kell lenni; de ez még nem elég: a vagyon általános színvonala is alább száll; a termeléssel együtt csökken a fogyasztás is. És ez nem csak a munkás osztályra nézve áll, hanem a társadalom valamennyi osztályára nézve, kevés kivétellel. Ott a szegény szegényebb, s a gazdag kevésbé gazdag, azon értelemben legalább, hogy minden fáradságaért kevesebb termékkel kell beérnie.

De e kölcsönösség nem mindenütt ily szomorú következményei, sőt gyakrabban jótékony hatása által tűnik ki. Ez egyik legszebb törvénye a politikai gazdaságnak. Sőt több, mert mintegy gyökere, melyen az iparos világ hatalmas tettkörével, változatos gépezetével s termékeny eredményeivel függ és fejlődik; mert ha igaz volna, hogy oly gazdasági államban élünk, hol, a mely arányban gazdagodnak meg egyesek és némelyek, ép oly

arányban kell elszegényednie a többinek, a legszamosabb osztálynak, bátran azt kérdezhetjük: hány század vagy hány év szükséges ily uralom eltörléséhez?

Ez mindenesetre a legkomolyabb érv, melyet ez antagónizmus létezésének védelmére találtak; azon állítás bebizonyítására t. i. hogy magas nyeresmények magas bérrel összeegyeztethetlenség, s hogy a tőke-jövedelem legnagyobb része a munkások béréből kerül ki. Íme — ezek példáját használjuk — valamely termék elosztandó ára: a tulajdonos járadék vagy haszonbér czíme alatt veszi ki részét; a kormány adó alakjában követeli a magáét; a tőkebirtokos kamat vagy nyereség neve alatt részesül, a munkásnak csak bére jut. Mellőzve most már a többi elemeket az állana, hogy minél több esik a tőke részére annyival kevesebb marad a munkabérre. Vagyis, az egyiknek haszna a másiknak kára.

Nem szükség megvizsgálunk, vajjon a tőke része hogyan lehet nagyobb a munkáénál. A tőke sok elmúlt munkát képvisel, és a nemzetgazdaságban ép oly kevéssé lehet mellőzni a multat, mint bármely tudományban, vagy bármely dolognál a világon nem lehet mellőzni a szentesített, egyszersmind hasznos köteléket, mely a fiút apjához köti. Szorítkozzunk csupán a tételek vizsgálatára s feleljünk: Itt nem az forog szóban, hogy a mi bizonyos adott árban a tőkée, egy időben nem lehet a munkáé is, hanem az: vajjon foglaltatik-e a kettőben *ellenkező érdek*? Kapjon tehát valamely árból mely = 10 a tőke 6 részt, a munka 4-et. Ebből azt következtették, hogy a munka az által van megrövidítve a mivel a tőke többet kapott. Cseréljük fel a szerepeket s fordítsuk meg a kérdést. Legyen ez egyszer az egész ár = 5, ebből a munka kapjon 3 részt, a tőke 2-öt. A kérdéses föltevés szerint ha kevesebbet kapott a tőke, rovására a munkának kellett nyerni. Ez ellenkezője annak a mi állítottott. Viszonylag többet kapott, de általában kevesebbet, igen, de az ember nem a viszonylagosból táplálkozik, hanem a valóságosból. Ez utóbbi példa t. i. oly társadalom képe, hol kevés a tőke, vagy — a mi ebből következik — az egész elosztandó ár lesz anynyira megszorítva, mert tőke nélkül semmi gazdagság sem gyarapodhatik. És ebben az lesz a különbség, hogy ily társadalomban, a tőke inkább lévén keresve mint kínálva, a

munka nyomorult lesz általában, s alárendelt viszonylag a tőkéhez: oly föltevés, melyet a tények nem kevésbé igazolnak, mint maga a tiszta logika. A múltban, kevés tőke léteztén, ez volt a foglalkozások ura, a munka áldozatja volt. Jelenben, a mily mértékben halad az ipar és művelődés, oly mértékben növekedik a tőke általános része; de viszonylagos, t. i. a munkához arányos része fogy. Ez által pedig mindkettő nyer, a tőke általánosan, a munka általánosan is, viszonylag is. E ténynek két bizonyítéka van: *a munkabér általános emelése* és *a kamat csökkenése*, mi a tőke többletéből is ered, mely ujonnan munkára fordíttatik.

III. A tőkének gépekben, találmányokban, vagy más alakban megjelenése.

A tőkének egyik része sem támasztott annyi ellenséget, mint a gépek. Egyelőre itt azon állításra szorítkozunk, hogy a gépek jogosak, mert nélkülök az ember sem élni, sem fejlődni nem volna képes.

Gépek nem csak azon bonyolódott s tudós szerkezetű gépezetek, melyek a nagyobb gyárak műhelyeit betöltik; az eke, gyalú, fűrész sat., mind gép. S hogy a gépek ócsárlóinak tesszünk, *Rousseau* nyelvén — melylyel a „Discours sur l'inégalité“ című munkájában él — így kellene szólnunk a vademberhez: törje össze ívét és nyilait, mert oktalan előmozdítja a gépészet haladásának. E vad ember és *Watt* vagy *Fulton* közt valóban nincs más különbség, mint az értelmi fejlődés, valamint amannak fegyvere s a gőzgép közt sincs más, mint a fokozat. ¹⁾

Ha *Sismondi* azt ajánlja az emberiségnek, térjen vissza a patriarchalis életbe, bátran azt felelhetjük, hogy ez sem nem alkalmazható, sem nem elégséges gyógyszer; mert a patriarchalis élet, azaz pásztorkodás csekély földműveléssel egészen gépek nélkül szintén lehetetlen. Maga a föld is, termékenyítve a munka, javítva a tőke által, nem egyéb gépnél, műhely az, melyen mi-

¹⁾ Különbben lehet a gép és eszköz közt különbséget tenni, eszköznek nevezve azt, mi csak az emberi kéz erejét vagy képességét emeli, míg gépnek mondhatni oly szerkezetet, melyben a mozgató erő nem közvetlen az emberből indul ki.

veltebb erők munkálódnak. Az eke, az ökör, a ló szintűgy gépek. De talán elég is itt megállapodnunk. A cél mindig egy és ugyanaz, t. i. kevesbiteni az emberi erő fáradozását, természeti tényezőket alkalmazva helyette s öregbiteni a kielégítést a termékeket gyarapítva. Csak nem fogják mondani, hogy ezek elég bőségesen meg vannak már, mikor annyi ember még nyomorban teng? A megállapodás itt nem függ tőlünk. A szükségletek haladásra serkentenek, az ár rohan s magával ragad. A mint az ipar pályájára léptünk, végig kell azon haladnunk.

Különben a pessimismus vádjai ellenébe állítánk ily optimismust; mert tagadhatatlan, mint nem is tagadta egy nemzetgazda sem azon káros hatást, melyet a gépek gyakoroltak azon munkás osztályra, melynek kezeerejét helyettesíték. Nincs haladás, melynek meg nem kellene adni az árát. Hanem minden dolgnak végét is kell tekintenünk; itt pedig jótékony a vége s ritkán várat sokáig magára. Az előbbi ár csökkenése által, az iparosra nézve rendelkezhetővé lett tőke, a jó vásár által a fogyasztásnak adott lendület, mely visszahatván a termelésre — mert amazt ki kell elégítenie — nagyszámu szükséges és hasznos terméket tesz elérhetővé az örökös nyomorban tengődött szegényebb sorsunak is, ez a munkás-osztályra nézve több a pótlásnál, ez valóságos jótétemény.

Másrészt több ok szegül ellene a gépek erőszakos s általános behozatalának, következőkép azon szomorú eseményeknek is, melyek irgalmatlanul sujtják a munkás osztályok nagy tömegét, mielőtt a munka nagyobb tudakozása, a bér fölemelése s a gazdaságosabban kiállított termékek olcsósága által ellensúlyoztatnának. Általában egészen új iparos eljárás csak drága áron hozható be, s gyakran kétes eredményü. A félelem, hogy a tőke el talál veszni, mondjuk ki, a routine szelleme lassítják a gyorsaságot, melylyel új találmányok gyakorlatba vétele történhetnék. A gőz feltalálása s nagyszerű alkalmazása ritka korszakot képez az emberiség történetében, ezt nem lehet az ipar közönséges haladásának szempontjából megítélni. Általa az ipar is szintűgy keresztül ment a forradalmi válságon, mely villámcsapáskint gyujtott a szabadság s verseny rögtönzött uralma alatt. Ez kivételes jelenség az újkori nemzetek fejlődésében. Minden oda mutat, hogy a tökéletesített termelés különféle eljárása ellen

emelt, gyakran indokolatlan vád, el lett volna kerülve a találmányok lassúbb és rendezettebb haladása által, s ha egyidőben a munkások is helyesebben szervezik takarékoságukat, hogy bizonyos elkerülhetetlen pontig, eredményteljesebben küzdhesse- nek e válságok ellen.

Két érvet lehet a gépek, s általán minden eljárás mellett fölhozni, mely a termelés gyümölcseinek egyszerűbb s gazdaságosabb kiállítására czéloz. Az első, hogy a tömegesen vett társadalom általuk jótéteményben részesült; a második, hogy általán tekintve e kérdést, s támaszkodva arra, mit a tapasztalás is bizonyít, maga a munkás-osztály is, melyet az új találmány pillanatig sújt vala, ép ebben talált, de kell is, hogy találjon, nagyszerű előnyt és hasznot.

Az első pont helyes magyarázatot nyert, egyik legérdekeseb francia író, *Bastiat* által. Ime ez érdekes cikk ezen czím alatt: *Mit látunk s mit nem látunk*. „Jámbor Jakabnak van két forintja, melylyel két munkást fizet. De föltaal valami új eljárást, mely a munkát felére szállítja. Minthogy ugyanazon kielégítést nyeri, elbocsátja egyik munkását s megtakarít egy forintot. Elbocsát egy munkást, *ezt látjuk*. De a jelenség egyik felén kívül, ott van még a másik fele, *melyet nem látunk*. Nem látjuk ugyanis, hogy a Jámbor Jakab által megtakarított forint, szükséges következménye a munka-megtakarításnak. Mert, találmánya folytán Jámbor csak egy forintot költ kézi munkára bizonyos meghatározott szükséglet kielégítésére a másik forint neki marad. Ha a világban találkozik tökebirtokos, ki forintját kínálja, világos, hogy az időben a munka kínálata s tudokozása s a bér kínálata s tudakozása közt a viszony nem változott. A találmány s az első forinttal fizetett munkás azon munkát végzik, melyet előbb két munkás hajtott végre. A másik munkás, a másik forinttal fizetve, új munkát végez. Mi változott tehát a világban? Van nagyobb nemzeti termelés; más szavakban, a találmány ingyenes kielégítés, ingyen-nyereség az emberiségre nézve. . . *Végeredmény gyanánt növekedett kielégítést nyújt hasonló munkáért*.

„Ki gyűjti e kielégítés többletét? Ez mindenekelőtt a föl- találó, a tőkés, az első ki eredményyel hasznát veszi az új ta- lálmánynak, s ez méltó jutalma eszének s bátorságának. Ez eset-

ben mint láttuk, a termelés megtakarít költségeket, melyek bármily más iparra fordítva ép annyi munkáskezet foglalkodtatnak, mint mennyit a gép nélkülözhetővé tett. De a verseny kényszeríti, hogy árujának árát a tett meggazdálkodás mérvében leszállítsa. S most többé nem a föltaláló húzza találmánya hasznát, hanem az áru vevője, a fogyasztó, a közönség, oda foglalva a munkást is, szóval az emberiség. És *a mit nem látunk* az, hogy az e módon valamennyi fogyasztó által tett megtakarítás oly alapot képez, melyben segélyt talál a munka oly mértékben, mint a gép által belőle kiszorult.

„S visszatérve az előbbi példához: Jámbor Jakab két forintnyi költségen állítja ki termékét. Találmánya folytán csak egy forintjába kerül ezentúl a kézi munka. Míg ugyanazon áron adja el áruját egy munkással kevesebbet foglalkoztat ugyanazon termék előállítására mellett - *ez az, a mit látunk*; de egy munkással több van foglalkoztatva a Jámbor Jakab által megtakarított forinttal: *ez az, a mit nem látunk*; A mint Jámbor, a dolgok észszerű menete folytán, a termék árának leszállítására határozza magát, többé nem nyer; akkor többé nem rendelkezik egy forinttal, hogy új termék által foglalkoztassa a nemzeti munkát. De e pillanatban vevője lépett helyére, és a vevő az emberiség. A ki termékét veszi, egy forinttal kevesebbet fizet, megtakarít egy forintot, s e megtakarítást szükségkép a bér-alap rendelkezésére bocsájta; *ez az a mit mindeddig nem látunk*.”

A gépek versenye által sújtott munkásosztályokra nézve is többnyire áll, hogy a mily kárt szenvedtek a verseny által, ép oly haszonban részesültek a válság elmúltával. A gép használata terhét könnyíti, megkímélve őt, vagy fölszabadítva a legnagyobb s többnyire legkeményebb erőlködéstől. Erre példa, a szél- vagy vízi malom, melyek teendőinek végzésére előbb rabszolgák alkalmaztattak. Ott a vitorlás és gőzhajók; melyek most azon munkát teljesítik, mit azelőtt a gályarabok végeztek. Elmondtuk, már különben, hogy a termékek csekélyebb ára, a gazdaságosb termelésből eredvén, nagy serkentője a fogyasztásnak s általa újabb termelésnek. Innen ered, hogy vagy több munkás él ugyanazon iparból, vagy az ott alkalmazottak részesülnek több haszonban, vagy együtt jelenik meg e két tény, hogy t. i. az iparág, több munkást is foglalkodtat, nagyobb bérben is ré-

szesíti. Ez történt a legtöbb oly iparnál, melyben a gépek alkalmazása leginkább bőszíté a munkásokaf. A gépies nyomda sokkal több embert foglalkoztat, s sokkal nagyobb bért osztogat, mint azon korban, hol e munka leirók által végeztetett. Így van a gyapotszövésnél is, melyről tán a legtisztább statisztikai adatokkal bírunk. Midőn *Arkwright* 1769-ben az általa föltatált szövő-gépre első szabadalmát nyerte, Angliában hivatalos okmányok nyomán 5200 szövő élt és 2700 takács. Szerzett bérük 3 vagy 4 millió frankot tett. *Baines* angol statisztikus állítja, hogy 1833-ban 487 ezer egyén volt csupán gyapotszövésnél alkalmazva, s hozzá számítva a segéd munkásokat 800 ezerre emelkedik számuk, kiknek évenkénti bére 455 millióra rúg. Az 1769 előtti 7900 munkás közé elosztandó 3—4 millió három-vagy négyszáz frankot ad fejenkint. A 800 ezer munkás közé elosztott 455 millió pedig 565 frankot. Tehát a munkásoknak úgy száma mind bére tetemesen emelkedett.

Az okok, melyek a gépek létezését, a találmányokat, gazdasági fölfedezéseket igazolják, mondjuk inkább dicsőítik, ugyanazok, melyeket a munka felosztás s a verseny védelmére fölhoztunk; azaz a vagyonosság gyarapodását célzó tökéletesített eljárás. A munka célja nem a fáradság, hanem, mint már említve volt, az eredmény. A mely országban kevés a gép, ott a tömeg mintegy össze van zúzva a leganyagibb munka által, elbutaláshoz közel állapotban teng. Nézzük csak Chinát s Indiát. A gépek, s a tökéletesített ipar követte különféle eljárás legfontosabb s leghathatósabb eszköze a művelődésnek. A gépek engedik meg a termékek szaporítása által, hogy ne csak ezekben részesüljön a nép tömege, de a munka gazdálkodás által eszközlik azt is, hogy nagyobb könnyűséggel értelmi s erkölcsi élvezetekhez is jusson, s hogy az ember folytonos birtoklás s a természeti tényezők mind tökéletesebb alkalmazása által, valódi ura legyen az átalakított és meghódított természetnek. Így a gépek, melyek föltalálásuk által is az emberi értelmiség s a munka hatalmát bizonyítják, maguk részéről is közreműködnek, hogy fejlődésük lehetségessé legyen s termékenységük hasznos arányban gyarapodják.

IV. Az álló s forgó tőke szerepe.

Egyik is másik is lényeges fontosságú, mert egymás nélkül el nem lehetnek a termelés munkájában. Mindamellet meg kell engednünk, hogy az álló tőke öregbítésére valamely társadalomban nagy ovatosság szükséges. E tőkenemnek tulajdonsága az, hogy hosszú előlegezést kíván, melyet a társadalom tevékeny forrásaiból, szóval a forgó tőkéből merít. Oly társadalom, mely tőkéje nagy részét ingathatlanná teszi, kikerülhetlen veszteségeknek s válságoknak teszi ki magát; mert nemzet, mely nyereszkedési lázban túlságosan sokat fektet, például vasuti építményekbe vagy közelben nem hasznosítható vállalatokba, melyek csekély forgalom miatt a roppant álló tőkét illően nem kamatoztatják, kimondhatlan zavarba sülyesztheti pénzvizonyait, csak úgy, mint az iparos, ki a helyett hogy a társadalom szükségleteinek kielégítésére fordítható termék-készletét szaporítaná, raktárait, eszközeit sat. szaporítja, kockáztatva mellette, hogy a nála tett rendelkezések forgó tőke hiánya miatt a jelenben meg nem felelhet. A forgó tőke gyarapítására okvetlenül szükséges az álló tőke gyarapítása is, csak hogy ez mérséklettel teendő, nehogy ezen, a jövőre is szolgáló tőke-elhelyezés túlságosan terhelje a jelent.

Más, szintoly igaz föltevés az, hogy mind jobban kell gazdálkodni az álló tőkével, mely a termelés költségeit — s gyarapítani a forgó tőkét, mely a fogyasztás módjait képviseli. Az álló tőke a nemzet áldozatait mutatja, a forgó tőke élvezeteit; ennél fogva bölcs nemzet-gazdasági javaslat, hogy azt nem kell ennek rovására nagyon gyarapítani; s inkább tehetség tekintetében öregbíteni az álló tőkét mint mennyiségre nézve; mert kétségkívül áll, hogy csekélyszámú nagy erejű gép jobban és többet dolgozik mint több kisebb erejű. Ugyanez észrevétel alkalmazható a termelésre fordítandó épületek fényűzésére: mert kelleténél több fontosságot tulajdonítván nekik, egyrészt a köztvagyonosság forrásait csökkentjük, más részt több költséget rovunk a fogyasztókra. — A forgó tőke túlságos szaporításától pedig nem kell tartani. A tárgyak tömege, miket képvisel, közvetve vagy közvetlenül viszonyban állnak a közjóléttel. Egy nemzet sem bánja meg, ha sokat bír az életre szükséges dolgokból. E jelenség még

soha sem mutatkozott s inkább a létszerek hiánya az általános baj, melyben a világ minden nemzete többé kevésbé szenved.

S a nemzetek által megoldandó föladat sokkal inkább: *tőkékjük szaporítása*, azaz: termelése s fogyasztása különféle módjainak gyarapítása, hogy illően járulhassanak egyes tagjai legelemiebb szükségleteinek kielégítéséhez. *

III. SZAKASZ.

A termelés különböző nemeiről vagy az ipar különféle ágairól.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Az ipar nemek osztályozása.

Az ipart többnyire három főrészsre osztják: földművelő-, kézmű- és kereskedelmi iparra. Ez osztályozás több tekintetben hibás. *Destutt de Tracy* e hibákat kikerülendő, csak két osztályt ajánl. Szerinte a földművelő ipart a gyári- vagy kézmű-iparhoz kellene csatolui, mert a „mező-gazdaság valóságos kézműipar, hol minden ugyanegy elv szerint s ugyanegy cél felé iparkodik összhangzatosan, s a telket valódi eszközhöz, vagy őanyag-halmazhoz lehetne hasonlítani. Azon eszme szerint, hogy minden munkának célja a hasznunkra fordítandó tárgyak s lények átalakítása s átváltoztatása, csakugyan bele illenék a *műipar-osztályzatba*, míg az emberi munkának azon neme, mely nem a formák, hanem a hely változtatását célozza, a *kereskedelmi iparhoz* tartoznék. De ez osztályozás, mely a főiparokat kettőre szálítja le, maga részéről szintén megróható. Elfelejtik t. i., hogy a földművelés egészen különös módon termeli termékeit, s hogy a növény vagy állattenyésztés nagyban különbözik oly iparosztálytól, mely eszközöket vagy kelméket termel. Maga a mód is, mely szerint a földművelés tényezőit alkalmazza s működteti, nagyban különbözik a többi iparágtól.

Továbbá hogy lehetne a vadászatra, halászatra, a faragó, kővágó vagy bányász foglalatosságára a *műipar* czímet alkalmazni, mely ép oly kevésbé illik reá, mint a *földművelő* elnevezés,

mely alá gyakran sorozták? Mindez utóbbi foglalkozások nem látszanak-e külön működést véghez vinni, mely kizáró tulajdonuk? Vesznek, szednek, húznak (*foglalnak*) a vízből, erdőből, levegőből, vagy földből számtalan anyagot a nélkül, hogy ezt legkevésbé is változtatnák. S így helyesen indítványozák néme-lyek, hogy *foglaló ipar* nevezet alatt külön osztályba soroztas-sanak.

Hasonlókép a kereskedelmi iparra nézve tevék azon helyes észrevételt, hogy kereskedést üzni annyi, mint a cserét és szállítást végrehajtani. Azon mütét, mely a szükségletek kielégítésére s a különféle munkák végrehajtására kívánt dolgok elszállítását, elhelyezését s elosztását véghez viszi, legtöbb esetben egyesítve lehet a cserével, mindamellett lényegesen különbözik tőle; s hozzá tehetjük, hogy a helyváltozás sehogy sem gyökereszik a kereskedés természetében, mint azt *de Tracy* s más nemzetgazdák képzelik s általában képzelni szokták, mert a többek közt az épületek, maga a föld, vagy a lábon eladott gabona erre világos példák. A kereskedelem ezen neme egy kézből a másikba juttatja az *értéket* a nélkül, hogy a tárgy maga legkisebb helyváltoztatást szenvedne; sőt postára adott levél a legtekintélyesebb érték elhelyezést eszközölheti a nélkül, hogy tárgya vagy eszköze volna bármi cserének vagy okot adna valami többlet előállítására.

A miért is helyesen vélünk cselekedni, ha az emberek s áruk szállítása által tett szolgálatokat külön iparágnak tartjuk, mely szintoly kevéssé téveszthető össze a kereskedelemmel, mint a földműveléssel, vagy bármely más iparággal. Mért is nem lehetne abban külön nemet látni, a *szállító-ipart*, melyet tán helye- sen *mozgató-iparnak* is (*industrie locomotive*) lehetne neveznünk?

A rendet illetőleg, mely szerint az iparágakat sorozni kell, itt is szokás szerint a földművelő-iparral kezdjük, érezve mindazonáltal az ellenvetések erejét, mely tőle az első helyet a fejlődésben elvitazza. Világos, és tényleg is be van bizonyítva, hogy a földművelés más ipar által volt megelőzve, sőt meg is kell vala elöztetnie. Mert tény, hogy az emberek előbb voltak halászok, vadászok, pásztorok, mígnem a földművelésre adhatták magukat, e valamennyi közt legnehezebbre, mely már némi haladást igényel. Hisz a nélkülözhetlen ásó, később az eke föltalálása már a kézműiparhoz tartoznak. Szintúgy számtalan változásnak kelle

működni, mielőtt a föld észszerű átalakításnak lehetett alávetve s művelés alá kerülhetett. Mindamellett a logika sincs nagyon sértve, ha a földművelésnél kezdjük. Nem-e a föld ős forrása valamennyi hasznos terméknek? Nem színhelye-e és föltétele valamennyi munkának? Nem-e ez tartja el a legtöbb embert? Végre nem-e a föld az, mely a nemzeteket táplálja s ez által számukat is meghatározza és szabályozza?

HÁTODIK FEJEZET.

A földmívelő-ipar s a földbirtok.

A jog és hasznosság szempontjából már tárgyaltuk a földbirtokot; a miért nincs is szükségünk, hogy valamennyi tökéletesített művelés ez előleges föltételeihez újra visszatérjünk. A földművelés különböző módjait szemügyre venni sem szükségképeni feladata a nemzetgazdának, ez is inkább a mezőgazda köréhez tartozik, kinek pontosan ismerni kell az eljárást, mint javul a föld, miként művelendő, hogy legtöbb hasznot hajtsen s adott körülmények közt, mily eljárás felel meg legjobban a fenálló viszonyoknak.

Egyelőre elég lesz elmondanunk, hogy a mezőgazdaság számtalan munkája négy különböző nemre oszlik, úgymint először azon előkészítési munkálatokra, melyek vetés előtt a földre fordítandók; másodsor a különféle termékek vetésére, ápolására s eltakarítására; harmadsor a learatott termékek eltartására s eladási állapotba helyezésére és negyedsor azon munkálatokra, melyek az állattenyésztésre s a szükséges takarmány termesztésére kívántatnak.

Az első rendbeliek magukban foglalják azon műtétet, mely által még műveletlen föld az azt borító fáktól, kövektől, gazoktól vagy vad növényektől megtisztul.

Trágyázás által a föld termő rétegét akarjuk megváltoztatni vagy javítani s ez kétféle: ásvány- vagy vegytani trágyázás, melynek főczélja: a földvegyületet megváltoztatni, felszíne közé oly föld- vagy ásvány-anyagokat keverve, mik benne elegendő mennyiségben nem találhatunk; míg az állat-növénytrágyázás által oly állati s növényi anyagok gyűjtetnek, melyek a föld közé kevertetvén, neki azon termő tulajdonságot kölcsönzik,

melylyel vagy nem bír, vagy mely gyakori, erőltetett termés által belőle kiszívatott.

A szántás, forgatás, ugarlás arra szolgál, hogy a föld porhanyóssá tétessék, a haszontalan növények kiveszszenek s a belé vetett magok gyökerei megfoganhassanak, csirákká s plántákká fejlődjenek s belőle mindazon nedveket szívhassák, melyekre szükségük van.

A mezőgazdaság dolga, hogy e munkálatok részleteibe becsátkozva, szorgalmasan tanulmányozza mindazt, mi a föld legjobb használatára, javítására s a termékek mind bővebb termesztésére szükséges. A politikai gazdaság föladata csupán arra szorítkozik: vizsgálja meg azon általános föltételeket, melyek a befektetett tőkének s fölhasznált munkának a legjobb sikert ígér s alkalmazásukat üdvösen jutalmazza. Vajjon ez inkább érhető-e el *nagy* vagy *kis* birtokban? Jobb-e, ha a tulajdonos földjét maga műveli, vagy *haszonbérbe* vagy éppen *felibe* adja? Ez mind oly kérdés, mely e tudománynak körébe vág s melyet alább tüzetesen megvizsgálunk. Előbb azonban tekintsük a mezőgazdaság néhány más, általánosabb föltételét.

Azon számos ok között, mi a mezőgazdaság fejlődésére befoly, egyik főhelyet azon törvények foglalnak el, melyek a földbirtokot szabályozzák, s melyeknek kétféle jelleműeknek kell lenni. Először is biztosítaniok kell a birtokot. Másodsor nem kell gátolniok a szabad átruházhatást. E két föfeltétel elsejéről már volt szó, a másikat, mely nem kevésbé fontos, most tárgyaljuk.

A törvények, melyek a szabad átruházást akadályozzák, az ember szabad rendelkezését saját tulajdonával megszorítják, s gátolják nagyrészen azt is, hogy a birtok oly kezekbe jusson, melyekben az legjobban kezeltetvén, a legbővebb termelést adná, vagy tökéletesített művelés folytán oly átalakítást nyerhetne, mely terjedtebb termesztés által a népességgel naponkint növekedő nagyobb szükségleteknek is megfelelni képes lenne.

Ezért kell kárhóztatni nemzet-gazdasági szempontból a hűbérsegből eredt intézményeket, melyek a föld el nem idegeníthetését megállapítván, a földbirtokost egyszerű haszonvevőnek tekintik, ki saját jóságával szabadon nem rendelkezhetvén, a javításban csak korlátolt hasznot lát s tulajdona és annak javítása iránti legfőbb érdekétől megfosztatik. Ez intézmények sújt-

ják nagy részt a művelő-tulajdonos osztály fejlődését, mely maga részéről nagyban segíti elő a mező-gazdasági haladást.

De ez intézmények, századokon át népünkre súlyosodva ma már csupán történelmi érdekekkel bírnak, gyakorlati értékük többé nincs, s a röghöz kötött jobbágyság megfosztva még szabad költözködési jogától is, bár számtalan régi törvényünk azt elvileg kimondá, Mária-Terézia alatt végleg visszanyerte ebbeli jogait; az 183²/₆-ki ország-gyűlés a földesúr és jobbágy közötti birtokviszonyokat némileg szabályozta, az 1840—44-ki tovább fejleszték s útját egyengeték azon nemzetgazdasági tekintetben is korszakot alkotó, dicső 1848-ki törvényeknek, melyek fölszabadítva az elnyomott néposztályokat, eltörölve az ősiséget s az általa korlátolt birtokviszonyokat, mindenkit földjének szabad tulajdonosává tettek, mely nagy horderejű intézményeket a bekövetkezett, egyéb szabadabb intézkedéseket meg nem kimélt kormányzat is elismerte, s a földbirtok szabad adásvévése által meghagyta a lehetőséget, hogy a földművelés a legjótékonyabb javításoknak örülhessen, melyek bizonyára már határozottabban működnek vala, ha egyéb politikai viszonyok az országot virágzóbb fejlődésében nem gátolják.

De ez említett javítások másutt is, sőt mindenütt lassan működnek, mi a nemzet-gazdasági írók nagy részének is föltűnt; a mező-gazdaság e külön jelleméhez sokkal járul az, *hogy itt a munka nem oszthatatik föl annyira, mint más iparágakban.* Ez írók egyik legtekintélyesbike, *H. Passy* teszi azon megjegyzést, hogy nincs oly mezőgazdaság, legyen bár nagy vagy kicsiny, mely több, különféle termékek termesztésével, egyszerre ne foglalkoznék. Bárhogy oszszák föl a mezőgazdaságot, nevezzék gabona- vagy takarmány-termesztőnek, baromtenyésztőnek, vagy konyhakertésznek, ez osztályozás ki nem zárja, hogy mind e művelési ág, a termelés valamely másik nemét is ne egyesítse a magáéval, melylyel t. i. főképp foglalkozik s melytől nevét kölcsönzé. Ennek több oka van. A föld nem alkalmas ugyanegy termék folytonos művelésére; kimerül, ha nem változtatjuk a tőle várt termékek nemét s szükségkép a vetésforgáshoz kell folyamodnunk, különben megszűnik a föld művelője szorgalmát jutalmazni. Másrészt nincs gazdaság, mely az állatokat végkép nélkülözhetné, pedig nemcsak a munka és szállítás körül, hanem a szükséges trágya

miatt is, mely, hogy a föld folytonosan termékeny maradjon, okvetlen szükséges. Így a takarmány-termelés egyre mással is vegyül, és kevés mezőgazdát látni, ki a gabona- vagy a takarmány-termelés mellett egyszersmind szőlőt vagy más kereskedelmi növényeket, (lent, kendert, vagy dohányt) is ne ültetne. Hasonló szükség mutatkozik majd valamennyi művelési ágnál. A szőlőgazda ritkán szorítkozik csupán szőlőművelésre, mely őt az év csak néhány hónapján át foglalkoztatván, időt hágy más gazdasági nem üzésére is, mely egyúttal a szükséges trágyához is juttatja, mit a szőlőben fölhasznál ugyan de onnan vissza nem nyer. Nem különben a konyha-kertész, hacsak elegendő vevőre nem talál, mi nagyobbára csak népes városok közelségében történik, kényszerítve van barmokat tartani s ennélfogva olyat is természeteni, a mi ezeknek takarmányt szolgáltat. Innen ered a haladás bizonyos lassúságával azon üdvös hatás, melyet a mezőgazdaság művelőinek tehetségeire gyakorol. Mert „valamennyi iparos közt — mond *Passy* — a mezőgazda az, kinek a legtöbb s legkülönbözőbb ismerettel kell bírni, kinek tehetségei alkalmazásában össze kell vetni a legtöbb fogalmat és eszmét; s innen ered elméjük elevensége és józansága. De ez nem minden: a mező-gazdasági műtétek oly előlegeket igényelnek, melyek megtérítésére hosszú ideig kell várni; valamennyi vállalatra a legkülönbözőbb tényezők folynak be; ezerféle, az emberi akaratától független véletlen veszélyezteteti s teszi sokszor tönkre az aratást, s miután bírnia kell a módokat ily veszteségek helyreütésére, miket bármely pillanatban szenvedhet, minden egyesül, hogy a mezőgazda a renchez s előrelátáshoz, a megfontoláshoz és gazdálkodáshoz szokják, minek üdvös befolyása minden rendeletére s foglalkozásának minden egyes lépésére kiterjed.“

Általános, a mezőgazdasági termelés valamennyi kérdésén uralkodó azon észrevétel, hogy a tiszta jövedelem a nyers termeléstől különbözik. *Nyers termelés*, valamennyi a föld által termelt érték összege. *Tiszta jövedelem* csak azon többlet, mely a művelésre szükségelt kiadásokon fölül fenmarad. A mi pedig a mezőgazdaság haladási fokát jelöli az a földtől nyert tiszta haszon. Nem sokára meg fogjuk látni mily gyakorlati horderejű ez észrevétel, alkalmazva a haszonbérlet különféle nemeire.

De mielőtt erre áttérnénk, nézzük az első kérdést s vizs-

gáljuk meg, mi előnyei bir az egész nemzet - gazdaságra nézve a

I. Nagy vagy kis birtok, nagyobb vagy csekélyebb művelők.

Ez eléggé megvitatott, de még mindig ellenmondásteli kérdéssel foglalkozóknak egyik főhibája, hogy többnyire teljes megoldást kívántak, a mi lehetetlen. A dolog természetében fekszik, hogy az körülmények és magánérdek szerint változzék, s ez jobb is valamennyi föllállítható szabálynál. Mert bármit állítsanak is elméletileg, azt meg nem változtathatják, hogy a földek nagyobb városok közelében inkább ne legyenek földarabolva mint falu helyen, vagy lakott helyektől nagyobb távolban, valamint meg nem akadályoztathatják, hogy inkább ne legyen fölosztva konyha-növények termesztése mellett mint gabnaneműeknél, inkább ne apróztassék föl a jobb, a termékenyebb föld, mint a háladatlan.

A kisebb földbirtok, több, általánosan rá sem fogható alkalmatlanság mellett is, tagadhatatlan előnnyel bir a nagy földbirtok fölött; oly nemzetgazdasági, erkölcsi és politikai előnyökkel, melyek eléggé képesek megnyerni mindazok szívét, kik a munkás osztály tömegének emberi méltósága s jóléte iránt érdekekkel viseltetnek.

Tagadhatatlan azon számtalanszor tett észrevétel, hogy a földbirtok, bármennyire korlátolt is, oly élvezetet nyújt, mely a tulajdonost mintegy részeltetni látszik azon örökös fiatalságban s tisztességes szilárdságban, melylyel a föld bir. Mindenkre, ki munkája s takarékosága által odáig vergődött, hogy fekvő birtokra szert tehet, oly hatást gyakorol ez, melyet más ingó birtok gyakorolta hatással össze sem lehet hasonlítani. Fontoló ész, bölcs és méltóságos magaviselet, előrelátás, szabadelvű de némileg conservatív nézetek közönséges gyümölcsei.

Elégszer történik, leginkább nagyobb városokban, hogy a kis birtokos a város falain kívül csekély telket bírva, azon hasznos mesterséget üz. Telke sokszor nem szántóföld vagy rét, inkább csak háztelek kertcskével, néha tengerinek vagy burgonyának szánt kis területtel; de ha a telek nagy részét lakásra fordítja, ha a megmaradt rész kertül szolgál, mely a mindennapi

konyha-szükségleteket megtermi, nem hajtott-e a kis birtok itt nagy hasznot? Kinek lesz bátorsága a kis birtokot kárhozatni? hol jogosabb ez? s hol van ennek jobb hatása? Kell-e, hogy mindazon munkás, ki saját birtokából egészen meg nem élhet, azt eladván, a városba költözzék? Tekintsük meg gyakorlatilag. Budavárosa tözsomszédtságában Albertfalva csupa kis birtokból áll, oly csekély birtokból, mely egymaga mezőgazdaságra fordítva, gazdáját el nem tarthatná, de igenis elég nagy, hogy a telken oly ház épüljön, mely szegényebb családnak tisztos lakást nyújt. Birtokosai mesteremberek, nagyobbára asztalosok, kik a fővárosi mesterek s egyletek számára dolgoznak, olcsóbban egyrészt azért, mert nem kellvén fizetniök a fővárosi drága lakbért, termelésök is kevesebb költséggel jár; másrészt azért, mert a háztelekből fenmaradt konyha-kert, az egyik másik kezén lévő, vagy a közel nagyobb birtokosoktól bérelt tengeri- s burgonya-föld ha egészben ki sem adja, mégis mindenesetre könnyíti élelmüket. S ily kis birtokosoktól elvehetnök a tiszta levegőt, a napot, a zöld virány látását, mely lélekre testre egyaránt jótékony? Elvehetnök a hasznot, melyet kis kertjükből, vagy a tehéntartásból s más mellékfoglalkozásból húznak? De ha szinte mellőzük az ily kivételes eseteket, meg kell vallanunk, hogy a kis birtoknak általában is vannak hasznai: csak ezen üzhető a konyhakertészet, csak ezen tenyészthetők a sok munkát, de kevesebb tért igénylő kereskedelmi növények, a gyümölcsök s virágok; pedig mind e foglalkozás a mint haszonhajtó arra nézve a ki üzi, ép oly hasznos sőt szükséges a közönségre nézve, mely csakis általok elégítheti ki ebbeli szükségleteit.

Ha különben a birtok-felaprózás Franczia- vagy Németországban aggodalmakra jogosíthat is, mi még távol vagyunk a mező-gazdaság oly fokától, hol az önkényt részletesb apróbb fölosztás felé hajolnék. A mint idővel a tökéletesedés felé halad a mező-gazdaság, ép úgy halad vele arányosan a birtok földarabolása is. Minél kevésbbé számolhatunk a természeti tényezőkre, minél belterjesebb gazdasági módot igényel a földművelő ipar, azaz minél több tőke s munka kivántatik üzésére, annál kisebbek lesznek az egyes birtokrészletek, mert jól művelve több terményt nyujtanak, több embert képesek eltartani, de több költséget is igényelnek.

De végtelen fölprózásukat gátolja két, eléggé még tekintetbe nem vett körülmény; az egyik az, mely a kisebb tőkét nyereségesebb elhelyezésre csábítja, mihelyt az ipar s kereskedelmi vállalatok elég biztonságot nyújtanak; a másik az, mely a nagyobb tőkét viszont a földműveléshez s a gazdag tőkés gazdákat a földbirtokhoz vezérli vissza. És nem csupán a hűbéri viszonyok maradványa, de természetes érzés az, nevezzük bármily néven, mely a földbirtokhoz bizonyos személyes tekintélyt, bizonyos társadalmi befolyást közt.

Minél mélyebbre hatolunk e kérdésbe, annál inkább győződhetünk meg, hogy a legjobb rend nem lehet mesterkéltségek eredménye, hanem hogy ez a közös jogból s az átalakítás egyszerű szabadságából fejlődik. E szabadság közönséges hatása, hogy a különféle elemek jogos vegyületét alkossa, s üdvös egyensúlyt hozzon létre a termékenységre s társadalmi fejlődésre lényeges erők között. Nincs okunk hinni, hogy ez itt is úgy ne történnék. Ha egyrészt a túlságig vitt nagy birtoknak szomorú erkölcsi, politikai és gazdasági következményei vannak: ha másrészt oly felaprózás, hol az ekét mindenütt ásó helyettesít, szintén szomorú jelenség, kétségkívül legóhajtandóbb a nagy- és kis földbirtok együttlétezése a középszerű birtokkal. Mind a három az ország hatalmához, nyugalomához, erkölcsiségéhez s gazdagságához vezet: mind a háromnak külön értelemben van külön haszna s ezek egyesítése nyújtja az erkölcsi s anyagi eredmények legmagasabb összegét, mely egyiránt jótékony úgy az államra, mint az egyénre nézve. De honnan várható ez eredmény, ha nem a szabadságtól? Vagy azt kell hinni, hogy az egyéni érdek képtelen helyesen eljárni, ha határozataiban szabadon engedik, vagy el kell ismerni, hogy saját szükségleteit legjobban tudja kielégíteni, s következésképp el kell ismerni azt is, hogy a társadalom, mely az egyes érdekek tömegéből alakul, legjobban el fogja találni a java utat. De hogy e két föltevés elsejénél, mely körülmények szerint monarchikus, aristokratiai vagy demagogikus kényuralomra vezet, a második nem volna minden tekintetben alaposabb s helyesebb, azt semmi sem bizonyítja; sőt a legjózanabb okoskodásból is az tűnik ki, hogy daczára azon helytelenségeknek, melyek minden társadalomban előfordulnak, csupán és egyedül a szabadság az, melyet a tények igazolnak.

Még inkább erősíti az eddig mondottakat azon körülmény, hogy a mint ős időben a nagy tagú birtok szükség s körülmények szerint lassan lassan földaraboltatott, úgy kell a kis birtoknak is, ha gazdája mérsékletet és böles előrelátást nélkülöz, okvetlenül a középszerű vagy nagy birtokba beleolvadnia. Erre is számtalan a példa. Ha Angliáról írják, hogy némely helyeken egészen elenyészik a kis birtok, s az előbbi birtokosból telke eladásával napszámos, legjobb esetben haszonbérelő lesz; ha Franciaországban a *kikerekítés* rögeszméjében szenvedő parasztság az uzsorás áldozatja lett, mert a kikerekítést kivinni akarván, oly pénzeket kölcsönzött, melyeknek kamatai a föld-tőke hasonlő védelmét két-háromszorosan fölülmúlják, úgy hazánkban sem hiányoznak erre példák, s az ezt bizonyító eseteket leggyakrabban találhatni valami tagosítással foglalkozó községben, hol az utóbbi években egyik legnyereményesebb üzletnek tartatott a bőven kináló negyed-, nyolczad-telkeket, a számtalan apró rúd-, lánc- vagy forintos földeket összevásárolni, melyek a tagosítás bevégeztével az egyben kihatott birtokban tekintélyes területet mutattak.

A mi a művelésre leginkább befoly, nem az, hogy a birtok nagy, hanem hogy gazdag legyen, a mi nem mindig egy. Hány nagyszerű birtok van rosztól művelve elégséges tőke hiánya miatt, hány középszerű és kis birtokot látunk, mely csodálatosan van művelve és termékeny, mert birtokosaik elégséges tőkével rendelkezhetnek.

Anglia, az ipar kiapadhatlan forrásaiból eredő nagy tőkék országa, nagy kiterjedésű, csupán legelőnek való határokat foglal magában — s ott a nagy birtok sokkal inkább van helyén, mint sok más országban. Hogy Magyarország nem e mások közé tartozik, azt senki sem fogja tagadni, hisz ez egyike azon csodálatos hasonlatosságoknak, melyek hazánk s Anglia között léteznek, csak hogy az ott és nálunk uralkodó okok különbségét nem szabad szem elől téveszteni. Mert ha Anglia egy részében a nagy birtokok túlsúlylal bírnak, sőt, mint említők, az apróbb birtokok beleolvadása által még szaporodnak is, az nagyobbára oly tájakon van, melyek fekvésük és egyéb helybeli körülmények miatt legelőnél egyébire nem igen alkalmasak. Hogy nálunk oly roppant területek csupán legelőül szolgálnak, míg nagyrészt a

legpompásabb szántóföldeknek is használtathatnának, az általában annak tulajdonítható, hogy a csekélyebbnépesedés miatt, a rövid idő előtt még közlekedési eszközökben is hiányt szenvedett hátrák birtokosaikat belterjesebb gazdaságra még nem szoríták, hogy munka- és tőke-erők hiányában az sok helyt keresztül sem volt vihető, sőt előnyei sem tűnhettek még ki egyaránt. De ez észrevétel is csak alföldi nagyobb pusztáinkról áll, vannak az ország egyéb részeiben eléggé művelt, eléggé okszerűen üzött gazdaságok, melyek egynémelyike a külföld gazdaságaival is versenyezhetne. Míg azonban, újabban alakult gazdasági egyesületeink buzgó iparkodása folytán, hazánk földművelési viszonyairól is bővebb statisztikai adatokkal fogunk birni, tekintsük erre nézve Angliát, melyről *de Lavergne* ¹⁾ megjegyzi: „hogy nem egészen szabatos azon nézet, mely Angliában a földbirtokot oly öszpontosítottnak gondolja. Vannak ez országban tagadhatlanul nagyszerű földbirtokosok, de e jószágok, melyek az idegen látogatónak, sőt a bensülöttnek is annyira föltűnnek, nem az egyedüliek. A tulajdonképeni főnemesség roppant birtokai mellett, van a *gentry* számtalan szerényebb birtoka. *Disraëli* az angol alsóház 1850-ki febr. 19-kén tartott ülésében állítá — s senki ellen nem szólt — hogy a hármaskirályságban 250 ezer földbirtokost számolnak. S miután a művelt föld mindössze 20 millió hectareból áll (1 hektar = körülbelöl $2\frac{1}{2}$ angol acre-rel vagy $1\frac{1}{2}$ osztrák holddal) ez középszámban 80 hectaret ad családonkint, vagy hozzá adva a miveletlen területeket is, 120-at. Ugyane szónok 60 millió sterlingre vagy 1500 millió frankra téve a tiszta földjövédelmet, a 250,000 birtokosra 4800 frank középjövédelmet talált.

Igaz, hogy mint minden középszám, ez sem ad valami tiszta fogalmat a tényekről. E 250 ezer földbirtokos közt van bizonyos szám, körülbelöl 2000, ki maga egy harmadát bírja a földeknek s tiszta jövédelemnek, s e kétezer közt van vagy ötven, kinek hercegi birtoka van. Néhány angol herceg egész tartományt (province) s milliónyi jövédelmet bír. A párség többi tagja, az angol, skót és ír bárók, a nagy földbirtokosok, kik

¹⁾ *Essai sur l'Économie rurale de l'Angleterre, de l'Ecosse et de l'Irlande.*

nem tartoznak a főnemességhez, utánuk sorakoznak. Elosztva e 2000 család közé tíz millió hectaret és ötszáz milliónyi jövedelmet, 5000 hectaret s 250 ezer franknyi jövedelmet kapunk családonként.

De minél tekintélyesebb az aristokratia része, annál inkább meg lesz szorítva a másodrendű birtokosság. Mindamellett ez, a földek kétharmadát bírván, kétszer akkora szerepet játszik az angol földbirtokosok sorában. Közép birtokuk körülbelül 80 hectaret tesz s föld-jövedelmük 4000 frankot. Miután pedig szükségképp nagy köztük a különbség, azt kell következtetnünk, hogy az egy, két, vagy három ezer franknyi jövedelem Angliában nem oly ritka mint közönségesen hiszik; a mi közelebről vizsgálva, igazolódik is.

Más előítélet, mely szintén való, de túlzott tényen alapul, azon vélemény, hogy a földbirtok Angliában kézzől kézre nem jár. Ha inkább is meg van az szorítva mint másutt, még sem teljesen mozdulatlan. Bizonyos földbirtokok hitbizományok, végrendeletek vagy más föltételek által igaz meg vannak kötve, de nagyobb részük szabad. Csak a napi sajtó roppant hasábjait kell keresztül futni, vagy a Londonban s más nagyobb városokban oly számos ingatlan birtok-eladási ügynökségek valamelyikébe lépni, hogy meggyőződjünk, mily kevésbé ritkák Angliában az ötven egész ötszáz acre-ig (75—750 holdig) terjedő birtokok, melyek naponként árultatnak.

Angolország leggazdagabb részei Lancaster, Leicester, Worcester, Warwick és Lincoln grófságok (comtés) nagy és középszerű birtokból állanak vegyest. Egyik, még mezőgazdasági szempontból is leggazdagabb tartományban, Lancasterben t. i. a középszerű söt épen a kis birtok legszámosabb. Összevetve mindent s Irhont is fölvéve e számításba azt lehet mondanunk, hogy a hármaskirályság legjobban művelt földjei nem épen azok, melyek a legnagyobb birtokosok kezein vannak. Vannak kétségkívül ragyogó kivételek is, de ez a szabály.

A nagyobb és csekélyebb művelést, daczára félreismerhetlen összeköttetésének a nagyobb és kisebb birtokkal mégis külön kell tekintenünk. A nagy birtok nem foglalja magában mindenkor a magas fokú művelést is. Példa erre Irhon. Ott a legtágabb birtokokat al-haszonbérletek által látjuk fölosztva s újra

földarabolva egy, fél, sőt negyed acre-i földéig, melyeken egy egy család nyomorultan tengődik. Példák erre magának Angliának is néhány nagyobb birtokai, melyek a haszonbérlet különféle nemei által végtelenül földarabolvák. Ámde a nagyobb vagy csekélyebb művelés a valóságos nemzetgazdasági kérdés, sokkal inkább mint a birtok terjedelmessége. Attól függ a földre alkalmazott munkának s tőkének hatása s az általuk eszközölt termékenység.

Ismertessük itt mindenekelőtt a nagy és kis földbirtok mellett küzdő bajnokok külön nézeteit. — *Passy* már összevonta e hosszú vita eredményét, s az ő bölcs elemezése szerint fogjuk itt a főbbeket közölni.

A nagy birtok védői azt állítják, minél nagyobb a birtok, annál hatalmasabbak az alkalmazható tőkék, mire csak oly emberek képesek, kik a gazdagság s nevelés előnyeit, magukban egyesítik. Ily emberek azután oly képességet szereznek iparuk gyakorlásában, minővel kisebb, kevésbé gazdag s kevésbé tanult gazdák oly fokban nem bírhatnak. Valamennyi javítása úgy a földnek, mint az eszközöknek s az eljárási módnak bennök értelmes segítőkre talál, kik azok valószínűségét annál élénkebben ohajtják, minél több jövedelmet remélhetnek aránylag azon nagyobb területű birtokhoz, melyre e javítások alkalmaztattak.

Csupán a nagy gazdaságok vannak oly állapotban, hogy bennök nagyobb munkafelosztás gyakoroltassék s az ebből háromló haszon birtokosának javára legyen. Itt a munkásoknak elkülönzött foglalkozásuk van, s hála munkájuk különbözőségének, oly ügyességet nyernek, mely azoknál többnyire hiányzik, kik kénytelenek munkájukat gyakran változtatni.

Másrészt a kézi munkában jó felosztás által eszközölt megtakarításhoz járul még az is, mely a művelés alá fogott nagyobb területtől származik. Kevesebb iga kell s annál több takarmány jut az aránylag kisebb számúak eltartására. Továbbá csupán nagyobb birtokokon lehet elegendő számú birkát tartani, csupán itt jutalmaz az őrzési s tartási költség, mely gazdasági ág a legtöbb trágyát szolgáltatván viszont a gabna termelés virágzóbb üzését is lehetővé teszi.

Csakis nagyobb gazdaságokban alkalmazhatók a nagy tőkét igénylő gépek s az újabb kor hatalmas találmányai, mert

csak nagy mérvben alkalmazva eredményeznek valóban munka megtakarítást. Szintúgy takaríthat a nagyobb gazda tekintélyes összeget az által, hogy szükségleteit nagy mennyiségben, azért jutányosb áron szerezheti be, hogy nagyobb termék készletek szállításánál s eladásánál a költségek aránylag csekélyebbek — és, a mi egyik főérv a nagyobb birtok mellett, hogy több rendbeli terményekre terjedvén, kevésbbé van alávetve az időjárás vagy egyéb balesetek szülte szerencsétlenségeknek, mert ha egyik másik terméke el is vész, kárpotolja őt a másik s ha üzletében vesz is, de meg nem bukik.

Azért a nagyban gazdálkodás, emberi s állati szolgálókat, valamint tőkét is megtakarítván, kevesebb költséggel jár, melyet az aratás jövedelméből ki kellene vonni, de kevesebbet kockáztat is, s mindig juttat oly többletet, mely a gazda szükségleteit jóval felülhaladva, más, nem földműveléssel foglalkozó osztályoknak is nyújt bő táplálékot.

Ez állítások ellenébe egészen másokat hoznak fel a kisbirtokosak védői.

A kis gazdák — mondják ezek — a művelés legcsekélyebb részletére is oly gondot fordítanak, melynek termékenyítő haszna fontos és figyelemre méltó. Nincs egy talpalatnyi területük, melynek minden tulajdonságát nem ismernék s melyre a javítás azon módját nem fordítanak, mire szüksége van. Oly termékek, mikre a nagyban gazdálkodók munkások s folytonos felügyelet hiánya miatt nem adhatják magukat, rájuk nézve tekintélyes jövedelem forrásai, így például a baromfi, a méhek, mik nagyobb birtokon soha sem tenyésztetnek, emezeknek pedig oly jövedelmet biztosítanak, mely a telekjövedelmet érezhetően emeli.

A kis telkesek kevés napszámot foglalkoztatnak, családosan szokták a munka nagyobb részét elvégezni; maguk látnak a dolog után, mely jó felosztás mellett még a gyöngye erejű gyermeknek is talál foglalkozást, s mind e munka oly erélylyel, oly értelmiséggel foly, melyet hiába keresünk a fizetett munkásnál, legyen ez akár cseléd, akár napszamos, ki gazdája érdekével vajmi keveset gondol. A vád, hogy telküket elegendőképp nem javíthatják haszontalan, mert csak értelmiség s akarat ne hiányozzék, úgy az erő is meg lesz, mely csekély terjedelmű birtokukhoz aránylag a szükséges előleget is ki tudja állítani.

Az sem igaz, hogy a kisebb birtokosak kevesebb állatot tenyészténének, mint a nagyok. Ha juhokra nézve állana is e vád, de kipótolják ök szarvasmarhával s lovakkal s ez kell is, hogy úgy legyen; mert a termékek, melyek tenyésztésével, — ha hivatásukat értik — kiválóan foglalkoznak ép azok, melyek legtöbb trágját kívánják, ennek előállításáról pedig barmok tartása által gondoskodniok kell.

Azt mondják továbbá, a kis birtok beruházása több kezet és több költséget igényel, mint a nagyobbé; de mi baj van ebben, ha a termelési többlet mindezen költségek fedezésére elegendő? Ez ellenkezőleg haszon, ha tiszta jövedelmük nem csekélyebb a másnemű gazdákénál, mert a sok műiparoson kívül eltartván sok a mezőgazdasággal foglalkozó egyént, mindenesetre haszonnal járulnak az állam erejének s hatalmának gyarapításához.

A középszerű birtokok sok ideig védő nélkül maradtak, míg nem 1823-ban *Cordier* állván fel ügyes és buzgó védőjük gyanánt a francia Flandria 20—30 hectare-os (75—100 hold) birtokait a legtermelőbbeknek állítá; sőt a Lille környékén lévő még kisebb birtokoknak valamennyi más francia sőt angol földbirtok fölött is elsőbbséget tulajdoníta. Az érvek közül, melyeken nézete alapúl, legnathatósabb az időnyereség, mely a birtokosra az által háromol, hogy tanyája földjei közepett lévén, az ide-oda menetelre hasztalanul nem pazarol munkát és erőt; továbbá a munkások s igák folytonos foglalkozása, a termékek különfélesége s a rendszeres elosztás, mely nem teszi szükségessé, hogy a birtokos időnként oly pótló munkásokhoz forduljon, mint a napszámosok, kiket a nagyobb gazdák nem nélkülözhetnek, s kiket gyakran igen drága bér mellett kell alkalmazniok.

Ímezek az egyik és másik párt által nézeteik mellett fölhozott okok, melyek mindegyike bizonyos adag igazságon alapúl: mert nincs mezei gazdaság, melynek egyúttal előnyei is, hátrányai is ne volnának; de ez előnyöknek s hátrányoknak mi már az igaz mértékök?

Ez a nyereség vagy tiszta haszon magas voltában keresendő, vagyis azon értékben, mely a nyers termelésre fordított költségen felül megmaradt többletben képviseltetik. Ennek magaságában keresi *Passy* a különféle gazdasági rendszer részletes

termő-képességét. Szigorú s a mennyire lehet megközelítő számvetés után azt találta, hogy a leghaladottabb művelésű nagy birtok 419 litre gabna értékének megfelelő tiszta hasznot ad hectare-onként, a középszerű, hasonlóképp jelesen művelt birtok 405-öt, a kis birtok 489-et; vagyis számra fejtve s a gabona hectolitresjét 20 frankba számítva, a nagy birtok ad 83 frankot, a középszerű 81-et, a kis birtok 97-et; a miből következik, hogy míg a nagy és középszerű birtok középszámú tiszta jövedelme közt alig van különbség, a kis birtok tiszta haszna jóval fölülmúlja amazokét.¹⁾

Más szintén különös eredményt közöl ez író, mely egyúttal feleletül szolgál a kis birtokosok ellen gyakran emelt vádra, hogy nem bírván elegendő számmal barmot tartani, a szükséges trágyát sem képesek kiállítani: mi által földjeik romlanak s igen sovány aratásokat nyújtanak, ez által pedig nem képesek a reá fordított fáradságot s munkát megtéríteni.

Kétséggkívül — felel erre *Passy* — Anglia az, mely hasonló területen legtöbb hasznos állatot tenyészt: csak Hollandiának, Dánországnak és Lombardiának egy része versenyezhet vele e tekintetben. De csak a terület kérdése-e ez, az éghajlat,

¹⁾ Mit értsünk kis, nagy és középszerű birtok alatt, holdszám szerint meghatározni igen nehéz, de lehet legalább oly ismertető jeleket közölni, melyek után a birtokok osztályozása lehetséges. Legegyszerűbb nálunk a törvényesen fenálló legkisebb birtokot egységnek venni s kis birtoknak elkeresztelni. Ilyen a volt jobbágytelek (*sessio*) negyedrésze; nyolczadrészre is osztották ugyan de ily részletek nagyobbára a zsellér földek közé számítottak, oly kicsinyek lévén, hogy rendes vetésforgást többé nem engednek s többnyire kapásnövények alá fordítatnak; honi viszonyainkhoz képest a fél, sőt talán az egész telkes gazdákat is kisebb birtokosoknak nevezzük, legalább oly helyeken hol a tagosítást még keresztül nem vitték. A hol ez megtörtént a felosztott legelő tekintélyesen növelte az egyes birtokrészleteket s ott már az egész, másfél vagy két telekből alakult birtokrész bátran a középszerű birtok közé sorozható. Még jogosabban tartozik e közé oly birtokrészlet, mely akár tulajdonosa, akár haszonbérő által műveltetve csupán gondviselésével, igazgatásával eléggé foglalkoztat egy embert; — míg az e határon túl nálunk mérhetlen arányban létező birtok, mely a tulajdonos mellé gazdatisztet is kíván, vagy rendszeresen gazdatisztek által kezeltetik méltán a nagy birtokok sorába lép s még nagyobb kiterjedésben uradalomnak neveztetik.

a helybeli viszonyok nem működnek-e közre szintúgy ez eredmény előállítására? Ez, nézete szerint még nincs bebizonyítva.

Bármit is mondjanak, való csak az, hogy mindenütt a hol nagy és kis birtokok ugyanazon tájon találkoznak, ez utóbbi az, mely habár juhot elég számmal nem tenyész, mégis trágya előállítására a legtöbb állatot tartja.

Ime egy példa Belgium viszonyaiból:

Ahol ez országban a legkisebb gazdaságok léteznek, Antwerpen és keleti Flandria tartományaiban 100 hectare mévelt területre esik 74 szarvasmarha és 14 birka. A két tartományban, hol a nagyobb birtokok túlsúlylyal vannak középszámban 30 marhát s 45 birkát számítanak száz hectarera. Számítsunk most — mint ott szokásos is — tíz birkát egy szarvasmarhára, s az előbbieken 76 trágyáló állatot találunk, az utóbbiakon 35-nél is kevesebbet ugyanegy területen, mi elég kiáltó különbség. Figyelemre méltó ezenkívül, hogy Belgium azon részében, hol a birtok nagyon is fel van aprózva, az állatok száma alig csekélyebb mint Angliában. Becsülve itt csak a művelés alatti területet, azt találjuk, hogy 100 hectare-ra 65 szarvasmarha esik és 260 juh, vagy egy számra visszavéve, 91 darab állat, azaz csak 15-el több mint előbb találtunk. De itt még figyelemre méltó, hogy Belgiumban istállózás mellett majd semmi sem vész el a trágyából s minden a földekre fordítatik, míg Angliában a tágas legelő-rendszer mellett tekintélyes mennyisége megy veszendőbe, mit szintén haszonra lehetett volna fordítani.

Bármit álljon is a dolog, annyi bizonyos, hogy sem a nagy, sem a kis, sem a középszerű birtok nem követhet magának kizáró elsőbbséget; legjobb ha mindegyikből elég találkozik valamely országban, hol azután a vállalkozó mező-gazda dolga, hogy a körülmények szerint intézze választását. Fontos csak az, hogy tapasztalata s nézetei jó választáshoz segítsék, mire nagy haszonnal lesz reá nézve, ha oda iparkodik, hogy elméjéből üzzön ki minden előítéletet, melyet a birtok ez vagy amaz rendszere ellen táplált.

A mező-gazdaságra alkalmazható egyesület szelleme (*Rossi* által melegen ajánlva) még mind hiányzik s a nép erkölcsi és értelmi állapotában nem igen talál támaszra. A társulatokról megjegyzettek után világos, hogy itt az egyesületek csak oly alakjára

ról lehet szó, mely a magán-tulajdont ki nem zárja. A jogosabban de könnyebben elérhető végezel csak az volna: letüntetni némi akadályokat, melyek a kis birtok hasznát sokszor nagyon csökkentik. Bizonyosan bele fog egyezni mindenki, hogy a kis birtokokak álljanak össze valami költséges gép, vagy föld-javítási eszköz megvételére és közös használatára. A Jura-hegyi sajtkészítők társulatai ilyenműek. Mindegyik hozza a tejet a sajt közös készítéséhez s aránylag osztozik az eladáskor kapott árban. Különben ez egyesületeket nagyobb gépekre vagy eszközökre nézve tökéletesen pótolja az, újabb időben alföldünkön divatba jött azon eljárás, hogy a nagyobb birtokokak gépeiket, leginkább a költséges cséplő-gépeket termékben fizetendő bérért (részért) a kisebb birtokokosoknál s haszonbérelőknél dolgoztatják, sőt egyes vállalkozók is akadtak, kik csekély földdel bírván, gépek jövedelmével pótolják a csekély aratást.

Egyik ellenzéke e különben könnyen kivihető dolognak, a parasztok társiatlansága, a routine szellemének hiánya. Ideje, hogy a gyakorlati oktatás s érdeköket velök megértető népnevelés e hiányokat mielőbb pótolja. Leghathatósbb segédeszközt nyújthatnak erre is a gazdasági és hasonló egyesületek, miknek alakulását törvénynek és hatóságnak egyiránt elő kell segítenie és egyengetnie az útát, legyőznie az akadályokat, melyekkel a folyók szabályozására, vagy más üdvös czélok elérésére már is alakult, ilyféle társulatoknak még folyvást küzdeni kell.

II. A mezőgazdaság különféle rendszerei.

Háromféle ily rendszer van, melyek mindegyikének gyakran nagyon is eltérő bírálói, hol megtámadói, hol védői vannak. Az első rendszerben a birtokos maga műveli földjeit, s hol azok terjedelmesebbek gazdatiszt segedelmével, vagy épen csak gazdatisztek által gyakorolja az igazgatást s fölvygázatot; mely esetben a munkát évre szerződött fizetett munkások, sürgős munkaidőben napszámosok vagy részért dolgozók végezik. A második rendszer abban áll, hogy a birtokos nem értvén a gazdaságot, vagy nem akarván vele foglalkozni, közvetítőre szorul, ki a földeket vagy maga műveli, vagy művelteti s a birtokosnak bizonyos előre meghatározott árt (haszonbért) fizet. A harmadik, csak

helylyel helylyel szokásos rendszer az, hol a birtokos, földművelővel egyesülvén s földjeit ez utóbbi által műveltetvén, a természetményekben osztozik, mit felébe-adásnak szoktak nevezni.

Az első rendszernek, t. i. a birtokos által kezelt gazdaságnak sok a bajnoka. A legtöbb érv, melyet a kis birtok mellett fölhozánk, itt is alkalmazható, mert a kis birtokos mintegy kényszerítve van, hogy telkét maga munkálja. E művelés érdemét kevés szóban lehet összefoglalni: a föld-javítás t. i. leginkább a tulajdonosnak van érdekében, ki egyedül élvezi az ebből eredő nagyobb jövedelmet. Úgy látszik, minél közelebb van a tulajdonos földjéhez, annál termékenyebb lesz ez; minél inkább távozik tőle, azaz minél többet bíz idegen kezekre annál kevesebb gond fordítatik reá s annál terméketlenebb lesz. Az anyagi s erkölcsi kár, mit a birtokos távolléte okoz, elég gyakran volt föl említve s Irhon erre szomorú példa.

Vannak természetési nemek, melyek okvetlenül kívánják a gazda szemét és kezét. Ilyenek a szőlő-, olaj és szederfa- (selyem-) tenyésztés. Ezen s más hasonló művelési ágban nagyon lehet félni, hogy gondtalan vagy rosz hajlamú haszonbérelő rövid idő alatt csökkenteni az álló tőkét, s hogy a legszorgosabb haszonbérelő is az alaptőke rovására kívánja emelni évi jövedelmét.

Ebből még nem következik, hogy az öngazdálkodás rendszere vég nélkül s általánosan mindenütt be lenne hozandó. Még magánál a kis birtoknál is, kevésbé fölvilágosodott gazdánál nincs az minden helytelenségek nélkül. Még kevésbé gyakorolható az általánosan a közészerű s főleg a nagy birtoknál, de itt kevesebb és csekélyebb is általános haszna.

Nincs meg minden birtokosban a szükséges természetes képesség az elkerülhetlen részletes ismeret és oktatás, mikkel a jó gazdának bírni kell. A munka-felosztás nagy elve, melylyel mindenütt találkozunk, azt kívánja, hogy a földművelés művéség legyen, hogy az emberek egy része kizárólag mező-gazdaságra adja magát s ennek szentelje életét, mindazon kockázatásával a nyereséynek s veszteségnek, mik más vállalkozók serkentői. Azt kívánni, hogy csupán a birtokosok képezzék ez osztályt — nevetséges.

A *haszonbér-rendszer* előnyei s hasznai világosak s nem könnyen mellőzhetők. A bérlőt érdekli legjobban az általa mun-

kált föld termékenysége, mert ha az működése folytán többet terem, ő azért nem köteles több haszonbért fizetni; nem hiányzik tehát nála az oly szükséges serkentő, melyet már másutt is említünk, t. i. a kilátás, szorgalom s iparkodás által vagyonoságra juthatni — de azért kell, hogy hosszabb időre köttessék a haszonbéri szerződés; mert rövid, egy, két vagy három évre szóló haszonbér mellett, hol nagyobb földjavítások kivihetetlenek, legalább meg nem hozzák ily rövid idő alatt a remélt gyümölcsöt, kikerülhetlen, hogy a haszonbérlő csupán saját hasznát tartva szeme előtt, oly gazdasági kezelésre ne vetemedjék, mely a jelenre ígér legtöbb hasznot, ha mellette mindjárt ki is szivódnék a föld termő ereje s hosszú időre elgyengítettnek. Csupán a hosszabb időre szerződött haszonbérlet bátorítja a bérlőt oly javítások eszközzésére, melyek csak húzamosb gazdálkodás mellett hoznak hasznot, de akkor búsásan fizetik meg a földbe helyezett előleget, a hosszabban nélkülözött tőkét; mert ily alapos javítások nemhogy kiszívják a földet, sőt inkább hosszú időre gyarapítják termelő erejét. Ugyanez okoknál fogva neveli a rövid időre kötött haszonbérlet a bérlő gondatlanságát s kiméletlenségét. Jövő nélkül, azaz biztos kilátás nélkül a jövőbe nincs termékenyítő munka. A jövő serkentője a jelennek. Ez előadottak világosak s mindamelllett nem birták még legyőzni a tulajdonosok ellenszenvét hosszabb haszonbérlet ellen. Attól félnek, hogy a művelés által gyarapított terméknek nem kapják ki egész részét; félnek főképp attól, hogy a hosszabb évsoron át tetemesen változható külviszonyok emelvén a mezei termék s a föld árát, oly nyeresémet juttatnak a haszonbérlőnek, melynek ők — az évi jövedelem nagysága meglévén határozva — hasznát nem veszik. Pedig ez akadály nem volna legyőzhetlen. A különféle mód közül, melyek elhárításukra indítványoztattak íme egy, mely legjobban látszik egyesíteni a kívánt eredmény minden föltételét. E szerint az eredeti szerződésben is kiköttenék a haszonbérlő azon joga, hogy valahányszor bérlete lefoly, őt illesse az elsőség a szerződés újra megkötésére, fizetvén mellette bizonyos meghatározott reaadást az eredeti bérlőhöz, míg a bérbeadónak joga volna ugyan birtokának visszavételére, de ő is tartoznék fizetni a kárpótlásnak bizonyos nemét, mely összeg nagysága szintén előre lehetne kikötve.

A *felébe-adás* rendszere abban áll, hogy a munkás vagy paraszt szerződését egyenesen a földbirtokossal kötve, nem fizet pénzbeli bért, hanem a termésnek egy részét, többnyire felét szolgáltatja át a föld tulajdonosának, némely helyeken pedig, mint például Olaszország néhány tartományában, kétharmadát is fizeti. A beruházás föltételei változók. Helylyel helylyel a földbirtokos felét fizeti, helylyel helylyel az egészet, míg másutt csak kis részét, például a barmokat s a magot, a többit pedig mind a munkás állítja ki. Franciaország némely tájain a földbirtokos az adónak is csak felét fizeti, másutt elvállalja ugyan e terhet, de kárpótolja magát más megtakarítás által. A főteher mindenütt a feles munkásra súlyosodik. Lucca- s Toscanában, valamint Nápoly némely részein e rendszer leginkább virágzik és e tartományokban — mond *Sismond*i — a művelés remek, de a nép maga sajnálandó szegénységben teng.

A felébe-adásnak *Smith* által régen megjelölt egyik gyökeres hibája azon mód, mely szerint a telek-jövedelem elosztatik. A birtokosnak, haszonbér nevezete alatt engedvén a nyert termelés bizonyos részét, kizárja, vagy legalább kelleténél csekélyebb térre szorítja azon növényeket, melyek legtöbb termelési költséget igényelnek. *Passy* erőteljes, világos, majdnem kézzelfogható magyarázatát adja e *Smith*-féle állításnak, mondván: „A feles természetben fizet: tartozik pedig a nyers termésnek bizonyos részével, minélfogva állandó érdekében van, hogy a remélt aratásnál ne azt számítsa, mi holdankint a művelési költség megtérítése után fenmarad, hanem a művelési költségek magassága s az egész aratás közti viszonyt. Számára az a legjobb művelési ág, mely legkevesebb előleget kíván, legroszabb az, mely legtöbb költséggel jár, bármilyen legyen a nyerendő többlet összege. Tegyük föl például: a rozsszal bevetett hectare kíván 45 frank művelési költséget, hogy 125 frankot adjon, míg ugyanazon hectare búzával bevetve 120 frankot igényel, hogy 250 frankot jövedelmezzen; rendes haszonbérelő, ki pénzben fizeti haszonbérét, egy perczig sem késnék, hogy búzát termeljen, mert oly termék, mely 130 frank tiszta jövedelmet ad neki, mindenesetre sokkal többet ér olyannál, mely hasonló területen csak 80 frankot hoz. Feles munkás egészen másképp kénytelen számolni. Egy rozsszal bevetett s 45 frankba kerülő hectare ad 125 frankot s

levonva a művelési költséget a gazdának $62\frac{1}{2}$ frankkal adandó fele rész után, lesz tiszta jövedelme $17\frac{1}{2}$ frank; a búzával bevett 250 frankot hozó hectare, melynek öt csak fele illeti 125 frankkal, a költség levonása után, mely itt 120 frankra rúg, csupán 5 frankot jövedelmez neki. Ily okokból tartózkodni fog a feles oly növények termesztésétől, melyeknek mint a len, kender s más egyébnek művelési költsége a reá esendő fele jövedelmet meghaladja. Mert daczára annak, hogy ily növények művelése szépen eredményez, neki, ki urával feles, semmit sem jövedelmeznenék; s ha mégis megkísértené művelésüket, helyrehozhatlan kár érné könnyelműségét. Igy súlyosodnak a felébe-adás rendszerre oly körülmények, melyek eltiltják azon termékek művelésétől, mik más viszonyok közt a legszebb s legtöbb tiszta hasznot szolgáltatnak. Ez komoly akadálya a mező gazdasági haladásnak, egy szersmind oly akadály, melyet semmiféle összevetés sem képes végkép eltüntetni.“

Helyén van itt különben megjegyeznünk, hogy a felébe-adás, a hol divatozik, a népek nem épen tökéletesen szabad választásától függ, de nem is kárhoztatható minden tekintetben. A hol az leginkább el van terjedve, például közép Olasz- és déli Franciaországban, ott ritkák a tökékek s az egyesület ezen neme nélkül a munkás-művelő, ha személyesen nincs érdekelve a föld termelésében nagyon alárendelt helyzetbe jutna úgy az emberi méltóság mint a jólét-szempontjából. Ezen vidékeken sok körülmény nélkülözhetlenné teszi a földbirtokos tevékeny közbenjárását. Egy az, hogy az aratás nagy része olajból, bor- vagy gyümölcsből, sőt selyemgubóból is áll, a művelők, természetesen inkább a jelennel foglalkozva mint a jövővel, mindinkább fölszabadítanák magukat a szőlővesszők s fák ültetése alól, mert ezek termékeire hosszú ideig kell várakozniok. Más az, hogy e területek nagy része nem terem csak öntözés folytán, mely oly költséges fölszerelést kíván, mire egyedül a földbirtokos képes. Maga a víz és vezetése, mi nélkül a föld ott vajmi keveset teremne, vezetőket, víztartókat, gépeket, csatornákat kíván, melyek mind oly romlandó dolgok, hogy a birtokos nem igen bizhatja haszonbérliőre, ki fentartásukkal keveset gondolva, könnyen kárba engedné veszni.

De még más körülmények közt is van e rendszernek haszna,

legalább a jelenben és főleg Magyarországon. A dohánytermesztés legalább a Tiszamenti nagyobb földbirtokosok által nagyobb-részt így üzetik. A dohány oly növény, mely sok munkáskezet kíván, de kis területen is nagy jövedelmet képes adni. Az alföldön tehát, hol a lakott helységek mértföldnyire fekszenek egymástól, a pusztá birtokosa nem képes maga körül elég munkást gyűjteni, hogy a dohánytermesztést haszonnal üzhesse. Legalább nem képes az ehez szükséges munkásokat egész éven át haszonnal foglalkoztatni. De ha bírna is elegendő munkással, ha ezek a tenyésztésben maguk nincsenek érdekelve, soha elég gondot nem fordítanak e művelési ágra s a nyert termék soha sem fizethetné ki az elég költséges beruházást. Így tehát bizonyos területre munkás családot fogad, birtokára telepíti a munka ideje alatt s azon kívül hogy a dohánynyal beültetendő földet megszántja s ha nem gyeptörés, melyben a legszebb dohányok teremnek, meg is trágyázza, téhtartást is enged a kertészeknek, előlegez neki élelmiszereket s míg ez a plántákat ülteti, kapálja, öntözi, a leveleket törí, zsinórra fűzi, simítja, osztályozza s bálozza, szóval eladási állapotba helyezi, a nyerendő árban felesen osztoznak.

És az eljárás ily módja nehezen gáncsolható, mert a mellett, hogy a maga részéről érdekelt munkás úgy dolgozik, mintha saját földjén termesztene, a mennyiben minél több s minél jobb minőségű terméket képes kiállítani, annál nagyobb saját haszna is — a birtokosnak azon előny is jut, hogy sürgős munka idején, az épen a dohánytermesztés körül nem szükséges s az alföldön elég gyér munkás kezeket más művelési ágban is használhatja; de a munka-felosztás nagy elvével is összhangzatban van ez eljárás, mert az egész életén át az elég bonyolódott dohánytermesztéssel foglalkozó munkás oly ügyességet s képességet szerez magának, hogy — mint például a Tisza-roffi dohány-kertészeknek — országos híre lesz s a legkecsgetőbb föltételek alatt messze földre elhívják, mi mellett az illetőknek épen nincs ros dolguk, és az e gazdasági ággal foglalkozók, legalább az egyedáruság behozatala előtt, midőn a dohánytermesztés hazánkban széltiben virágzott, bizonyára nem tartoztak köznépünk legszegényebbjei közé.

A felébe-adás más módon is divatozik hazánkban s ha nem

is mint Olaszországban egész birtokok adatnak felébe-mívelés alá, előfordul gyakran úgy nagyobb uradalmakban, mint kisebb birtokosoknál, hogy oly földeket, melyeket kapás-növények alá, munka-kéz hiányában nem használhatnak, tengeri vagy burgonya alá adják ki szegényebb családoknak; s itt sem kárhoztatható ez eljárás, mert valamint a földbirtokos földjét porhanyítva, jó s tiszta állapotban nyeri vissza, mit csekély erejével maga végrehajtani nem tudott, vagydrága napszám miatt jutányosan tennie nem lehetett, úgy a szegény család (többnyire föld nélküli zsellérek) majdnem évi eleségét nyeri meg ez úton, minden más költség nélkül csupán kézi munkája után. Szintez áll kisebb kaszállókra, gyümölcsfák alatti füre, kis erdei rétekre s egyéb ily területekre nézve, melyek inkább a szorgalmatos munka, gyűjtés s rakodás által hajtanak hasznót s a felében dolgozó parasztnak lovát, tehenét télen át eltartva képessé teszik élelmét fuvarozási napszám által könnyebben fentartani.

E szükség, mely a felébe-adást sok helyen kikerülhetlenné teszi, bizonyosan eltűnnék, ha a tőke bőségesebben kínálkoznék a termelésnél. Különbén tény, hogy e tökéletlen mívelési mód, bárhol forduljon is elő, mind szűkebb határookra szorul, és világos, hogy, noha a helybeli szükségesség s a népesség állapota néhol még igazolja, egyelőre ugyan még meg nem határozható időben nagy részt legalább tért fog engedni vagy a tulajdonos általi mívelésnek, vagy a haszonbérenek. Ez irányban tett mindenik lépés bizonyítéka lesz az egyéni érdek jobb kielégítésének s a közvagyonosság gyarapodásának.

HETEDIK FEJEZET.

A kézműipar.

Szoros értelemben a kézműipar valamennyi ipar közt legrégibb, mert néhány gyártott eszköz nélkül bármi más ipart üzni lehetetlen vala. De azon roppant fejlődést, azon óriás fontosságot, melylyel ma bír, csak igen lassan és későn érte el, mert inkább mint akármely más iparág, ez tételez fel számos népeséget, sokszerű szükségleteket, haladott művelődést. Patriarchalis állapotban aligha fölé emelkedett a földművelésnek, s néhány durva öltönydarab, egypár nélkülözhetlen eszköz készítésénél aligha többel foglalkozott a család a mezei munkák engedte szünidőben.

Csak miután a föld okszerűbb művelés folytán oly többletet nyújtott, mely számos más lakónak is elegendő tápszert szolgáltatott, csak ekkor látjuk a kézműipart a földműveléstől külön válni. E haladás oly tény által nyilatkozott, mely a civilizáció fejlődésében nagyszerű szerepet játszott s ez a városok alapítása. És csakugyan, valamint a földművelő ipar legbensőbb jelleme, hogy tényezőit a földszínen elszórja, mind több meg több tért foglalva s mivelve, ép úgy a műiparnak is legbensőbb természetében rejlő törekvése, mert szükséglete, hogy egyes helyeken összpontosulva városokat alapítson, melyekben a fölvilágosodás terjed, az értelmiség fejlődik s az egyesek fáradaimai kölcsönösen termékenyednek, mert helyesen összevetvék.

De a földművelés és kézműipar elkülönzése még koránsem bevégezt tény, mi által újra bebizonyul, hogy a műveltség nem haladt még annyira, mint közönségesen hiszik. Számatalan tartomány van még a legtöbb országban, hol a gyapjú, len és kenderfonás és szövés mellék iparága a földművelő osztálynak. Számatalan a terület, melyen (mint hazánkban országszerte) a len és

kenderáztatás és törés még mind a mezei munkákhoz számíttatik. S ha ez a mezőgazdaság és műiparra nézve egészben is áll, mennyivel inkább áll az egyes iparágakra nézve, melyek még korán sincsenek annyira felosztva s elkülönítve, mint természetök kívánná s legbővebb jövedelmezésüket célzó haladásuk ohajtandóvá teszi; ez csak lassan történik, de hogy lehetséges a idővel be is fog következni, arról meggyőződhetünk egy pillantás által, melyet a műipar központjaira a világ nagyobb kereskedelmi városaira vetünk. Példa erre a párisi kereskedelmi kamra kimutatása, mely csak a francia fővárosban 335 külön iparágat jelölt ki, mely számot némely vegyes iparág osztályozása által bátran 345-re is tehetünk.

Vizsgálva a műipar tárgyait, melyek mintegy önkényt osztályozásra ajánlkoznak s elég könnyen kezelhetők, elválaszthatók, elhelyezhetők s elkülöníthetők vagy összevonhatók, hozzávetve a gépek segedelmét, mely semmi más iparágnál oly mérvben s oly hathatósággal nem alkalmazható mint a műiparnál, megfontolva a nagyszerű segédeszközöket, miket a termékek könnyített forgalmában, a hitel mind szélesebb használhatóságában nyer, elismerve végre, hogy a természet- és vegytan újabb találmányai mily tág tért nyitnak a műipari haladásnak, — szemügyre véve mindezt: nem fogunk többé csodálkozni, hogy a műipar oly óriási léptekben fejlődik s annyival túlszárnyalta a földművelést, melynek főeszköze a föld, önmagában is egyenlőtlen, mennyiségében is korlátolt eszköz.

A számos népesség, mint már említök is, egyik főfeltétele az ipar haladásának; szabatosan szólva, inkább sűrűsége fontos, mint száma. Van például az egyesült államokban elég nagy számú népesség, de elegendő sűrűség hiányából, mely közelebb hozná s versenyzésre bírná az elemeket, a műipar még nem érte el azon fokot, melyen a mező-gazdaság vagy kereskedelem állanak. De el ne felejtjük mondani, hogy a számos népesség többnyire legsűrűbb is. Meg van alapítva, hogy a műiparra nézve ép azon sorban következnek az egyes országok, melyet népük sűrűsége szerint foglalnak el. Anglia után például jön Franciaország s Belgium; azután néhány német állam és Svajcznak egyes részei, végre mind lefelé haladva Oroszország lakatlanabb részei, míg az utolsó helyet Közép-Amerika foglalja el. Sőt ugyan-

egy országban is nagy különbség vehető észre, a mint t. i. ott is a népesség sűrűsége különböző. Így Angliában a gazdag és népes Lancashire müiparra nézve is legelső. Franciaországban az éjszaki, alsó-szajnai és felső-rajnai tartományok úgy a legnépesebbek mint müiparban is leghaladottabbak. Az amerikai egyesült államokban a keleti tartományok legnépesebbek, mert legrégebben vannak elfoglalva, de egyedüliek is, hol a müipar bizonyos tekintélyre vergődött. Így Magyarországon is az éjszaki, sűrűbb népességű megyék azok, melyekben a legtöbb iparág virágzik, míg az alföldi rónaságokat kizárólag földmivelők lakják.

De, a mint a népesség sűrűsége befoly a müipar fejlődésére, úgy viszont ennek gyarapodása is, némi helybeli befolyások által támogatva, befoly a népesség szaporodására s pedig elég érezhetően, sőt sokszor nagyobb mértékben, mint az okosság tanácsolná.

Több nemzetgazda tevé azon észrevételt, hogy a müipar nagyobb hasznot hajt, ha nagyobb mértékben üzik. E nagybankezelés tetemes megtakarítást enged az általános költségekben, mind személyekben, mind anyagokban. *Babbage* nagy gondal deríté ki e rendszer előnyeit leginkább mi a fölvyázatot, segéddek s számvevők, valamint munkások számát, a világítást, fűtést s több effélét illeti. Ugyane tárgyról okoskodik *J. St. Mill*, például vévén fel a postát, mely, ha öszpontosítása helyett öt vagy hat versenyző társulatra bizatnék, mindegyiknek majd annyi költséget okozna, mint mennyibe most az egész kerül. Minde társulat, hogy az érkező leveleket a város minden részébe szállíthassa, majdnem minden utczába kénytelenítettnek küldeni levélhordóit, s annyiszor napjában mint eddig történt, ha a közönség igényeinek meg akarna felelni. Szintúgy kellene minden egyes ily vállalatnak külön helyiséggel bírnia, hogy az ország minden részéből érkező leveleket átvehesse, bírnia kellene mindazon másodrendü intézményekkel, hogy gyűjtésük után újra cím szerint kézhez kerüljenek. Hát még a sok felsőbb rangu hivatalnok és ügynök, kik szükségesek lennének, hogy az annyira megszaporodott alsóbb hivatalnokok teendőit igazgassák s ellenőrizzék!

Még más okok is szólanak a nagy müiparvállalatok mellett, föltéve hogy ezek föl nem cseréltetnek az egyedárúsággal,

vagy ahhoz nem közelítenek, mi által a közönség megfoszthatnák a verseny jótéteményeitől. Itt első helyen állanak azon iparvállalatok, melyek gépek alkalmazása, természetségi költségekben takarítás által csekélyebb áron adhatják termékeiket, mi által oly meggazdálkodást eredményeznek, melynek, mint feljebb kimutattuk, mindenki hasznát veszi. Van ellenben elég eset, hol a középszerű és kis ipar jobban találja helyét, de hol az, mint például művészi tárgyakkal nagyobb vállalatok által a versenytérről le sem szoríthatatik, mint azt valamennyi oly iparnál látjuk, mely több egyéni képzettséget, több munkát, mint tőkét kíván.

Itt talán helyén volna megvitatni azon kérdést, vajjon a műipar nevelte-e valóban a szegénységet, a mivel gyakran vádolják. Kétségkívül van valami állhatatlan, ingatag a műipar-szabta munkabérben; de a földmivelés, mely igaz, kevésbbé függ ízlésünktől s szeszélyeinktől, nem függ-e az viszont még szeszélyesebb, még kevésbbé korlátolható viszonyoktól s körülményektől, nem függ-e az időjárástól? Vagy az időjárás, a természeti elemek okozta óriási károk kevésbbé veszélyesek egész osztályokra nézve, mint a bérfizetés ingadozása? A rosz termés, a jégverés, a tűz, a vízáradás nem-e mind oly veszélyek, melyek súlyosabban sújtják a földmivelőt, mint a bércsökkenés bármikor is a kézi munkást? Igaz, ez elősorolt károk ellen lettek némi óv- vagy gyógyszer a biztosításokban, de ezek létezése is nem-e a műiparnak köszönhető inkább, mely egyedül képes oly tőkék előállítására, miket az említettük intézetek igényelnek. És legyünk őszinték, a munkás-osztályokat sújtó károk és veszélyek sokban nagyobbíthatnak, sokban túloztatnak, mert nagy városban, öszpontosítva, tömegesen mutatva fel valami iparválság áldozatait meghatóbban érintik az emberi érzést, mint a vidéken elszórt számtalan, sokszor meg sem tudott, de azért nem kevésbbé sújtó szerencsétlenség, a szegény pár lakában uralkodó nyomor.

Tettleg a tisztán földmivelő, minden ipart nélkülöző államok — ha ilyenek csakugyan léteznek — legnyomorultabbak. Minél több valamely országban a műipar, annál gazdagabb a népe is, annál több tőke terem, annál több fordul a munkás osztályra, annál inkább emelkedik a mezőgazdaság s annál inkább

közelítették meg az öszhang, mely minél tökéletesebb, annál magasabb fokú az általános jólét is.

Angliában, a szegénytaksa segedelmével az összehasonlítás legkönnyebb, s ott épen az iparos kerületek azok, melyekben legkevesebb a szegény, pedig igen észrevehető arányban. Nem találni többé Franciaországban sem egész csapatosan a kéregetőket, a vidéken tanyázó rablókat s fosztogatókat, és a városok nyomora is elveszté legborzasztóbb alakját. Általánosan szólva, képtelenség azt mondani, hogy a műipar, melynek célja az élet hasznos dolgait szaporítani s mely ebbeli rendeltetésének inkább felel meg s célját inkább éri el, mint sok más iparág, hogy épen ez okozza szükségkép szegénységet. A kik ezt annyi indulattal s vaksággal állítják, nem voltak tekintettel arra, hogy e tények tisztán járulékosak, nem tekintették, hogy a nyomor nem szükségkép következménye, csak oly elkerülhetlen kísérője a műiparnak, mint valamennyi más emberi foglalatosságnak, mely itt csak azért tűnik ki inkább, mert mint említők, tömegesen ötlük a figyelmező megilletődött szemébe. Nincs-e más tényben — mit szintén sajnálattal szemlélnek, noha erre épen nincsenek, mert nem túlingerlés szülte — nincs-e a falusi munkások városba költözésében világos czáfolat azon ingó alapon nyugvó bírálgatások ellenében, melylyel a műiparra törnek? Külön, az iparágak kölcsönösségéről szóló fejezetben meg fogjuk látni, hogy tisztán földművelő népet bármi csekély határon is gondolni lehetetlenség, s hogy valóban fejlődött földművelés műipar nélkül nem létezhetik. ¹⁾

¹⁾ Lásd *Liszt*: Das nationale System der pol. Oekonomie.

NYOLCZADIK FEJEZET.

Foglaló ipar (nyers beszerzés).

A foglaló ipar, melyet gyakran összetévesztnek a földműveléssel, nemcsak ettől, de minden egyéb ipartól is merőben különbözik. A vadász, halász, bányász se nem földművelő, se nem kézműves, de szállító sem, s ha üz is kereskedést, csak úgy teszi, mint az imént elősorolt iparosok, nem külön szentelve magát e foglalkozásnak, nem tekintve ezt az ipar külön fájának.

A mint tehát a foglaló ipar eléggé kiválik a többi ipar-
mekből, hogy külön osztályba sorozhatjuk, úgy másrészt elég fontos szerepet is játszik a társadalmi gazdaságban, mely a mint külön osztályzását jogosultnak mutatja, ép úgy szükségessé teszi, hogy egyes nemeit, bár korlátolt munkakörben forognak, külön tárgyaljuk.

A foglaló-ipar egyik főtárgya a vadászat, mely nagy értékű termékeket nyújt úgy a tápszerekre, főleg a hús fogyasztására mint a még fontosabb bőrkereskedésre nézve. Fontos e kereseti ág továbbá azért is, mert a vadászat már megoldja egy-némelyikét azon kérdéseknek, melyek a kormány közbenjárása vagy a határtalan szabadság ellen és mellett fölhozattak s mely-lyel az iparágak gyakorlatában többiben találkozunk.

A vadászat, tekintessék bár iparnak, tekintessék mulat-
tató foglalkozásnak vagy élvezetes mulatságnak, ugyanazon vál-
tozásokon ment keresztül, mint a többi munka-nem.

Kezdetleges állapotában, mint egyes nemzetek főfoglala-
tosságá tág, lakatlan területeket tételez föl, főkép erdős vidéke-
ket, melyekben a vadak bőven tenyésznek. S mert bizonyos meghatározott területen csak csekély számú vadász talál elegendő étel-
met, a vadászuépek is, hacsak tetszésük szerinti tért el nem

foglalhatnak, kell hogy kis számban maradjanak, mert korlátlan megszorodásuk vagy az éhenhalás veszélyeinek teszi ki őket, vagy más biztosabb ételmet nyújtó iparágak üzésére kényszeríti. Hogy ez a világ természetes rendje, a történelem is bizonyítja, a haladás törvénye is igazolja. Mert oly életmód, mely tőkék gyűjtését lehetetlenné tesz, munka-felosztást, közlekedést, mivélődést nem enged, hosszabb időre tarthatatlan s kell, hogy tért engedjen szelídebb, békésebb munkának, kell, hogy földműveléshez, kézműiparhoz, általuk pedig rendes államszerkezethez vezessen, melylyel minden nemzetnél találkozunk, ha kezdetleges barbár állapotából kilépett.

Ha e rendezettebb nemzet-élet beáll, a vadászat elveszti korábbi fontosságát s ha most is külön iparágnak tekintetik, nem főfoglalatossága többé egész népeknek, sőt az egyesek által is inkább férfias, test-edző, mulattató foglalkozás gyanánt üzetik semmint merő kenyérkeresetképen.

Hajdan kizáró joga a nemességnek, s oka számtalan nyomasztó tehernek a szegény földnépre nézve, jelenleg e kiváltságos jellemét elveszté ugyan, de vajjon azért semmiféle szabályozásnak ne legyen-e alávetve? Szabad legyen-e azért az első jött — mentnek puskával fegyverkezve, üzni a vadakat minden határon át, akár be legyen kerítve akár nem, akár lábon álljon termése akár le legyen takarítva, szabadon üzhesse multságát mindenkor és minden időben? E kérdésekre nemmel kell felelünk. A vadászat mindenesetre értékes táplálkozási forrás, melynek ki nem apadását jó lesz biztosítani; a miért is helyesen cselekszi a legtöbb törvényhozás, hogy gondot fordít ez iparágnak mind tárgyára, mind gyakorlatára. Törvény által határoz meg bizonyos vadászati időszakot, mely ezt az év nagy részén betiltva, megóvja a vadat végképeni kipusztításától, főkép párzás idején. Gondot fordít arra, hogy fegyverrel üzetvén, mi sok bajnak, de vétkes eljárásnak is lehet okozója, megvonja a jogot nagyon is fiatal és olyan egyénektől, kiknek erkölcsösségéről s józanságáról előbbi életök elegendő biztosítékot nem nyújt. Helyesen cselekszi végre, ha a tulajdon-jog tisztelése s a földművelők érdeke szempontjából a vadászat gyakorlatát némiképp a tulajdonos beleegyezésétől teszi függővé.

A halászat termékei sokkal bővebbek mint a vadászatéi,

Az, főképp a tengeri halászat valóságos ipar, mely nagy tökét, sok munkás kezét, tekintélyes felszerelést tesz szükségessé. A középkornak köszönhető nagyrészt s a különféle egyházi törvények előírta böjtölésnek, hogy a halászat oly nagy iparrá lett, s hála a terjedt kereskedelmi viszonyoknak naponkiint növekedő fontosságot nyer.

Egy vándor-halnak, a heringnek üldözésére ma nagyobb hajórajokat látunk kiindulni, mint milyenek hajdan Salamis- és Actiumnál a világ sorsát eldönték. A tizenhatodik század folytán 50—60 hajóból álló raj indult Biscaya öbléből, hogy Grönland tengerein a czethalat vadássza. Ez még inkább mint a vadászat számtalan közigazgatási de nemzetközi intézményeknek s kérdéseknek szolgált alapul, melyek különféle országokban nagyon is különféleképp oldattak meg.

A *bányászat* történeti rendben a vadászat és halászat után jön, de ha az általa előállított termékeket s ezek értékét tekintjük, nagyszerűen meghaladja amazokat.

A bányákat különféleképp osztályozzák, itt elég megjegyeznünk, hogy oly anyagokkal gazdagítják a társadalmat, melyek a legértékesebbek közé tartoznak. Mindenki ösmeri értékét az arany s ezüstnek, a gyémántnak s egyéb drágaköveknek szintűgy mindenki tudja mily fölszámíthatlan hasznú a vas, réz s egyéb érczek, mily naponta növekedő fontosságú a kőszén, mily nélkülözhetlen szükségletet pótol a só stb. Mind e terméket a bányászatnak köszönjük. Hogy és mint kerestetnek és ásatnak miképpen helyeztetnek oly állapotba, hogy az emberi szükségleteket kielégítsék az külön tudomány tárgya. A politikai gazdaságot csak az érdekli: mily helyet foglal el a társadalmi munkák, körében.

Azon nagy érdekű kérdés, *vajjon kit illet a bányák tulajdona* szintén túlmegey ez elemi mű határain; három merőben különböző módon iparkodnak ezt megoldani, t. i. vagy annak javára ki a bányát fölfedezte, vagy a földbirtokos javára, vagy pedig mindnyájok rovására s az állam javára. A kérdés első megoldását a francziák közt *Turgot* támogató. A másodikat t. i. a földbirtokos jogát igen élénken vitatja a már többször idéztük *Dunoyer*, s a harmadiknak, vagyis az állam tulajdonjogának is akadt számtalan nem épen tekintély nélküli védője, de ha *gya-*

korlatilag meg is van oldva, a mennyiben t. i. az állam gyakorol valami főtulajdon jogot valamennyi bányá fölött, elméletileg eldöntve, azaz a jog és méltányosság szempontjából véglegesen megfejtve még maiglan sincs.

Ez ipar fontosságára nézve még legyen szabad megjegyez-nünk, hogy a bányászat a hol ügyesen s szerencsésen üzetik a külső fejlődésre szintoly üdvösen s termékenyen hat, mint bár-mely más legtermékenyebb iparfaj. Alighogy kőszénbánya nyílik például, azonnal emelkednek ott emberi lakhelyek, a né-pesség szaporodik, a műipar terjed s legrövidebb idő alatt az előbb kietlen s pusztá helyen virágzó várost látunk emelkedni s az előbbi elhagyottságot az élet és tevékenység kellemes szín-helyévé látjuk változni. E jelenség legmeglepőbb arany- és ezüst-bányák közelében. Így *Humboldt* állítja, hogy midőn *Obregon* ki *Valenciana* herczeg czíme alatt lett ismeretes San Xavier fo-lyama mellett megnyitá a Guanaciató bányáját, azon dombon akkor még kecskék legeltek, hol 10 évvel később 7—8000 lakos-sal bíró város emelkedett. És nem látjuk-e hogy Californiában s Australiában ugyan e tények hatása alatt mintegy tündérhata-lommal városok épülnék, a népesség gyarapodik, a művelés meg-honosul?

A következő fejezetek valamelyikében megkísértjük ez iparágnak, az arany és ezüst által tett nagyszerű szolgálatait ecsetelni.

KILENCZEDIK FEJEZET.

A szállítási vagy mozgató ipar s a közlekedés eszközei.

A közlekedési utakat külön nagy erejű gépeknek tekintetjük, czéljuk lévén a távolság akadályait legyőzni, míg eredményük a csere könnyítése, közelebb hozván egymáshoz a különféle nemzeteket. Minden akadály kisebbitése az árakat is csökkenti, azért a közlekedési utak, a különféle szállító eszközök gyorsabban s csekélyebb költséggel juttatván a termékeket rendeltetésök helyére, egyúttal nagyobb számú fogyasztók kezébe is juttatják s így nagyobb elterjedésük által mintegy új termelést visznek végbe. E jelenségek, mint látszik, a forgalom e módjának eredményét körülbelől hasonlóná teszik a másrendbeli gépek eredményéhez.

Előbb láttuk mint különbözik a kereskedelem azon munkáktól, melyek szállítással foglalkoznak ugyan de nem cserével. Szintúgy a kikötők, csatornák, vasutak s több effélék építése s jó karban tartása, nem a szállítási — hanem a műipar körébe vág. Csupán a szállítás által eszközölt szolgálatok tartoznak a *mozgató-iparhoz*.

A közlekedési utak s a szállítás módjai körül számtalan nemzet-gazdasági kérdés merül föl, melyekből csak a két legfőbbet emeljük ki. T. i. melyek a különféle közlekedési utak fokozatos előnyei? És: vajjon az államra vagy magántársulatokra kell-e építésüket bírni?

I. A szállítási módoknak összehasonlítása.

A közlekedési utakat természetesekre s mesterségesekre osztják. A szárazföldi utak, bármi csekély terjedelműek legye-

nek is, mindig mesterségesek. Ugyanezt nem mondhatjuk a vízi-utakról is, milyenek a folyók, tavak, tengerek, noha ezek tökéletesebb használhatására is nem csekély erőt fordított az emberi munkásság. Vízi szállításnál nemcsak az út természeti adomány, de maga a mozgató erő is nagyrészt annak köszönhető; akár a víz folyásán ereszkedjünk le, akár szél által tolassuk magunkat, az erő, mely itt működik, a természet ajándéka, s végre ha van is szükség más erők alkalmazására, ez vízen sokkal könnyebben történik mint szárazföldön. Innen van e szállítási mód régebbi volta, mely az ó-kor népeinél egyedül használtatott nagyobb arányban.

Chevalier, kettős minőségében, mint mérnök t. i. és mint nemzetgazda foglalkozván a közlekedési úttal, azt állítja, hogy még a legkevesebbé kifejlett művelődést igénylő, legegyszerűbb, azaz közönséges utak is igen kevés haladást mutató állapotban vannak. A társadalom nagyobb része még mindeddig nélkülözi. Chinában például nincsenek országutak s bár sok a csatorna, a szárazföldi szállítás legnagyobb része emberhátán történik. Így van ez az indiai népeknél is: itt sincsenek országutak, kivéve Calcutta, Madras, Bombay s más nagyobb városok közelében az európaiak által épült néhány kocsitutat, melyeket, hol tömegesen laknak, azért készítettek, hogy hintóban sétálni járhassanak. Egy szóval Ázsiában, e nagy világrészben, melynek 500 millió lakosa vagyon, nincsenek a mieinkhez csak távolról hasonlítható országutak; s ha találkozik is néhány szekér alá használható út, az csak kivétel. Maga a kocsi, ez egyszerű és szükséges, majdnem nélkülözhetlen eszköz, ha nem is egészen ismeretlen, de igen korlátolt, úgyszólván csak esetleges használatú. Így áll a dolog Afrika kilencz tizedében s az új világ három negyedében. Sőt Európában magában van nagy ország, mely az év legnagyobb részében út nélkül van, ámbár a természet úgy látszik mulatsággal tüzé ki magának annak lejtmezését; Oroszországot értjük, ép azon részét Európának, hol a föld legsikabb s legegyszerűbb. Mégis nagy kiterjedésben nélkülöz járható utakat, ha csak jég és hó nem készítik azokat. Ha a tél elmúlik, véghetlen nehézségekre, alig elgördíthető akadályokra talál a szállítás. De legalább a szán és kocsi ott általános használatú, míg néhány közelebb európai tájat, sőt mi több, néhány francia megyét is említhet-

nénk, hol kevés évvel ezelőtt a kocsi és taliga még ismeretlenek valának.

Valamint szárazföldi utakra, úgy a hajózhatók előállítására is fordult az ember figyelme s fáradságteli munkája. S valóban a folyamatok csupán, a mint a természet alkotá, csatornák s szabályozások nélkül aligha kielégítenék a jelenkori élénk kereskedelmet, leginkább a gőzhajók gyönyörű találmánya óta, minek folytán a legnagyobb akadályok is legyőzetnek. Az év különféle részeiben a víz igen sok vagy csekély volta, kösziklák, zátonyok, a fölfelé-hajózás nehézségei mind megannyi akadályok, melyek legnagyobb részét az ember legyőzte csatornák által, azon irányt adhatván nekik, melyet czélszerűnek hitt, a nélkül, hogy a természetszabta iránynak engedelmessédjék. Mindamelllett a jég és szárazság okozta vízhiány oly természeti akadály, melyet emberi erő nehezen győzhet le, s mely a közlekedési utak ezen nemét, minden nagy hasznuk mellett is tökéletleneknek bizonyítja. Kitiünő hasznaikhoz, ha szárazföldi utakkal összehasonlítjuk, tartozik a vitel könnyűsége. A teher, melyet egy ló jó úton tova mozdíthat 1000 kilogramm (körülbelől 17—18 mázsa), a csatornákon gyakran százszoros terhet vontat egy ló. Meg kell végre gondolnunk, hogy a szárazföldi út középszámítás szerint 12-szer drágább a vízi útnál; miből következik, hogy ha például a csatorna egyformán van megvámoztatva az országúttal, az előbbin 12 szer nagyobb távolba szállíthatatik az árú ugyanazon áron, mi leginkább nehéz s nagy térfogatú árúknál elég nagy különbséget tesz.

Az elmondottak eléggé be fogták bizonyítani, mily nagy valamely csatorna befolyása a súlyosabb iparcikkekre, a miért is érc- és kőművek s más ily természetű tárgyak többnyire vízzen szállíttatnak; de látni való az is, mily nagy előnnyel bírnak a vízi utak a földművelésre is, melynek termékei nagyrészt terjedelmesek és súlyosak.

Valamennyi közlekedési út között legtökéletesebbek a vasutak. Hadd idézzük újra az előbb említettük szerzőt (*Chevalier Mihályt*); senki sem szólt helyesebben a vasutak használatáról mind a nemzetgazdaság, mind az általános művelődés szempontjából.

„Az angoloknak — úgymond — és amerikaiaknak van egy közmondásuk, mely szerintem egyik bizonyítéka haladásuknak. Az

idő pénz, így szólnak amazok. *Idő az anyag, melyből az élet készült*, azt mondják emezek. Vasutak által ez üdvös gondolat egyre megerősödik az emberek elméjében és cselekvéseiben s jogosan mondhatjuk, hogy a vasutak az életet hosszabbítják. Vagy nem élethosszabbítás-e, ha az idő vesztegetését nagyrészt mellőzhetjük, mely időt atyáinknak el kellett pocsékolni, valahányszor munkájuk emberek s tárgyak elszállítását, elhelyezését czélozá? Az hosszabban él, ki ugyanegy idő alatt több dolgot végez, vagy több érzeményt s eszmét táplál. Vasutak által valóban oly hosszú életet él az emberi nem, mint Mathusalem 900 éve.

„De a vasutak nemcsak időre] nézve hosszabbítják az életet, hanem minőségben is emelik. S valóban, ha a vasutak tevékenységét a hajózás mai haladott állapotjával összekötjük, szóval, ha a gőz erejét tekintjük, maholnap országot nem lelünk a világon, mely előttünk tárva nyitva ne volna, sőt nehezen találunk egyet is, melyet messzinek mondhatnánk. Ha az úton töltenő idő szerint mérjük a távolságot, melyben most Bécs, Páris, Berlin, Pest, Lissabon s Milano vagy Nápoly egymáshoz fekszenek, az semmivel sem nagyobb, mint a mely hajdan (200 évvel ezelőtt) Athena, Sparta, Argos és Theba között létezett. Végtelen tér nyílik oly emberek reményének, kik a nemzetek összeköttetését szeretve, valamennyi mívelt nemzet érdekeinek összhangzatát óhajtják.

„Párisból Washingtonba most annyi idő alatt juthatunk, mint hajdan kellett hogy Marseilleből Párisba jussunk. Indiába, melyről még I. Ferenc idejében, mint valami csodás országról szólottak, három hét alatt eljuthatni Londonból. Az antipodok, a földi távolság netovábbja, úgyszólván mellettünk fekszenek; egy hónap alatt oda fog lehetni mennünk. Az európainak birtoka lesz Új-Seelandban vagy Ausztráliában, s az oly természetes lesz, mint mikor két századdal ezelőtt valami franczia udvarnagnak birtoka volt a Provence-ben, vagy valami angol lordnak kastélya Skótiában. Két jó barát, Párisból indulva légyottat határoz Calcuttában vagy Mexikóban, a nélkül hogy ez különösnek tetszenék. Az egészségi szempontból használandó fürdőket csak úgy fogjuk találni Teplitzben mint Saratogában. Róma s Edinburg szomszédok lesznek. Azon nyárspolgár, ki izetlenségében apródokat kívánt, mint a milyek a főnemességéi voltak La Fontaine ide-

jén, Nagy Sándor sajnálatát fogja ismételni, hogy kicsiny a világ.

„De a bölcs nem hogy az által kicsinynek vagy lealacsonyítottnak fogja találni földünket, hanem örülni fog új termékenységeinek. Az emberi verejték szerezte javak, bárhol legyenek előállítva, hasznára lesznek az emberi nem minden egyes tagjának, akármily messze lakjanak is egymástól. Az ember már is azon szép eredményhez jutott, hogy használva a szeleket, a könnyen eltartható élelmiszereket, milyen a cukor, gyapjú, gabona, csekély áron egy világrészről a másikba szállíthatja keresztül a világtengeren, melytől azelőtt leginkább tartott. E haszon ki fog terjeszkedni romlandóbb tárgyakra is, s a földnyelvek, hegyek, a szárazföld sűrűi s vadonjai nem fogják többé akadályoztatni a kereskedelmet. A finomabb áruk, nem hogy kizáró tulajdonai lennének a partlakóknak s közel vidéküknek, hanem kis áron s tömegesen el fognak vitetni a száraz föld minden részébe. Az angol kikötők már is az Antillákról kapnak ananászt, s a vasutak e dicső gyümölcsöt széjjel hordják a legfelsőbb tartományokba, pedig aránylag csekély áron. Ez eddig még kivételes tény általánossá fog válni.

„A vasut, vagy általánosabban szólva a gőzgép, melynek az legszebb alkalmazása, s a társadalmak belső gazdaságában szintűgy mint a világgazdaságban hatalmas tényezője azon forradalomnak, mely felé a történet szelleme, vagy helyesebben szólva, az isteni gondviselés által belénk helyezett szellem, a világ kezdetétől fogva vezet. Először is minden államban egyenledni iparkodik az emberek állapota, bár tekintélyes különbségnek mindig kell maradni. Másodsor az államok s nemzetek, a nemzetiségek és fajok közt mindinkább szűnik a véleménykülönbség, gyengül az ellenségeskedés s öszhangzóbbakká lesznek az érdekek. E kettős mozgalmat egy ok szüli, a hatalom t. i. melyben az emberek testvérisségi érzeménye naponkiert erősödik, mely erősödére a vasut is közreműködik: Íme mit nem képvisel ez itt?

„Hajdan, ha valamely nagy úr utazott, lóháton járt kíséretével együtt tömérdek készülettel. A polgár, a kézműves gyá-

log jártak többnyire magukban, hacsak véletlenül nem akadt hozzá hasonló utitárs. Később ugyanily nagy ur s a közép osztály gazdagabb embere, ki sok tekintetben amához fölemelkedett s hozzá hasonló lett, póstán utaztak. A paraszt vagy szegényebb polgár most is gyalog jártak, csak néha néha kaphattak kocsira. Ma mindnyája vasuton jár, ugyanazon vonaton, kocsikon, melyek egymáshoz csatolvák. A kis polgár gyakran egy osztályban a herczeggel vagy pairrel, a hol ugyan pair-ek még léteznek. Egyik sem sározza össze a másikat. Mindnyája a vonat-vezetőnek engedelmeskedik. Itt is a közös jog helyettesíté a szabadalmat.

„Arra nézve, hogy a vasutak a nemzetek kölcsönös rokonszenvére üdvös befolyást gyakorolnak, már említék némelyeket. A nemzetek csak addig gyűlölik egymást míg meg nem ismerkednek. Képessé tenni, hogy egymást megismerjék annyi, mint megtanítani őket kölcsönös szeretetre s becsülésre. Azon eredmény által indítatva, mely az embereket sorsuk javítására ösztönzi, minden nemzet oda iparkodik, hogy eltulajdonítsa a másik jobbnak ismert szokásait, az övéinél jobb eszméket: könnyen megfogható, mily üdvösen mozdítják elő a vasutak e kölcsönös cserét. A kereskedelem eszközölte termék-csere egyesíti a nemzeteket, a vasut nagyban s erélyesen mozdítja elő e cserét. A könnyűséggel eszközölt szállítás módot nyújt minden nemzetnek, hogy a másíknak termékeivel megismerkedve azokat mind jobban megkívánja. A kereskedelmi politika régi rendszere, az elkülönítés eszméjén alapulva, nagyobb ellenséget még nem talált a vasutaknál; bántalmazó, az erkölcsiséget megrontó jelleme, mit a pénzügyörség által gyakorol, a kár, melyet a közvagyonosságon okoz, a lehetetlenség, azt a munka — és iparszabadsággal s az igazságossággal egyeztetni, máris elég ellenséget szerzett neki. A gondolkodók által rég el volt ítélve. A vasutak adták meg neki az utolsó döfést.

„Még magának a háborúnak is előnyösek a vasutak. A vasut mindenestire oda működik hogy a háború esélyeit kevesbítse! de a már kitört háborúnak minden mozgását tökéletesebbé, csapásait döntőbbé teszi. De ne tévesszük itt szem elől, hogy a vasutak mint a béke nemtői nyilatkoznak. Megerősítik ezt, el-

osztatják a károkat, a gyűlöletet elnémítják s oly érdekeket teremtenek miket mellőzni lehetetlenség.“¹⁾

II. A közlekedési utak építése s hasznosítása az állam vagy magán-társulatok által.

Sokat meghányt kérdés, leginkább vasutak körül, vajjon az államnak kell-e azokat építeni s hasznosítani vagy pedig társulatoknak? és Európa külön országaiban különféle eljárást követnek; némelyekben mint Belgiumban az állam építi, másokban, mint Angliában társulatok építik, míg másutt, mint Franciaországban valami vegyes rendszer lépett életbe, hol t. i. az állam különféle czím alatt közben járul a nélkül, hogy kizárólag vinné a kezelést. Ez utóbbi rendszer uralkodik Ausztriában is, hol a vasutak nagy részét az állam építé, de néhány év előtt eladván az államvaspályákat, most mind az építést, mind a kezelést társulatnak engedi, fentartván magának külön engedélyezési s fölügyezati jogot.

Azon rendszer védői, kik az államra akarják ruházni a vasutak építését s kezelését főkép az általa képviselt közös érdek jellemére támaszkodnak, valamint arra, hogy e vonalok elvitázhatlan monopoliumot képeznek. Egyedáruság — egyedáruságért; az államé nekik több biztosítékot látszik nyújtani mind a rend és biztóság, mind a vitelbérré nézve. A társulati kezelés védői más okokat érvenyesítenek s az ellen-okok helyességét tagadják. Azt kérdik a többek közt vajjon a vasutak szükségkép tárgyai-e az egyedáruságnak mint sokan állítják? Így bizonyosan nem fognak több egyenközü vonalat építeni s versenyt előidézni. De a közlekedési utak, leginkább a tökéletesített utak mint vasutak, csatornák sat. nagy területen mégis versenyeznek. Vagy a Duna-gőzhajózás s a vasut például Pesttől Bécsig nem versenyez egymással? S nem-e az alacsonyabb árak s a kényelmesebb utazás indít sokakat az előbbi utazás-mód használatára? Az egyedáruság által meggátolt verseny nem előny a közönségre nézve. Az állam által építtetni s kezelteni a vasutakat, mi többnyire csak nagy kölcsönök segítségével történhetik, szerintök

¹⁾ Lásd még *Rotteck és Welchers Staatslexicon: Eisenbahnen und Canäle.*

annyi, mint mindnyája adója által fizettetni az előnyöket, melyekben lehet mindnyájan részesülnek ugyan, de igen egyenetlen arányban. Az államtól nem várhatni a tökéletesedés szellemét, melyet csupán magánérdek sugall, s az egyszerű hivatalnoktól sohasem várhatni azon iparkodást, mint a társulat fölügyelete alatt alkalmazott ügynöktől. Mindez okok inkább a társulatok általi kezelés mellett szólnak, noha közlekedési utak, főképp nagyobb vonalok tekintetében, távol sem oly hátrányos az állami egyedűrség, mint bármely más iparágnál. Sőt sok államban hol részint tőkék, részint vállalkozó szellem hiányában ily roppant építkezések, minöket a vasutak kívánnak tán soha létre nem jönnek, bizonyára előnyös volt az állam közbenjárása, legalább úttörése, mi meglévén magán-társulatok is könnyebben kapnak ily vállalatokra.

Miután mind a két nézet védőinek némileg igazsága van, s nem is annyira egymás okait czáfolják meg, mint inkább külön okok által iparkodnak nézetüknek érvényt szerezni legjobb a két eljárás előnyeit egyesíteni, s legalább nagyobb államokban oly vonalok építését, melyek biztos jövedelmet ígérnek társulatokra bízni, oly vonalokét pedig, melyek közel jövőben tán nem jövedelmeznének, de nemzet-gazdasági, politikai vagy művelődési szempontból előnyöket ígérnek, az állam által kezeltetni. Csakhogy ez utóbbi esetben az állam közlekedési eszközei soha ne tekintessenek jövedelmi forrásnak, mert a személyek, javak, levelezések vagy szellemi munkák gyors és olcsó szállítása s terjesztése, közvetve sokkal inkább emeli az állam productiv erőit, öregbedett termelés s fogyasztás, emeltebb művelődés s gyarapodott vagyonosság által, mint azt a vasuti vitelbérek magas volta, s az utazó vagy szállító közönség egyenes kiaknázása valaha eszközölheti.

TIZEDIK FEJEZET.

A kereskedelmi ipar.

Ha a kereskedelmet egyértelműnek tartjuk a cserével, akkor abban nem kellene külön iparágat látnunk; mert valóban nincs az eddig tárgyaltuk iparágak közt csak egy is, mely az adás vevés műtéteivel ne foglalkoznék. A kereskedelem létezik, a nélkül, hogy szorosán véve kereskedők is volnának; de ép ezek külön szolgálatot tesznek az emberi társadalomnak összegyűjtve a termelés különféle eredményeit s a fogyasztók kezébe juttatva a sokféle terméket. S innen származik ez ipar külön neme, mely nem kevésbbé szükséges, mint valamennyi egyéb ipar. Az életben számtalan, különböző dologra van szükségünk. Ha mindegyikét közvetlenül termelőjétől kellene megszerezni, időnk nagy részét oly futkározásokra, gyakran oly költséges utazásokra kellene fordítanunk, melyek céliránytalan volta sokszor roppant arányban mulná fölül a megszerzendő tárgy használati értékét, úgy hogy azt nélkülözni kellene.

A kereskedő minden országból gyűjti az életre szükséges vagy hasznos oly dolgokat, melyek ott fölöslegesek s viszi oly helyre, hol azok hiányoznak; ő mindig kész venni, ha van eladó tárgy, s kész eladni, ha vevő találkozik; árúit a szükség pillanatáig tartogatja, részletekbe osztja ha kivántatik, megszabadítja a termelőt fölöslegétől s kézhez juttatja a fogyasztónak a szükségelt tárgyakat, mi által minden viszony könnyűvé válik és kényelmessé.

Ezekből ítélhető meg az úgynevezett *közvetítők* hasznos volta, valamint az ide vágó socialistikus declamatiók üressége. A gyakran megtámadott kiskereskedő megbecsülhetlen szolgálatot tesz a szegényebb osztálynak. Csupán róla mondhatni el, hogy az élelmiszereket a fogyasztó kezébe juttatja, oly részle-

tekre osztván azokat, melyek a szegényebb sorsú szükségletéhez s fizetési képességéhez mérvék. Nagyban venni bizonyára nagy előny arra nézve ki teheti, noha az is rosztól számolhat, kelletténél nagyobbra becsülvén szükségletét, mi által mértéknélküli fogyasztást gyakorol. De már akár nyereség akár nem, az egész világ nem képes nagyban vásárolni, nem képes annyit előlegezni napra szabott keresetéből, mint az ily nagy vétel kíván. A szegényebbnek sok a szüksége egy éven át, de csak részletenkint szerezheti meg, napszámból él és csekély bérből, mely nem engedi a nagy vásárlást, mindenre be kell vele érnie, de mindből csak csekély részt szerezhet egyszerre, ezt pedig hol teheti, ha nem kiskereskedésben? Ez azonban ki nem zárja s állítani sem akarjuk, hogy a kiskereskedés túlságos szaporodása káros is lehet, noha mindig kevésbé ártalmas az öszpontosított, szabadalmas kereskedelemnél, mely az egyedárúsághoz közeledik; míg a kiskereskedés csak a közönség igényeit elégíti ki, azt bántalmazunk épen nem lehet, de túlságos volta drágábbá teszi árúit, mely drágaságot vevőinek, tehát épen a szegényebb osztályoknak kell elviselni. Ha három közvetítő működik, hol egy is megfelelné a napi szükségnek, világos hogy a lakás, hirdetémények, berendezés s kezelés költségei háromszor nagyobbak kelletténél s háromszorosan súlyosodnak az apróbb fogyasztókra, míg más részt a társadalom is meg van fosztva azon termékektől, miket ez egyének előállítanak vala, ha visszavonulva a kiskereskedéstől, hol fölöslegesekek, inkább a kézmű- vagy földművelő-iparnak szentelik munkásságukat.

Kikerülendő az ár emelkedését, mely a kereskedés költségeiből ered, néhány socialista azon tanácscsal állott elő, vállalja el az állam a kereskedelmi ipart. Az állam, azt mondják, az áron adhatná az élelmiszereket kicsinyben is, mint neki nagyban kerültek, a miből aztán végtelen megtakarítás eredne.

Itt tömegesen ajánlkoznak a czáfolatok.

Ha az állam kereskedővé leszen, nem kell-e neki csak úgy elviselni a költségeket, mint az egyénnek? Mert hogy költség van és lesz, azt tán senki sem tagadja; ha a fogyasztókra veti ki, vajjon ki nyer ez által? hiszen most is csak a kereskedés költségeit viselik ezek a drágább árban. Ha maga viseli, közvetett módot kell találnia azok megtérítésére, mert az állam mint

személy, semmit sem képes megtéríteni vagy elviselni, költségeit mindig az egyesek tömege viseli. Itt is tehát a könnyen kitalálható mód, az adókivetés. És ez jogtalanság, mert annak, ki keveset vesz, annyit fog kellene fizetni, mint annak, ki sokat fogyaszt, pedig oly költségért, melynek csak arányos része terhelheti jogszerűen. De más részt a cél sem lesz elérve, mert nem arról van szó, hogy inkább ez mint amaz alakban fizessenek, hanem hogy kevesebbet kelljen fizetni. Ez eredményt pedig itt hijába várjuk.

Más részt azon kérdés merül fel, vajjon bír-e az állam oly tulajdonokkal, mik az ügyes kereskedőben megkívántatnak s jóformán nélkülözhetlenek? Az állam-alkalmazta ügynökök fog-nak-e iparkodni, hogy a sokféle árucikknek alapos ismeretét megszerezzék, gyakorolni fogják-e a szükséges gazdálkodást, nem fog-e hiányzani bennök a mindenkori körültekintés, a szükséges óvatosság úgy mint a szerencsés merészség az üzletben, melyek a tökéletes kereskedőt jellemzik? Az állam legtöbb esetben drágán és rosztul is fog vásárolni. S ha meggondoljuk a tömördek személyzetet, a roppant anyagot, mely raktáraiban kell hogy összehalmoztassék, ha föladatának meg akar felelni, a rengeteg fölszerelést, hogy a nagyban vásárolt árúkat kicsinyben eladhassa, borzadály fut el azon óriás költségek előtt, melyekhez jutunk!

Ezúttal nem szükség kiterjeszkednünk a kereskedelmi ipar fontosságára, külön minőségére, s azon alakokra s föltételekre, melyekben és mik alatt legüdvösebben gyakoroltatik. Más tárgyunk van, mint mind e körülményeket nyomozni; a cseréről szólva lesz módunk és alkalmunk számos ide vágó észrevételre, ott, és külön tárgyalva a bel- és külkereskedést, elő fogjuk adni azokat, mik a kereskedelemre nem mint külön iparágra, de mint közvetett termelési módra vonatkoznak, ott ki fogjuk deríteni, hogy némi tekintetben a kereskedés azon szellem, mely a világot az iparra buzditja.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Az iparágak kölcsönössége.

Ez elemi értekezés egyik alapeszméje, kimutatni a rendet s öszhangzatot, mely a munkavilágban létezik, azaz megmutatni az érdekek természetes öszhangját oly körökben, hol sok ember csaló jelenségeket s véletlen tényeket szemlélve, mintegy örömmel, öntetszéssel mutat e szerinte ott uralkodó ellenmondásokra. E balvélemény az érdekek természetes ellenkezéséről egyébire sem való, minthogy belőle kiindulva rosztörvények hozassanak s fentartassék a termelők külön osztályai közötti féltékenység. Hányszor nem hallottunk a telekbirtok s mozgó tőketulajdonról, a földművelés és műiparról mint versenyző s ellenkező érdekekről szólni! Hányszor nem láttuk, hogy a földművelőipar bajnokai sajnálkozással tekinték a műipar haladását, mely amazzal össze nem fér; Ily előítéletek megezáfolására föl kellene mutatnunk azon viszontszolgálatok lélekemelő képét, melyet a különféle iparral foglalkozó osztályok föltüntetnek, s meg kellene mutatnunk azon visszahatást, melyet a hanyatlás vagy pangás bármely egyes iparágban valamennyi egyébire gyakorol. Ily kép ecsetelése helyett csupán a legfontosabb viszonyosság rövid vázlatával elégszünk meg, melyből a termelés különféle nemeinek szoros kölcsönössége amúgy is kitűnik.

A földművelés fontossága, melylyel minden munkásosztályra s magára a társadalomra bír széltében el van ismerve, de valljuk be, csak keveset van bebizonyítva. Nem lehet tagadni, hogy a földművelés szolgáltatja valamennyi más termelőnek a szükséges élelmet, valamint szolgáltatja a nyers anyagokat is, miket a többi iparágak átváltoztatnak az élet szükségleteihez képest átalakítanak s csere által a fogyasztóknak juttatnak. Mily mélyen ingatja meg például a rosztatás az egész társadalom

gazdálkodását, mily tartósan zavarja a rendes gazdasági viszokat az tudva lévő dolog. Sokkal inkább és gyakrabban vonatott kétségbe a müipar hasznos volta a földművesi haladásra, pedig itt is csak kis körültekintés, éber szemlélet és figyelem igényel- tetnek, hogy e haszon tökéletesen el legyen ismerve.

A mező-gazdasági termelést csak úgy, mint minden egyéb iparágat csupán egy lelkesíti és buzdítja, s ez az eladhatás tág tere és biztonsága. Minél biztosabban számolhat a földművelő termékeinek elkelésére s minél magasabb a remélhető ár annál inkább gyarapodik a termelés, annál hatalmasabban tökélesedik a művelés. De a vidék természetes vására termékeinek biztos el- adó helyei a városok, a számos és könnyen szaporodó népesség, mely csupán oly országban találhatik, hol bizonyos ipar- és kereskedelem-fejlődés uralkodik. Történelem bizonyította tény, melynek a nemzet-gazdaság könnyen találja okát, hogy a csu- pán földművelő államban néhány egyes dúsgazdag mellett, el- szórtan és nyomorban tengődő nép lakik roszúl mívelt földön.

A müipar különféle módon foly be a mezőgazdaság élén- kítésére; egyrészt biztosít oly művelési ágakat, melyek bátorí- tása nélkül vagy nem is üzetnének, vagy csak tökéletlenül ke- zeltetnek, milyenek például az olajos vetemények, a len, ken- der és mások. Másrészt, hogy az egész kínálkozó földterület mű- velés alá kerüljön arra oly tőkék kívántatnak, melyek erre nem fordíthatnának, de nem is alakulhatnak csak oly országban, hol az ember munkássága az ipar valamennyi ágát fejleszti és mű- veli. A mező gazdasági vállalatok nyereségei, a földművelők bérének emelése — melyet a gazdag országok térein tapasztal-unk — azon tőkék bőségétől függnék, melyek nem képződhet- nek, ha csak az ipar és kereskedelem előbb a földtől kölcsönözve gazdagságát azt neki bő haszonnal vissza nem fizeti. És e viszonyosságának sokat köszönhet a mező-gazdaság, mert nem csak hogy a müipartól visszanyeri egy részét a fölhasznált trágyának, növény és állati hulladékokban, de nyer sokkal inkább a fej- lődő tudomány fölfedezése által, magáévá teszi a müipar haladá- sát: a munka felosztást, a tökéletesített eszközöket, a gépeket, sőt maga a gőz használatát is. S a mely ország felfogja hivatá- sát az erőt vesz az alkalmatlan területi viszonyokon s mező- gazdaságát is a müiparhoz idomítja. De még más fölötte fontos

körülmény is szól e viszonyosság mellett s mutatja mily üdvös befolyású a műipar s az általa nagy városokban összepontosított, minden rendi s rangu tevékeny s haladó népesség a földművelőre nézve. Ha helyesen mondák, hogy a műiparos éllelmezi és tartja fen a mező-gazdát, mert termékeit megveszi, hozzá lehet még tenni azt is, pedig nem kevésbé helyesen, hogy a városban összegyűlt műiparos népesség, a vidéken lakó elszórt lakosságnak éber őrszemei kik fölvilágosítják, előre tolt hadtestek kik védik. Vagy tán azt hiszi valaki, hogy a vidék lakói mindig élvezték azon szabadságot, mely napjainkban biztosítva van számukra; hogy munkájuk mindig oly szabályos volt, létük oly biztos, mint jelenleg? Csak a történetbe kell pillantanunk, hogy az ellenkezőről meggyőződünk. De nem ment az erőlködés nélkül, nem játszva jutottak a nemzetek azon állapothoz, melyet ma elfoglalnak; és tegyük hozzá nem önmaga vitte ezt keresztül a földművelő nép, nem ez volt kezdeményező, hanem nagyrészt a tudományos és iparos, a művelt és haladott, szóval a városi lakosságnak köszöni jelen állapotját, azon haladott férfiaknak, kik annyi irányban úttörői voltak s egyengetői a haladás útjának.

Ez észrevétel különben nem is új. Már *Smith* tevő, elismerve ennek igazságát *Hume*-ban, midőn így szól: „A kereskedelem és műipar fokonként hozták be a rendes és jó kormányt s ezzel együtt az egyéni szabadságot s biztosságot a vidék lakóinak, kik azelőtt majdnem szünetnélkül háborúban éltek szomszédjaikkal, s szolgálai függésben feljebbvalóik irányában. Noha a kereskedelem s műipar ezen befolyása legkevésbé sem ébresztett figyelmet, mégis valamennyi másnál fontosabb. *Hume* az egyedüli szerző, ki az én tudtommal erről említést teszen.“ Valóban fontos eredmény, mely egymagában elégséges, hogy elnémtsá azon bírálókat észrevételeit, kiknek az ipar fejlődése szolgált okúl, hogy a társadalmat ért sok képzelt, vagy valódi bajt e fejlődésnek rójják fel.

Szintúgy kétségen kivüli a közlekedési utak által a földművelésre gyakorolt üdvös befolyás. Világos, hogy a szállító ipar csak oly országban fejlődhetik, hol a földművelés s műipar már a haladás bizonyos fokát elérték. Máskép oknélküli volna és helytelen, ha oly tőkét emészt meg, miket a földbe vagy más iparvállalatba fektetni sürgősebb lett volna. Az észszerűség ki-

vánja, bogy a közlekedési utak nagy hálója kövesse, nemhogy megelőzze a többi haladást; csak ha szükségét érezzük már: ez utaknak s akkor építjük, fognak üdvös s termékenyítő visszahatást gyakorolni az ipar valamennyi ágára s nemére.

Ha a termelést egészen tekintjük, ki mondhatja meg mennyi része van ebben a szállító-iparnak? Nála nélkül miként oszlatnának el a termékek úgy, hogy az akár hiányuk, akár túlbőségükből eredhető kettős baj kikerültessék, s nélkülök hogy lehetne szó akár az egyes országok lakóinak, akár a különféle államoknak kölcsönösségéről? A közlekedési utak s a szállítás különféle nemei a kereskedés eszközei. A javak elosztása nélkülök lehetetlenség volna, valamint azok nélkül megdőböntő következményeket szülne egyes helyeken az éhség s a népetlenség. A közlekedési utak összeköttetésbe hozzák a termelés, munka és termékek különféle nemeit, és nem kevésbé alkalmasak bőséges vagyon teremtésére e termékenyítő közelebbhozás által, mint alkalmas szolgálatot tesznek a javak szét- és elosztásában. Ki lehet mutatni, hogy a közlekedési utaknak s a kereskedésnek köszönhető a növények java része, melynek termesztésével a földművelés jelenleg foglalkozik, nekik köszönhető azok ismertetése s meghonosítása; mert habár a buza s rozsról nem tudjuk termett-e az vadon is Európában, de az nem kétséges, hogy Ázsiából nyertük a szőlőt, a rizst, a luczernát, az olaj-fát s gyümölcsfáink nagy részét, Amerikából a burgonyát, tengerit, dohányt sat.

Már is szólunk néhány szót azon fontosságról, melylyel a fogláló-ipar, kivált a bányászat a termelés valamennyi részére befoly, akár a szükséges eszközök által, melyeknek ez anyagát nagy bőségben szolgáltatja, akár a különféle általa nyert terménynyel, melyeket a mozgó ipar szállít, a müipar feldolgoz, a kereskedelem cserél, akár hogy újabb találmányokra ösztönöz s ez által segíti elő az új javak termelését. El akarni sorolni a fogláló-ipar számtalan szolgálatát annyi volna, mint elmondani akarni az ezerféle alkalmazást, mire a vas, kőszén s egyéb érczek kerülnek, annyi volna, mint el akarni magyarázni a napjainkbeli ipar legelső csodamíveit; de ily elsorolás túlhaladná erőnket. Eleget mondtunk, hogy azon összeköttetés s viszonyosság eszméjét adjuk, mely a különféle iparágak közt létezik, azokat egyesíti s kölcsönös segítségre buzdítja; a mondottakból ki fog

világlani az is, hogy mind ez iparágak egy *szerves egészet* képeznek, mely tökéletlen marad vagy rosszúl működik, hacsak egyis hiányzik belőle, vagy a többivel lépésttartva nem halad és összhangzatosan nem fejlődik. Tegyük hozzá, hogy a mi e szervezetnek életet s mozgást kölcsönöz a csere, mely szintoly nélkülözhetlen a társadalomban, mint a vérforgás az emberi testben.

S miután tanulmányoztuk a javak képződését, elkülönítve azt a mennyire lehetett azon módtól, mely szerint forognak, térjünk át a következő részben tárgyunk ez újabb részletének magyarázatára s tekintsük közelebbről a javak forgalmát is.

HARMADIK RÉSZ.

A javak forgalmáról.

ELSŐ FEJEZET.

A c s e r e.

Majdnem mindaz, a mit eddig elmondánk, föltételezi már a csere-t a javak forgalmát; mert nem képzelhető csak valamennyire mívelt állam is, melyben bármi termelés csere nélkül eszközölthetnék. A csere-re szánt javak *árúknak* neveztetnek s ez árúk kézzől kézre adását értjük a *forgalom* (circulation) alatt. Ebből látható, hogy a társadalom szakadatlan láncolata a csere-nek, a tett és elfogadott szolgálatoknak. Nemzet-gazdasági szempontból tekintve, a csere egyik, ha nem legelső része azon hatalmas gépezetnek, melynek célja, hogy az ember minél többet, minél jobban s minél kevesebb költséggel termeljen. Elég lesz emlékezetbe hoznunk a munka összesítése s felosztása mellett felhozott érveket, hogy a csere hatalmáról is meggyőződünk, mert hiszen amazok közül semmi nem eszközölhető, ha csak a csere közre nem működik.

Minél inkább fejlődik a munka-felosztás, azaz: minél inkább halad és gyarapodik a művelődés, annál gyakoriabb és szükségesebb lesz a csere, mely amazzal lépést tartva halad, ha a tulajdon és ennek biztonsága, melyek a csere-nek is életföltételei, nem hiányoznak. A társadalom kezdetében a közös munka és a szerzemény elosztása uralkodnak, ott még csekély szerepe jut a csere-nek, mert az egyes csoportokban élő emberek száma nem nagy, a munka is többnyire egynemű: vadászat vagy halászat, míg egyébkint is ezerféle bukás fenyegeti a növekedő tár-

sadalmat. De ha a biztonság erősödik, a háborúk és forradalmak mind ritkábbakká lesznek, a csere is természetsszerűen gyarapodásnak indul s gyümölcsözni kezd. Ha pedig a szabadság élvezete is hozzájárul, a csere mind bőségesb gyümölcsöket terem.

Hogy mennyire hasznos a csere minden egyes embernek, még a legszegényebbnek is, ki megfosztva minden örökségtől, nyomornál és meztelenségénél egyebet magáénak nem nevezhet, arról könnyen meggyőződünk, ha meggondoljuk, hogy a társadalomban mindenki sokkal több haszonban részesül, mint maga részéről a többinek szerez. Hányféle szolgálatban nem fizet a társadalom, világosan mutatja azok élete s szükségletük kielégítése, kik maguk részéről egyébbel sem járulnak az általános társadalmi munkák véghezviteléhez, mint szegek, tük, vagy más ilyféle apróságok készítésével. E példát egy korunkbeli nemzetgazda — *Bastiat*: „*Harmonies économiques*“ — meríté ki, midőn következő szavakkal festi az arányt az egyesnek munkája s a társadalom nyújtotta viszont-szolgálatok közt, megmutatván, hogy a szolgálatok csupán egy neméért mi mindenben nem részesül a közönséges munka valamely nemével foglalkozó egyén:

„Vegyünk — mond az idéztük szerző — egy, a társadalom szerényebb osztályaiba tartozó egyént, például valamely városi asztalost, s tekintsük mindazon szolgálatokat, miket ő nyújt a társadalomnak, valamint azokat is, melyekben ő részesül: s meg leszünk lepetve az ebből kivilágló roppant aránytalanság által

„Ez ember azzal tölti a napot, hogy deszkákat gyalúl, asztalokat s szekrényeket készít; fáradozásról panaszskodik s mégis mi mindent nem nyer ő azon társadalomtól, melynek cserében csak munkáját ajánlja fel?

„Mindenekelőtt, reggelenkint fölkelve öltözködik, pedig öltönye semmiféle darabját sem készíté személyesen. Sőt ez öltöny kiállítására, bármily egyszerű legyen is az, nagymennyiségű munka, ipar, szállítás és szellemi fölfedezés vala szükséges. Kelle, hogy Amerika pamutot termesztett legyen, India indigot, Franciaország gyapjút és kendert, Brazília bőrt, hogy mindez anyag különféle városokba szállíttassék, átalakíttassék, fonassék, szövessék stb.

„Továbbá reggeliz. Hogy a kenyér, mit naponkint elkölt,

előállíthatassék, szükséges vala, hogy a földet fölszántsák, munkálják, bevessék, a learatott éleket eltartsák, mire nézve számtalan dologban biztonságnak is kellett létezni; a learatott buzát csépelni és örölni kellett, mire szükség volt hogy a vas, fa s egyéb anyagok eszközökké alakíttassanak, hogy bizonyos emberek az állatok erejét, mások a szélét vagy vizét vegyék igénybe stb., mind oly dolog, melyek legcsekélyebbike is számtalan mellék-munkát tett szükségessé, nem csak nemre, de időre nézve is különbözőket.

„Ez ember nem fogja a napot eltölteni, a nélkül hogy egy kis czukrot is ne fogyaszson, hogy olajat vagy más ilyet el ne költson, meg sem említve a számtalan eszköz használatát, mely nélkül mesterségében semmire sem mehetne.

„Fiát iskolába járattja, hol oktatást nyer, mely bár korlátozott legyen is, nem csekély tanulmányt tett szükségessé, az elődök tanulmányozását, ismereteket, melyek a képzelő tehetséget meglepik...

„Emberünk kijár: és kövezett s kivilágított utcákat talál. Tulajdona biztosítva van: ügyvédet talál, ki jogait védi, bírót ki igazságot szolgáltat, hivatalnokot ki az ítéletet végrehajtja, mind oly dolog, mely számtalan a fölvilágosodás szerezte ismeretet tételez föl.

„Templomba megy; ez költséges momentum, s a könyv, melyet olvas, lehet még költségesebb emlékszobra az emberi értelmiségnek. Erkölciségre oktatják, elméjét fölvilágosítják, lelkét emelik, s hogy mindez megtörténjék, szükséges vala, hogy más ember járta legyen a könyvtárakat, a papnövelde, hogy merített legyen az emberi hagyomány minden forrásából, s tudjon élni a nélkül, hogy közvetlenül gondoskodják teste szükségleteiről.

„Ha kézművesünk útra kel, azt találja, hogy más emberek — idejét s gondját kimélve — egyengették, lejmérették a földet, föltöltve látja a völgyeket, lehordva a hegyeket, áthidazva a folyókat s legyőzve minden akadályt; kocsikat talál kövezett útra vagy vas-sínekre állítva, lovakat alkalmazva vagy gőzerőt stb.

„Lehetetlen meglepetve nem lennünk azon valóban csodálatos aránytalanság által, mely a kielégítés közt létezik, miben

az egyes ember a társadalom által részesül, s a közt, melyet magának szerezhet vala, ha saját erejére szorítkozik. Azt merem állítani, hogy egy nap is többet fogyaszt olyféle dolgokból, miiket önmaga tiz század alatt sem lett volna képes kiállítani.

„E jelenséget még feltünőbbé teszi azon körülmény, hogy minden más ember is hasonló esetben van. A társadalmat képező egyének mindegyike milliomszor aunit fogyaszt, mint képes önmaga termelni s mégis egymást nem fosztogatja. Közélről tekintve e dolgot azt találjuk, hogy az említettük asztalos csupán szolgálatban fizette valamennyi nyert viszontszolgálatot, sőt szorgos számvetés utján ki lehetne mutatni, hogy semmit sem kapott, a mit szerény iparával meg nem fizetett, s hogy mindenki, a ki bármi tekintetben szolgálatjára volt, megkapta vagy megkapja jutalmát is.

„A társadalmi gépezetnek mégis igen eszélyesnek, hathatósnak kell lenni, miután azon különös eredményre vezet, hogy minden, még a legalsóbb sorsú ember is több kielégítést nyer egy nap, mint a mennyit több századon át termelni képes.“

Oly ember, ki el van telve az állam mindenhatóságáról s általános közbenjárásáról széltiben uralkodó eszmékkel, első pillanatban könnyen azt képzelheti, hogy a munka és csere ezen csodaművei elő nem állíttathattak csak néhány magasztos lángész bölcsessége, erőhatalom és törvény által; ily ember e bölcs és bonyolódott szerkezetben remekművét fogja látni a művészies összevetésnek. De mekkora lesz meglepetése, megtudván, hogy mindez magától történik, hogy a törvény közbenjárása e számtalan műtétben alig áll egyébből, mint hogy biztosítva a szerződöket, a szerződéseket hajtja végre; s ha kivételkép szabályozni akarná is a foglalkozásokat, e kivétel legtöbb esetben szerencsétlen eredményt szül; hogy mindez az egyének műve, kik majdnem szó nélkül értvén meg egymást, közvetlenül csak igen kevés számmal érintkeznek s csupán egyéni érdeküknek engedelmekednek; hogy végre az *egyéniesség*, az emberek elkülönítésével oly gyakran vádolt egyéniesség az, mely az embereket a társasághoz vezet, egymáshoz közelebb hozza, összefűzvének őket egy végtelen háló milliónyi kötelékeivel — a kölcsönös érdekekkel; hogy az egyéniesség önkéntes összevetések útján teremti az osztályok, tartományok, nemzetek és világrészek kö-

zötti kölcsönösséget, mely akkora, hogy ha — mint láttuk — a termelésnek csak egy neme is a földgömb bármely pontján fenyegettetik, a visszahatást valamennyi érdek érezi, valamint hogy semmiféle haladó lépés sincs, melynek üdvös hatásában is mindnyájan ne részesülnének; s ha ezeket megmutatják, bebizonyítják a rendszer-készítőknek, mit tudnak majd erre válaszolni? Hol van az elmélet, mely a valóság ezen csodái előtt el ne halaványodnék? Hol van azon rendszer, mely fölér a tudománnyal, midőn ez megelepszik azzal, hogy csupán a tények szava után bizonyítson és írjon?

Mily hatalmas befolyással van a közlekedési eszközök tökéletesebb volta a javak forgalmi képességére, már előbb meg-lőn mutatva, fenmarad még, hogy a csere szerepét és jótétéményeit más, nem kevésbé fontos szempontból is tekintsük. Kiviláglanak ezek, ha megtekintjük azon fontos szolgálatokat, miket a csere valamely országnak, vagy ennek egyes részeinek tesz, közelebb s összeköttetésbe hozván egymással az egyes helyiségeket. Mellőzzük ezúttal a nemzetközi kereskedelmet, de vegyünk föl bármily nagyobb országot, mint ezt *de Tracy* Franciaországgal tevő; gondoljuk azt magányosan a világba helyezettnek, vagy áthághatlan gátok által elzártnak a világgal összeköttetéstől. A határok különféleségét majd mindenütt föl-láljuk, képzeljük tehát, hogy területének némely része nagyon gazdag gabonában; másik része nedvesebb lévén, inkább csak takarmánytermelésre alkalmas; míg más hegyes, köves részei csak szőlőtermelésre képesek; még hegyesebb vidékei ellenben csupán erdőtenyésztésre használhatók. Vajjon mi történék, ha e tájak mindegyike magára volna hagyatva? Világos, hogy a gabonatermesztő vidéket elég számos nép lakhatja, mert legalább a szükséges élelmiszereket bőven megtermi. De e szükségletek nem lévén az egyedüliek, öltözetre, lakásra s egyéb a kényelem kívánta szükségletek kielégítésére kénytelen lesz jó földje nagy részét erdő-, szőlő-, takarmány-tenyésztésre fordítani, míg annak csak csekély része is elég lesz vala minde hiányzó szükségleteknek csere útján megszerzésére s a megmaradt földön még számos népesség lakhatnék, vagy legalább eddigi lakosai jobb ellátásban részesülhetnének. Ilymódon pedig nem lesz a népesség oly számos, mint lehetne, ha a termelés mellett kereskedést üzve a

szomszéd határokkal, onnan pótolná az általa rozszabbúl kiállítható, amonnan könnyebben nyerhető szükségleteket.

A most említettük vidék pedig az egész ország legszerencsésbire, a fenebbi hátrányok még sokkal kirívóbbak ott, hol a nép a szőlőtermelésre alkalmas dombos vidéket lakja; a bort csak saját használatára fogja termesztetni, mert nincs kinek eladni a fölösleget, bortermő földje nagy részét kénytelen lesz gabona-termesztésre fordítani s így háladatlan munkában fáradni, mert nincs honnan beszerezni a szükséges eleséget. Ennélfogva népesége, noha földművelő és iparos, nem használhatván kellőleg vidéke előnyeit, csere által nem pótolhatván fogyatkozását, ritka és nyomorult lesz. Réti vidéken, mely gabonának nagyon nedves, rizsnek nagyon hideg, még nagyobb a baj; itt szükségkép fel kell hagyni a föld művelésével s akarva nem akarva meg kell elégedni a pásztorkodással, de még a baromtenyésztés sem terjedhet szabadon, itt is határt szab az elzárt állapot, arra szorítván lakóit, hogy több barmot ne neveljenek, mint a mennyit megemészteni képesek, mert hijába keresnek vevőt, hijába akarják kicserélni tenyésztésök fölöslegét más hiányzó szükségletekkel. Az erdős vidékeken másként el nem lakhatik a nép, azaz másképp nem tarthatja fen életét — csak vadászat által, ha ugyan vadak elég számmal találtnak; s itt is csak az élelem megszerzése a főczél, a bőröknek csak annyiban van értékük, a mennyiben a ruházat s más szükségletek kielégítését pótolják, kereskedést ezekkel sem űzhetnek, mert nincs a ki megvinné. Íme mivé lesz valamely ország, ha közlekedés nincsen, ha a csere, a forgalom nem működik, ha egyes határai, külön természetű részei egymástól elzárva, ha mindenki csak a hely nyújtotta segédeszközöket használhatván, csak a leganyagiabb szükségleteket, sőt még azokat is csak igen alacsony fokon, csekély mértékben elégítheti ki.

Tegyük föl ellenben, hogy a tartományok, vagy területek közt könnyű a közlekedés, szoros összeköttetés, csere-viszonyok s forgalom léteznek s tekintsük ugyanazon országot ezen szempontból. Most már nincs akadályozva egyik határ sem azon termelés-mód gyakorlatában, mely természeti viszonyainak leginkább megfelel, egyik sem kénytelen többé önfentartása végett és csere hiányában háladatlan munkában fáradni, minden táj

lakosai azon termelésnek szentelhetik magukat, melyre a természet által hivatvák. A gabonát termeszto vidék annyi életet fog termelni, a mennyi nemcsak saját szükségleteit elégíti ki, de bőven szolgáltat gabonát a bortermő vidéknek is, mely viszont annyi bort fog termeszteni, hogy belőle az előbbinek is jusson. Mindkettő el fogja látni saját terményeivel a rétséget, hol annyi barmot fognak tenyészteni, a mennyi nem csupán saját hús-fogyasztásukat fedezi, de a gabona- s bortermő vidékeknek is juttat; szóval ez is annyira gyarapítja iparát, hogy a kereskedés kimutatta közszükségletnek megfelelően. E három egyesült tájék táplálja majd a hegyes, erdős vidéken lakó népséget, mely iparos lévén fával s érczel, de szintén az ezekből készült eszközökkel, valamint a többi vidék nyers anyagaiból készített iparczikkekkel látja el amazokat. Hidegebb éghajlat alatt szaporítani fogják a len-, kender- és gyapjú-termelést, hogy vásznat s egyéb kelmét küldhessenek a melegebb tájakra, melyek viszont gyarapítani fogják selyem, olaj s egyéb termékeiket, hogy az e nem-beli közös vagy általános szükségleteket kielégítvén, a nyert idegen termékeket saját természetnyükkel fizethessék. Bármily nagy vagy csekély helybeli előny föl lesz használva, hogy nyereségessé váljék úgy az érdekelt termelőkre, mint általuk közvetve az egyetemesre nézve is.

Ez képe egy országnak, mely rövid idő előtt még gyér lakossága népe tengődve, százfélét nélkülözve, csupán a forgalom, csere s közlekedés folytán számos és jól ellátott népességet képes fölmutatni, mert az egyesek többé nem csupán önmagukért azaz nem csupán önmaguk élelmi szükséglete kiállításán fáradoznak, hanem számolhatván a többi vidékre, a kereskedést elevenítő közlekedésre, csak azt termelik, mire a természet utalta, miben más vidék fölött előnyük van. Ez dönthetlen szabály, melynek igazsága nem csak egy országra nézve áll, de áll és be fog bizonyulni az egyes országok, az egyes nemzetek közti összeköttetésben, a világforgalomban is.

MÁSODIK FEJELET.

Érték és ár.

A csere a *javakra* és *hasznosakra* terjed ki, de nem valamennyi hasznos, nem minden javak egyúttal tárgyai a cserének. Így nem tartoznak köréhez a közös javak, miket a természet háttartalan mennyiségben s ingyen adott az embernek, milyenek például a világság, a levegő, a víz stb. Ez el nem tulajdonítható, birtokba nem vehető természeti javak nem tárgyai a cserének; ezeket minden ember fáradság nélkül élvezi, vagy munkájának kiterjesztésére, hasznosbbá tételére fordíthatja s használja. Így a hajós, ki a folyam sebjen ereszti le hajóját, míg a szél duzzasztja vitorláit. Ilykép használja fel az ipar a víz esését, a tűz erejét, a vegytan eme rokonait. Csupán a birtoklott, határozott mennyiségben létező javakra terjed ki a csere; de, csakis e javakra alkalmazható az *érték* elnevezés; a mint általában tudományunk is csak oly javakkal foglalkozik, melyek a forgalom tárgyai vagy előmozdítói lehetnek, azaz: *forgalmi javakkal*. Annak tárgya pedig valamennyi hasznos dolog, mely többé kevésbé nehezen megszerezhető s melyen bizonyos mennyiségű terméket vagy szolgálatot meg lehet vásárolni, ezekre alkalmazhatók aztán az *érték*, *vagyon*, *javak* elnevezések is; de mindez korlátolt, határokba szorított vagyon, melynek megszerzése bizonyos fáradságba, áldozatba kerül. Ezért kell különbséget tennünk az egyszerű hasznosság között, mely *közvetlen* vagy *közvetett* lehet s némely nemzet-gazda által *haszon-értéknek* (*valeur en usage*) neveztetett és a szoros értelemben vett *érték* közt, melyet némelyek *csere-értéknek* neveznek. Amaz, t. i. a *hasznosság*, a szükségletek s azok kielégítésére szolgáló tárgyak közti viszonyt fejezi ki, emez, t. i. az *érték*, a javak egymáshoz viszonyát jelenti, a mennyiben egyikök a másikkal cserélhető. Sokat érnek oly javak, melyekért cserében nagy mennyiségű másnemű

javakat nyerhetünk, míg azon javak keveset érnek, melyek által csak csekély vétel-képességet nyerünk.

Miután az imént előadott különféle fogalom alapul szolgál sokféle, némelykor elég bonyolódott nemzet-gazdasági kérdés megoldásának, talán nem lesz fölösleges ez alapfogalmakat itt lehető rövideggel összevonva újra elmondanunk, utalva mellette *Roscher*-nek, számtalan példával megvilágított ebbeli magyarázatára ¹⁾:

Javaknak nevezzük mindazt, a mi elismert hasznosságú valami valódi emberi szükséglet kielégítésére; hogy e szerint a *javak* szó, viszonylagos fogalom, azon ne csodálkozzunk, mert szükségleteink változával változnak egyúttal a javakról nézeteink, miután sok tárgyat tekinthetünk most hasznos javaknak, mik azelőtt e hasznossággal nem bírtak, míg viszont a javak sorából is törülhetünk ki oly tárgyakat, melyek megszűntek emberi szükségletet kielégíthetni.

A hasznosság azon fokát, mely által a tárgyak javakká emelkednek: *értéknek* nevezzük. Ez érték ara nézve *haszon-érték*, ki maga kívánja a javakat használni, mely azután az alanyi cél szerint termelési-, vagy élvezeti-, hasznosítási-, vagy fogyasztási érték is lehet.

Ezen alapul a tárgyak *csere-értéke* is, mely a javaknak másokkal cserélhetését jelenti. A csere-érték azonban nem mindig egyforma a haszon-értékkel, mert — mint említők — van számtalan igen hasznos, sőt nélkülözhetlen tárgy, mely épen nem cserélhető. Csereértékkel bíró tárgynak, elismert hasznosságán kívül még azon tulajdonsággal is kell bírni, hogy kizáró birtokban ennél fogva átruházható is legyen; ez átruházhatásnak pedig kívánatosnak kell lenni azon nehézség által, mely miatt más uton meg nem szerezhető.

Valamely dolog értéke nagyobbára az előállítás által igényelt munka és tőke mennyiségét képviseli. Ha az emberi munka és az előleg mennyisége, melyekbe ama dolog került kevesbedik, értéke is alábbszáll, a hasznosság ugyanaz maradván, sőt emelkedhetvén is. Így a kézműves által készített tárgyak sokba kerülnek, drágák s gyakran csak igen tökéletlenül felelnek meg

¹⁾ Grundbegriffe. 1-ső f.

az általuk fedezendő szükségletnek; míg napjainkban ugyane tárgyak gépek útján előállítva kevesebb csereértékkel bírnak, tehát olcsóbbak s mégis jobban elégítik ki a fogyasztó szükségleteit. Vételük kevesebbe kerül, kiállításuk csekélyebb költséggel jár, mert kevesebb munka fizetendő meg általuk, kevesebb előleg fedezendő, kevesebb termelési költség térítendő meg, hála a nagyobb mérvben alkalmazott természeti tényezők végtelen erejének,

Ezen, az értékről közlött nézetekből, oly következtetés vonható, mely leginkább a gyakorlatra nézve nagyfontosságú s mégis gyakran félre volt ismerve; az t. i., hogy valamely egyén akkor *gazdag*, ha sok *értékkel* bír, melyekért cserében nagyszámú terméket, szolgáltatást, kielégítést szerezhet; míg a nemzetet illetőleg nem az *érték* a döntő, hanem a vagyon, a valódi s benső hasznosságok összege, melyekkel bír, a kielégítés mennyisége, mit szerezhet, ezek képezik gazdagságát s jólétét.

Mert világos, hogy a nemzet nem azon viszonyokból táplálkozik, melyeket az érték fejez ki a cserében. A nemzetet sokkal nagyobb mértékben érdekli, hogy sok gabonája, kelméje, pamutja, hasznos ismeretei, helyes erkölcsi szokásai legyenek sat. mintsem az, hogy gabonája, kelméi s egyéb anyagai nagy értékkel bírjanak. Ugyanez eszmét más alakban is ki lehet fejezni, mely tán világosabbá fogja tenni a fenebbieket, ha azt mondjuk, hogy bármely nemü javaknak *ritkasága* a nemzetre nézve rossz és hátrányos, míg *bőségük*, mely az értéket alábbszállítja valóságos jó, föltéve hogy a csekélyebb érték által is megfizetvék a termelő költségei.

A mondottakból kitűnik, hogy az érték nem jelent mást, mint csere-viszonyt. Csak félre ne értsük ezt mert csere-viszony alatt nem azt értjük, hogy az értéknek *elvé* is a cserében rejlik. A csere határozza meg az értéket de alapjául nem szolgál. Az érték megkülönböztetve a hasznosságtól, még az elszigetelt emberre nézve is léteznék. De ha meg akarná határozni, kénytelen volna a különféle, birtokában lévő tárgyakat összehasonlítani s köztük valami képzelt cserét gondolni. Ekkor így nyilatkozhatnék: két nyilam nem éri meg csónakomat; vagyis: nem cserélném ezt amazokért sat. Mert csak a társas állapotban, azaz csere által nyilvánul és határozódik az érték. Minél társiasabbá

lesz az ember, annál inkább fejlődik e fogalom. Minél több ember kész saját szolgálatait más hasonlókért cserébe adni, annál inkább nyilatkozik a cserélt szolgálatok közti viszony.

Igy az érték valamely tárgynak, másokhoz hasonlított szerzési nehézségét jelenti: például egy mérő gabona, melyen ennyi meg ennyi rőf kelmét vehetek, megéri e rőfök számát s így van az a többi javakkal is. Függetlenül a pénztől, mely közbenjárásával csupán könnyíti e viszony meghatározását; maga ez összeköttetés, e viszonyosság pénz nélkül is léteznek. Az emberek folyvást a legkülönbözőbb természetű dolgokat egymással cserélik, és a melyek odaadásával a legóhajtottabb vagy legtöbb és legritkább dolgokat lehet kapni, azok lesznek a legértékesebbek is.

Az érték nem kevésbé különbözik az *ártól* mint a hasznosságtól, bár ez elmellőzhetlen föltétele, az *ár* pedig pénzbeli kifejezése. ¹⁾

Az előadattakból im ezek következnek: ha az érték egyebet nem jelent mint csere-viszonyt, lehetetlen, hogy valamennyi érték egyszerre emelkedjék vagy csökkenjen. A való az, hogy bármely dolog értéke csak annyiban emelkedik, a mennyiben a másiké hozzá képest csökken. A mely perczben a bor értéke a kenyéréhez képest fogy, ugyanakkor ipso facto emelkedik a kenyér értéke a boréhoz képest, s a mi ezen terményekre nézve áll az áll valamennyi egyéb, értékkel bíró dolgokra nézve is. Így pedig a különböző termék csere-viszonyánál fogva nincs sem általános értékelés sem általános értékcsökkenés. De máskép áll a dolog, ha a termékeket a munkához viszonyozva gondoljuk. — Az ipar haladása nagyobbára abban rejlik, hogy bizonyos meghatározott mennyiségű munka nagyobb mennyiségű bármily nemű terméket képes előállítani; s ez értelemben *valamennyi érték* csökken aránylag a tökéletesedett munkához. Ez igazság pedig, nem hazudtolja meg fentebbi állításunkat — mint némelyek gondolhatnák — sőt inkább még erősíti. Mert magá-

¹⁾ *Árnak* nevezzük valamely árucikk csereértékét, mely bizonyos másnemű, amazért cserében elnyerhető árucikk mennyiségében van kifejezve. S mert e másnemű áru mennyiségében majd mindenütt pénz szerint méretik meg, világos a fentebbi meghatározás helyes volta, hogy t. i. az *ár* a csere-érték pénzbeli kifejezése.

nak a munkának van értéke a világ piaczn, ez tagadhatatlan; oly értéke, mely, mint valamennyi egyéb érték a szerint méretik, hogy mennyit lehet bizonyos adott nagyságú erőfeszítésen, vagy határozott mennyiségű fáradságon (szóval munkán) szerezni, s kimondani azt, hogy csekélyebb fáradság (kevesebb munka) több terméket kap jutalmul, — éppen, mint más alakban bizonyítani amaz állításunkat: valamennyi érték egyszerre nem emelkedhetik, nem csökkenhet.

Smith Ádám, kit a politikai gazdaság tudománya föalapítójaként tisztel, ama bölcsész, ki a legtöbb igaz alap-elvet mondá ki, a *munkát* jelölte az érték eredetének. S valóban a munka az érték alapja, csak hogy erre szigorú mértéket alapítani lehetetlen; mert csak általánosan mondhatjuk, hogy valamennyi termék értéke kifejezhető a munka mennyisége által, melyet magában foglal vagy kivánt. *Smith* hibája éppen abban rejlett, hogy a munkában szilárd mennyiséget látott, mely minden értéknek változhatatlan mértékeül szolgál. Ily szilárd, változhatatlan mérték nem létezik s nem is fog soha létezni. Az értékek megmérésére elkerülhetlenül szükséges volna egy állandó, változhatatlan természetű egység, azaz érték; de az érték nem lévén egyéb, mint a cserélt tárgyak egymás közti viszonyossága, lehetetlen e viszonyosság mozgalmában nem részesülnie s szintoly változónak nem mutatkoznia, mint a mily változók szükségleteink s azon dolgok összege, melyek kielégítésükre rendelvek.

Sem a munka, mely az egyéneknél úgy minőségre, mint belterjelmére különböző, s hely és idő szerint különféleképp hatatuk végre, sem a gabona, melynek termelési költségei többféle oknál fogva változnak, sem maga a pénz, melynek értéke ritkaságával emelkedik, bőségével, valamint a tudakozás mennyisége szerint, melynek ki van téve fogy, a többi érték állandó mértékeül nem szolgálhatnak. *Say* szerint az általános s változhatatlan értékmérő keresője oly agyрэmes kérdést tűzött ki magának, mint a ki a kör négyszögítésén fáradoz.

Az értéknek e kettős jelleme, mely csere-viszony lévén, egyúttal bizonyos erőfeszítést föltételez, hogy a szükséges tárgyakat megszerezhessük *Bastiat*-t arra indítá, hogy az értéket „két cserélt szolgálat viszonyának“ nevezze, mi elég helyes fogalmat ad az értékről, bár több ügyes nemzetgazda e meghatáro-

zást megróttá. Valamennyi példa, sőt az maga is, melyet ellene fölhoztak, csak mellette bizonyít. Képzeljünk két embert, az egyik éhezik, a másik szomjazik. Az egyik átenged a másiknak egy darab kenyeret, ez viszont egy pohár vizet. Az egymásnak tett közös szolgálat mindketteje által egyformának itéltetett s ennélfogva a két tárgy is a cserélők által *egyértékűnek* mondatott. Valaki például 5 krajczárt ad a vízhordónak, ki neki reggelenként megteszi e szolgálatot, mely érdekteli, mint valamennyi szolgálat, mikkel a nemzet-gazdaság foglalkozik. Hogy a szolgálat kifejezés itt valami alázatosságot, függőséget nem tételez föl, tán fölösleg mondanunk. Csak szólásmód, hogy szolgálat alatt többnyire valami szolgálta, segéd vagy ilyféle egyén végzendőit értjük. Mert ha nem nevezzük szolgálatnak a kereskedő tevékenységét mégis bizonyos, hogy, ha én a kereskedőnek bizonyos adott pénzösszeg által szolgálatot tettem ő viszont nekem tesz szolgálatot, ha fával lát el, mit fűtésre használok, vagy lámpával s olajjal, melylyel világítok. Itéletem helyes voltának bizonyítéka pedig abban áll, hogy részemről többre becsülöm az általa szolgáltatott terméket azon pénznél, mit viszont neki szolgáltatattam. De vizszatérve előbbi példánkra: a ki fizet, bizonyosan nem a vizet fizeti meg, mit ingyen bárhonnán meríthetett volna, hanem a szolgálatot, mely őt e fáradságtól megkíméli. Ha aztán akár a hozott vizet mondjuk 5 krajczár értékűnek, akár pedig, hogy 5 kr egyenértékű a víz hozása által tett szolgálatnak, az nagyon mindegy. Ha 100 hold szántóföld ilyen vagy amolyan ékszert megér, ez csak annyit jelent, hogy a ki odaadja a 100 hold földet s a ki odaadja az ékszert úgy vélekednek, miként egyforma szolgálatot tettek egymásnak, különben létre sem jön az alkú. Ugyanezt mondhatni két birtokosról, kiknek egyike odaad egy átalag tokaji bort, mely tán felébe sem került azon munkának s tőke előlegnek, a mibe az érte kapandó bizonyos mennyiségű selyemkelme került, de miután szabadon tárgyalták föltéteiket megkötik az alkút s a csere létre jön, azaz úgy ítélnék, hogy az egyiknek tett szolgálat egyenlő a másiknak tett szolgálattal. Lehet, roszul ítélték, egyikök csalódhatik s megbánja másnap a cserét; lehet, nagy része a cserében adott terméknek hólnap megváltoztatja cseréértékét, de a pillanatban, midőn a csere végrehajtatott az egyenlőség szigorúan meg volt bírálva az egyedül illetékes becslők, t. i. maguk az érdeklött felek által. A gazdasági

világ, ez elv magasságáról tekintve, annak fog látszani a mi valóban, t. i. az emberek által egymásnak kölcsönösen tett szolgálatok nagy vásárának.

Mielőtt az árt szabályzó, alantabb tárgyalandó törvényekre térünk, meg kell említenünk, hogy a mit *természetes monopolium* alatt értünk (van t. i. mesterséges egyedárúság is) az érték elemeként szerepel. Természetes egyedárúság az egy vagy más országnak, tartománynak, vagy tájéknak kizárólag adott termény, mely a föld többi részeitől megtagadtatott, bármily magas fokon álljon is a művelés, s a milyet a többiek elő nem állíthatnak, habár csodálatos erőlködéssel iparkodnak is előteremtésén. Ily természeti monopolium például valamely drága ércz bő bányája, valamely hasznos növény, — ilyen egyedárúság a lángész, a nagyra hivatás, a szép arcz, szép hang stb. A művész, ki nagy-szerű elismerésben részesül, kit századja dicsőít, nem igen fordíthatott sokkal több fáradságot, sokkal több költséget kiképzésére, mint kevésbbé szerencsés versenytársai, kik közepszerűek maradnak, bármint iparkodjanak is, mert nekik a természet művészi adományából csekélyebb rész jutott. Az elmélet, mely az értékben két cserélt szolgálat viszonyosságát látja, semmit sem foglal magában, a mi e tényekkel ellenkeznék. A két tett vagy teendő szolgálat becslése itt is a szabad ítélet és szabad alkú eredménye, mert valamely szép hangú énekesnő s az őt szerződ-tető színházigazgató közt csakugyan a fentebb idézett példákhoz hasonlólag folyhat az alkú; olykép t. i., hogy a híres s a közönség által kedvelt énekesnő bizonyos összeget, például 10,000 forintot követel az általa a színháznak teendő szolgálatért, melybe az igazgató is beleegyezik, annyira becsülvén az általa okszerűen hozható áldozatot; vagy, maradjunk előbbi kifejezésünknel: az általa teendő viszontszolgálatot.

Az előbb említettük törvények, melyek minden cserében uralkodnak s valamennyi szolgálat árát meghatározzák a *kínálat* és *tudakozás*. Mielőtt még a politikai gazdaság kutatásai e törvényeket fölfedezték már uralkodtak s azon emberek, kik csupán szolgálataik jutalmazásából éltek, igen jól tudták, hogy, ha szolgálataik, vagy általánosabban szólva, ha az egynemű árúk nagy mennyiségben kínálkoznak, a tudakozás ugyanaz maradván, értékük fogy, míg ellenben emelkedik, ha akár az árúk

bősége fogy, akár a tudakozás élénkül. Innen ered a természet s fogyasztó közti ellenzék, mely gyakran véghetlen bajt hozott az emberiségre. És csakugyan a nemzet-gazdaság egyik mezején sem nyilvánul annyira az önzés, mint az ár meghatározásánál. Minden önző minél többet kíván nyerni a más termékein, minél kevesebbet veszíteni a magáén; a termelő annyival drágábban árul, minél ritkábbak az általa kínált termékek, a fogyasztó annál olcsóbban fizet, minél nagyobb bőségben kínálkoznak.

Ez antagonismus különben csak részben áll, minden termelő, hála a munkafelosztásnak, csupán egyetlen termék, vagy egyetlen termékészlet eladója lévén, egyúttal ezerféle másnak vevője. Egyik rosszúl értett s kizáró érdekek által gyakran félreismert alapos és jóltevő igazság abban áll, hogy a bőség minden ember érdekében áll, vagyis, hogy a mit kínál, tömegesen véve feleljen meg bőségben a tudakozásnak. Vigyük csak utolsó határáig ez okoskodást s tökéletesen meg fogunk győződni igaz voltáról, mert ha a kínálat végtelen volna, az emberi nem végtelen jólétnek örvendene; ha pedig az önző termelők táplálta óhaj — hogy t. i. az általuk vásárra hozott termék minél ritkább legyen — valósulna, ez nyomora lenne az egész világnak, a termelőket magukat is ide értve.

Gyakran kérdik, vajjon nincs-e valami magasabb törvény, mely a kínálat s tudakozás fölött uralkodik s az értéket meghatározza? Nincs-e valami szabályzó központ, mely felé a *folyó ár*, mely az értéket bizonyos adott időben pénzben kifejezi, *nehézkedni* látszik s melytől húzamosb ideig el nem térhet, ha csak valami mesterkéltségek meg nem zavarja a csere egyensúlyát? Ily középpont csakugyan létezik s ez a *termelési költség*, más szóval, mindazon költség, mibe bármely tárgy kerül, míglen végkép elkészítve eladásra jut. E nézpontot *Ricardo* jelölte ki. Ő állítja, hogy a folyó árnak nem lehet hosszabb ideig a termelési költségen felül vagy alul maradni. Ha sokáig nagyon fölötte áll, a termelők nagy nyereségek által indítva, tömegesen azon ipar felé fordulnak, honnan e nagy nyereség ered s a verseny által lejjebb szállítják az árakat a rendes nyereség színvonalára. Ha sokáig nagyon alatta áll, a termelés megszűnván meg nem térített költségeit abba fektetni, megállapodik, vagy végkép visszavonul, vagy pedig módot talál, hogy költségeit olyannyira kisebbitse,

míg nem a folyó ár az előlegek összegét fedezi s a szükséges nyereséget megadja s így több kevesebb hullámlás s ingadozás után ismét helyre áll a helyes arány. E szerint pedig a termelési költségek képviselik, a mennyire lehet, az egységet a különféleségben, a rend elemét a kínálat s tudakozás mozgékony szabadságában, az állapototsságot a változatosságban, a szilárdságot a cserélésben.

Ez elmélet bizonyos mértékben való és tagadhatatlan. De kiegészítést és igazítást is igényel. Kétségkívül, legtöbb esetben a termelési költségek, az eladó szükséges nyereségével együtt képezik az adás-vevés valódi szabályozóját; csakhogy vannak esetek, hol az emberek valami terméket annyira kívánnak, hogy sokkal magosabb árba is beleegyeznek, mint a mely a termelés költségeivel arányban van; ez eset áll be a fentebb idéztük termelési monopolumoknál, a gabonánál, ha csekély a termés, mindazon tárgynál, mely — mint az élelmi szerek — elkerülhetlen szükséges s elegendő mennyiségben, megfelelő arányban nem kínálkozik.

Valahányszor a fogyasztó tudakozásától könnyen elállhat a nélkül, hogy miatta nagy nélkülözést kénytelen szenvedni, vagy ha nagy számú termelőkhöz fordulhat, bárhol is biztosan számolhatván szükséglete kielégítésére, a termelési költségek formulája megtartja egész erejét, mint árszabályzó; de ez nincs úgy oly körülmények közt, hol a kívánat roppant nagy, míg a kínálat korlátolt; ekkor többé nem a termelési költségek, hanem egyes egyedül a kínálat s tudakozás formulája látszik a tényeken uralkodni. Bármint álljon is a dolog; velejét összefoglalva azt kell mondanunk, hogy az *érték* a kínálat s tudakozás törvényének van alávetve s nagyobbára, sőt *általánosan* a termelési költségek szerint szabályozódik.

Az árt illető egyik lényeges észrevételt kell itt még megemlítenünk, hogy t. i. az ár emelkedése vagy csökkenése — mint az részben az előbb mondottakból is kiviláglik — nincs valami szigorú összefüggésben ezen vagy amaz áru sokaságával. Egyik jó nevű nemzet-gazda, *Molinari*, az ár és mennyiség viszonyát keresvén, ezeket állítja: „Ha két kínált élelmiszer mennyiségének viszonya számtani haladványban változik, értéke vagy ára mértani haladványban emelkedik vagy fogy.” *Tocke* „Histoire des

prix“ című munkájában szintén azt állítja, hogy az ár sokkal tetemesb arányban változik, mint az árú mennyisége. „Nem ritka — úgymond — oly személyekkel találkozni, kik a gabona s más élelmiszerek áráról okoskodván, azt iparkodnak bizonyítani, hogy árúknak körülbelől azon mennyiség szerint kell változnia, melyben a vásáron jelenkeznek. S ha a dolgok másképp fejlődnek, azonnal előállanak holmi rendkívüli, a forgalmat meglepte zavarokkal s egyéb véletlennel, hogy ez anomalia okát magyarázzák. . . . De a földművelés története világosan bizonyítja, hogy a dö, vagy szűk aratások bármely korában az árak változásai oly arányban jelentkeztek, melyet a gabona mennyiségéhez hasonlítani sem lehet. Ugyane történet bizonyítja, hogy bármely átmeneti korszakban, akár nyomortól bőséghez, akár megfordítva, de még elég rendes időjárás s közepszerű terméskor is — a mezőgazdaság folyton a szükség jajveszékletét hallatja. — Azon tény tagadhatatlan, hogy a gabonatermelésben a csekélyebb hiány is, a fogyasztáshoz viszonyozva, sokkal nagyobb áremelést szül, mintsem a hiány nagyságához arányos volna. E tényt be látjuk bizonyítva az ár történetéből oly korszakban is, midőn az ország politikai vagy kereskedelmi helyzetére zavaró befolyást semmi nem gyakorolhatott.“

Egynémely író — veti utána *Tocke* — megkísérté, hogy ebből pontos szabályt származtasson egy adott aratási hiány s a lehető áremelés között. Nevezetesen *Gregory-King*-et idézi, a ki a gabona árára ímezen szabályt állította fel:

1	tizedrésnyi hiány az árat	0,3	tizedrészzsel emeli a közönséges ár fölé
2	”	”	0,8
3	”	”	1,6
4	”	”	2,8
5	”	”	4,5

De *Tocke* nem hiszi, hogy hasonló szabályt föl lehetne állítani s arra támaszkodik, hogy az aratások bebizonyított hiányai nagyon is szabálytalan árváltozásokat vontak maguk után.

Mindaz, mit szerinte általánosan be lehet bizonyítani, anyiból áll, hogy a hiány a gabonában sokkal nagyobb áremelést okoz, mint bármely más cikk hiánya s hogy az ár magassága jóval fölülmúlja a hiány arányát.

Necker e nemzet-gazdasági jelenséget ekkép magyarázza:

„Képzeljünk magunknak 10,000 embert valamely elzárt országban; ezek eltartására naponként 10,000 kenyér szükséges, mit valamely kereskedő naponként behoz.

„A meddig e szállítás pontosan történik, a kialakult ár nem változik; de mihelyest észreveszik, hogy egyszer másszor egy vagy két kenyér hiányzik, e hiány, mely egy-két embert existenciájától megfoszt, a félelem, hogy valamelyik e szerencsétlenek egyike lehet, oly vásárlási tüzet szít, hogy a kereskedők kétszerezni vagy háromszorozni fogják a közönséges árat.“

Szintoly könnyű megmagyarázni, mért csökken annyira a gabona ára bő terméskor. Ez az élelmiszer különös természetében és a termesztők helyzetében rejlik. Egy az, hogy a gabona nagy helyet foglal el s nehéz eltartani; más részt a földművelők nagybárára szükségben élnek s eladni kénytelenek. Ennélfogva oly versenyt idéznek elő egymás közt bő terméskor eladásra nézve, mint a fogyasztók szűk években vevésre nézve. Innen van, hogy az ár leginkább mi az élelmiszereket illeti, sokkal nagyobb arányban emelkedhet s csökkenhet, mint a hogy meny-nyisége szaporodik vagy fogy.

HARMADIK FEJEZET.

A pénz.

I. A pénz szerepe s megkülönböztető jelleme.

A tőkéről, cseréről s kereskedelemről szólva eleget mondtunk, hogy, legalább részben, meggátoljuk azon gyakori csalésméket, mik a pénz fogalmáról léteznek s igaz értékére szállítsuk le szerepét, melyet az átalakításoknál játszik. E tárgy mindazonáltal sokkal fontosabb, semhogy általános megjegyzéseknél megállapodhatnánk, kell tehát, hogy természetét, szerepét s az általa eszközölt s eszközendő hatásokat szorgosan vizsgáljuk s tanulmányozzuk.

A dolgok értéke viszonylagos, azaz hogy egyike határozza meg a másikat. Ha valamely dolog megszerzéseért, bármiféle más dologból kétakkora mennyiséget adni készek vagyunk, világos, hogy az elsőt kétannyira becsüljük, mint a másikat. Így értékük meg van határozva s ez alapon cserélni s üzletbe lehet hozni e két dolgot a nélkül, hogy kénytelenek volnánk másféle közbenjáróhoz folyamodni. Lehet szénát gabonáért, gabonát fáért, posztót selyemért, bőrt drágakőért, könyveket cukorért sat. odaadnunk. Ez értelemben — mint *Turgot* mondja — minden valóságos pénz egyszersmind árú, világos azonban, hogy az említettük módon végrehajtott csere nagyon kényelmetlen. Van ennyi meg ennyi font gyapjóm, ennyi meg ennyi rőf kelmém s cserébe értök gabonát akarok. Én tehát, Isten tudja mennyi bajjal és költséggel elviszem javaimat valamely termelőhöz, neki van ugyan gabonája, de helyette nem gyapjút vagy szövetet, hanem bort kíván; keresek tehát bort, hogy ezt megszerezve gabonájáért odaadjam; a gyárnoknak, ki holmimet szívesen elfogadná, sem bora sem gabonája nincs, mit nekem átengedhetne, s tovább

kell keresnem. Mily kellemetlen helyzet! mennyi idővesztegetés, mennyi nehézség! S ez időközben, mennyi élelmi szer romlanék meg? Másrészt pedig hogyan tudjam meg pontosan egyik áru viszonyát a másikhoz? Közbecslő nélkül aligha végrehajthatnók a cserét. Vegyük még, hogy sok áru el sem osztható annyira, a mint az áru másik neme kívánja, míg sok épen nem osztható; ha például szó volna egy birka s egy könyv vagy karszék s ilyféle tárgyak cseréjéről, hogyan tennők ezt? Mennyi kiegészítőhöz kellene folyamodnunk s mennyi új bajt szerezne ily kiegészítő feltalálása? Mindez s még számtalan más, könnyen föltehető alkalmatlanság, mennyire megakasztaná az ipart, szorítaná meg a keerskedést, s mily rosszúl lenne ellátva a fogyasztó?

E viszonyok a népek csekélyebb művelésü korában szerte léteztek s több a művelődés alsóbb fokán tengődő nemzetnél most is léteznek. Haladtával azonban a népek általános érdeke kényelmesebb s gyorsabb cseremód föltalálásához vezetett s ösztönyszerűleg oda vivé, több tapogatódzás után a népeket, hogy külön anyagot válaszszanak általános csere-eszközül.

Hogy valamely tárgy vagy anyag alkalmas legyen az értékek meghatározására s általános mértékre a következő tulajdonságokkal kell bírnia: mindenek előtt önmagának kell, hogy értéke legyen, még pedig valódi, benső, nem megegyezésbeli értéke, mert semmiféle egyezkedés vagy határozat nem adhat értéket oly tárgynak, melyek természeténél fogva nincs. Kell továbbá, hogy a mennyire lehet ne legyen romlandó, hogy való értékét a végrehajtott csere után is megtartsa; legyen osztható, hogy a vételhez arányozhassa magát; egyforma minden részében; nagy tért ne foglaljon, hanem könnyen szállítható legyen kényelmetlenségek s költségek megkimélése végett; legyen biztosítva az érték oly rohanó változásai ellen, milyenek a földművelési termékek kitétetvük az aratás évről évre változó eredménye miatt, oly forradalmi értékváltozások ellen, minők a gyártmányokat érik; végre üdvös, ha a törvényes hatóság által oly jegyet (nyomást, verést, czéget) nyernek, mi által értékük a közönség előtt biztosítva van. Hogy értékét különféle korszakokban s különféle nemzeteknél folyton megtartsa, kell, hogy bizonyos fokig ritka legyen, azaz: hogy csak kisebb mennyiségben legyen található, de azért nem szabad oly ritkának lennie, mint például

a gyémántnak, mert így a csere tömegesen jelenkező kívánalmának meg nem felelhetne.

Ily tulajdonságokkal birnak pedig a drága érczek. Árúk ezek is, mint minden más, értékük van, a mennyiben bizonyos fokig ritkák, míg ásatásuk, szerzésük és szállításuk költségbe kerül, valamint pénzen kívül egyéb fényüzési szükségletek ki-elégítésére, diszitményekre s más egyébre fordíthatók; továbbá könnyen finomíthatók úgy, hogy pontosan megtudhatni a ben-nök foglalt értéket, minden részük minden időben egyforma, a miért nem kell attól tartani, hogy egyes darabjaik külön minő-ségüknél fogva, külön értékkel bírhatnak. Mert valóban némely darab arany, lehet még azon érczből való, melyet ezelőtt 4000 évvel ástak. Ha ez ércz egyszer finomítva van, nincs mi megkülönböztetné Brazília aranyát a californiai, siberiai vagy magyar-tól. Nincs mód, mely megkülönböztetné a Mexikóból jött ezüstöt a szászországitól vagy erdélyitől; végre szállításuk más, nagy térfogatú egyéb árúkhöz képest eléggé könnyü s kényelmes. Az értékről, mit e drága érczek kis téremben magukban foglalnak, könnyü fogalmat szereznünk, tudva azt, hogy egy fontnyi arany fölér 20,000 fontnyi buzával s körülbelöl 700 szemernyi aranyon oly ökröt vehetünk, mely 16 millió szemert nyom.

Fő s kiváló tulajdona pedig ez érczeknek, mely különben az elősoroltakból származik az, hogy az egész világ szívesen fogadja cserében bármily más áruért, biztos lévén, bogy könnyen s változás nélkül eltarthatja s bármikor elcserélheti másért. Ez árú-nak, máshoz képest föltünő szilárdsága pedig a folytonos tudako-zásban, az örökös szükségletben fekszik, mely árváltozásait sok-kal kevésbbé érezteti, kivéve, hogy egyszerre sokkal bővebben találtnék, mire különben alig két példa van a történelemben.

Az arany és ezüst tehát, mint láttuk, függetlenül minden egyezkedéstől, magában foglalja a tulajdonságokat, melyek va-lóságos pénzhez szükségesek. Azért lönek ez érczek megvá-lasztva, oly könnyen elfogadva, s közakarattal használva azon népek által, melyek a mívelődés bizonyos fokát már elérték. A nemzetek ugyan addig sem voltak egészen pénz nélkül, csak-hogy pénzök tökéletlen vala. Így használták némelyek a vasat, mások a rezet, gabonát, söt kagylókat is. Oroszországban egész

I. Péter koráig bőrök szolgáltak pénz helyett, míg alig két századja, hogy Új-Angliában dohányt használtak helyette.

Mielőtt a pénz mai tökélyét elérte, (sőt némely országban, például Chinában maiglan) rudak vagy aranypor formában használták a drága érczeket. A társadalom haladtával az illetékes hatóság, a kormány lón közbenjáró arra nézve, hogy a csere e főeszköze kényelmesebbé váljék. Azóta ez osztja az érczeket a közönséges használatra leginkább alkalmas adagokba; veret rájuk bizonyos jegyet, mely a pénz súlyát, e súlyban pedig az idegen anyagok mennyiségét is kifejezi, mikre szükség volt a gyártás könnyebbitése s a pénzdarab tartóssága miatt. E vegyületet nem számítjuk az érczpénz valódi belértékéhez s ez az, mit *súly* és *tartalom* neve alatt ismerünk. Ilyformán a pénz úgyszólván az állam czége alatt forog, mely értékét biztosítja, bizalmat gerjesztvén az iránt, hogy a mi érték a pénzdarabon olvasható, az benne is rejlik, mi a pénzforgalmára csak előnyös lehet.

Mint minden egyéb érték úgy az arany és ezüst értékét is a termelési költség s a kínálat s tudakozás törvénye szabályozza. Ha termelési költségei kevesbednek értéke csökken; színtez történik ha nagyon bőven kínálkozik, míg megfordítva értéke is emelkedik. Az arány, melyben arany és ezüst kínálkozik e kettő viszonylagos értékét is meghatározza: így, ha az arany szaporodik, az ezüst mennyisége változatlan maradván, az arany veszt értékéből mind az ezüsthöz, mind a többi árúkhöz képest; vagyis más szavakkal élve: az arany akkor kevesebb mennyiségű ezüstért cserélhető be, mint azelőtt. Ez eset állt be legújában a californiai aranybányák fölfedezése óta.

Bizonyos mennyiségű pénz birtoka hasznot hajt valamely nemzetnek a csere-forgalom megkönnyítése körül. Mindazáltal határa van az előnynek, melyet neki a pénz mennyiség szaporítása nyújt. *Smith* kerékhez hasonlítja a pénzt, melynek segedel-mével el lehet hozatnunk a tárgyakat mikre szükségünk van. De minden drága gépezet egyszerűsítendő. Így a pénzforgalom is, melynek főteendője, hogy a vagyonforgalmat könnyítse s gyorsítsa. E ponton túl a pénz gyarapításának nincs egyéb eredménye, mint hogy valamennyi más árú értékét névleg feljebb emeli. Ha a világon létező pénzmennyiség egyszerre megkettőztetnék minden termék ára is megkettőztetnék s a mit eddig egy fton

vehettem, azért hólnap kettőt kellene adnom ; az emberek pedig semmit sem nyernének általa. Az amerikai bányák fölfedezését szintén általános áremelés követé és sok dolog későbben ötször drágábban lett árulva, mint annakelőtte : ez értelemben nem volt sem nyereség sem veszteség : de a bányák fölfedezéséhez is az akkoriban igen emelkedő kereskedelemhez szükséges pénz hiánya vezetett, mi a forgalom és csere szempontjából igen szerencsés esemény vala.

Ama hamis elv, mely szerint a pénzt és vagyont összevarják, tökéletlen szemlélésből ered. Igaz ugyan, hogy valamely egyén, ha sok pénzzel bír, nagy mértékben szerezhet mindenemű kielégítést ; de nemzetnek sok pénze lehet és kevés gabonája, gyapja, posztója, selyme s számtalan fogyasztásra szánt, az életre szükséges vagy hasznos tárgy, miket idegen népektől kellő mennyiségben nem mindig szerezhet. E nép drága érceivel együtt is szegény, mint a mesebeli *Midas* megkívánt gazdagsága közepett. Ez állítás bebizonyítására elég a százszor idézett Spanyolországra utalnunk.

Ha a pénz nem vagyon, úgy époly kevéssé helyes azt a vagyon, a gazdagság *jelének* mondani ; legalább szigorúan kell ezt értelmezni. A pénz, pontosan meghatározva époly kevéssé jel mint bármely más árú : ha például himzést asztalért cserélünk, egyik sem lesz a másik *jele*. Így az arany és ezüst szintén nem jelei az általok veendő árúnak, hanem — s ezt jól meg kell értenünk — *egyenértékei*. Hason árú hason árúért adatik, ez a csere törvénye.

Van különben a pénzek egy neme, mely e szabály alól kivételt képez, ez a rézpénz ; s valóban e pénznek nevezett dolog, szigorúan véve nem az ; ez inkább csak értékjegy, melynek a mindennapi apróbb adás-vevésnél van czélszerű alkalmazása. Ha a rézpénzt nagyobb fizetéseknel is azon láb szerint alkalmaznák, melyen kibocsátatott az valódi bukás lenne. A rézpénz csakugyan azon különös tulajdonságot tünteti föl, hogy többet ér mint pénz sem mint pusztá anyag ; azaz : hogy a neki tulajdonított érték képzeleti s nagyobb mint valódi belértéke. A vert réz (pénz), mint mondók, két-háromszor többet ér, mint nyersen ; a pusztá anyagnak értéke évről évre érezhetően változik, mi a pénznél nem fordul elő. Ez ellentét oka, t. i. hogy a rézpénz

sokkal magasabb értékben fogadtatik el, abban rejlik, hogy e pénznem a naponkinti apró cseprő cserékhez nagyon szükséges lévén sokkal kényelmesebb, ha csak névbeli értékű apró darabokban kering, mintha belértékének megfelelő, alig czipelhető nehéz pénzdarabok forognának kézről kézre.

Különben e névbeli értéket csak addig tartja meg, míg a közszükségletnek megfelelő mennyiségben létezik; mihelyt a kormány, csekélyebb értékéből hasznot akarván húzni, elárasztja vele a pénzpiacot, szóval, mihelyt a kínálat felülmúlja a szükségletet, azonnal elveszti képzeleti értékét. Eddig még minden kormány, mely a rézpenz sokasítását megkísérvén, azt nagyobb fizetésekre is akará használni, nagyszerű veszteségeket szenvedett. Ha valamennyi cserénél csupán rézpenzt akarnánk használni, csakhamar eljönne a pillanat, hol csupán belértéke szerint fogadnák el s ha kényszerárfolyamat szabnának neki, valamennyi cserénél a tárgyak névbeli értéke, azaz: ára emelkednék s a mi eddig egy krajczár volt, azt ezután 2—3 krajczárral kellene fizetnünk; az állam pedig nem nyert volna egyebet, mint új zavart.

Azon, széltiben uralkodott eszme, hogy a pénz csupán megegyezésbeli vagy egyezményi jegy (signe de convention) oda vezetett, sőt oda is kellett vezetnie, hogy a pénzt roszabbítsák; így okoskodván: Ha a pénz csak jel, valóban szükségtelen, hogy minden egyes darabja ugyanazon mennyiségű tiszta aranyat vagy ezüstöt tartalmazza: vegyük csak felét vagy negyedrészt s kétszer vagy négyszer gazdagabbak leszünk. A valóságban pedig minden pénzroszabbítás képzeleti mérték és bukás volt. Képzeleti mérték azért: mert csakhamar valamennyi termék ára azon arányban emelkedett, a melyben a pénz értéke fogyott, s még mielőtt a nemzetgazdasági tudomány ez eljárás igaz voltát bizonyította volna, a nép egészséges ösztöne s csalhatatlan tapintata átallotta e pénzt többbe elfogadni, mint valóságos belértéke szerint; minden egyes dolog vételére több arany vagy ezüst kellett, mint ennekelőtte s ez vala az egész, mit a pénz roszabbításával elértek. És nagy szerencse, ha az eredmény csak semmis vala, volt az gyakran szerencsétlen, sok esetben bukás is. A kormány t. i. mindig ugyanazon névbeli összeget fizette jövedékeinek, csakhogy ez összegzen csak felét, harmadát, negyedét lehetett megvásárolni azon czikkeknak, miket ugyanez összegzen

előbb kaphattak: ezek tehát egyszerűen meg lettek lopva; az adósok ugyanily mértékben fizették adósságaikat — így vesztettek a hitelezők; a munkások, a bérért dolgozók ugyanazon fizetést húzták mint azelőtt s nehezen érthették meg, mért, hogy most ugyanannyi fizetéssel zavarba jutnak, hogy szükségleteiket nehezebben elégíthetik ki, mint előbb. Valamennyi átalakulást, cserét, szolgálatot végtelen zavar érte; az egész világ nélkülözött, de legtöbbet a szerény jövedékesek s a bérért, fizetésért működők.

Ugyane csaleszme, ugyane balfogalom: hogy a pénz csak jel, vezetett a papírpénzhez. A rossz pénzben mindig marad némi tiszta ércz s ha értéke csekélyebb is, valami értéke mégis marad. Ezt is mellőzték, hisz kényelmesb vala oly anyagból készíteni a pénzt, mely a nemes érczeknél sokkal könnyebben szerezhető meg. Erre semmi sem kínálkozott inkább a papírnál. Ha a pénz gazdagság — ez az okoskodás kiindulási pontja, — csak a papírpénzt kell sokasítani; s ha minden érték az állam czégétől jön, az államnak könnyü azt megadni, — hisz semmibe sem kerül.

Nehéz azonban valami képtelenséget következetesen végig kivinni. Csakhamar megéreztek azok is, kik meg valának győződve, hogy a pénz csupán jel, nem bírván más értékkel, mint a melyet egyezkedés útján s az állam czége által nyer, megéreztek, mondjuk, hogy lehetetlen a papírt ezüstnek venni. Illőnek gondolták, hogy a papírt valódi érték által biztosítsák. De el kellett jönni az időnek, valamint el is jött, hogy a könnyűség a papírpénz készítésében — tetszés szerint adván neki névbeli értéket — arra csábítsa a vele foglalkozókat, hogy a biztosíték értékén jóval felülemelkedő összeget bocsássanak közre.

Ilyen, sok más tapasztalat közt, *Law* bankjegyeinek az úgynevezett *continental-money*, a francia forradalomkori assignáták, az osztrák (nemzeti) bankjegyek, előbb állam-kincstári jegyek története. Ez osztrák bankjegyekkel most bővebben nem foglalkozhatunk, mert túlságos elárasztásuk okozta balkövetkezményeit évek óta sinli az ország s Ausztria ez egyik legnagyobb sebének gyógyításán hosszabb idő óta folyvást fáradoz (bár eredmény nélkül) sok állam- és magánférfiu. Itt csak néhány adatot a régebben múlt assignáták történetéből sorolunk elő. A dolog különben s a baj a mily régi oly egyforma s bár külön külön or-

számban nagyobb vagy kisebb mérvben nyilvánult, csak a fokozatban különbözik, a baj egy és ugyanaz, sújtotta legyen bár a francia nemzetet, vagy az angolt, az osztrákot vagy közvetve a magyart. A nemzetgazdaság tudománya által megvilágítandó kár egy és ugyanaz minden időben s minden nemzetnél, mert egy az ok s egy a sértett tárgy, t. i. a nemzet kereskedelem, ipar és gazdasági érdekei, szóval: életere.

A francia assignátákból, kezdetben a nemzet vagyona által biztosított 400 milliót bocsátottak ki. Egy évvel később egy milliárd és 200 millióra rúgott a kibocsátott összeg; 1792-ben 2,200,000,000-ra s így haladtak egész 1795-ig. Ez év végén több, mint 40 milliard volt készítve. Az értékvesztés, mely 1791 elején 10 százalék volt, 1794 vége felé 78 százalék lett. Vége felé már semmit sem lehetett az assignátákon venni. Az elmélet, hogy a jel sorozza a vagyont, pályája végét érte. Mindenkinek milliói valának zsebében és rosziúl élt, nélkülözött. Birták a jeleket s nem tudták mitévők legyenek velök.

Ez helyes próbája azon pompás tannak: a pénz csupán jel, mely tan még napjainkban is annyi embert el fog; mintha elég volna a papirt szaporítani, hogy a nép jóléte is szaporodjék s erre építeni azután a legvadabb rendszereket. ¹⁾

Vannak korunkbeli reformatorok is, kik, bár kevés újat bizonyítanak minden gazdasági rosszal az aranyat s ezüstöt vádolják s annak elnyomatását komolyan kívánják; ily reformatorok elvitázva a nemes érczektől pénzkelléki jellemüket azt hiszik, hogy ezáltal a közönségben az aranyborjú tisztelétét is elnyomhatják. Jól megfontolva az ajánlatot nem azt kell-e látnunk, hogy ez egyszerű visszasülyedés a pénz és gazdagság összezavarásába? Legyen tehát elnyomva a nemes ércz, helyettesítették az egykori spártai vaspénz által, mely oly nehéz vala, hogy 100 frtnyi érték szállítására négy ökrös szekér volt szükséges; vagy legyen letaszítva trónjáról az annyira könnyü papir által, melyből képzelt milliókat tárczáinkban hordhatunk — fogja-e ez azt

¹⁾ Megjegyezzük, hogy e kikelések nem általában a papirpénz ellen, hanem csak okszerűtlen kibocsátása ellen vannak intézve. A papirpénz czélszerűségét még e fejezet folytán, valamint a hitel és a bankok körül teendő megjegyzések ki fogják deríteni.

eredményezni, hogy az egyenlőtlenség, viszonylag a többi tőkebirtokosra újra ne fejlődjék? Az egyenlőtlenség örökös forrása, mely az ember tehetségeiből, szabad birálata alkalmazásából s annyi, megszámlálhatlan más körülményből fakad el lez-e az nyomva a pénzzel együtt? A természetes, vagy a papir darab által közvetített csere fogja-e gátolni, hogy a tőke a kényuralom más alakját öltse, ha egyszer el van ismerve, hogy a tőke kényur? De ha föl nem lehet ismerni, hol legyen ez elnyomatás előnye, azt az egyet világosan látni, hogy általa az egész világ nagyban veszítene. A helyett, hogy könnyítenék a cserét; meg fogják akasztani, ha az arany és ezüstben természetüknél fogva rejlő érték helyébe más képzeleti értéket állítanak. A papir hitványsága korlátozni fogja a természetes cserét. Az ipar s kereskedelem kezdetleges helyzetükbe lesznek visszavetve. Minden ily képzeleti papirpénz-kísérleteket általános bukás fog követni. De kit sújt ez legelőbb is? Azokat, kik fizetésből vagy bérből élnek. Kivel érezteti szigorát legelőbb? A munkásokkal, kiknek se földjük se házuk, sem egyéb reális értékű tőkéjük: *Mirabeau* mondá, hogy „valamennyi papirpénz a hagymázos kényuralom orgiája“ s igaza volt. És hozzá kell tennünk, hogy ez orgia s e hagymáz senkinek sem árt többet, mint azon osztályoknak, melyekkel el akarták hitetni; hogy e visszafelé haladó, e sülyesztő s megrontó expediensben a tőkésedés s a jólét egy neme rejlik.

II. Az állam közbenjárása a pénzre nézve.

Az előbbiekből láttuk, hogy a kormány közbenjárása pénz dolgában sokkal inkább meg van szorítva, mint sem első pillanatra látszik s mint közönségesen gondolják.

A kormány nem adhat a pénznek valami képzelt értéket; nem is akadályozhatja az érték változásait. Az állam szerepe, rendes föladatán t. i. a visszaélések s csalások elnyomásán kívül arra szorítkozik, hogy a pénzt készíttesse, vagy a bizonyos szabályokhoz kötött készítést ellenőrizze, mi által két különböző rendszert alapít: két forgó ércz nem törvényes viszonyát, tekintettel változásaira meghatározni, és e két ércz nem közül azt választani, mely értékmérő gyanánt szolgálhat s közönséges fizetési pénznek elfogadható — mind oly dolog, miket az imént előadtunk.

De meg kell itt említenünk, hogy az államtól e két jogot is el akarták vitatni. Pedig ez egyike azon eseteknek, hol föl kell szólalni a túlságos individualismus ellen, mely pénzdolgaiban is mindent magánosokra bízza s a társiasságnak az állam által képviselt elvét tagadná.

J. B. Say azon, másutt igen igazságos eszme neve alatt, hogy a pénz helyett szolgáló nemes érczek mindazon változáson keresztül mennek, miket a kínálat s tudakozás törvénye parancsol, ellene szegül annak, hogy ez érczeknek törvényes értéket kölcsönözve ez által holmi hivatalos viszonyt alapítottak meg. Ő azt akarja, hogy a közhatóság tevékenysége a pénzre nézve csupán arra szorítkozzék, hogy az általa rá veretett bélyeg által csupán az anyag súlyát s tartalmát biztosítsa. „Egy darab pénz értéke — mond *Say* — fokonzint azon átalakulások szerint szabályozódik, melyek magánemberek közt, vagy magánemberek s a kormány közt történnek. Illő volna letenni azon bolond követelésről, hogy a pénz értékét előre meghatározzák s neki önkényt nevet adjanak. Mi is egy piaster, egy forint, egy frank, egy font sterling? Mást akarunk azokban látni, mint arany- vagy ezüst pénzdarabokat, bizonyos súlylyal s tartalommal?

„Azt mondják 5 gramm ezüst ér egy frankot. E phrázisnak semmivel sincs több értelme, mint ha azt mondom: 5 gramm ezüst ér 5 gramm ezüstöt; vajjon a gabona, kávé, a viasz, vagy más áru más nevet vesz-e föl, ha súly szerint van fölosztva? Mért nem nevezik tehát az 5 grammot nyomó darab ezüstöt valóságos nevéen? Mért nem mondják azt egyszerűen 5 gramm ezüstnek?

„Ha nem adnának a pénznek törvényes értéket, nem volna lehetséges minden csere alkalmával névbeli érték szerint alkuhozni. Akkor kényszerítve volnának, bizonyos valóságos árút, bizonyos más valóságos áru irányában mérlegezni; bizonyos mennyiségű ezüstöt, bizonyos mennyiségű gabona, élelmi szer vagy kelme irányában. Minden időre kötött alkunál biztosok lennének azon összeg tiszta ezüstről, melyet a határidő eljövetelekor kapnának. Soha sem kellene félnünk, hogy az alku meg van sértve.“

A tények megczáfolák a *Say* ajánlotta rendszert azon két esetben a mint Angliában II. Károly alatt s Franciaországban

a III-ik évi 28-ik thermidor törvénye által alkalmazásba léptek. A thermidori törvény bizonyára az aranypénz végleges eltűnését okozza vala, ha a XI-diki germinal 7-ik törvénye nem módosítja. Ezen pedig épen nem lehet csodálkozni. Mily kellemetlen megszorítást kelle a nemzetnek érezni, ha minden pillanatban kénytelen a két pénznem közötti arányt meghatározni? Nem-e ebből fejlődött a kereskedelemre is nyomasztó azon nehézség, hogy a nép a bizonytalanságnak s tapogatódzásnak van kitéve oly dolgnál, hol mindennek a leghelyesebbnek, a legrendesebbnek kellene lenni, miután azon értékről van szó, mely közös mértékül szolgál minden más árúra nézve?

Midőn *Say* minden törvényes érték eltörlését ajánlja, hogy többet ne kelljen félni, mikép bizonyos meghatározott idő múlva, valahogy kevesebb ezzüstértéket ne kapjunk, mint a mi ki vala alkudva, végkép elfelejti, hogy a nyereség vagy veszteség esélyei az ő rendszere elfogadása által el nem fognak tűnni, mert ha az 5 frank értéke változik, a 25 gramm ezüst értéke is változni fog; a termelési költségek csakhamar eltörlik a vertpénz fölíratának igazságát. Az állam által franknak nevezett pénzdaráb lehet, elveszti ezen nevét; de nem fog-e a szokás mást helyettesíteni, melynek minden rossz oldala szintén meg lesz, csak-hogy az előbbinek előnyeivel nem fog bírni? Ha igaz, hogy a négerék, egy rúd vasat egységnek fölvéve, végre oda jutottak, hogy egy rúd rhumot, egy rúd dohányt is mondtak, bizonyosak lehetünk, hogy az egyszer szokásba vett elnevezések csak úgy fognak uralkodni, mint az eddigi elnevezés, ha mindjárt nem is törvény szabta emezeket, mint a forint, korona, tallér, louis s napoleon nevezetek is szokás által lőnek elfogadva. Így például a szt. Lajos (első király, ki Franciaországban pénzt veretett) által kibocsátott egyik pénznemen előforduló bárány elég volt, hogy a nép e pénzt *agnei* (báránynak) nevezze el.

Voltak továbbá, kik azt állíták, hogy az államnak nem kell befolygni a pénz szabályozásába, sőt veretésébe, vagy a súly és tartalomra nézve sem, úgy fejtegetvén a dolgot, hogy magánosok jobban s olcsóbban fogják készíteni és több gondjuk lesz ellátni a világot mindazon pénznemekkel, miket a forgalom szükséglete kíván. Ők egy szóval a pénzverést is a szabad verseny tárgyává akarják tenni, más szabályzót, más bírót nem ismer-

vén el, mint a közvéleményt. E gyakorlat különben, bár mennyire ajánlják is, végtelen hátrányos volna csekélyebb biztonság mellett. Mily gyanúval nem fogadtatnék el a szabad verseny alkalmazta különféle bélyeg? Minden egyes darabot külön próbának kellene alávetni minden egyes embernek, minden egyes csere alkalmával. Nem volna-e ez visszahanyatlás a társadalom gyermekkorába? Semmi sem mutat valamely népnél oly magas fokon közös és egyforma jellemet, mint épen a pénz szükséglete. Semmi sem tartozik természetszerűbben az állam köréhez, mint azon föltételek, mik alatt a pénz kering, föltéve t. i., hogy az eddig magyarázott gazdasági kellékek s föltételek az állam által tiszteletben tartatnak.

Ezzel ugyan nem azt mondjuk, hogy az államnak szükségkép magának kell pénzt verni, mint Ausztriában. A Franciaországban uralkodó rendszer e tekintetben sokkal czélszerűbbnek látszik. Ott a pénz az állam birtokában levő helyiségekben készül, külön kormánybiztos felügyelete alatt s egy darab sem kerülhet forgalomba, a kormány beleegyezése nélkül. De e fenntartás mellett, a pénzverde igazgatói iparos vállalkozók, kik saját hasznukra s kárukra dolgoznak a tulajdonokká vált, mert általuk megvett anyaggal. A kinek arany vagy ezüst készlete van, hozzájuk viszi s ők tartoznak azt pénzbeli egyenértékben, súly és tartalom szerint hiány nélkül beváltani csak azon csekély *change*-nak nevezett részlet visszatartása mellett, melyet javukra az alapszabályok biztosítanak. Ausztriában nemcsak kincstári pénzverdékben készül a pénz, hanem kincstári hivatalnokok ellenörködése s a kincstár fizette munkások által, szóval *regien*ben. Angliában a pénzverés ingyenes, csak hogy nem nehéz megérteni, hogy az ingyen szó csupán csalétel, s hogy a pénzverés költségeit ott is az adózók fődözik.

A legtöbb országban az állam föladata, hogy a két ércz nem közül egyet válaszszon általános értékmérőül nem mind a kettőnek tulajdonítván e jellemet s nem határozván meg egyszer mindenkorra a kettő közti arányt. Ebből épen nem következik, hogy használatban e két ércz forgalmi versenye el legyen nyomva. Az arany s ezüst különféle tulajdonságai sokkal helyesebben felelnek meg az általános kereskedelem különféle szükségleteinek, sem hogy ilyforma kívánat okszerű volna. Az arany szállíthatóbb,

gyorsabban számlálható s elegendő adag vegyérczczel keverve könnyebben áll ellen a kopásnak. Az aranypénz veretési költsége négyszer kisebb az ezüstenél. Másrészt meg az ezüst könnyebben osztható el kisebb érték szerint. A kitűzött főczél, mint mindebből kitűnik, az, hogy a fizetésekben mindinkább megközelítsük a pontos igazságot." Ha valamennyi pénzüzer különbség nélkül mindkét érczben fizethetne, számba nem kellvén vennie viszonylagos értéküket, bizonyos és a tapasztalás is tanítá, hogy a kevesebb értékű pénznemben fizetne. Ezen igazságtalanság s az ezt követő zavarok kikerülése végett történt, hogy az államok csak egyikét választák törvényes pénzü, melyhez a másiknak magát arányozni kell.

E szükséget már *Locke* is belátta, midőn jóval a nagyobb-hírű nemzetgazdák előtt, már tökéletesen tudományos nyelven mondá: „Két hemes ércz, mint az arany és ezüst, egyidőben nem szolgálhat cseremértékül egy országban, mert mértéknél szükséges, hogy örökké ugyanaz s az értékkel ugyanazon arányban maradjon. A dolgok kereskedelmi értékének mértékeül oly anyagokat választani, melyeknek maguk közt szilárd s változatlan viszonyuk nincs, annyi, mintha hosszmértékül oly tárgyat választanánk, mely hosszabbra nyújtható s rövidebbre vonható össze. Kell, hogy minden országban csak egy ércznem legyen az olvasó pénz, az egyezkedés záloga s az értékek mértéke.“

Vajjon melyik azon ércz, mely az értékek mértékeül leginkább ajánkozik? e kérdést alig lehet általánosan megoldani. A kereskedelem szükségletei hol nagyban, hol kicsinyben mutatkoznak, ott inkább aranyat, itt inkább ezüstöt igényelnek. A más okokból magyarázható nemzeti szokások is nem csekély befolyással vannak az ércznem választására s innen érthető, hogy némely szegény ország is, például Portugallia, mégis aranypénzt alkalmaz inkább, mint ezüstöt. Végre többféle ok is egyesülhet, befolyást gyakorolva a törvényhozó választására. Egyik legdöntőbb körülmény a szilárdság foka, mely a külön viszonyok szerint egyik vagy másik pénznemben inkább rejlik s minden valódi mérték föltétele. Ennek fontossága főleg a határidőre kötött szerződéseknél a később beváltandó kötelezettség lerovásánál jön tekintetbe s az üzletviszonyok állandóságának biztosítá-

sára szükségessé teszi, hogy a pénz oly szilárd értékű legyen, a mint csak lehet.

Több nemzetgazda állítá, hogy rendes időkben inkább az arany viseli képét e tulajdonságoknak, mert szerzése költségei a természeti s vegyészeti körülmények folytán kevésbé változnak, mint az ezüstéi. Az ezüst például nem található úgy a föld fölületén, mint az arany, mely az áradvány területein gyakran előfordul; az ezüst a föld gyomrában is nagyobbára csak erősen vegyülve található s a bányászat körül alkalmaztatott mód szerint is sokkal alaposabb változásokon kell keresztül mennie, mint az aranynek.

Mégis voltak, hol ezen, az arany választása mellett szóló okoknak el kelle némulniok; ez történt az új világ fölfedezése, a roppant aranytermelés megkezdése után s ez okok birhatták rá a kormányokat Belgiumban, Hollandiában, Portugalliában, midőn szakítva a régi hagyományokkal az ezüstöt választák, nagyobb szilárdságánál fogva, általános értékmérőnek s nagyrészt elnyomták az aranypénz tulsúlyát; ezt gondolta alkalmasint Ausztria is midőn pénzrendszerét ezüstitlára állítá, mely egyszer smind a francia pénzrendszer alapja.

Sokszor törvényesen lön meghatározva a két ércznem közti arány, mely a termelési körülmények, a forgalmi viszonyokhoz nem alkalmazkodott, s azt voná maga után, hogy vagy az egyik, vagy a másik pénz nem természetben kevesebbet ér törvényesen meghatározott értékénél, és mi ebből önkényt következtet, túlnyomóan használtatott fizetéseknel.

Több nemzetgazda helyesen megmutatá a szomorú következményeket, mik okvetlenül bekövetkeznek, ha különbség nélkül a csekélyebb értékű pénzzel történnek a fizetések; e hatás főképp azokra nézve káros, kik jövedékekből, vagy határozott fizetésekből élnek s főleg oly országokban mutatkozott, hol az aranypénznek meghatározott értéke volt, míg valóságos értéke egyre csökkent. E néhány szóból is megérthető, mily zavar fog ellepni valamennyi gazdasági viszonyt, mily izgató s akadályteli jövőt várhatnak a hataridőre kötött szerződések, mennyi önkény és szerencsehajhászat vegyül majd a hitelműtétekbe ott, hol a két pénz nem közt kényszeres értékviszony van behozva.

Az különben, hogy mi módon lehetne közöttük mozgó vi-

szonyt alapítani, mely évről évre a kereskedelem főhelyein érezhető értékarány szerint változnék — az csupán gyakorlati kérdés, mely jelenleg nem foglalkoztathat. Itt csupán az eszmét szükség tisztáznunk, mely a *pénzmérő egysége*, minden kétértelműség és buvóhely nélkül és minden következményeivel együtt, melyet ez egység a forgalom és átalakulások szabályaira gyakorol.

III. A pénzkellék aránya valamely országban. — A pénzt helyettesítő papírok.

Nem lehet pontos arányt meghatározni, mely szerint egy vagy más nemzetre nézve az általa birt pénz mennyisége üdvös volna. Ez nagyon is a nép szokásától függ, a mint t. i. több kevesebb cserét üz s gyakrabban vagy gyérebbe használja a hitelt.

De az alapgondolat, melyre szükség szemügygyel lennünk abban áll, vagy inkább azon föltevésben foglaltatik, hogy bármely népre nézve mégszünik előnyös lenni, ha bizonyos határon túl nagymennyiségű pénzzel bír. Mert a pénznek, hogy hasznos legyen, ép ellenkezőleg másnemű javakkal, ritkának kell lenni. Tegyük föl, hogy az arany és ezüst oly bőven találhatik mint a kagyló, csak olyan silány lesz, mint emez, és semmiféle társalmi egyezkedés nem adhatja vissza pénzbeli tulajdonságát, melyet elvesztett, midőn értékét veszté el.

A gondolat, hogy csupán a nemesérczek képezik gazdagságát valamely országnak, csak valamennyire fölvilágosodott elmékben uralkodni megszűnt; de nem ritkán hallhatni még azt, hogy ez gazdagság par excellence; az nem más csak gyöngébb foka ugyanazon hibának. Anglia, mely körülbelől csak felét bírja Franciaország ércpénzmennyiségének, az egyesült államok, melyek még kevesebbel bírnak, mint Spanyolország a világ leggazdagabb országai. A kőszén, vas, gyapot, pamut sat. akár termelési eszköz, akár csereérték alakjában számtalanszor fölülmulják azon arany és ezüst összegeket, melyek forgatásukra szolgálnak.

Mint később a kiviteli kereskedelem elméletének tanulmányozásánál ki fog tűnni, a termékek nagyánt termékekért cserélődnek s a pénz csak egyszerű közbenjáróként, gyakran csupán számla kiegészítőként szerepel. Menjünk tovább. Az arany

és ezüstpénz minden előbb kimutattuk előnye mellett, szállítása-
s forgalmakor elég alkalmatlanságot okoz s ha érték nélküli jegy
által lehetne képviselve ez nyereség s valódi haladás lenne. A
pénz (t. i. az ércpénz) előnye, hogy értékét magában hordja. Ez
végtelen érdem, de egyúttal hibát is rejt magában, mert szer-
zése valamibe kerül. Legyen, hogy anyagát egyenesen a bányák-
ból nyerjék, legyen, hogy termékekért cserében más népektől
kapják, csak meg kell azt fizetni munkával s nélkülözések árán.
Az emberi munka s tőke azon részét, mely szerzésére fordítatik,
sokkal hasznosabban lehetne egyenes szükségletek fedezésére
közvetlenebbül a jólétre fordítani. Az arany- s ezüstpénz, már
készítésekor is költséget okozván, forgalma is sokba kerül; s
bár könnyebben szállítható a legtöbb másnemű árúnál, a miért
is képes a pénz szerepére, szállítása mindameilett alkalmatlan,
ha mindjárt nem is nagy tömegű. Ily szállítás az idő által, mit
igénybe vesz, a gond által, melyet kíván, a számtalan közvetítés
által, miket szükségessé tesz, a munka s tőke tekintélyes részét
vonja el más termékenyebb használattól. Azon kívül az érczek
kopnak a forgalomban s e költségek által évről évre veszteséget
okoznak a társadalomnak. E veszteség pedig nem oly csekély,
mint sokan gondolnák. *Jacob* alapos kutatások nyomán kiszámí-
totta, hogy a 18-dik századig a kopás által szenvedett veszteség
úgy állt mint egy a 360-hoz. Napjainkban ez 17-szer csekélyebb
ugyan, de még mindig érzékeny veszteség az ezüsthöz. Az
aranyra nézve ez tagadhatatlanul csekélyebb, mert ez négyszer
lassabban forog; de értéke nagyobb lévén a veszendőbe ment
pénzérték is tetemesen nagyobb az ezüsthöz. Pedig az anyag
még nincs annyi változásnak alávetve, mint maga az érték. En-
nek elég nagynak kelle lennie, hogy az üzerek már jó régen
iparkodtak azt gyógyítani s ezen segíteni, ezt többféle tapogatód-
zás után a hitelpapirban lelték, mely úgyszólván semmibe sem
kerül s kevés költséggel forog.

E hitelpapir, bármi alakban jelenjék meg s bármi nevet
viseljen valóban *jegy*, mert valódi értéket képvisel, míg neki ma-
gának semmi értéke sincs. E fogalom csak későbbben kaphatott
lábba s csak haladott társadalomban honosúlhatott meg.

Itt három korszakot kell megkülönböztetnünk, mint három
állapotját a haladásnak. Az elsőben megelégedtek az emberek a

természetes árukkal minden pénz nélkül, vagy csak tökéletlenebbel, a mi barom, dohány, gabona vagy más egyéb is lehetett, mint például az éjszak amerikai gyarmatokban, hol csupán képzelt értékű papírok forogtak. A második korszakban a tökéletesebb pénz, azaz arany és ezüst uralkodnak majd kizárólag cse-reeszközként. Itt fejlődött a többször említett csaleszme a pénzről; pedig valamely társadalom nem azért gazdag mert sok pénz-zel bír; inkább csak sok pénzt szerzett, mert gazdag volt más-nemű termékekben, miket pénzért adhatott. A harmadik kor-szakban a hitelezímek használata kerekedik felöl, melyeknek biztosítéka értékben, főleg arany- s ezüstben van letéve; ezért a papírok is frankra, sterlingre, forintra szólanak s föltételezik, hogy a hitelezőnek, azaz a papir birtokosának joga van ez ér-tékjegyeket valódi értékért beváltani.

A hitel egyik műtete az, hogy nagy bankoknál csupán a tételek hozzá — vagy leírása, azaz egyszerű följegyzés által a könyvekben számtalan csere, fizetés és átalakulás hajtatik végre igen csekély készpénzösszeggel. A különféle kereskedelmi papí-rok, a bankárok váltói (az angolok által *cheques*-nek nevezve), az ügynevezett bankjegyek tetemes ércpénzösszegeket kimél-nek meg. A londoni számfejtőház (Clearing-House) például a né-hány évvel ezelőtt történt számítás szerint 200,000 font sterling készpénzzel naponként 15 szer nagyobb üzletet tesz, pedig e 200,000 font is majd mind bankjegy.

Egyik legtekintélyesebb író szerint, ki e tárgygyal tüzetesebben foglalkozott, *Fullarton* szerint azt kell állítanunk, hogy a kereskedelmi számtan segélyével, a mint ez napjainkban töké-lesedett s azon szabályos eljárás szerint, melyet Anglia ebben követ, oly közvetítők által, minők a bankok és bankárok az üzlet kilencz tizedrészét ezek végzik a nélkül, hogy apróbb tételeket kivéve, csak egy tallerra vagy egyetlen egy bankjegyre is szük-ség volna.

Ricardo szava: „a legtökéletesebb államban a pénz papirból van,“ melylyel annyira visszaéltek, egyebet sem jelent, mint a főntebb kimutatott gazdálkodást az ércpénz termelésében s for-galmában, mely egyszerű időkimélést eredményez s hatalmas tevékenységet szül az üzlet terén.

Egyet azonban ki ne felejtsünk e fejezetből, hogy a hitelpa-

piroknak szükségkép valódi értéken kell alapulniok. Ebben meg kell állapodnunk, mint a politikai gazdaság egyik főigazságában, bármint ellene szóljanak is a papírpénz-műtétek, mindenféle név alá rejtett föltalálói, kik e szükségességet rendszeresen elismerni vonakodnak.

A papiroknak beválthatóknak kell lenni, közvetlen-e vagy távolabb jövőben az a körülményektől függ, de hogy hivatásuknak megfeleljenek ez egynek dönthetlen, elkerülhetlen biztosíték gyanánt meg kell lenni, hogy a bankjegyekre, váltókra vagy más hitelpapírokra irt föltételek valósággá legyenek, hogy beváltassanak.

Vannak e nézetnek ellenei is, kik azon sophismához folyamodtak, melyet *Mirabeau* a franczia assignáták fölött tartott vitatkozásában fejtegetett: hogy semmiféle érték nagyobb állandóságot nem mutat, mint a föld, és semmiféle nyereség nem biztosabb. Erre igen helyesen feleltek meg. A többek közt *Chevalier*: „Egy darab papir nem föld; ha lenne is, jó pénz nem lenne.“ — „Egy tallért tárczámba tehetek, de el nem vihetem a telket hónom alatt, — mondá *Jaques Laffitte* egy ilyen tervezőnek.“ És ez való igaz. A föld nem oly dolog mit pénzzé lehetne alakítani, sok ok van, mely ennek ellene szegül.

Feljebb mondók el a tulajdonságokat, melylyel valamely anyagnak birni kell, hogy pénz legyen; láthatni, hogy a föld ezekkel nem bir. E jellemzés félre van ismerve, vagy mellőzve azok által, kik lehetőknek gondolják a papir árfolyamát tökéletesen s végleg szabályozhatni, ha biztosítékául a földbirtokot kötik le.

Lehet a föld értékét mozgósítani, lehet azokat valamely hitelpapir biztosítékául lekötni, ezt a később taglalandó földhitelintézetek, az általuk kibocsátott záloglevelek s egyéb érték-papírok világosan bizonyítják; de ezek nem helyettesítik a pénzt, e papirokat nem földért váltom be, hanem újra csak pénzért s a föld csak *pénzértéküket* biztosítja.

Nézzük a már többiben említett franczia assignátákat. Ezek csodálói mondják, hogy ki lehetett volna kerülni a szomorú ügyfordulatot, ha az assignáta könnyebben lett volna kicserélhető földbirtokért. Igaz, ha a nemzeti birtokok előbb osztályozvák nyilvános könyvekbe foglalvák s elég lesz vala elhozni az assignátákat, hogy valaki a föld tulajdonosa lehessen, kétségkívül való,

hogy az assignáták bukása sem oly sebes, sem oly mély nem lett volna s a köztársaság kormánya jobb hasznát veszi e papiroknak. De ezzel nincs az mondva, hogy az assignáták egyenárúak (al-pari) maradtak volna a pénzzel, ha kibocsátásuk bizonyos pontot meghalad. Egy része az assignátáknak bizonyosan viszsztatért volna a nemzeti kincshez; hanem a visszafolyások tömege nem lett volna végtelen. Erre nézve szükséges lett volna, hogy mindazok, kiknek kezébe assignáták kerültek, előnyösnek tartásák a földbirtokot; pedig ez oly tulajdon, mely nem minden embernek kell. A kereskedő, ki a köztársaságnak vasat szolgáltatott fegyverkészítésre, posztót, vásznat vagy bőrt a katonák ruházására, vagy egyéb szolgálatot tett, kereskedése fentartására, üzlete folytatására egyéb fizetésre szorult, mint földekre. — Azt mondják eladhatta volna. Bizonyos pontig igen; de ha valaki szorítva van eladásra és sok más hasonló esetben van, csak veszteséggel lehet eladni.

Az előadottakból látni, mi a papirpénz helyes szerepe s melyek azon határok, mik közé szorulnia kell, hacsak valóságos bukáshoz vezetni nem akar. Az egészet két szabályba lehet egygyé vonni: Oda kell iparkodni, hogy az érczpénz mennyisége az üzletekhez arányozva kevesebb legyen s olcsóbb és helyesebb gépezet által helyettesítsék; ezt kívánja a haladás. Továbbá nem kell bocsátani forgalomba több papirt mint szükséges, hogy az, kinek kezében van, könnyen beválthassa annyi érczpénzért, mennyit czíme ígér, ime az, mit mindenek előtt ajánl az eszély.

Nem elég különben, hogy e tudomány a hitelpapir szerepét, a mennyiben a nemes érczek megtakarítására szogál — kijelöli, kell ezenkívül magát a hitelt önmagában s főbb alakjaiban is tanulmányoznunk. Ez a következő fejezet föladata.

NEGYEDIK FEJEZET.

A hitel.

Láthatóbban talán, mint akármelyik az eddig tárgyaltuk nemzetgazdasági tények közül nyilvánítja a *hitel* a felelősség, társiasság és kölcsönösség eszméit, melyeknek termékeny öszhangzata a politikai gazdaság tanulmányozásából kitűnik.

Hogy ezt megértsük szükséges tiszta fogalmat szereznünk a *hitel* lényegéről.

A *hitel* voltaképen azon bizalom, melylyel valaki iránt fizetési kötelezettségének teljesítésére nézve viseltetnek ¹⁾ vagy az önkényt adott engedelem, hogy idegen birtokkal, a hasonérték egyszerű odaigérése mellett rendelkezhetünk.

A ki tehát *hitelre* akar szert tenni, abban föl kell tennünk hogy mind *képességgel*, mind elég *becsületességgel* bír ígérete beváltására. *Becsületességére* nézve erkölcsi és szellemi tehetségeit vizsgáljuk, *képességére* nézve pedig vagyoni állapotját s keresetmódját, hogy így mindent összevetve biztosak legyünk az iránt, mikép kijelentett akaratját, kötelezettsége beváltása iránt foganatosítani fogja.

A mondottak ugyan voltaképen csak a magán, a személyes *hitelre* vonatkoznak még is azt lehet mondanunk, hogy lényegben a *közhitelnek* is képezik alapját.

Egyelőre csak a *magánhitellel* foglalkozunk.

Mellőzve ez úttal a visszaéléseket, mik a *hitel* által kizárva nincsenek, de melyek általánossá nem lehetnek a nélkül, hogy maguk után ne vonnák a *hitel* vesztét s ennél fogva inkább a szabály mellett, mint ellene bizonyítanak, tekintjük mindenek előtt annak üdvös és hasznos oldalát s meg leszünk lepve a *hitelnek*,

¹⁾ *Rau* III. B. § 278, és tovább.

legalább nagyobb mérvben nyilatkozott jelleme által, hogy erkölcsi zálogot szolgáltat a kölcsönös bizalom által, míg a pénz, önmagában hordván biztosítékát, csupán anyagi zálogul szolgál.

Ellen nem mondva e régi példabeszédnek: „Plus cautionis in re, quam in persona“ nagyon is bizonyos, hogy valamely országnak, melyben a becsületesség hiányoznék, melyben a személyek iránti bizalom megszűnnék s mely nélkülözné amaz újabbkori nemes tulajdonságot, mit *kereskedelmi becsületnek* szoktunk nevezni, — ily országnak le kellene arról mondani, hogy a hitelt keblében virágozni lássa.

Semmi sem ad rosszabb eszmét valamely nemzet erkölcsi állapotáról, ha szabad e kifejezéssel élnünk, mint azon körülmény, hogy üzletében mindenki *pénzzel a markában* kénytelen föllépni. A tapasztalás bizonyítja, hogy a hitel csak oly nemzetnél honosul meg, melynek erkölcsse szilárd, hol a vállalkozók nagyobb része becsületes és értelmes, végre a hol a kincsrejtést és elásást, mely a tőkét paralyzálja, munkás tevékenység váltja fel, mely a tőkét termékenyíteni iparkodik. Becsületesség, értelmiség, munka és biztonság, ezek mindenütt és mindenkor a hitel főfeltételei.

Tagadhatatlan különben, hogy erre nézve is hamis elméletek uralkodnak; mert míg egyesek a hitelt a munkától s takarékoságtól idegen, merő anyagi összevetésektől teszik függővé; addig mások csudatevőt látnak benne, kinek veszeje egy csapását elegendőnek vélik, hogy kívánat szerint tőkék alakuljanak.

A *hitel* — mi a komoly és rendes hitelt értjük, melyet gondosan meg kell különböztetni ama képzeleti műtétectől, melyek csupán hamisságok és a hitellel való visszaélések — *mindig egy már előbb létezett tőkét tesz fel a hitelezőnél, vagy kölcsön adónál, míg az adónál, vagy kölcsönvevőnél termelő munkát kell föltételeznie*, olyat pedig, mely a tőkét kamatostul képes visszafizetni. A tőkének ez előbblétezése oly szükségesség, melyet pillanatra sem szabad szem elől téveszteniünk. Tényleg, bármily nagy legyen a forgó papír — vagy érczpenz összege, a kölcsönvevők összesen véve nem nyerhetnek több házat, ekét, élelmi szert vagy ősananyagot, mint mennyit a hitelezők összesen véve adni képesek. *Ha egy tárgyat százszor cserélünk is, ezzel még*

egyetlen egy új tárgyat sem teremtiink. Minden elmélet, mely ez alapos megkülönböztetést elfelejti, csupán csalétek.

De, ha a hitel nem is mivel csodákat, ha semmiből nem is képes teremteni, azért távol van attól, hogy terméketlen legyen. Gátolja mindenek előtt a tőkék szünetelését. „Ha a posztógyártó — mond *Say* — hitelben nem adna posztót a kereskedőnek, e kelme a gyárraktárban heverne. Ha a fűszerárús hitelben nem adna a festőnek anyagot s ez, e könnyüségénél fogva hitelben nem festene a kelmekereskedőnek, ez, előleg hiányában talán gyártását volna kénytelen fölfüggeszteni mind addig, míg első termékei meg lesznek fizetve; miből azután az következnek, hogy tőkéjének azon része, mely félig gyártott árúban, a mesterségben, műhelyben vagy egyébben van elhelyezve, egészben vagy részben pangana. Itt a hitel gátolja az idővesztéseget, ám-bár látni való, hogy a fűszerárús az eredeti anyagi előlegező mindaddig, míg anyagilag nem nyeri megtérítését. Itt nincs tőkészaportítás, csak folytonos elhelyezése a már létezett tőkének.“ Azonkívül pedig a hitel a terméketlen tőkét oly kezekbe juttatja, melyek készek és képesek azt termékennyé tenni. Elégséges ezt kimutatnunk, hogy a hitel roppant termékenységet átlássuk.

A hitel egyik további üdvös hatása, melyet elég nagyra nem becsülhetünk a takarékoság elősegítése. Nem elégséges, hogy az ember természeti hajlamánál fogva a takarékosagra hajlandó legyen; nem is elegendő ha jelen pillanatban elégséges fizetést vagy nyereséget hűz, hogy takarítani képes legyen; a takarítás elősegítésére még más is kell, t. i., hogy a kis tőkebirtokos elhelyezési módot és lehetőséget találjon azon összegek számára, miket a közvetlen fogyasztás alól megmentett. A fizetésből, vagy bérből élők tömérdek része nélkülözi a szükséges módot, hogy önmaga hasznosítsa az általa megtakarított összegeket. Ezért magasabb szempontból is szükséges, hogy oly intézetek létezzenek, melyek a megtakarított összegek elfogadására szánvák, hogy azok terméketlen heverését megakadályozzák s újabb képzetűkre bátorítsanak. A hitel legelső haszna a takarékoság fejlesztése, ez nagyban hasonlít ahhoz, mely a tőkék pangását az iparosoknál akadályozza; termékenyíteni a takarékoságot nem csupán annak hasznára, ki erre szánja magát,

hanem az egész társadalom hasznára, ez a hitel második haszna és feladata, melyről azonnal bővebben szólunk.

Nem taglalta a hatást, melyet a hitel a kölcsönösségre és társiasságra gyakorol, midőn a nemzeteket a tőkék cosmopoliticismusa által közelebb hozza s összeköti, a munkát termékenyítvén fejlődését és jólétét gyarapítja; említsük csak, mily nevezetes módon valósítja a hitel a munka és tőke azon kölcsönösségét, melyről előbb szóltunk vala.

A hitel valóságos társulatot alapít a gazdag és szegény, vagyis inkább a szerzett gazdagság s az alakuló félben lévő gazdagság között. A mint segítségére van a takarékoság szellemének, ép úgy segíti elő a vállalkozás szellemét, oly mérvben pedig, hogy tekintve a szemünk láttára történőket csodálatosnak mondhatnók. Csupán a hitel képes lerontani azon hátrányos hatást, melyet az utóbbi szempontból a javak demokratikus földarabolása okozhat, gyógyítva azt azon apróbb tőkék öszpontosítása által, mik csekélyebb megtakarításokból származtak, hasznossá tévén e tőkét azok számára is, kik alakulásuk körül működtek. E kisebb hasznok maguk részéről új forrásai lesznek a termékeny elhelyezésnek s ez végnélküli körben folyton folyvást így megyen; e módon pedig — kivéve a háború, vagy forradalmak által elnyelt, a hadseregek fentartására fordított s egyéb, vagyombeli egyenérték nélkül veszendőbe ment tőkét — a társadalmi vagyonság századról századra kiszámíthatlan gyarapodást nyer.

Igy működnek a bankok is (melyekről a következő fejezet bővebben szól) elfogadván az egyesek letéteményeit az üdvös öszpontosítást biztosítják s elősegítik. A kölcsön és leszámítás műtéteire használva a betételeket termékenynyé teszik; azaz: előleget adnak az iparnak akár a kölcsönadás közvetlen alakjában, akár pedig s gyakrabban váltóknak lejártok előtti beváltása által, melyek értékét az átengedő birtokosnak, bizonyos százalék levonása mellett kifizetik. Így lehet mondani, hogy a bankárok valóságos kereskedők, árúik pénz és értékpapírok. Ők a közvetítő szerepét viszik a különféle üzerek, valamint a tőkebirtokos és vállalkozó közt. Szükséges-e ezek után hozzá tennünk, hogy valóssággal termékeny foglalkozást üznen legyen az bár a pénzzállítások koczkáztatásának s költségének váltók általi

megtakarítása, legyen bár könnyítése annak, hogy a tőkék értelmes, munkás és vállalkozó emberek kezébe jussanak.

A hitel fogalmát előbb értelmeztük, hogy azonban a mindenféle általa elősegített műtéteket felfogjuk, czélszerű lesz *Cieskowsky* tudományos meghatározását is említenünk, mely szerint: „A hitel állandó, vagy elfoglalt tőkék átalakulása forgó, vagy fölszabadított tőkékké;“ a mi annyit jelent, hogy a hitel lényege az értékek mozgosítása a nélkül, hogy az álló tőkék a termelésre nélkülözhetien állandósági jellemüket elvesztenék.

E szerint a hitel által minden vagyron, még a kikötőben lefoglalt, csupán térvények (warrants) által képviselt áru, vagy még az ingatlan anyagokba zárt érték is, mint a földbirtok, az üzlet körébe vonható és a forgalom szempontjából az igen ingó javak tulajdonainak egy részét nyerheti.

A hitelpapír a legkülönbözőbb alakokat öltheti, valamint a hitel is a legváltozóbb okoskodásokat felkölti. Lehetetlen, hogy e némikép határtalan területet bejárjuk, mely számtalan kisebb nagyobb hatáskörű társulatokon kívül az üzérkedés egész körét magában foglalja.

Elég ha a legnagyobb körben ismeretes váltót taglaljuk, a rendeletre szóló utalványt (billet à ordre) is mellőzvé, mely utóvégre is csak egyszerűsített neme a váltónak a mennyiben ez: egy, valaki által más rendeletére aláírt, az aláíró által helyben fizetendő kötelezvény, mely egyszerű hátírat által másra is ruházható.

A váltó két személyt köt össze, a kibocsátót vagy *intézőt* (Trassant) és az *intézőnyezettet* vagy elfogadót (Trassat), ha ugyan, mi rendes váltónál majd mindig előfordul egy harmadik személy is közben nem járul, t. i. ha a váltó összege nem a kibocsátónak, hanem az említettük harmadik személynek, az úgynevezett *intézőnyesnek* (Remittent) fizetendő. Ha a váltó nem ott fizetetik, hol az intézőnyezett lakik s az elfogadás történt *telepített* (Domicil) váltónak nevezetik. A váltót többnyire *hátírat* (Giro, Indossament) által adják tovább. Minden új birtokos, másnak engedvén át a váltót, hátára jegyzi nevét, mi által *forogatómányos* (Girant) lesz s ennek következtében felelős is. Némelykor azonban, a felelősséget kikerülendő nem írja alá nevét; az ily útoni tovább adást *üracs forogatómálynak* (blanco-indossa-

ment) nevezik. A váltóhoz kötött bizalom oly értéket kölcsönöz neki, mely megfelel az általa képviselt összegnek. Ez egyszer elismert érték úgy forog mint a pénz, sőt ennél néha többet is ér, mert könnyebben szállítható. Csupán a körülményektől függ, hogy felsőbbsege kitűnjék. Például: Bizonyos pillanatban a londoni piacon hiánya lesz a pénznek; több francia üzér aranyat küld oda, mely Párisra szóló váltókban fizetve 60 centimnyi nyereséget nyújt egy font sterling után, azaz: hogy a 25 frank 20 centimet erő font sterlingért a párisi bankár, levonva a pénzküldemény költségeit 25 fr. 85 c.—et fog kapni. Ugyan e jelenléget tapasztalhatni Amsterdam, Hamburg s egyéb nagy kereskedő városok piaczaín hasznót vagy veszteséget hozván a nagyobb vagy kisebb fizetési kötelezettség szerint, mely egyik vagy másik helyen uralkodik. E gyakori értékváltozások *váltóárfolyamnak* mondatnak.¹⁾

A különféle kereskedelmi papirook, melyek között a váltó legtükéletesebb, mert leginkább közelíti meg a pénz által nyújtott biztóságot, közelebb hozzák az egy városbeli kereskedőket, közelebb a városokat és országokat is, és elősegítik azon különféle műtétek összpontosítását, melyek nélkülök elkülönözve maradván, soha hathatósá nem lehetek volna. Ily folytonos haladás egy neme által lesz érthetővé azon föltevés, hogy a hitel által az iparos és kereskedelmi társiasság mindinkább tágitja határait.

De nézzük közelebről, miként történik ez, megjegyzevén mindazáltal, hogy ez összpontosítás csak a leghaladottabb iparral s kereskedéssel bíró országokra nézve áll, mely állapotot hazánk még koránsem érte el.

Azelőtt mindenkinek saját házi pénztára volt, fizetéseit s bevételeit maga kezelte; innen eredt a nagy és költséges készpénzmenyiség a forgalomban, nem is említve, hogy a kereskedelem sok tekintetben korlátolva, gyakran, megszorítva vala. Később a helybeli bankok keletkeztek, most ezek foglalokznak a napi fizetésekkel, melyek látra szóló, az adós bankárja által kiállított utalványok által történnek: az elszórtság, az elkülön-

¹⁾ A váltó természete tüzetesb tanulmányozása végett l. *Karvasy* „A váltójog” (1853), melyben a magyar, azóta annyira vitatott váltótörvények is tekintetbe vétettek.

zés helyébe [takarékos összpontosítás lépett, mely máris gazdag üdvös eredmények fölmutatásában. Ez összpontosítás még magasabb foka mutatkozik az által, hogy az egyes bankárok valami nagyobb központi bankkal viszonyba lépnek. E centralisatió, igaz, még nem haladja túl egyes városok környezetét, de melyek, mint London és Páris elég nagy és tekintélyes üzletet zárnak falaik közé, s főkép Angliában van nagyon kimívelve, hol az egyes vidéki bankok a londoni nagy pénzüzerekkel lépnek összeköttetésbe, kik maguk között a londoni bank némi fölvigyázata alatt közlekednek. E tőzsérek a már egyszer említett Clearing House-ban tartott összejövetelek alkalmával majdnem egyszerűen a hitelezés és tartozás közti különbség kiegyenlítése által intézik el üzletüket, míg a bank mintegy az ország főpénztárnokakint majdnem valamennyi angol pénzkészlet birtokában marad.

A váltó, mely a különféle, akár közel akár távol fekvő helyek lakóit viszonyba fűzi, a maga részéről még magasabb összpontosításnak eleme. Erre pedig elég, hogy a nyilvános bankok a váltólevelek tömegét összeszedjék s oly számféjtési rendszert szervezzenek, melynek eredménye az lesz, hogy a föld legtávolabb fekvő helyei közti üzletek csupán papirmozgás, egyszerű levonás és hozzáadások által intéztetnek el.

Franciaországban máris oda jutottak a Párisra szóló, azaz: a fővárosban fizetendő váltókkal. Oda a váltók az ország bármely zúgából érkeznek, valamely városrész egyik tekintélyesebb bankárja ellátja hátírral, ha ugyan a francia bank valamely fiókja által nincsen átengedve s e módon történnek a különféle városok által egymás közt létesítendő fizetések csupán ügynökök közti számféjtések által, ugyan egy és azon helyiségben s a lehető legkisebb készpénz mennyiséggel.

Ezek a hitel által tett leglényegesebb szolgálatok, valamint a legáltalánosabb jelleműek, miket fölmutat. Ugy tűnik fel, mint a munka és tüke köteleke, mint a tüke alakulásának és hatásának hathatós ingerlője, mint a béke és egyesülés erős tényezője. Nála nélkül a kis tőkék gyöngék volnának a földgömb hasznosítására, azon nagyszerű munkára, melyre az emberi nem ösidők óta vállalkozott s melyben törekvései s fáradozásai daczára még keveset haladott, ha a mérhetetlen, roszúl vagy éppen nem mi-

velt terület után ítélünk, azon tág tájak szerint, melyek még eddig is nélkülözik a használható s oly szükséges közlekedési utakat, ha azon számtalan pium desiderium szerint ítélünk, mely az ipar mezején még nem teljesült s oly hathatós volna az emberi szükségletek fedezésére; végre pedig, ha azon társadalmi rétegek mélységét tekintjük, melyek, mint a társadalmi sivatag pusztái oktatás és tőke nélkül sinlödnek. Ha a mondottakat egyes nemzetekre alkalmazva gondoljuk, ha a hitel hatalmas erejéről meg vagyunk győződve, hozzá vethetjük, hogy azt semmi inkább elő nem segíti, mint a helyes, az igazságos törvényhozás.

Ős időkben, a népek gyermekkorában szigorú, sokszor kegyetlen törvények uralkodtak, biztosítván a hitelezőt adósságáról, pedig többnyire az adós személyében, ki, ha nem fizetett, rabszolgává lön és hitelezője nemcsak munkája, hanem élete fölötte is rendelkezhetett. E törvények lassan lassan enyhültek, főleg az egyházi kormány és egyházi jog befolyása alatt, mely szerint a hitelező az adós személyét nem bánthatta, csupán vagyónához tarthatván magát követelésével. Ugyanily értelemben hatott a római jog szélesebb uralkodása és számtalan visszaélést szült, melyek nagy részt még napjainkban sem tüntek el egészen. Hamis szempont volt, mely a hitelező rovására az adóst védte, mert a hiányzó biztonság számtalanszor akadályoztatá, hogy a tőke oly kezekbe kerüljön, melyek termékenyen forgathatták volna. A polgári törvényekben sok helyt még maiglan uralkodik e nézet és nagyrészt oka, hogy még a realis biztosítékot nyújtó magán ember is nehezebben nyer hitelben nagyobb tőkét, mint a kereskedő pusztá írásra, mert a kereskedőknél a törvény, főleg a szigorúbb váltójog nem védi félszezen az adóst, hanem itt szigorú bár, de igazságos törvény mindenkit és gyorsan kényszerít kötelezettsége beváltására. Nem hanyatlás a barbárság felé, ha a hitelező az adós személyének szabadságával is rendelkezhetik, ez inkább haladás, melylyel minden miveltebb államban találkozunk; haladás pedig, mert igazságosabb, mert inkább megközelíti a törvény fő kellékét a jogosságot, mely az által, hogy roszul értett könyörületből egyik félnek kedvez, az általános jólétnek sokkal több kárt tesz, mint aránylag hasznot a büntetendő félnek, mert akadályozza a tőkék keletkezését, forgalmát és szaporodását, hogy pedig ez mily szükséges, mily elkerülhetetlen

valamely ország felvirágzására, az előbbiekből láttuk. Ez egyik főszemrehányás a sokat vitatott, a többi európai hasonló törvénytől eltérő magyar váltójog ellen, mely vitába különben itt bele nem ereszkedhetünk.

Szintúgy sújtja a kereskedelmet a túlszelid eljárás valamely bukott kereskedő iránt, ki tökéletes ártatlanságát be nem bizonyította. Hazánk s az egész osztrák monarchia számtalan példát mutathat föl, mily káros hatással volt az oly könnyű „egyezkedési eljárás.“ Előbb említők, mily fontos valamely országra nézve, hogy ismerje és gyakorolja az úgynevezett *kereskedelmi becsületet*, amaz „eljárás“ pedig ezt nem műveli, hanem aláássa.

A hitel, mint mondva volt, új tőkét nem teremt közvetlenül, de közreműködik, hogy alakuljanak s gyarapodjanak. Ha pedig nagyobb tőkék összpontosítása ott könnyebben sikerül, hol valamely nemzet gazdagsága az ipar és kereskedelem eredménye ¹⁾, annál inkább kell a kormánynak iparkodni, hogy mindaz kerültesse, mi a kereskedelem és ipar viszonyaira káros befolyással van, míg elő kell segítenie mindazt, mi elősegíti az ipart és kereskedelmet, mint a közvagyonosság kiapadhatlan forrásait. Erre pedig megmérhetlen fontosságú a bölcs törvényhozás és a hozott törvények gyors és igazságos kezelése.

A hitelnek, mint termelési eszköznek fontosságát azonnal látni fogjuk a bankok tanulmányozásánál, de ki fog az tűnni a javak felosztása körüli mondandónkból is.

Munka, tőke, hitel, e három szóban rejlik az emberiség egész gazdasági jövője.

¹⁾ Lásd *Neberius* „Der öffentliche Credit.“

ÖTÖDIK FEJEZET.

A bankok.

I. Magán és nyilvános bankok. — A bankjegyek. — A bankok némely szabályai.

Bankok nélkül fenállhatna ugyan a hitel, mert kölcsönök amúgy is köttetnének s a kereskedelmi forgalom nálok nélkül is meg volna, de a hitel kiterjedése és hordereje távolról sem volna oly nagy s oly hathatós. A bankárok némely szolgálatát már feljebb is kimutattuk, ezennel nagyobb szabatsággal fogjuk taglalni.

A hitel története bizonyítja, hogy a hitel, ha eszköze is a haladásnak, átalakulásaiban mindazáltal maga is a tökélesedés törvényének hódol.

Már az első bankok is, melyek a 12-ik század óta, főképp Olaszországban alakultak s letéteményi bankok nevezete alatt ismeretesek — habár tökéletlen voltuknál fogva tökéletlenül, mégis nagy haszonnal iparkodtak a hitelnek, általunk is fontosnak mondott azon követelményének megfelelni, hogy a megtakarítás gyümölcsseit gyűjtsék.

Az akkori bankok hitelt nyitottak rovataikban azon kereskedők számára, kik reájok tőkétet bízta. E hitelezések azután átengedés és a rovatokban eszközlött átírás folytán egyik kereskedőtől a másikra szálltak, mit a felek változásának neveztek. Hihető, hogy e műtétet, már a velencei, az első ismert letéteményi bank is gyakorlta.

A bankok második nagy szolgálata — az akkori pénzügyi viszonyok bonyolódott állapotját tekintve, valóban megbecsülhetetlen szolgálat — egy eszményi pénzürték megállapításában állt, mely érték változhatatlan lévén, minden ahhoz alkalmaz-

kodtak s a számadásokat e szerint egyenlítették ki. A forgalomban levő pénznemek súly és tartalom szerinti áttevése ez eszményi pénzre igen szorgosan történt s majdnem matematikai biztonságot nyújtott a kérdéses összegek megbecslésére, mit még azon körülmény is nevelt, hogy a bankok ilyenmü mütéceiknél valamivel csekélyebb értékben fogadták el a letéteményezett pénzeket, mint a mely azokat beltartalmuknál fogva illette.

Hogy a vezéreszmét, mely ilyféle letéteményi bankoknál uralkodott közelebről megismerjük, tekintsük kissé az amsterdami bank szabályzatát. E bank 1609-ben tehát a velencei és genuai bankoknál jóval későbbben keletkezett. Alakításának nyilván kimondott indoka az vala: hogy a pénzügy bonyolódásának s az üzérkedésnek elejét vegye s támogatást nyújtson azoknak, kik kereskedelmi üzletökben pénzre szorulnak.

Ezen bank letétemények alapján nyitott könyveiben hitelt s hiteljegyeket bocsátott ki, melyek évről évre megújítandó fölhatalmazás folytán könnyü szerrel valának átruházhatók. A letéteményezők, vagy utódaik csak e hiteljegyek, e téritvények előmutatása mellett vehették vissza betett összegeiket.

A bank nyeresége abban állt, hogy a letéteményi pénzeket 5⁰/₀-nyi kisebb értékben vette át, mint a mennyivel e pénzek nemes ércztartalmuknál fogva valóban bírtak. Azon felül a vert pénzért $\frac{1}{4}$ ⁰/₀-tet vett őrzési díj fejében. Később arany s ezüst rudakat is fogadott el letéteményül s értékük $\frac{1}{2}$ ⁰/₀-ét kívánta őrzés díjul. Nyereségét emelték továbbá az átruházási díjak s az olyanokra kivetett pénzbírságok, kik számadásukat évenként kétszer rendbehozni elmulasztották. A hamburgi, norinbergai és rotterdami bankok kevés különbséggel ugyan ez eljárást követték.

Az új korszakot megnyitó stockholmi bankig kell mennünk, mely csak egy negyedszázaddal előzte meg a londoni bankot, hogy határozott nyomára akadjunk a forgalmi banknak. A stockholmi bank vevényei, miket a nála letéteményeket tett s hitelt nyert kereskedőknek kiszolgáltatót, készpénz gyanánt fogadtatnak el bármily áruknál sőt 1726 óta a váltók fizetésénél is.

Ezekből látható, hogy a letéteményi bankok jelentékeny szolgáltatásokat tettek. Ezek készíték elő a világot a hitel terjed-

tebb használatára ; ezek kölcsönöztek nagyobb biztonságot a kereskedelmi forgalomnak ; ezek eredményeztek máris jelentékeny megtakarítást a készpénzben, a mennyiben a fáradságos és költséges készpénzszállításokat egyszerű iratokkal helyettesíték : mi egyébiránt erkölcsi szempontból még figyelemre méltóbb, mint anyagiból, a mennyiben a kereskedelembe bizonyos kölcsönösség érzelmét oltották s mintegy központokat alakítottak, melyek köré azok gyülekeztek, kiket addig a bizalmatlanság egymástól távol tartott.

A mi az érzéki külvilág fokonkinti fejlődéséből s átalakulásából kitűnik ugyanazt tapasztaljuk a fontosabb emberi intézményeknél is. A régiebb alkotások nem tűnnek el nyom nélkül, csak átolvadnak, átalakulnak tökéletesebb alkotásokká.

Igy, a mi a hitelt illeti, a letéteményi bankok szükségkép tökéletesebb jellegben nyilatkoztak, melyet a leszámítolási s forgalmi bankok képviselnek. Ezek az előbbieket jótékony hatását ugyan folyvást gyakorolják, csak hogy azokhoz, még nagyobb és fontosabb új szolgáltatások járulnak.

Meg kell különben jegyeznünk, hogy a magánbankárok még az őskorban is sok tekintetben messzebb haladtak, mint a letéteményi bankok a 12-dik századtól fogva a 18-dikig. Az őskor bankárai, valamint későbbben a zsidók és lombardok kölcsönöket adtak megfelelő biztosítékra. A forgalmi bankok a magánbankárok e két tulajdonságát egyesíték s összefoglalván a rendszeresített hitel minden előbbi mütétét, hozzá csatolák még a bankjegyek kiadását.

Mielőtt e hitelpapír tüzetes meghatározását adnók, röviden rá fogunk utalni azon közös tulajdonságokra és a legszembeötölőbb különbségre, melyek a magán és nyilvános bankok közt léteznek.

Czélja voltaképen mindkettőnek ugyanaz, csak arányaikban különböznek egymástól. Az egyszerű bankárok, valamint egyesek megtakarított összegeit, és az esetleg külön rendeltetés nélküli sommákat átveszik s azokat a tevékeny iparnak előlegezőképp átszolgáltatják, úgy leszámítolják a még le nem járt váltókat és kötelezvényeket és elő segítik a kereskedők közötti hitelnütéteket, a mennyiben kölcsönös követeléseiket közvetítik, végre pedig a váltófolyamot is könnyítik egy és más hely között.

Ez utóbbi szolgálat különben csak a leszámítolás egyik járuléka. Természetes t i, sőt ugyszólván a dologhoz tartozik, hogy a nagy mennyiségben rájuk bízott értékpapírnak termékeny elhelyezést keressenek.

Látni való tehát, hogy a bankár mindezekben úgy tűnik föl, mint hasznos, gyakran mint nélkülözhetlen közvetítője oly érdekeknek, melyek nálanélkül egymást kölcsönösen nem is ösmernék. A kölcsönadni kész tőkepénzes nincs egyenes összeköttetésben az iparossal kinek szüksége volna pénzére, egyéb-iránt csak biztos kezekbe hajlandó tőkét bocsátani. A kölcsönvevő pedig maga részéről ismét hijába keresné a tőkék bő forrását, miután e tőkék számtalan előtte ismeretlen egyén birtokában vannak.

A bankár kapocs gyanánt szolgál e kettő között. Lehetséges volna-e bankár nélkül is, hogy az egyik kereskedő váltói oly könnyen fogadtatnának el a másik által s oly gyorsan forognának kézzől kézre? Nehezen; ezt sokkal inkább csak azon bizalom segíti elő, melylyel mindkét fél a bankár iránt viseltetik, ki biztosítónak ajánlkozik és az is valóban, a mennyiben személyes vállalkozása által a reá bízott tőkét biztosítja; annyiban is szolgáltat biztosítékot, a mennyiben a kapott papirokat saját aláírásával látja el mielőtt közforgalomra bocsátja. Hozzávetve még a tényt, hogy a bankárok többnyire feleik helyett vállalkoznak bevételeik és fizetéseik kezelésére, a mi szintén előbb taglalt tulajdonaik egyik kifolyása, és körülbelül zárva lesz a kör, melyben a bankházak bármily nagy legyen is kiterjedésük, mozoghatnak.

A nyilvános bankok fölötté állanak a magán bankoknak a nélkül, hogy más elveket vallanának, vagy lényegesen más műtétet vinnének véghez. Csak a kiterjedés, mit e műtétnek adnak s a mód, mely szerint végre hajtják elégséges arra, hogy nekik külön, igazán eredeti jelleget kölcsönözzenek.

Mindaz, a mi csupán egyéni, szükségkép gyönges s ennél fogva korlátolt. A bizalomnak, melyet magánintézet költhet, határai vannak. Ennek köre nem igen terjedhet tovább, mint néhány tőkepénzesre. A bérből és kis vállalatokból élő nagy tömeg nehezen szánja rá magát, hogy hozzá vigye megtakarított tőkét s ott hagyja nála folytonosan letétemény czíme alatt.

A társulat hatalma betölti e hézagot. A mit az egyén nem tehet, oda egy nagy társulat könnyen eljut, pedig mindazon változékony berendezés, mindazon magán kimagyarázás, mindazon apróbb nagyobb nehézség nélkül, melyekkel az egyesnek küzdeni kell s mik a hitel hatását korlátozzák; oda jut a nyilvánosság erejénél fogva, a nagy tőkék által keltett bizalom s viszonyainak nagy terjedelme által; oda jut az előlegezés ismert s mindnyájára nézve egyforma szabályai, végre az által, hogy mind az apró tőkéket egy bizonyos minimum meghatározása mellett szintén részvétre hívja fel, hogy a letétemények visszafizetését sokkal inkább könnyíti, mint ezt magánbankár teheti, ki mindig csak csekély számú letéteményről rendelkezett, ha ezeket használni akarja, kénytelen magát azok lehető visszavétele ellen biztosítani s erre néha igen is hosszú határidőt szabni.

A nyilvános bankok előnyei még világosabbak a hitelpapírok s kereskedelmi kötvények forgalmára nézve. „Van — így szól *Coquelin* — a kereskedelmi papírok alakjában s magatartásában két lényeges körülmény, mely azokat nagyon akadályozza, hogy általános és szabályos használatuakká legyenek: az első, bizonyos határidő meghatározása, mely azt eredményezi, hogy birtokosuk soha sem teljes ura akarata szerinti beválthatásuknak; a másik az, hogy azokat minden továbbadásnál hátíratozni kell; mert az anyagi hátrányon kívül, mely a hátírat átvétele által minden egyes forgatmányosra háromlik, nagyon súlyos a felelősség, mit át kell vállalnia, főképp, ha az egyes aláírásokat nem ismeri. Ez, és sok más ok miatt van az, hogy a kereskedelmi papírok forgalma, bármit is tegyenek, mindig korlátolt és nehézkes. A helyett, hogy kézzől kézre járnának egész a határnapig s ekkor általános compensatio folytán megszűnnének, e papírok nagyobb része, hacsak valami külön szükségletnek meg nem felel, két-három változás után többnyire megakad valamely bankár vagy tőkepenzes tárczájában, a ki ennél fogva az egész időn át, a határnapig tartozik viselni az egész érték előlegezését. Ebben kellemetlen s elég szűk határt kell fölismerünk, melyen a kereskedelmi hitel megakad.“

Hogyan lehet e hézagot kitölteni, e tökéletlenségen javítani? Csak alapos könnyítés segédelmével, melyet egyesegyedül a közbankok, új szint kölcsönözve a hitelnek nyújtani képesek.

A helyett, hogy ily bank, mint a magánbankárok arra szorítkoznak, hogy az általa elfogadott papirokra saját aláírását jegyzi és azután forgalomba bocsátja, a bank ezeket magához vonja, tárczáiban őrzi s helyettük a forgalomba más, csupán a maga czége alatt kiállított papirokat bocsát. A nehézkes, gyakorlatban sokszor kivihetetlen magán hátiratok egész sora eltűnnék azon nyilatkozat előtt, hogy az ő jegyei, biztosítva a kereskedelmi értékpapírok nagy halmaza s a bank ércz pénzkészlete által *fizethetők lesznek az előmutatónak*.

A jegyek ezen neme, hála az imént elősorolt tulajdonságoknak, nyilvános papír, mindnyája használatára pénz gyanánt szabadon forog, menten minden hosszú, kényelmetlen, költséges formaságtól és felelősségtől. Ha e jegyek a tulajdonosnak s nem az első előmutatónak lennének fizetendők, előbbi tökéletlen voltak a forgalmi könnyűség szempontjából még most is léteznék. Nőne ez pedig azon nehézséggel, mely határozott határidőből eredne. Ettől megszabadultak, midőn a jegyeket látra fizetendőknek mondták. Ez időtől fogva a bizalom nagyszerű kiterjedése által a czél, melyet gyors és gazdaságos forgalom elérésére kitűztek, el lőn érve oly gépezet segédelmével, mely bizonyára egyik legszellemdúsabb, mit az emberi ész valaha kigondolt.

És mindamellet e csodában, hogy egyszerű papírdarab előmutatása nagy arany- s ezüst összegeket tesz folyóvá, semmi sincs, erről meglehetünk győződve, mit egész természetesen magyarázni nem lehetne, semmi a mi be nem bizonyítaná ama bőven kimutatott szükségességet, hogy minden papírpénznek meg kell adni valóságos fizetési értékét, melyért a papírnak beválthatónak kell lenni a birtokos kívánata szerint.

Egy bank saját aláírását helyettesítvén számtalan magán forgatmányosé helyébe, saját jegyeit bocsátva ki azon értékpapírok helyett, miket biztosíték gyanánt tárczájában őrizz, semmi új értéket nem teremt. Minden tette csak új haladásmód, új módszer alkalmazásából áll. *A bankjegy* — ez eszme, mely minden illusiót lehetlenné tesz, kell, hogy áthasson bennünket, — nem egyéb, mint *a kereskedelmi értékpapírok általánosítása, visszavezetve egy felsőbb egységhez*. Valamint bizonyos lények osztályozásánál a különbséget mellőzzük, hogy közös jellemőknél egyebet ne lássunk, szintűgy a bank mestersége is az, hogy magán elkü-

lönzött, ezen vagy azon külön jellemmel bíró értékjegyeket azonos értékjegyekké változtat, melyek egyebet nem képviselnek, mint a mi bennök közös, t. i. *fizetési ígéretet*. E tekintetben a bankjegy lényegesen különbözik a pénztől; mert valósággal nem egyéb ígéretnél, szintúgy különbözvén az aranytól és ezüsttől, mint a legnagyobb valószínűség különbözik a feltétlen bizonyosságtól. E két kitétel, bármennyire közel áll is egymáshoz, soha össze nem téveszthető, noha gyakorlatban a jó bankkormány majdnem azonosítja.

Az *arányra* nézve melynek a bank által kibocsátandó jegyek s ércpénz-készlete között fenállani kell a nézetek nagyon eltérnek egymástól. E kérdés megoldása világosan a kereskedelmi szokások és szükségletektől függ. Elvül azt lehetne állítani, hogy mennyivel inkább van valamely bank a vak félelemnek (*panique*) s az ércpénzkövetelésnek kitéve, annál inkább kell ércpénzkészletét szaporítani, aránylag forgó papírjaihoz, vagyis annyira meg kell szorítani papír kibocsátását, aránylag ércpénz készletéhez. Ez elvet fogadta el főkép az angol bank, mely jegykibocsátását a váltók árfolyama szerint változtatja; ércpénzét szaporítva, ha az idegen váltók állása ellenzékes, tárezáját szaporítva, ha árfolyamuk kedvező. Mindamellet észreveték, hogy e szabály csak elméleti s hogy az angol bank, kivéve néhány kivételes esetet, mindig elfogadta a jó papírt, nem sokat törődve az árfolyammal s el nem adta jövedékeit, vagy kincstári kötvényeit. De mert az angol bank aranypénz alapon működik, mely a kivitelnek inkább van kitéve, mint az ezüstpénz, bizonyos, hogy az angol bank szükségleteinél fogva, nagyobb ércpénzkészletet kénytelen tartani, sem mint forgalomban lévő jegyeihez arányos volna. Nagy kereskedelmi helyeken kívül létező bankok, kevésbé szoktak kitéve lenni oly nagy tudakozásnak, melyet a nagyszerű pénzkivitel okoz, legalább Amerikában Skótiában s mindenütt, hol inkább hozzá szoktak a papírpénz használatához. Franciaországban ellenben a vidéki bankok, mielőtt 1848-ban a központi bankkal egyesítették nagyszerű tudakozásnak valának kitéve, valahányszor a kereskedelem, mely jegyeit használta, a vidékre szorult, mely e tekintetben idegen országhoz hasonlított.

Több nemzet-gazda állítá, hogy, ha az ércpénzkészlet a

kibocsátott jegyeknek egy harmadát képezi, ez megfelelő arány. De a tapasztalás tanítja, hogy a különféle országokban az arány hol alatta áll, mint Amerikában, hol fölötte, mint Angliában s Franciaországban. Hogy itt mindenütt külföldi példákat használunk s az oly nagy üzlet terjedelmű osztrák (nemzeti) bankot nem említjük, senkinek föl nem tűnhet, ki elgondolja, hogy ott szabályzott pénz- illetőleg bankjegy-viszonyokról szó sem lehet, hol egy évtized óta a beváltási kötelezettség megszűnt s a bankjegyei kényszer árfolyam szerint — igaz hogy elég magas ágióval — forognak.

Bocsáthat-e ki valamely bank s hozhat-e forgalomba annyi jegyet, mint neki tetszik? E kérdés gyakran merül föl s bármennyire hibás is a vélemény mely ezt lehetőnek gondolja, mégis elég ok van, mely ezt a közönséggel elhitheti, főleg hol hibás kormányintézmények a pénz természetes rendjét megzavarják. Minden bankjegy kibocsátásnak vannak határai, melyeket a tudomány ugyan ki nem mutathat, de miket a tapasztalás megismertet; ezek ugyanazon határok, mint az érczpenzforgalomé, változók az országok s kereskedelmi szokások szerint, de körülbelől meghatározottak minden országban, vagy helyesebben mondva, minden piacon.

„Tegyük föl — mond *Courcelle Seneuil* — hogy egy bank fölállításáról volna szó oly helyen, hol eddig még nem létezett. A csere e piacon közönségesen bizonyos mennyiségű aranyat és ezüstöt vesz igénybe, melyet 100-zal fejezünk ki. Vajjon a bank kibocsátványai elérhetik-e ezen összeget, vagy túl is haladhatják-e?

„Ha e piacon 100-hoz hasonló új (arany vagy ezüst) pénzösszeget hoznának forgalomba, ott maradna-e ez? Nem. Mi föltettük, hogy a csere nem igényel többet, mint 100-hoz hasonló összeget; e szolgálat szükségleteit nem lehet öregbiteni, tehát a tudakozás ugyanaz marad a kínálat megkettőztetik. A pénz ára tehát csökken vagy, a mi egyre megy, valamennyi árú ára emelkedik oly annyira, hogy idegenek fognak jönni e piacra árulni, hol minden sokkal drágább mint náluk. Cseréb en árukért pénzt fognak elvinni mindaddig, míg az árfolyam megint régi színvonalára szállt, azaz: míg a behozott pénz egészen el lesz víve, vagy iparos vállalatokba fektetve.

„A bank a helyett, hogy arannyal és ezüsttel árasztaná el a piacot, jegyekkel árasztja el. Vajjon másképp fognak-e menni a dolgok? Nem. Jegyeit tehát 30, 40, 50-re fogja emelni (alapul a 100-at fölvéve). A közönség szívesen elfogadja, mert kényelmesbnek találja cserében a jegyeket mint az érczpénzt: a szükségletet meghaladó arany vagy ezüst a versenyző jegyek erejéig (30, 40, 50) a bank pénztárába foly s ez kibocsátásait folytathatja.

„Egyszerre megakad a jegyek forgalma: minél többet bocsát ki a bank, annál többet hoznak neki váltásra. Nemhogy hitelében kételkednének, hanem a forgalmi pénz, ércz és papír meghaladja a csere szükségleteit, az árúk emelkednek, és a kereskedelem pénzkivitel által iparkodik visszaállítani a régi színvonalat. Miután jegyeket ki nem vihet, váltás által szerez magának érczpénzt, melynek kivitele és iparos elhelyezése mindig könnyű.

„E jelenség sokkal előbb mutatkozik, mintsem a bankjegy kibocsátás elérte volna a 100-at. A bankjegyek, bármily szívesen fogadottak legyenek is, soha sem helyettesítik pontosan az érczpénzt. Ha legkisebb alakjuk 100 frank, érczpénz kell valamennyi csekélyebb fizetéshez; ha legkisebb alakjuk 10, vagy 5 frk, még csekélyebb fizetéseknek mégis érczpénzben kell történni. Így a jegyek pótolnak bizonyos mennyiségű érczpénzt, formájuk szerint többé kevésbé tekintélyeset, de mindig 100-on alul: nem érhetik el a számot könnyebben, mint a víz, mely szintén nem emelkedhet színe fölé. Nem a bankigazgatók akarata jelöli meg a kibocsátás áthághatlan határát, sem a kormány, sem Péter vagy Pál, hanem az egész világ, még azok is, kik azt legkevésbbé sem gondolják; ez ösztönszerű önkéntes mozgás, mely a kereskedelmi üzletektől elválaszthatatlan.“

Hogy azonban a kormány be nem folyhatna a bankjegyek aránytalan kibocsátásába az ezekből nem következik. Bizonyítják ezt sok évi szomorú tapasztalataink, bizonyítja az ágio, mely e határtalan kibocsátást egyedül képes, bár szomorú visszahatással, megakadályoztatni; bizonyítja e befolyást, hogy nem, mint a francia példa mondja 10 vagy 5 frankos bankjegy a legkisebb, melyen alól érczpénz kell a fizetések eszközlésére, hanem hogy nálunk 10 kros fizetések is papírral történnek.

Hogy ily káros intézkedések nem Ausztriában történtek először, hanem hogy másutt is tétettek ily módú kísérletek, a pénz rosszabbítása körül mondottakból tünt ki, de kitünt az is, hogy minden ily kísérletnek szomorú következményei voltak, melyek káros voltát nem csak az egyes érezte, melyek nem csak a tőkepénzes, nem csupán a kenyérkereset után fáradozó munkás osztályt sujtották hanem, melyek vissza hatottak magára az államra, megrendítvén hitelét alapjaiban, megingatván lételét s emberfölötti hatalommal kényszerítvén őt arra, hogy a végbukást kikerülendő más utra térjen s be ne avatkozzék az ipar és kereskedelemnek önalkotta természeti törvényeibe.

II. Az angol, francia és osztrák (nemzeti) bank.

A világon létező legnagyobb leszámítoló és forgalmi bank az angol, mely 1694-ben alakult, utána a francia, mely 1800-ban jött létre, azon egyesülés folytán, mely a kormány fölügyelete alatt az 1705-ben alakult *folyó-számlai pénztárral* (Caisse des comptes courants) történt, hogy t. i. ezentúl Párisban hajtásék végre valamennyi bank-műtét, melyre a kereskedelemnek szüksége van. Hogy az osztrák bankot is e két legnagyobb intézethez csatoljuk, ez csak azért történik, mert, noha kiterjedésére s munkakörére nézve nem tartozik a legnagyobbak közé, mégis hazai pénzviszonyainkra, ennélfogva pedig kereskedelmünkre s iparunkra is nagy befolyást gyakorolt.

Ez intézetek története meg fogja mutatni, mily mértékben használta föl az állam a nekik adott szabadalmat arra, hogy pénzügyi eszközök gyanánt kiaknázza.

Főleg igaz ez az *angol banknál*, mely bőven ki lett zsákmányolva a kormánya által viselt hosszú háborúkban. De nem csak akkor, hanem valljuk be, hogy az angol bank még napjainkban is a közjövödelmek behajtásával s az államhitelezők fizetésével van megbizva, hogy az államnak azon kívül előlegeket ad az adókra; hogy a bank közbenjárásával adatnak ki kincstári kötvények. Az államadósság kamatjainak fizetésén kívül az e körül történő változások kimutatása s az e fölötti örködés is köréhez tartozik. Pedig ez még nem minden szolgálat, mely et az államnak tenni tartozik. A bank 1823. márczius 20-án szerző-

dést kötött az állammal a közadósság azon részének törlesztése iránt, mely évi járadékokból s jövedékekből áll. Az angol vagy londoni bank eunélfogva kormánybeli pénzügyi intézet. De nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy mindenek fölött, mint kereskedelmi hitelintézet működik. Igy végez mindenféle bankári műtétet váltókkal, arannyal s ezüsttel; leszámítolja a kereskedelmi papirokat, kölcsönöz ércz-rudakra vagy egyéb értékes dolgokra azon joggal bírván, hogy azokat elárvereztetheti, ha bizonyos határidőre be nem váltatnak; végre elfogad tetemes összegű letéteményeket.

Noha e vázlatot csak körvonalozva s tökéletlenül adhatjuk, szándékunk sem lévén az angol, francia, vagy más bank monographiáját megírni, mindamellett hasznos lesz az angol bank némely lényeges különösségét följegyeznünk, különösen pedig azokat, melyek a híres 1844-diki billtől származnak.

A londoni bank leszámítolási mérczéjének változtatásai által többbizben iparkodott a nemzetközi forgalomban bizonyos egyensúlyt megalapítani az érczpénz és bankjegyek között. Ez az említettük bill óta egyik kiváló tulajdonsága.

Ha úgy vélekedik, hogy túlságosan sok bankjegye forog aránylag az Angliában egyedül jogos aranypénzhez, fölemeli a leszámítolási díjat s ennélfogva megszorítja a jegykibocsátást. Ily módon történt, hogy béke idején törleszteni akarván érték-papirjait, leszámítolási összegét 1816-ki februartól 1817-ki augusztusig 33 millioról 7-re szállította alá.

Világosabb lesz e dolog, ha magát e kérdéses billt közelebbről vizsgáljuk.

Ezen bill, *Peel Robert* indítványára hozva, több szempontból lön ajánlatos. Az első, hogy több egység hozassék a hitelbe. A közönség és kereskedelem tekintélyes része, számos magánbank és egyesült tőke bukása után, oly bank-biztosítékot ohajtott, mely a biztonság magasabb esélyeit nyújthassa. Az 1844-ki bill új szabad bankok alapítását tiltja s nem engedi a bukottak újonnan felállítását; a létezőkre különféle ellenörködési föltételeket rón; a bélyeg- s taksa-biztosokra azon jogot ruházza, hogy a bankok jegykibocsátását szabályozzák s egybeolvadásukat a központi bankkal elősegítsék.

Más szabály a banknak két külön osztályra szakadását

rendeli, a jegykibocsátó osztályra, mely az ércz készleti pénztárt és 14 millió font sterling értéket kapott, és a bankműteti osztályra, mely a jegyeket az előbbitől kapja s mint magánbank működik. Ezen kívül azt határozza a bill, hogy a bankjegyek összege meg ne haladhassa a 14 millió fontot, mely 14 millió az általa más időben az államnak kölcsönzött összegekből származik s nála letett járadéki papírok és kincstári kötvények által van biztosítva; vagy, hogy minden ez összegen felül kiadott bankjegy a bank pénztárában levő érczrudak vagy vert pénz által legyen képviselve.

A föltevés, hogy az állam által kiadott értékpapírok biztos értékűek s a forgó pénzzel azonosak, hibás, mert elfelejtí e papírok leglényegeseb megkülönböztető jelét. Továbbá, kibocsátási maximumot meghatározni, nem-e annyi, mint megfosztani a kereskedelmet egy a válság idején igen becses pénzforrástól? Az 1847-ki válság, úgy látszik, ezt elég világosan bizonyítja. Ez évben t. i. túlingerelve a kamatláb csökkenése s tetemes papírkibocsátás által az üzerek s a bank forrásai kiapadtak s vissza kelle állítani, legalább pillanatra a londoni bank jegykibocsátási szabadságát.

A bill ellenei használták ez alkalmat s használják mai nap is, hogy oly elveket pengessenek, melyeket a bankrendszer üdvösségének horgonyául tekintenek s melyek félreismerésével a billt vádolják. Ez elvek pedig imezek: Azt hiszik zablát vetnek a merész vállalatokra, ha szigorúan korlátozzák a bankjegykibocsátást, mikor a készpénz-összeg magasságát elérte. Ez ámitás. Fogadni lehetne ellenben, hogy ez által egyebet sem segítenek elő, csak túlságos határidőre szerződést, ha a letétemény nagyon is sok; látszólagos adásvevést és forgalmat, ha az érczpénz-forgalom amúgy is túl van terhelve. Nem-e ellenkezője ez annak a mi okszerű volna? Ha érczpénz fölöslegesen van, nem látszik szükségesnek a hitel emelése. Ez inkább a pénzhiány lehető pótlására van rendelve. A forgalmat szabályozni akarni, agyrém. A forgalom önmagától szabályozódik. Bármily hatalmas legyen is valamely bank, mindig csak saját maga leszámításaira van hatása; a mit, ha mindig kénye kedve szerint intéz is, mindig csak saját maga pénztárát szabályozza. Az 1844-ki bill, elleneinek véleménye szerint, több hibán alapul: föltételezi, hogy a

bank inye kénye szerint növelheti forgalmát, a mi nem áll; hogy a kereskedelemnek mindenkor egyenlő mennyiségű pénzre van szüksége, mi szintén nem igaz; végre, hogy az érczpenz forgalma szükségkép kevésbé változékony, mint a készpénzé váltható papirforgalom, és ez hiba. ¹⁾

A londoni bankon kívül Angliában még több rendbeli bank létezik úgy a vidéken, mint Londonban is. A vidéken megkülönböztetik a magán bankokat, melyeknek 6 társnál több nem lehetett a részvény-bankoktól (*joint stock banks*). Mind e bank 1844 előtt kibocsáthatott jegyeket is, ha 30 livre-be kerülő engedelmet váltott, mi a francia pátens-dijnak felel meg. Némely bank ki is bocsátott jegyeket, más csak közönséges bankári teendőkre szorult. Angliában 1848-ban 184 forgalmi magán bankot számoltak, melyek fiókjaikkal együtt 365 kiadó-hivatallal birtak, és 66 részvény-bankot fiókjaikkal együtt 407 kiadó-hivatallal. Irföldön 8 ilyenü bank létezik, 155 kiadó-hivatallal; mindössze pedig a hármás királyságban 277 forgalmi bank 1354 kiadó-hivatallal.

A *francia bank* szintűgy mint az angol politikai eszköz, állambank. Állambank volt ez eredetiben is, de az 1806-ki törvény még szorosabbá füzte, még bensőbbé tette a bank és kormány közti viszonyt, élére állítván e pénzügyi intézetnek egy kormány kinevezte fő- és két aligazgatót.

Az első császárság idejében e bank arra szolgált, hogy a közalapok értékét fentartsa s a kincstár pénzügyi mütéit könnyítse az általa adott kölcsönökkel, melyek az első korszakban már 500 milliónál többre rúgtak. Napoleon jövedékek vásárlására s arra kényszeríté, hogy tőkének másik nagy részletét a kincstárnak adja.

Noha elején inkább iparos bank jellemével birt, mégis a kormány nyal végezte legfontosabb mütéit. *Gautier*, e bank aligazgatója, 5 milliárdnál többre becsüli az 1839 óta a bank által a kincstárnak kölcsönzött összegeket, ide nem számítva azokat, miket különböző időben főadószedői kötvényekre (*obligations de*

¹⁾ A *Peelféle bill* fő ellenei *Tooke* és *Fullarton*, nézeteik pedig röviden összevonva abból állanak, hogy valamely bank jegyeinek kibocsátásakor csupán a nyilatkozó szükségletre figyeljen és arról gondoskodjék, hogy a beváltásra szükséges készlet soha ne hiányozzék. (*Rau*.)

receveurs généraux), kölcsönbizonyítványokra s királyi elismerésre (bons) kölcsönzött s melyek összege a két milliárdot megközelíti. A kormány által ezek biztosítására tett letétemények időnkint szintén magasra rúgtak, néha a 150 milliót is meghaladták.

A kárt, mely ezen, az álladalomnak adott kölcsönökből a bankra háromolt híven festi *Passy*, egyik legilletékesebb francia nemzet-gazda, midőn az 1852-ki költségvetés tárgyalásakor mondá: hogy a kormány által a banknak biztosítékkép adott értékek, nem biztos és rövid határidőre szóló, szükség esetén átruházható vagy beváltható értékek, hanem közvetlenül s közelben nem realizálható zálogok; pedig innen ered a szaporított jegykibocsátás, melyben több, a bank alapszabályaiban kívánt feltétel hiányzik arra nézve, hogy a jegyek beváltása ércpénzzel biztos és könnyű legyen.

A francia bank, mint ipar- s kereskedelmi hitelbank tekintve nem kevesbbé terjedelmes és fontos szolgáltatokat tesz, műtétei különfélék, mint azokat magán bankoknál is említettük. Ilyenek: a kereskedelmi értékpapírok leszámítolása, ha határidejük három hón túl nem terjed s fizetéképes egyének által aláírva; az átengedett vagyonértékek beszedése; oly összegek folyó számlába vétele, mik magánosok vagy közintézetek által reá bizattak; ad e bank továbbá előlegezéseket jövedéki jegyekre, vasuti részvényekre, és Páris városi, földhiteli, vagy vasuti kötvényekre; kifizeti a reábizott helybeli tartozásokat; és nyilvános pénztárt tart értékpapírokból, ércrudak és arany- vagy ezüstpénzből álló önkénytes letéteményekre. Az általa kiadott letéteményi vevények határidőre vagy látra szólnak. Kibocsát határidőre szóló utalványokat és a Párisból a fiókintézetekhez vagy ezektől Párisba intézett utalványokat beváltja. Ujabb törvény szerint a francia bank, ha a körülmények kívánják 5 %-nél magasabbra is emelheti leszámítolási díját s előlegezései kamatait: e rendelkezés teljesen igazolva van a nemzetgazdasági tudomány által, mely a kamat törvényszabta határát roszalja. Azon kívül joga van jegyeit 50 frankig leszállítani, azaz 50 frankos jegyeket is forgalomba hozni, mi Franciaország korlátolt hitelpapír-forgalmát tekintve szintén haladás és tetemes gazdálkodás az ércpénzben, mely ott oly mérvben fejlődött, hogy arányban sincs a forgalom valódi szük-

ségletével; főleg ha tekintetbe vesszük, a mi Skótiában, Angliában, vagy az Egyesült államokban történik.

Bécsben már 1702-ben Lichtenstein Ádám herceg indítványa folytán I. Lipót császár által alapított az első bank. A jelenben működő, kizáró szabadalommal s kiváltságokkal bíró *osztrák nemzeti bank* azonban csak 1816-ban 100,000 részvény alapján jött létre, mely egyenkint 1000 frt papirból s 100 frt ércpénzből állott. Kiváltsága 1841-ben 25 évre hosszabbított meg; ismeretesekek pedig a hosszú viták, melyek jelenleg (1862-ben) e szabadalom újabb meghosszabbítása körül forognak. Az osztrák nemzeti bank mint váltószámítoló-, forgatmányos-, jegy-, letéteményi- és kölcsönbank működik; szabadalmi közt pedig már alakulása idején is meg volt említve, hogy jelzálogi biztosítékra is adhat kölcsön. Miután azonban e bank hitelét a kereskedelem s ipar annyira igénybe vevé, hogy fekvő birtokra adandó kölcsönök a szabadalom első tartama alatt elő nem fordultak, alapszabályainak 1841-ben történt megújítása alkalmával e kiváltság elmaradt. Csak 1855-ben csatoltatott hozzá külön osztályként a jelzálogi intézet 40 millió alaptőkével, melynek működéséről alább mondunk néhány szót.

Az osztrák nemzeti bank annyira összeforrt a kormányval, annyira álladalmi pénzügyi intézet, hogy az 1854-ki szerződés óta, melynél fogva a bank minden forgalomban volt állami papírpénz beváltására köteleztetett, s az ércpénz a forgalomból régen eltűnt, a bank jegyei jelenleg egész Ausztriában az egyedi törvényes pénzt képezik. Ez állami papírpénz beváltásaért a kincstár évenként legalább 10 milliónyi összeget tartozik fizetni a bank pénztárába mindaddig, míg az átvett adósság törlesztve nem lesz. A bank által átvett további államadósságra pedig 156 és fél millió értékű államjóság zálogosított el a banknál olyképen, hogy ezeket a bank maga kezelvén, maga szedje be jövedelmeit sőt el is adhassa, hogy ez által az adóssági tőke törlesztve legyen.

E műtét elméletileg biztosította volna ugyan a bank által hitelezett tőkéket, de miután a politikai viszonyok e mellett tekintetbe nem vétettek a többbizben megkísértett eladás nem sikerült, főképp a magyar korona tartományaiban nem, hol a koronajóságok elidegeníthetlensége erősen a nép öntudatában gyöke-

rezett s még akkor sem bírtak vevőket teremteni, midőn az eddig fekvő birtok szerzésétől eltiltva volt izraelitákat e joggal fölruházták.

A szándékolt czél, hogy t. i. a bank, adott hitelét biztosítva, s viszonyait az államhoz rendezve, készpénz fizetését ismét megkezdhesse ez által sem éretett el, a bizalom vissza nem tért s így Ausztriában hosszú évsoron át azon szomorú viszonyokkal kell a népnek küzdeni, melyek elmaradhatlanul bekövetkeznek, ha a forgó pénznek kényszer folyama van.

A mit feljebb az angol és francia bank visszás helyzetéről elmondtunk, melybe szoros függése által jutott, ugyanez áll, de sokkal nagyobb mérvben az osztrák nemzeti bankról is; és könnyen megérthető azok törekvése és fáradozása, kik e szoros viszonyt, e szolgálai függést föl akarják bontani, csak így remélve rendes pénzügyi viszonyokat behozhatni a monarchiába. Mennyire folynak be erre az országok politikai helyzete és viszonyai, azt, nem tartozván tudományunk körébe, ezúttal mellőznünk kell.

A nemzetgazdák legnagyobb része, mely a nyilvános bankokkal foglalkozott, több visszás tulajdonságot jelölt ki, melyek eltávolítása sokkal gyümölcsözőbbé tenné ez intézményeket. Itt két, nagy horderejű tulajdonságot említünk meg. Az első, hogy ha a bank tőkége számszerint növekszik, e töke rendelkezhetése is növekedjék. Kölcsönre, folyó számlára s egyéb ily műtétekre főkép a letéteményeket kellene fordítani, míg a papírnak a bank tőkéjére kellene támaszkodni. Más biztosíték kell annak, mint oly mindig visszakövetelhető összeg, mely a legkisebb válságkor visszavonul a nélkül, hogy a bankok legkisebbet tehetnének, mi által magukat ez ellen biztosíthatnák. Más, ezzel némileg összekötött javítás, mely legfőlebb egyedüli, kiváltságos banknál volna nehezebben kivihető, az, hogy a letétemények kamatozzanak. Hogyau is remélhető e nélkül, hogy a hitel eléggé elterjedjen, s hogy hosszabb tartamú letétemények tétessenek?

A skót bankok e gyakorlat által bő és állandó forrást lennek a letéteményekben, melynek haszna az ipar és földművelés felé fordul, míg ily szokás egy időben hatalmas ösztönző a takarékosagra és egyik legfőbb ok, mely közreműködik arra, hogy a hitel népszerű legyen. A tartósabb letéteményekkel egyrészt

ki lehet kerülni a gyakori válságokat, mert a letéteményező érdekelve van s nem fog megijedni csak komoly, való veszedelemtől, ez által pedig ily válságok is ritkábbak lesznek, hála a nagyszámú segédforrásnak, melylyel egyszerűen kezelt bank rendelkezik.

A nagyobb bankoknak nagy, bár különböző fokú befolyásuk van a kamat magasságára is. Egyrészt az általok könnyített hitelszolgálatok lejjebb szállítják e kamatokat, másrészt e kamatok szabályozójaként működnek.

A föltevés, hogy ország, mely hitel s ennél fogva bankok nélkül létezik s hol minden üzlet folyó számlában történik, fölötté állna oly országnak, melyben ily intézetek fenállanak hamis, és *Say* nagyon tévedett, midőn ezt mondá: „Van még sokkal kedvezőbb helyzet (mint az t. i., hol a hitel általánosan működik); s ez az, mikor senkinek sincs hitelre szüksége, hol iparában mind egyik annyi tőkére tudott szert tenni, mennyire szüksége van, hogy kölcsön nélkül is előteremtse a művészete igényelt előlegeket. Azt mondom, e helyzet általában a legüdvösebb, mert a szükség a kölcsönkérésre s a határidő megfigyelésére mindig keletlen azokra nézve, kik ehhez folyamodni kénytelenek; oly áldozatokra kényszeríti az iparosokat, melyek a termelés költségeit emelik, a tőkéket veszteségnek teszik ki s a kamatlábat emelik. Inkább kell, ha csak lehetséges, tulajdon tőkével dolgozni.“

Oly társadalom, minőt *Say* itt föltételez, nem létezik. A szegény munkásnak szüksége van hitelre, mert viszonyai korlátoltak; a gazdagabb iparosok sem nélkülözhetik a hitelt, mért érdekek kívánja, hogy ehez folyamodjanak s végre a társadalom is helyesli ezt. A kamat szintén az előleg egy neme, melyet az iparosok egymásnak adnak s megtérítenek. Hogyan lehetne ezt rosznak tekinteni, midőn épen a hitel engedi a termelőket szünet nélkül s oly könnyűséggel dolgozni, melynek folytán a termelt czikkek ára is alább száll?

Nagy bankok, mint az angol és francia például a leszámítolási díjat s a kamatlábat is szabályozzák, mert ezek a nagy kereskedelem központjai. Kívánatos, hogy mindkettő minél alacsonyabb legyen, de ez nem csupán a bankoktól függ s a leszámítolási díj folytonos szilárdsága (fixité) oly utópia, melyről le kell mondaniok. E díj feljebb emelése, hozzá tehetjük, néha

üdvös lehet, s figyelmeztető és csillapító ott, hol az országok túlfeszített vállalatokba bocsátkoznak s hol a bankok értékpapirjai kelleténél nagyobb mennyiségben forognak. Azt említettük, két nagyobb bank e tekintetben gyakran fontos szolgálatot tett. Kell azonban, hogy ez eljárás valóban a szükség által legyen parancsolva, mert azonos a munka és forgalom megszorításával.

Mielőtt a földhitelintézetekre áttérnénk, említsünk meg még néhány a bankokhoz egyben, másban hasonló intézményeket, melyek szintén a hitel emelését célozzák, a bankokkal némileg versenyeznek s tisztán az új kor szüleményei. Ilyen az *általános mozgosító hitelegylet* (*Société générale de Crédit mobilier*), minő 1852-ben Párisban alakult s melynek mintájára később Bécsben is létesült sokban hozzá hasonló intézet. A párisi ilyféle intézet nem számítol váltókat, mütétei inkább közértékpapírok szerzéséből állanak, főfeladata lévén, hogy a különféle nagyobb ipar- és hitel vállalatokban részt vegyen; ilyenek a vasutak, csatornák, bányák s hasonló közmunkák; hogy ily vállalatokra hasonértékű tulajdon kötvényeket bocsásson ki; hogy zálogba fogadjon mindenféle értékpapírokat és kötvényeket, érték kölcsönt adva, vagy azokat másokért kicserélve; hogy részt vegyen bármi nagyobb kölcsönök aláírásában, átengedésében s beváltásában; hogy nagyobb összegeket vegyen át folyó számlába és hitelt nyisson; hogy mindenféle vállalat pénzügyi mütéteit elősegitse, szelvényeiket beváltsa, kamataikat s osztalékaikat fizesse, végre általános letéteményi pénztárt nyisson, ily vállalatok értékpapirjainak.

Ehhez hasonló mütéteket visz végbe a bécsi *cs. k. szabadalmazott kereskedelmi és hitelintézet*, mely 1855 óta áll fenn. E részvényekre alapított magántársulat 100 millió forint tőkével rendelkezik, kölcsönöket ad államkötelezvényekre, földtehermentesítési kötvényekre, más belföldi részvényekre, termékekre s árukra; részt vesz iparvállalatokban, ad, vesz és cserél értékpapírokat, és saját kötvényeket is bocsát ki. Kölcsönt ad az államnak s egyes városoknak s testületeknek, valamint váltókat is számítol.

Részben hasonló mütétekkel foglalkozik a *pesti kereskedelmi bank* is, mely 1841-ben magánkereskedők által alakítottatott s 2 millió frt alaptőkéje van. Ez is váltókat számítol és forgat, letéteményeket fogad el és kölcsönöket ad; eddig fekvő birtokra is kölcsönzött, de e mütéteket újabban megszüntette, mert az ily

módon kikölcsönzött pénz elég hamar vissza nem foly. Egyik fő-érdeme e hazai intézetnek abban áll, hogy az 1862-ki közgyűlés határozatai szerint oly hazai értékpapirokra is kölcsönöz, melyek a bécsi börzén árfolyammal nem bírnak.

Hogy a hitel emelésére a *takarékpénztárak* is fontos befolyással bírnak, fölösleg emlitenünk. Ezek is, elfogadván a legkisebb megtakarított összegeket, kamatoztatják s mint a bankok, újabb tőkék alakulását segítik elő. Műtetei nagyjant azonosak a bankokéval, a mennyiben letéteményeket fogadnak el, váltókat számítolnak és kölcsönöket adnak értékpapirokra, sőt fekvő birtokra is. Nagy és fontos hasznuk naponkint inkább kiderül és dícséretes bizonyítvány a közönség takarékos hajlama és érdekeinek józan felfogása mellett, hogy e hasznos intézetek egyre szaporodnak és gyarapodnak és újabb időben hazánkban is naponkint keletkeznek nem csak a fő- és nagyobb városokban, hanem vidéken is, többnyire részvények útján s így nem csak a közjólét hathatós tényezőivé, de a vállalkozókra nézve is tetemes jövedelem kútforrásaivá válnak.

III. Földhitelintézetek.

Ez elnevezés alatt oly intézeteket értünk, melyek megfelelő jelzálogi biztosíték mellett s kedvező föltételek alatt tőkét juttatnak a földbirtokosnak s így mintegy közvetítő gyanánt működnek a földbirtokos és tőkepénzes között. Ily intézetek körülbelül egy század óta keletkeztek ¹⁾ és szép eredménnyel működnek főképp Német- és Lengyelországban, legtöbb hasznot hajtva az által, hogy a földbirtokos nemcsak mérsékelt áron jut a szükséges tőkéhez, hanem hosszú határidő alatt részletekben törlesztheti adósságát. Így az adós fel van mentve azon, gyakran súlyos kötelezettség alól, hogy bizonyos határidő alatt egyszerre fizesse vissza a kölcsönt, mely telkébe fektetve, csak lassan hozza az óhajtott hasznot.

A földhitelintézetek által megoldandó s megoldott kérdés: Hogyan lehet a hosszú határidőt és a zálog ingatlanságát a kölcsönzött tőkék pontos és könnyű rendelkezhetőségével megegyeztetni?

¹⁾ Lásd: „A földbirtoki hitel, különösen a hitelintézetek.“ *Lónyay Menyhértől*, a Budapesti szemle 1858-iki II-dik kötet 5 és 6-ik füzetében.

tetni? Feleletül a jelzálogi hitel népszerűsítése körül nagyérdemű *Wolowski* szavait idézzük :

„A közhitel — úgy mond — régen megoldá e kérdést : az állam kötötte kölcsönök hosszú határidőre szólnak, sőt némileg megközelítik az örökkévalóság jellemét s mégis az *állampapírok* beválthatási könnyüése (föltéve, hogy okszerű törlesztési rendszer uralkodik) minden más értékpapírfélén fölül áll. . . .

„Az állam nem kötelezi magát visszafizetésre, vagy csak fokokonkint, hosszú határidő alatt, a törlesztés útján eszközli ezt, de a szabályosság, melylyel kötelezettségének megfelel, a *jövedéki papírok* biztos, nagyánt egyforma értékek miatt kézről kézre járnak s *árfolyamot nyerne a börzén*. Nem az adós szabadul meg kötelezettségétől, hanem a hitelező változik könnyen. És ebben rejlik a földhiteli kérdés megoldása csomója; a mely pillanatban nem arról van szó, hogy az ipar és kereskedelem láttasék el a szünet nélkül megújuló műtétei által szükségelt és bizonyos határidőben megtérített tőkékkel; a mely pillanatban ez örökkévaló forgást a mezőgazdasági termelés lassú és szabályos fázadozása és a telekjavítások váltják fel; azon pillanatban valami *földjáraadéki értékpapír* lön teremtve. Az *államadóssági főkönyv* (grand livre) gépezetéből kölcsönzék kettős jellemét, a vállalkozás *állandóságát* és az *érték* forgalmát.“

A földhitelintézet alapeszméje ennél fogva az, hogy biztos közvetítőkép működjék a földbirtokos és tőkepénzes között, általánosítván a magán biztosítékokat a mindnyája előtt tökéletes biztosíték jellegével bíró ellenörködés által. Ily közvetítőnek jótálló gyanánt kell szerepelnie a zálog értekeért, biztosítania kell a kamatok rendes kiszolgáltatását és öszpontosítania a törlesztés ereit azon módon, hogy egyre kínálhasson a földbirtokosnak lassú s a legkisebb törtekben eszközölhető térítés előnyével bíró tőkét, a kölcsönadónak pedig a mindenkor és kedvező föltételek alatt lehető beváltást.

Földhitelintézetek különfélekép alakúlhatnak. Vagy az állam alapíthat ilyet, vagy magán tőkepénzes, vagy társulatok; ezek is szétágaznak nyerészkedő és kölcsönösen a fentebbi czélért működő társulatokra. Mind e különféle nemű intézet találkozik Német- és Lengyelországban, valamint Belgiumban is. Legszámosabb, egyszersmind leggyümölcsözőbb a földbirtokosokból alakult

társulat, mely jelleg leginkább nyújt hatáskört a személyes érdekeknek és a szabadságtól és felelősségtől el nem különbözött kölcsönösség hatalmának. Ez elven alapul a régen tervezett és óhajtott, de mindeddig életbe nem léptetett magyar földhitelintézet is.

Mind e különféle jellegű intézet virágzott kisebb nagyobb szerencsével, hála a biztonságnak, melyet a hitelezőknek nyújtott, az átruházás könnyiségének, a tőkék fölprózásának s a földmivelés előnyére fordított tőkének, mi által a földhitel az államhitel színvonalára emelkedett, sőt ezt néhol túl is szárnyalta. Német- és Lengyelországban a jelzálogi papírok az állampapírokkal azonos árfolyammal bírnak, kézzől kézre forognak s minden börzén üzleteznek.

Még a bécsi bank jelzálogi osztálya ¹⁾ által kiadott záloglevelek is csak keveset állnak névbeli értékükön alól s mindenestre jobban a legjobb osztrák állampapíroknál, pedig üzlete sem oly nagy, sem oly üdvös, mint lehetne és bár eredetileg az egész monarchiára szólt, 1861 óta magyar földbirtokra nem kölcsönöz mig — mint ebbeli határozatában nyilatkozott — a magyarországi magánjogi viszonyok consolidálva nincsenek.

A jelzálogi papírok jó forgalma pedig egyik fő eleme a földhitel helyes szervezetének. Nemcsak az adósra nézve nyereséges, de a hitelezőre is szükséges, mert másként hosszú időre nélkülözné tőkéjét, nem lévén módja és alkama, hogy rajtok szükség esetén biztos ár mellett tulajdon, vagy előnyös föltételek alatt kézhez kerítse.

S mert e forgalmat, mint minden más nagyobb értékpapírét legalább a nagy közönségre nézve, főkép a börze árfolyama határozza, aggodalommal töltött el sokakat, főkép a kereskedelmi világból azon hír, hogy az alakulandó magyar földhitelintézet záloglevelei a bécsi börzén árfolyamot nem nyernek. Ha ez valósul, tagadhatatlanul nagy befolyással van e papírok kelendőségére, mint azt egyéb, biztos alapon nyugvó hazai értékpapírjainknál látjuk, melyek semmi nyilvános helyen jegyzett árral nem bírván, csak nehezen szivárognak át a nagy közönség kezébe, mely adás-

¹⁾ Ezen s általában valamely hitelintézet belszerkezetére nézve l. „Ueber die Benützung der Hypothekar-Credits-Abtheilung der öst. Nationalbank.“ (Wien, 1856.)

vevésöknél mindig csak egyes bankárok becsületességére van utalva.

A jól szervezett földhitelintézet eljárása egyszerű; abból áll, hogy a kölcsönt kérő földbirtokos fekvő jószágát, előre meghatározott mód szerint megbecsülje s ennek következtében a neki nyitható hitel nagyságát meghatározza, az illető összeget készpénzben, vagy, mint nagyobbbrészt szokás, értékpapirokban, (záloglevelekben) kiadja, a birtokos által fizetendő kamatokat s tőke törlesztési összeget, főkönyvi jegyzetei szerint beszedje s a záloglevelek kamatait kifizesse, illetőleg szelvényeit beváltsa.

De ez által csak néhány körvonalban vannak adva az ilyféle intézet teendői. Mily nagy fontosságuk ez egyes teendők, arra elég ráutalunk az egyszóval kimondható *birtok-becsülésre* ¹⁾, melynek helyes alapjától függ a nyitható hitel nagysága, mely rendezett telekkönyvet is föltételez, hogy minden földbirtokos állását könnyen és biztosan meg lehessen tudni, hogy a kölcsönadott összegek birtokára bejegyeztethessenek s így azon biztonságot nyujtsák az intézetnek, melyet ez viszont csak így nyujthat saját hitelezőinek.

Szükséges továbbá helyes berendezés, hogy a földbirtokos haladék s nagy költség nélkül juthasson a kért előleghez; üdvös intézkedés, hogy a kapott zálogleveleket kár és veszteség nélkül folyó pénzzé tehesse; de kívánatos főleg rendezett törvény és törvényszéki eljárás, hogy az intézet szükség esetén a birtok eladása által tőkjéhez jusson, ez által alapítván meg azon biztonságot, mely nélkül virágzóvá soha nem lehet.

Mind e föltétel pedig, mert nem mindig és mindenütt egyformák, szükségessé teszi, hogy az ily intézet alakításával foglalkozók az egyes ország birtok- és üzletviszonyait tanulmányozzák s ezekből kiindulva, oly szabályokat alkossanak, melyek minden alkalommal üdvös eredményt biztosítanak.

A mennyit eddig a magyar földhitelintézet szervezéséről meg lehetett tudni azt tanúsítja, hogy föladatának meg fog felelni s virágzó jövőre számíthat.

¹⁾ Lásd: „Ueber Preussen's landschaftliche Creditvereine, die Reformen deren sie bedürfen, und über ein richtiges System der Bodennutzung und Schätzung.“ Von *Büllo-Cummerow*.

A földhitel szervezése körül felmerülő számtalan kérdésbe itt nem bocsátkozhatunk; célját, hogy t. i. a jelzálogi hitelezők és adósok közös akaratával a telek-adósság nagyobbbrésze újalakú, a birtokra nézve kevésbé terhelő adóssággá változtassék, jobban alig adhatnók, mint az előbb említettük *Wolowski* íme szavaival: „A jövő érdeke azon lehetőségben rejlik, hogy a földbirtokosnak igen hosszú határidőre szóló tőkék nyújtassanak, melyek egyedül képesek földjavítások eszközlésére. A jelen érdeke: hogy a jelzálogi, a birtokosnak terhes, a hitelezőnek kényelmetlen adósságokat új adóssággá változtassa, mely egyúttal biztosabb is, és forgalmában mozgékonyabb.

IV. A bankok szabadsága.

A bankok történetében örökké a szabadságról s az állam közbenjárásáról szóló ellentétes kérdésekkel találkozunk. Elvben azt állítják, hogy a banknak, mert valóságos ipart és kereskedelmet képvisel, szabadnak kell lenni. De megvizsgálandó, vajjon ily jog gyakorlata nem rejt-e magában oly veszélyeket az érdeketekre nézve, hogy üdvösebb ha valamely biztosításnak van alávetve, vagy szabadalom tárgya.

Mellőzzük ezúttal ama hamis nézetet, mely a jegykibocsátási jogot egynek tartja a pénzverési joggal és kérdezzük az alárendeltség, vagy szabadalom védőivel: vajjon nem kell-e attól tartani, hogy az egészen szabadon kibocsátott jegyek nagy mennyiségük által megszűnnek bizalmat gerjeszteni? Nem kell-e attól tartani, hogy a rossz alapokon nyugvó, vagy romlásnak induló ilyféle vállalatok még is könnyen hívőkre találnak, mint ezt a hitelnek bukásokkal s hajótörésekkel teli története elég szomorúan bizonyítja?

Erre a skót bankokat idézik, melyek igen szabályosan működnek a szabadság kormánya alatt. De a skótok, valamint az éjszakamerikaiak s az egyesült állambeliek elviselhetnek ily kormányt a nélkül, hogy ebből a többi nemzetekre hasonlót lehetne következtetni. Végre még bebizonyítandó tény, vajjon voltak-e valóban hasznosak az egyesült államokban a szabad bankok? Hitel dolgában igen jártas emberek azzal vádolják, hogy nagy zavarokat és válságokat szültek, melyek utóhatásai sokáig érez-

hetők valának, Sőt azt is állítják, hogy a mi egyik nemzetnél, mely minden társalmi és politikai tevékenységében a legnagyobb szabadságot szokta élvezni, igen üdvös lehet, épen nem az másik nemzetnél mely, miként például a francia mindenben túlságos és hajlandó visszaélni a szabadsággal, mely kevésé alkalmas az ott nehezebben meg is honosult hitel élvezetére s kevés bizalommal viseltetik magánostól eredt és semmi állami biztosítékot nem nyújtó vállalat iránt, ily nép nehezen fogad el magánbankjegyet, bármily biztosoknak mutatkozzanak is.

Erre a szabadság védői a szabadság azon elvével felelnek, mely semmi megszorítást, semmi korlátot nem tűr. Ők azt állítják, mikép egyik természetes joga az embernek, hogy bankár legyen.

A társadalom gátolva e természetes jogot, melynélfogva bárki is bankár lehet és jegyeket bocsáthat ki, bitorlást követ el. Szerintök bitorlás és visszaélés, hogy a közjegyző, az ügyvéd, az alkusz, a gyógyszerész foglalkozása korlátozva s a szabad versenyből ki van zárva; épúgy igazságtalannak tartja, hogy banküzlettel nem foglalkozhatik az első jött-ment azon módon, mint neki tetszik.

Azok — így folytatják az absolut bankszabadság védői — kik ezt megtámadják agyrémes aggodalmat táplálnak. Elfelejtenek egy lényeges elvet, hogy t. i. azok, kik bankot állítanak első sorban érdekelvék a vállalat jó kezelése s gyümölcsöző eredménye iránt. A bank kereskedőház. A tapasztalás tanítja, hogy kevés kivétellel, azon kereskedő dolga meg legjobban, ki legtöbb biztosítékot nyújt a közönségnek árúi jóvoltáról. Nincs ok a miért a hitel kivételt képezzen. A bankok szabadsága, nemhogy túlságos jegykibocsátásra ösztönözne, mitől félnek, sőt inkább ez fogja rendes határok közé szorítani. Csak a szabadalmazott, a kiváltságos bankok bírnak nagy hajlammal ily túlságos jegykibocsátásra, kedveskedvén a kormánynak, melynek uszályvivői, ez által fizetve meg kizáró szabadalmukat, érdeket lelvén benne leszámítolásuk szaporítására, melyet az üzletforgalom bizonyossága nekik biztosít. A szabad bankok ellenben tartózkodnak túlságos jegykibocsátástól, jól tudván, hogy ez által hitelöket veszítik. A bankszabadság előnyös lévén a kezdeményezés szellemének és sarkalatos javításoknak, egyszersmind

megfelel az okosságnak s bölcseségnek; s valamint a legjobb rendőrség az, mely érdekeltté teszi a közönséget, úgy a legjobb szabályozás az, melynek a szabadság kell, hogy saját érdekében, önkényt alá vesse magát.

Ezekből világosan látható, hogy ez ellenvetések, csak leg-helyesebb okoskodásait szemlélve, két különböző kérdésre felelnek. Egyikök szeme előtt leginkább csak az lebeg, a mi egyrészt a hitelben különösen veszélyes; s a mi másrészt a népek természetes hajlamából ered. Ezek úgy vélekednek, hogy a haladás állapota mindnyájánál nem olyan, hogy egyformán lehetne felvilágosultságukban s bölcseségökben bízni, mely felvilágosultságban s bölcseségben leggyakrabban maguk sem bíznak s melynek elégtelensége ellen biztosítékot óhajtanak. A másik fél úgy vélekedik s azon föltevést pártolja, hogy a népnek nincs szüksége gyámra, még oly finnyás dologban sem, hol a csalódások rendkívüli következményűek.

Elfogadva, hogy a bankok nyilvános biztosíték nélkül fen nem állhatnak; hogy több országban, legalább fejlődésök bizonyos korszakában, a szabadalmazott bankok uralkodása, daczára a kiváltságokban rejlő helytelenségeknek, a legigazoltabb s többre becsülendő az abszolút szabadságnál, szükséges mégis e következtetéshez fontos tartalékot kötnünk.

Minden dologban a szabadalom a legroszabb eset; nem szabad eszménynek lennie. Kell, hogy a mind tágabb, korlátlanabb szabadság legyen a végcél. Fontos, hogy előkészület nélkül bele ne rohanjunk. Közvetlenül bele akarni helyezkedni, azon ürügy alatt hogy lassan feléje haladni csak bukások árán lehetne megtanulni — sophisma. Egy társadalom sem teszi ki magát szives örömet szerencsétlen bukásoknak. Attól lehet tartani, hogy tökéletlen tapasztalás után egyéb se történnék, minthogy veszteségek jelölte úton még összpontosítottabb egyedárusághoz térnének vissza. Ha az iparhoz és kereskedelemhez fordulva, azt mondanák: Noha a bankok abszolút szabadsága káros válságokat okozott, csak kísértsétek meg továbbra is; meglátjátok, hogy a szabadság uralma szabályozódik s távolabbb vagy közelebb időben sokkal kevesebb válsággal fog kellene küzdenie s termékenyebb lesz eredményében. Ily szónak volna ugyan értelme, de sokkal komolyabb, semhogy nagy eredményre lehetne kilátása.

Azért azonban nem csekélyebb becsüek a bankszabadság védőinek okai, és a skót bankok példája nem kell, hogy a mívelt nemzetekre nézve veszve legyen. Nem kell a végletekig mennünk s velök együtt azt kiáltanuk, hogy a bankártól követelt biztosíték államhatósági túlcsapongás. Komolyan megfontolva érveiket világossá lesz, hogy elveik rokonok azokkal, melyek bölcs és haladó alkalmazásának az emberiség eddig legtöbb szerencsését köszönheti.

A *selfgovernment* útja a haladás útja. Az angol, francia vagy osztrák bank jellege nem olyan, melyet a nemzetgazdasági tudomány a bank szervezet netovábbjának, változhatatlannak tart s melynek imádására s követésére buzdítana. A szabad bankok nem zárják ki az üdvös összpontosítást, a mennyiben az a szabadságból magából, azaz: a tőkék szabad társulatából ered. Egyedáruság nélküli központosítás a mely mértékben ez kívánatos, okszerűen gyakorlott, azaz szabályosan és gyümölcsözően működő szabadság, ez a hitel szervezésében megoldandó nagy kérdés. Világos, hogy a mai nemzedék nagyobb része még távol áll e kérdés megoldásától.

HATODIK FEJEZET.

A szabad kereskedelem.

A törvények, melyeknek a csere alá van vetve, világosan kitüntek az érték és ár tanulmányozásából. Taglaltuk továbbá a pénzt, a hitelt s a bankokat, szóval az eszközöket, miket a csere használ. Jelenleg csak a módot kell vizsgálnunk, mely szerint a csere fejlődik, hogy a lehető legnagyobb termékenységet elérje.

Ezt tesszük, midőn a szabad kereskedelmet s a védvámrendszert fejtegetjük. Itt külön tárgyaljuk a szabad bel- és nemzetközi kereskedelmet, a védvámrendszert pedig a következő fejezetre hagyjuk.

I. Szabad belkereskedés.

A kérdés: vajjon szabad legyen-e a kereskedés egy ország határain belül, napjainkban általánosan a szabadság javára van megoldva, bár nem mindig ez értelemben tárgyalatott. A belsörömpök elavult rendszere s a különféle intézkedések, hogy ezen vagy amaz árú árát meghatározva, ezen vagy ama kereskedelmi ág szabad gyakorlata gátolva legyen, hosszan és erőlyesen álltak ellen a gazdasági reform szellemének.

Még napjainkban is e szabadság számos korlátja létezik. Ilyenek például a hús és kenyér hatóságilag megszabott ára, ilyenek a tilalmak, melyek egy vagy más élelmiszer eladását különféle föltételekhez kötik.

Itt nem kell azon okokkal foglalkoznunk, mikkel a szabad kereskedelem ezen megszorítását indokolni akarják. A kivételes esetekben legokoszerűbben alkalmazottak is mindinkább veszítik erejüket, minél inkább emelkedik valamely nemzet az önkényes

kormány szeszélyei fölé s minél képesebb lesz arra, hogy önmaga rendőre legyen.

Itt meg kell a szabad kereskedelem *elméletét* alapítanunk, függetlenül az egyéni jog okoskodásaitól, melyek a kereskedelmi szabadságot a munka-szabadságból következtetik, úgy látszik, hogy az egyszerű józan ész is megmutatja társalmi hasznosságát.

Ha a csere csakugyan teszi azon kiváló fontos szolgálókat, melyeket az előbbiekben értelmezni iparkodánk, valóban kívánatos, hogy ily általános hasznú termelési mód megkönnyítessék. Nem-e badar és gyűlöletes eljárás volna, ha mesterséges összevetések által gátolnák, hogy a beteg és orvosa, az éhes ember s az eleséget áruló könnyen közlekedhessenek? Nem nevetséges-e azt, ki gyapjút és pamutot akar venni, csupán nyereszedési szempontból arra kárhozhatni, hogy előbb néhány sorompón menjen keresztül s válaszsza a leghosszabb útát? Vagy okosabb-e és igazságosabb, midőn sorompók által elzárják a gabonát bőven termesztő vidéket az olajat, fát vagy más élelmiszert termelő vidéktől? Ez esetben úgy, mint a másokban, nem emelnek-e igen önkénytes gátot a szükséglet és kielégítése közé? Nem tartozik-e a kormány tekintettel lenni arra, hogy minden termelő fölöslegét azért cserélhesse, mivel a másik szükségletén felül bír s minek cserélésére emez is hajlandó?

A csereszabadság sokféleképen félre volt ismerve s a korlátok, miket a cserének szabtak, szomorú hatással voltak, — mint minden igazságtalanság — a jólétre; ilyen rossz hatással volt például különféle korszakokban a bizonyos nemű árúkért megszabott *maximum*. Az ily meghatározott maximum többnyire magasabbra emeli az árat, mint melyen az árú különben el kelt volna. Ha ily árszabás, mint gyakran történt, a termelőt arra kényszeríti, hogy a termelési költségen alul áruljon: vagy igazságtalanul bánik vele, vagy képzeleti marad, mert a termelők kijátszák a törvényt s megtalálják a módot, miként kell a szabott ár alól kibújni két érdekelt fél megegyezése folytán. Ily maximum mindenkép megszorítja a termelést s a kereskedelmet. A mint ilyféle rendelet hozatott, a termelők féltek veszteséggel árulni, vagy magukat a törvény szigorának kitenni s inkább megszüntették a termelést; ez tehát csökkent, míg a tudakozás egyforma maradt vagy még emelkedett, és daczára minden tör-

vénynek, az árat fölsigázta. Így tehát drágaságot eredményezett ugyanazon törvény vagy rendelet, mely a vásár olcsóságát akarta eredményezni.

Különösnek látszik, pedig nagyon is való, hogy a belkereskedés szabadságának legnagyobb akadálya — legalább a mi az élelmiszereket illeti — a nép előítéletében rejlik. A városok és falvak lakói *uzsorás* czímmel illetik azokat, kik valamely helységben bizonyos mennyiségű gabonát összevásárolnak, hogy azt vagy más időben, vagy más helyen ismét eladják. Szűkebb aratás idején az előítéletek újabb erővel támadnak fel, s a mi még sajnosabb: sok hatóság szintoly értelmetlen, mint alattvalóik, és hogy az általok úgynevezett gabonauzсорát megakadályozzák, egyszerűen eltiltják a gabonakereskedést; pedig ily gabnakereskedő egyebet sem tesz, csak összegyűjti a gabonát, hogy nyereggel újra eladja.

És vajjon ártalmas-e ily kereskedés? Nem tesz-e ez ép ellenkezőleg kitünő nemzetgazdasági szolgálatot? E kérdéseket különös gonddal tanulmányozta számtalan híres nemzetgazda, s a felelet mindig ugyanaz volt, t. i. a gabonakereskedés elválasztása a földműveléstől haladása a munka-felosztásnak. Egyik német nemzetgazda *Schmalz* tökéletesen kimutató, hogy a gabonakereskedők közvetítése kevesbíti az arra szükségessé költségeket, hogy az élelmiszerek a fogyasztók kezébe jussanak. Íme, mily erélyteljesen védi e nézetet:

„Tekintsük — mond *Schmalz* — a földműves helyzetét, ki, hogy telke terményeit eladhassa, maga kénytelen azokat a városba szállítani, vagy család tagjai által szállíttatni. Ő nem választhatja a napot, mely neki legalkalmasabb, hanem be kell várnia a vásár napját. Még estve készül útjára: mert jókor kell a vásárra érnie; elkészíti eleségét és indul a városba gyalog vagy kocsin. Egész éjjel utazik s kora reggel ér a városba, itt marad délig vagy még tovább, hogy eleségét eladhassa s este visszaindul fáradságtól kimerülve. Ez által majdnem két nap vesz el a gazdaságra, hol pillanatnyi szünet nincs s mely minden perczen hasznos munkát tesz szükségessé. Mert másnap is mivel foglalkoznának az úttól fáradt emberek és igás marhák? Tegyük föl, hogy egy-egy falúból csak húsz asszony indul vásárra, mindegyik néhány csirkével, tojással, egy pár font vajjal

vagy sajttal terhelve. Az egész idő, mit házukon kívül töltöttek a háztartásra nézve veszve van, pedig mennyit dolgozhattak volna a mezőn, a kertben, vagy magában a házban? Egy kocsi, egy ló elégséges lett volna, hogy a városba szállítsa hús ily battyú tartalmát és két gond- és fáradságteli naptól kimélt volna meg hús háztartást. Gyakran a városba menő parasztok szekerei sem mennek teljes teherrel; hanem mindegyik csak néhány zsák gabonát visz s így tíz ember s húsz ló kellett míg néhány mérő a városba szállítottatott: Egy gabnaüzer könnyen rakhatta volna egy kocsira; s tíz ember és húsz ló meg lett volna kimélve két napi távolléttől s nem lett volna elvonva a mezőgazdaság fontos és szükséges munkájától. Az állítás, hogy a gabnakereskedő akkor viszi el a paraszttól a gabonát vagy más élelmi szereket, mikor ez épen pénz hiányával van, nem alapos és nincs is értelme. Ha a falusi gazda pénzhánya miatt ad el, ezt bizonyosan azért teszi, hogy szorultságából kibontakozzék. Vagy azt képzelik talán, hogy előnyösb rá nézve, ha e szorultságban megmarad? Másrészt, ha a gabnakereskedő nagyon keveset ígér, a gazda bizonyosan maga fog a vásárra menni. Igaz, hogy a kereskedő általában olcsóbban vesz a paraszttól, mint ez maga árult volna a piacon; de ez nagyon természetes, mert magára vállalja a szállítás, az idő s a vétel kellemetlenségeit s mert így két napi munkát pótol a parasztnak, mely arra nézve bizonyára nagyobb értékű, mint mennyivel többet kapott volna a vásáron. A gabnakereskedők végre nem drágítják az élelmi szereket a városi lakosra nézve; mert ha nyereségek nagy, tíz helyett bizonyosan hús fog találkozni, ki egyik a másik rovására akar nyereszkedni. A vidéken magukhoz fogják csalogatni az eladókat az által, hogy a lehető legnagyobb árt adják. A városban magukhoz fogják csalogatni a vevőket az által, hogy a lehető legalacsonyabb áron árulnak. Másrészt pedig a városi lakos a parasztnak is kénytelen megadni a szállítás költségeit, ha közvetlenül tőle vesz. Vagy, mikor lesznek e költségek magosabbak, ha egy kereskedő szállította be négy lovon, vagy ha tíz ember szállította be húsz lóval? Minden körülmények közt nagyon is hasznos az ily általánosan megvetett, úgynevezett gabona-uzsorás.

Más szempontból, t. i. *hogy a gabona eltartassék azon pillanatig, hol arra szükség van szintén úgy találjuk, hogy gazdál-*

kodás van abban, ha e mütét inkább a gabonakereskedőkre száll, mint a termelőkre. Ugyanazon mennyiségű gabonát, mely talán ötven gazda csürében hever, a gabnakereskedő egy magtárba gyűjti. Ez egy magtár bizonyosan kevesebb javítást s fentartási költséget igényel, mint az ötven kisebb. Kell azon kívül, hogy ily magtár építése által megőrizze a szemes gabonát a nedveségtől, melegtől s az időjárás egyéb káros befolyásától, a bogaraktól s más károktól. De ily külön helyiség, ily sokféle mütét külön ismereteket, folytonos fölügyeletet kíván, mi nehezen egyeztethető a gazdák teendőivel, kik egyébiránt is többnyire szegényebbek, tudatlanabbak s inkább másfelé vannak elfoglalva semhogy e hivatásnak is eleget tehetnének.

A mit itt uzsorának neveznek, az valóban csak oly jogos, csak oly hasznos, mint bármely egyéb kereskedés. Érdekében van annak, ki a gabonát veszi, hogy ismét túl adjon rajta, eladva azt oly helyen, hol hiánya van. Ez által meggátolja az éhséget, mely az ország egyik vagy másik vidékén jelenkezhetnék, és megelőzi az árcsökkenést oly vidékeken, hol a gabona fölösleges mennyiségben termett. És ez máskép nem is lehet. Uzsora csak akkor volna, ha a vevő végtelenül visszatartja a gabonát s megfosztja tőle a fogyasztót. De a gabona oly portéka, melyet csak nagy költséggel lehet eltartani, hogy el ne romoljék s mely természete szerint fogyásunk van alá vetve. Azon kívül annyit gyűjteni, hogy vele a többi eladó versenyt is ki lehessen kerülni, csak roppant tőkék segedelmével lehetne, oly tőkékkel, minőkkel a leggazdagabb kereskedő sem rendelkezhetik; azalatt pedig, míg valaki ily uzsorával foglalkozik, a gabona ára a termelőnél is roppant magasságra emelkednék, mely viszont a kereskedőt sujtana, ki ilykép saját mesterkedésének bolondja lenne; végre pedig nem-e magának a kereskedőnek haszna is azt kívánja, hogy akkor adja el készletét mikor a szükséglet nyilvánul s ott, hol az legföltünőbb? Legtöbbet kényszeríti pedig az egyes kereskedőt a többiek versenye, hogy a gabona árát okszerű színvonalig leszállítsa. Így oszlik el az élelem minden felé s a gabona ára így egyenledik. Ezek segítségével gazdag aratással megáldott vidéken a termelő előnyös föltételek mellett adja el gabonáját, mi őt kiterjedtebb termesztésre buzdítja, melynek későbbi hasznait más vidék is érzi, a fogyasztónak pedig nincs

mitől tartani, mert nem fogja élelmét a rendesnél sokkal magasabb áron fizetni. Oly vidéken, hol csekélyebb termés volt, a fogyasztó kibúvik az éhség szorongatásai alól a nélkül, hogy valami nagyszerű áldozatokat kellett hoznia. Ezekből látható, mily nagy szolgálatot tesz a gabnakereskedés mind a földművelésnek, mind a vevők nagy számának.

Ez a szabad kereskedés eredménye a népre nézve. A nép valóban több jót élvez a szabad gabonakereskedés, mint az államnak, ilyenekben mindig káros közbenjárása által, ez nagy zajt üt s rémitő válságokat sejtetvén, kellenél túl csigázza föl az árakat.

Szintoly rosszul értett, mint oktalan cselekedet, ha az állam gátot vet a gabona kivitelnek; mert az egy évben bő aratásban részesült ország, más évben hiányt szenvedhet s mégis ő maga vetett gátot, hogy a bevétel segedelméhez fordulhasson. Itt nyilatkozik szemközt az embertelenséggel s az ostoba helybeli önzéssel a testvériesség és kölcsönösség köteléke, mely a lakott föld bármely pontján fekvő országokat összefűzi.

Pedig alig van előítélet, mely oly mélyen gyökereznék, mint az uzsorások, a gabonaüzérek iránti előítélet. A kormány feladata, hogy ennek eloszlására törekedjék, a népeké, hogy józan értelmök jelét adják és igaz érdeküket megtanulják ismerni. És valóban egy tétel sincs inkább megvizsgálva a tudomány, inkább bebizonyítva a tapasztalás által s nincs egy sem, melyre nézve nagyobb öszhang uralkodnék a nemzet-gazdák között.

II. A szabad nemzetközi kereskedelem.

A nemzetközi kereskedés ugyanazon előnyöket mutatja fel, csak nagyobb mérvben, mint az egyes városok, egyes vidékek, egyes tartományok közötti kereskedés. A gondviselés még különbözőbben osztá el a tehetségeket különféle fajok és a termékeket különféle éghajlatok, mint az egy égalj alatt lakó nép között. Egyikét elárasztá azon tulajdonokkal s természeti elemekkel, miket a másiktól megtagadott, ezáltal mintegy kényszerítve őket, hogy megismerkedjenek, egymáshoz közeledjenek és jó egyetértésben éljenek.

Ez okoknál fogva s majdnem ugyane szavakkal hirdette a szabad kereskedelem elvét a tizenhatodik századtól fogva majd

minden kitünőbb politikai író.¹⁾ A szabad nemzetközi kereskedelem a nemzetek kezébe adja, hacsak valamely termelési ággal foglalkoznak — vagy a haladási módot, mely náluk hiányzik, vagy az élelmiszereket, mikben szűkölködnek, vagy azon termékeket, miket csak nagy költséggel állíthatnának elő, vagy melyeket csere nélkül végkép nélkülözniök kellene. Ebből emelkedettebb munka és tetemes gazdálkodás származik.

Azon nemzet, mely bizonyos terméket cserében más áruért kivisz, a vásár bizonyosságánál fogva, sokkal nagyobb hévvel fordul azon termékek előállításához, miket gazdaságosabban termelhet s mikért cserében más, szintén kisebb költséggel, bár mások által termelt javakat nyer. Innen magyarázható a nemzetek törekvése mind nagyobb iparos fejlődésre és vagyonosságra; minden behozott idegen termék, más belföldi termék vásárlására ad alkalmat s az ország belsejében is annál előnyöseb elkelést idéz elő, minél inkább fordul a munka ezek bő termelésére.

Egyik főhaszon, mely által a nemzetközi kereskedelem ajánlkozik az, hogy a termelők közti versenynek minél tágabb tért nyit. Hacsak egy, néhány ezer lélekből álló nemzet volna a világon, könnyű előre látni, hogy a termelők némely iparág kizáró birtokában lévén, főképp pedig, kik az életre s iparra nélkülözhetlen, egyidőben legritkább, vagy azzá lehető iparágakban működnek, egyúttal urai volnának az árnak s azt a legönkénytebben csupán hallgatag egyetértés által volnának képesek tetesésök szerint fölszigázni. Szintoly világos az is, hogy keveset iparkodnának termékeik tökéletesítésén. A drágaság s a hanyag készítmód majdnem önkénytesen uralkodnának a termelés minden ágában.

Példák legjobban bizonyítják, hogy az elmélet itt karöltve jár a gyakorlattal. Íme egy Angolországból: E század első éveiben, a hosszú háborúk folytán nagy költséggel járt a gabnatermelés Angliában s mert a tartományoknak nem igen volt elég élelmők szükségletük fedezésére, a gabona ára egész Nagy-Britanniában roppant vala. A földbirtokosok biztosítani akarván ma-

¹⁾ Ezzel foglalkozik *Baudrillart* 1853-ban koszorúzott pályamunkája: „Jean Bodin et son temps, tableau des théories politiques et des idées économiques au seizième siècle.“

guknak a magas árat, melyet háború idején kaptak, megszavazták 1815-ben a gabona-törvényt, mely folytán az árak szédelő magasságban maradtak. A fogyasztók ellentállása újra megvizsgáltatta s csökkentette az idegen gabona behozatalát gátoló törvény erejét; és a földmívelés haladása folyvást lépést tartott a törvény igényeivel, vagy inkább a fogyasztók érdekével, a melyben ezt a törvényhozók fölismerték. Végre 1846-ban *Peel Robert* indítványára majdnem tökéletes szabadság hozatott be a gabonakereskedésbe. És megbukott-e az angol földmívelés? Nem. A tapasztalás bizonyítja és megállotta a próbát, hogy a földbirtokok általában úgy fizet, mint annakelőtte. Pedig az árváltozásakkora, hogy illetékes nemzetgazdák a fogyasztókra nézve évenként egy milliárdra teszik.

A nemzetközi kereskedelem szabadsága, daczára az azt üző nemzetek nagy különbségének, nem kevésbé természet-szerű, mint természet-szerű a belkereskedés szabadsága; sőt bizonyos, hogy számtalan esetben még előnyösebb is. Ez, egy ország főképen azon részeiben tűnik ki leginkább, melyek közelebb fekszenek valamely szomszéd néphez, mint például az ország központjához, vagy az általuk szükségelt terményekkel bővelkedő más országrészhez. A belföldi területet úgy tekinteni, mint külön gazdasági vásárt, melyről a szomszéd országok kizárva, annyi, mint elrendelni azt, hogy több száz mértföldnyire egymáshoz lakók vigyenek végbe oly cseréket, melyek eltiltván azok közt, kiknek úgyszólván csak kezüket kellene kinyújtani, hogy szükségleteik kielégítését egymásnak kölcsönösen szolgáltatassák; annyi, mint a természetadta közellét helyébe a mesterkéltség távolság költséges gátjait emelni.

Ez és sok más ok miatt bátran szemére vethetni azon rendszernek, mely a kereskedelem szabad közlekedésének korlátokat szab, hogy természetellenes rendszer. A prohibítív rendszer tárgyalása alkalmával meg fogjuk vizsgálni, vajjon elég erősek-e ezen érvek, hogy ellene tétessenek azoknak, mik a dolgok természetéből folynak.

Most egy a *nemzetiségre* vonatkozó lényeges megjegyzést kell tennünk. A politikai gazdaságot gyakran azzal vádolják, hogy semmi tekintettel sincs ezen elemre, sőt rendszeresen le rontja oly cosmopolitanizmus javára, mely nincs többé tekintet

tel a népek különféleségére. E vád nem alapos, mert a nemzetgazdaság nem hogy lerontaná, eltörülne a nemzetiségeket vagy tőlük elvonna valamit, ép ellenkezőleg minden nemzetnek visszaadja természetes eredetiségét, és jellemét, s ezért csak nagyobb csereszabadságot követel.

Nem a szabad-kereskedelem pártolói nincsenek tekintettel a nemzetiségre, hanem a védvámrendszer bajnokai s e rendszer elmélete védői azok, kik el nem ismerik a különbséget, melyet a nemzet és eredete, az éghajlat, a fajok, a nemzeti intézvények s szokások az emberek közt műveltek, ők akarják, hogy minden nép feleljen meg önmagának s e végett karoljon fel valamennyi ipart a termelés valamennyi módját s ha erre se hajlama se képessége nincs, nélkülözze azokat mind örökké. Vajjon mit nyerne az angol nemzetiség, ha Anglia maga természetene pamutot vagy bort? Mi erőt nyerne a francia hazafiság, ha gyönyörű szőlői helyébe thea-növényeket ültetne?

A politikai gazdaság a munka azon fölosztását iparkodván fentartani, melyet maga a gondviselés ültetett az emberek közé, nem ellensége a jól értett nemzetiségi szellemnek; e tudomány a népek egyesülését a jellemek s tulajdonságok különbségére alapítja; azt akarja, hogy mindegyik azon foglalkozásban tűnjék ki, mely neki természeti tulajdona s hogy mindegyik termeljen a célra, hogy legyen mit cserélnie olyanokért, mikkel nem bír; hogy a kereskedelmet általánosítsa s terjeszsze — az ipart helyhez köti.

Ezzel különben korántsem azt állítók, hogy valamely nagyobb nemzetnek igaza nincs, ha — meg nem akarván valószínűsíteni e követelő állítást: hogy magának mindenben elegendő volna — mindazon iparágat eltulajdonítja és üzi, mire földrajzi helyzeténél s lakói szelleménél fogva képes.

A civilizáció mozgalmának eredménye, hogy a különféle nemzeteket bizonyos egyenlőség felé vezérli mind a termékekre, mind a termelés módjaira nézve, fentartva mindamellettt iparuk különféleségét abban, mi határozottan a természet óhaja.

A politikai gazdaság elismerve a gondviselés szándékát, mely minden égaljt bizonyos mennyiségű különlegességgel ruházott föl, nem tagadja az emberi munka hatalmát sem, hogy tághassa azon kezdetleges kört, melybe valamely tág határok

közt lakó nemzet szorítva lenni látszik. Valamint a civilizációnak sikerült, számtalan terményt meghonosítani oly földön, mely azokat eredetileg nem termé; ép úgy honosíthat meg az iparos munka bizonyos számú oly terméket, melyek azelőtt más nemzet kizáró tulajdonaihoz látszottak tartozni. Nem helyes, hogy csupán egyes nemzetek, mintegy szabadalomnál fogva termel-hessenek jó építő fát, gépeket s eszközöket, gyapot- vagy pamut-szöveteket stb.

Hogy valamely ország, melyet a természet bőkezűen megajándékozott a legszebb égaljjal, melynek változatos, de majd mindenütt termékeny földje a mérsékelt égöv minden növényze-tének termesztésére alkalmas, mely a hasznos házi állatok egész seregét szerencsésen tenyésztheti, mely értelmes és fajok szerint külön képességű lakói között a kézművek hosszú sorát, az ipar minden ágát, az emberi tevékenység és szorgalom ezerféle alkal-mazását meg akarja honosítani; ha ily nemzet, mint például a magyar is, erre iparkodik és törekszik, ez természetes és dicsé-retes. De az iparágak ily elsajátításának vannak határai, az em-beri művelődés haladásának vannak fokai, melyeket egyszerűen mellőzni nem lehet.

Ha nagyszerű és folytonos áldozatokkal oly termékeket akarunk előállítani, miket az idegen olcsóbban adhat, érdekében lévén, mint minden kereskedőnek, hogy nekünk eladja, tőlünk oly termékeket cserélve be, miket a természet tőle megtagadott; ha megfelejtkezve arról, hogy mezőgazdaságunk fejlődésének kárára oly mesterkéltné műipart akarnánk már is meghonosítani, melyre, az ország művelődési fokát tekintve, eddig még képesek nem vagyunk, — ezt nem lehetne okszerű eljárásnak nevezni. Szintoly okszerűtlen volna ellenben, ha a magyar, mint gyakran elnevezték: *par excellence* földművelő nép, csakis erre fordítná erejét s fáradozását s elhanyagolná az ipart s a kézműveket, míg a földművelés is csak akkor haladhat, ha ketten karöltve járnak. csak a mesterkélten erőszakolt, a más országbeli iparos termé-kek kizártával elősegített ipar veszélyes, mely nem gyökerezhet-vén meg elég erősen a számára még eléggé el nem készített föld-ben, mint az üvegházi növény, ha zordonabb levegőnek tesz ki, hervadni fog és korán elhalni.

Szabadság kell nekünk is, szabadság egyelőre gabonánk,

borunk és egyéb nyers terményeink kivitelére, szabad csere a külföld haladottabb ipargyártmányai számára; ez nem nyomja el hazai termelésünket, buzdít utánzásra, serkent versenyre s csak az ily szabad lábon fejlődött, egészséges gyökérből fakadt verseny fog fenállani, virágozni s gyümölcsözni hazánkban is, mint látjuk gyümölcsözni Anglia, Francia-, Németországban és más nagyobb ipartüző kereskedő országokban.

Végre nem is létezik senki, a ki át nem látná, mily előnyös, ha a nemzetek élénk cserét üznek. Még azok is, kik a kereskedelmi szabadságot ellenzik, bizonyos mértékben, engedve a tények hatalmának, ezt mégis megengedik, mert a nemzetek abszolút elkülönzésének elmélete oly képtelenség, hogy most már követőkre nem talál.

De igen is vannak, kik szerint a nemzetközi kereskedelemnek ezerféle elővigyázattal s megszorítással kell környezve jenni s fődözve nem csak pénzforrásul szolgáló, de valóságos védelmi sánczoktól, melyek czélja, távol tartani, vagy csak csekély számban s drágítás föltétele alatt eresztani be oly külföldi termékeket, melyek a belföldi termeléssel versenyezhetnének.

Ebben rejlik az úgynevezett *védelmi* (protectiv) rendszer, melylyel *védvámrendszer* (prohibitiv) nevezet alatt azonnal közelebről megismerkedünk.

HETEDIK FEJEZET.

A védvám rendszer.

A szabad kereskedelem ellen fölhozott érvek különféle természetűek. De a szabad kereskedelem megtámadói ez érvekre nézve sincsenek egy értelemben. Míg némelyek mindnyáját tömegesen fölhozzák, mások csak néhányat tartanak károsnak valamely országra nézve. Igy sokan megegyeznek abban, hogy a készpénz kimerítése s a kereskedelmi mérlegezés tőlötti elmélet hibás és elévült, a többi érvekhez azonban erősen ragaszkodnak. Mások a védvám rendszerét pártolván, szükségességét iparkodnak bebizonyítani, mely a nemzeti munka fejlődésére s az ország iparos függetlenségére nélkülözhetlen.

Nekünk tehát a szabad kereskedés ellen fölhozott érveket tüzetesen meg kell itt vizsgálnunk, gondunk lévén, hogy azokat külön külön szemlélve, mindegyiket teljes erejében mutassuk be.

I. Azon aggodalomról, melylyel a nemzet készpénzének kevesbülését és fogyását tekintik. — A kereskedelmi mérlegezés.

Ez aggodalom a legrégebbi ok és egész rendszert alapított, mely tudományunkban a *kereskedelmi (mercantil) rendszer* neve alatt ismeretes. Ezen rendszer alapja: hogy valamely nemzet vagyonságának alapját a nemes érczek képezik. Bizonyos időszak végén — azt mondják — két cserét üzö nemzet egyike szükségkép több pénzt kapott a másiktól, azaz: több terméket vitt ki, melyért pénzben nyerte jutalmazását. A mely nemzet több árút hozott be, vagyis a mely nagyobb pénzösszegetl fosztá meg magát cserében amaz árúkért, azon nép a kérdéses tárgyban

rosz üzletet vitt; a *kereskedelmi mérleg* ellene fordult. Ellenben a mely nemzet többet vitt ki, mint a mennyit behozott s ez által nagyobb pénzüsszegnek jutott birtokába, a másik fölött nyereséget vivott ki, — meggazdagodott.

Ime a rendszer egész egyszerűségében, melynek alapját ismerni annál fontosabb, mert sokan, kik jelenleg ezt merőben tagadni látszanak, okoskodásaikban mindamellett folyvást oly elveket vallanak, melyeken e rendszer nyugszik.

Hogy ez elméletre felelhessünk, vissza kell idézni emlékezetünkbe mindazt, a mit a csere és pénz tárgyalásakor mondtunk. A mi két egyén közt áll és igaz, nem szűnik meg igaznak lenni akkor sem, ha az üzlet két nemzet között foly. Ha két egyén csereviszonyban van, a közös érdek hozta egymással érintkezésbe. Péternek van egy darab posztója, Pálnak egy darab pénze. Ha Pál megfizeti e pénzzel a posztót, világos, hogy ezt inkább kívánja amannál. Ha viszont Péter átengedi a posztót, ez annyit jelent, hogy jobban kell neki a pénz, mit arra fog fordítani, a mire akarja. Mindegyikök előnyt lát a cserében. A két kölcsönös szolgálat, ha semmi hatósági árszabás nem gátolja abban, hogy folyó ár szerint szabályozódjék s ha szabadon alkudozhatnak, *egyenértékűnek* tekinthető. A pénz annak nem ér többet a posztónál, kinek szüksége van öltözetre, sőt szemében kevesebbé hasznos, mert kész azt átengedni egy darab posztóért. A posztó annak nem ér többet a pénznél, kinek erre van szüksége, sőt kevesebbre becsüli, mert, mint láttuk, átengedi egy darab pénzért. Szigorúan azt lehet mondani, mindkettő vesz és árul. Az egyik eladja posztóját s vesz pénzt. A másik eladja pénzét, hogy posztót vegyen. E kifejezés: pénzt venni és eladni, noha nem szokásos, azért nem kevésbé helyes. Arról meggyőződhetünk, ha a darab pénz helyébe egy darab kelmét vagy más árut gondolunk. Ha ez cseréltetnék el a posztóért, mindenki elismerné, hogy két részről történt adás-vevés. A következőzés belőle az, hogy a csere jó volt mind a két félre nézve, arra nézve is, ki a pénzt adta, arra is, ki kapta.

A kik a pénzbeli vagyon többletérése áltételét a népekre alkalmazzák, oly hibába esnek, mint azon ember, ki rossz üzletet vélt tenni, 5 frtot adván valamely áruért, melyért cserében

hasonértékű tárgyat kapott s mely egyik szükségletének kielégítésére alkalmas.

Könnyű állítani, de való is, hogy vétel nélkül eladást kívánni agyrem; hogy kivinni bevétel nélkül bukás; hogy pénznél egyebet be nem hozni, bukáshoz hasonló badar kívánság. Csak nem kell szem elől téveszteni, hogy a földolog nem a pénz s a rajta vásárolt termék, hanem a cserélt termékek.

Ha például Svéczia bort vesz Franciaországtól s ez onnan viszont vasat, ez két részről előnyös csere. Pedig csak az történik bármely nemzetközi kereskedésnél. Más nemzetből venni a szó közönséges értelmében, azt mondják annyi, mint *idegen nemzetnek adót fizetni*. De ki nem érti az imént felhozott példából, hogy ez nem lehet adóízetés, mert semmi veszteség sincs bármely szabadon végrehajtott cserében? Mennyiben fizet Franciaország nagyobb adót Svécziának, mint ez viszont? Ha itt szó lehet adóról, úgy ez legalább is *viszonyos*, mint az, melyet valaki szabójának fizet, ki viszont adózik elkészített öltönnyel s nyert pénzével adót fizet az ipárosnak s így megyen az tovább végtelen körben. A mit itt adónak mondanak nem egyéb, mint *viszontszolgáltat fejében tett szolgálat*.

Valamely nemzetnek nincs érdekében, hogy pénzért adja el árúit, hacsak nem épen a pénz az, mire más árúk helyett szüksége van; e tekintetben így cselekszik, mint az üzér, ki előnyösbnek látja, hogy tőkét például élelmiszerekbe fektesse, mint pénzbe s ennél fogva siet azt bizonyos mennyiségű más árúért becsereálni. A pénz oly kevésbé végzélja a cserének, hogy még a kinek van is siet azt használni, vagy elhelyezni, azaz: oly kezekbe juttatni hol az vasutakra, földjavításokra, építésekre vagy más hasznos vállalatra fordítatik, vagy túl ad azon hogy rajta valami szükséges vagy csak kellemes tárgyat szerzhessen.

Alig szükséges tovább fejtegetnünk, hogy a pénz kivitelei miatti félelem haszontalan hogy e számtalanszor kifejezett aggodalom nem egyéb, mint egyike azon ép oly hamis, mint banális phrázisoknak, melyek mindaddig keringenek, míg nem a tudománynak sikerült azokat végkép kiküszöbölni.

Valamennyi nép története és tapasztalata egyaránt tanítja, hogy nála pénz is annyi van, mint más érték; a szabad kereske-

delem uralma alatt azon országból kivitetik a hol fölösleges, vagyis a hol nagyobb mennyiségben léteznek sem mint a csere mozgalma kívánja, hogy többlete azon tartományokba vitessék, melyekben hiányzik s hová kivinni nyereséges. Ezt láttuk daczára a kivitelét gátoló vámoknak mind azon országban is, melyek át valának hatva az eszmétől, hogy csupán pénz a valódi gazdagság; bárminemű szabályozás sem gátolható, hogy el ne hagyja az országot, melyben értéke csökkent s vitessék oly országba, hol arra ágiot fizetnek, valamint meg nem akadályozható, hogy hasznosabb árúkért ne cseréltessék be.

Ha a kereskedés működéseiben a készpénz külföldre megy, ne felejtjük el, hogy ez azért történik, mert helyette más árúk hozatnak be s legyünk meggyőződve arról, hogy a mely népnek pénze van, de másra, például vászonra van szüksége soha okosabbat nem tehet, de nem is kívánhat — mondjanak és tegyenek ellene bármit is — minthogy pénzén túladván a szükséges vásznat vagy egyéb árút megszerezze.

Szintén innen akarák következtetni, hogy a közmunka és általános jólét szempontjából nem üdvös, ha a tömegesen vett kivitel fölülhaladja a bevittet. Erre azt kell mondanunk, hogy a bevétel sokkal közvetlenebbül érdeklő a nemzet jólétét, mert fogyasztása nagyságának felel meg. — Ha valamely nép cserét üz, kétségen felül van, hogy csakúgy, mint az egyén sokkal inkább arra tekint a mit óhajt, mintsem arra a mit átengedni kész. A csere valamint a munka végczélja lehet-e egyéb, mint a szükségletek fedezése? Minden erővel készpénzbeli többletet nyújtani sokkal inkább hasonlít az oktalan tukarsághoz, mely kincseit elássa, min a jól felfogott érdekhez, mely dolgaiból legjobb hasznot tud húzni; ilyféle politikai gazdaság inkább illik valami Harpagonhoz, mintsem értelmes és okszerűen számító néphez.

„Javára akarni fordítani a kereskedelmi mérleget — jegyzi meg igen helyesen *Say*, — azaz árút adni s ezt aranyban megfizettetni, ez nem a kereskedelem ohajtása; mert a nemzet, melylyel kereskedést üztök, nem adhat nektek egyebet, mint a mije van. Ha tőle kizárólag készpénzt kívántok, ő is azt kívánhatja tőletek; s a mely pillanatban egyiktől is másiktól is ugyanazt kívánják lehetlenné válik a csere. Ha a készpénz megszaportásav

lehetséges volna, lehetetlenné válnék a kereskedelmi viszony a világ legtöbb államával.⁴

A kereskedelmi mérlegezés, mint már említők is, több hamis föltevésen alapúl. Fölteszi mindenek előtt, hogy a ki- és bevétel közti, a vámnál talált különbségnek szükségkép készpénzben kell kiegyenlítettetni. Pedig ez nem áll. Az okmányokban, melyekben a ki- és bevétel följegyezték semmi tekintettel sincsenek a dugárúságra, a váltókra s egyéb értékpapírokra, melyek által a cserék tekintélyes része eszközöltetik. A hivatalosan kimutatott kiviteli többlet gyakran csaleszme. Számba nem veszik sem az uton vesztett árukat, sem a hiányt, mely bukásokból s egyéb veszteségekből származik. A legtöbb nemzetgazda elismeri s a józan ész is azt mondja, hogy tényleg a bevétel összegének körülbelöl egyensúlyoznia kell magát a kivitelével; ha az egyensúly egyik részéről megbomlott, úgy a bevétel javára kelle történnie.

Másik föltevés melyen a kereskedelmi mérlegezés alapúl az, hogy a nemzetek meg nem gazdagodhatnak csak egyik a másik rovására. A tapasztalás fenhargon bizonyítja ez állítás hamis voltát, mert az európai nemzetek mindnyájan gazdagabbak, mint néhány századdal, sőt néhány évtizeddel ezelőtt. E rendszer alapos hibája, hogy csak egy, több vevő közé egyenlőtlenül felosztandó összeget lát, holott a termelő erők tömeges és öszhangzatos egyetemességét kellene látnia, mely erők minden ponton fejlődnek, sőt tökéletesen nem is fojlódhatnak, ha csak kölcsönös versenyzés nem ösztönzi. Istentelen rendszer az olyan, ezt szabad mondanunk, mely fölteszi, hogy a nemzetek nem véletlenül, hanem sorshatározta szükség miatt kell, hogy örökös harcban éljenek, dühhel sorakozva egymás megrontására s e háladatlan harcban keresve a nemzeti termékenység elemeit!

Quesnay, Turgot, Smith, Say azok, kiknek a kereskedelmi rendszer megezáfolását köszönjük, mely rendszer nagyon is hosszú ideig vezérelve az államok kereskedelmi politikáját, még most is súlyosodik a legtöbb ország véleményére s termékenységére.

Say igen helyes és szabatos alakot ada e czáfolatnak az elkelési helyek feletti híres elméletében (theorie des débouchés). Itt majdnem ugyanazon alakban adjuk alapeszméit ezen elméletnek,

mely mindig egyik legszebb virágja marad a politikai gazdaság tudományának.

Megállapítván, hogy a termékek termékekkel vétetnek s hogy maga a pénz csak közvetítői szerepet vívén, mint a nemzetközi csere számla kiegészítője szintén termék, melyet venni kell, mint bármely egyebet — ebből azt következteté, hogy minden termék annál több vevőt talál, minél inkább szaporodik a többi termék. *Minden bevégzett termék* — mond *Say* — *e pillanattól fogva elkelést szerez a többi terménynek egész értéke erejéig.* És valóban ha a termelő valamely terméket bevégzett, főkivánsága azt eladni, ne hogy értéke kezében rekedjen. De nem kevésbbé siet, hogy az eladásból nyert *pénzen is túladjon*, nehogy az is hiába heverjen. De a pénzen túl nem adhat, ha csak nem vesz rajta valamit; miből látható, hogy csupán a tény, hogy valamely termék előállított, máris alkalmat nyújt más termék elkelésének. Így a bő aratás nem csak a termelőre nézve üdvös, de üdvös valamennyi más termék árulójának is, mert mindenki többet vesz, a ki többet aratott; míg a rossz aratás valamennyi adás-vevésnek ártalmas. És ez hasonlóképp áll a művességek s a kereskedés aratásainál. A mely iparág virágzik előteremti azt a mivel venni lehet, következésképp eladást szerez minden más iparágban; és másrészt, ha valamely kereskedelmi vagy iparág pangani kezd, ezt a többi ágak nagy része is megérzi.

Say maga is előre látá az ellenvetéseket, mikre az elkelési módokról szóló elmélete okot fog szolgáltatni és szolgáltatott is, főképp *Sismond*-nak Franciaországban. — Honnan jön — ezt veték ellen — az árúk nagy része, mely bizonyos időben elárasztván a forgalmat vevőre nem akadhat? mért nem cserélhetők el ez árúk egymásért? honnan, egy szóval, a kereskedelmi válságok? És ha kiterjesztjük *Say* formuláját, mért vannak szolgálatok, melyek sehogy el nem helyezkedhetnek?

Ez, — kivéve a nagyon is kivételes esetet; hogy t. i. némely termék egyik vagy másik országra nézve épen haszontalan — máshonnan nem származik, mint hogy a többi termék kevés aránylag ahoz, mely fogyasztóra nem talál. A fogyasztónak nem a szükségletek hiányzanak, hanem a segély források. Ha válság van pamutkermékben ez nem onnan van, mert mindenki túlságosan el van látva pamutkermékkel, hanem mert kevés a kere-

set, kevés a cseremód, mi által azokat, gyakran igen is olcsó árukon meg lehetne szerezni. *Sismondi* annak bizonyítására, hogy túlságosan lehet termeszteni, Anglia kézműveit idézi, melyekkel egy időbnd a külföldi vásárokat ellepte s mik verőkre nem akadtak. E fölőslég — mond erre *Say* igen helyesen — nem bizonyít egyebet, mint a termelés elégtelenségét azon helyeken, hol az angol árúk fölőslégesek valának. Ha Brazília eleget termel vala, hogy az odavitt angol árúkat megveheti, azok ott nem rekednek. Erre szükséges lett volna, hogy Brazília iparosabb legyen, hogy több tőkével bírjon, hogy vámőrei szabad választást engedjenek a beviendő árúkra nézve, hogy az angol vámok gátot ne vesse nek az Angliába beviendő braziliai termékeknek s szabad választást hagyjanak a visszavitelre.

Ilyformán pedig semmi sem áll a kereskedelmi mérlegelés elméletéről. A készpénz fogyta miatti félelem hiábavaló. A kivitel által érdekllett nemzetek, mint termelők és fogyasztók egyaránt, legalább is szintoly érdeket találnak a bevitelben. Vevés nélküli eladást kívánni nevetséges. A csere mindkét félnek hasznos és sem a nemzetek közti, sem az egyének közötti cserében nem szükséges a csalás. Sőt inkább minden ország érdeke kívánja, hogy a termékek, melyek elkelést szereznek saját termékeiknek is, mindinkább szaporodjanak.

A társiaság, kölcsönősség, őszhangzat eszméi helyettesíteni fogják az ellenségeskedés, a kereskedelmi féltékenység szomorú eszméit, minden ország vásárol fog szolgálni a többinek hová többletüket viszik, és raktáruul, honnan magukat ellátják.

II. A nemzeti munka védelme (*protection*).

Induljunk ki azon föltevésből, hogy a nemzetek még nincsenek a védelmi rendszerrel körülhálózva s nézzük, vajjon mi okok lehettek azok, melyek e rendszert az egyiknél vagy másikonál életbe léptethették?

Az első ok: vajjon nem kell-e attól tartani, hogy idegen ország termékeivel eláraszsza a nemzeti piacot?

A másodikat így lehetne formulázni: Védvámokat állítva, nem fogna e hatalmas ösztönzés nyújtani a nemzeti munkának?

A harmadikat végre körülbelől így lehetne kifejezni: Nem-e

szükséges vagy legalább üdvös, hogy a nemzet meghonosítsa magánál az ipar és kézművek különféle ágait, hogy lényegesb szükségleteit maga fődözhesse és függetlenségét, valamint termelési s fogyasztási módját más versenyző nemzetnek ne kelljen köszönnie?

A félelem, hogy valamely ország, melynek vámörei nincsenek, idegen termékekkel elárasztatnék s ennek következtében csak oly iparágokkal bírhatna, melynek területéhez alkalmazkodnak — e félelem, mondjuk ki, ismeretlenséget árul el a feljebb fejtegettük elvekkkel s feledi ama föltevést, hogy termékek termékekért cserélődnek.

Vámok nem létezővén, mindenki azon termelésre szánja magát, mely a minőség és mennyiség kettős viszonya szempontjából a legelőnyösebb föltételek alatt üzhető. Miféle elárasztástól kell tehát tartanunk? Ha idegen nemzet termékeit hozzánk küldi, nem könyörületességből cselekszi ezt s nem ingyen szándékszik azokat adni. Ha számlát küld termékeiről, viszont neki is van számlája, melyre tekintenie kell. Ha kevesebbet visz ki, mint a mennyit behozott, okvetlenül ő lesz megcsalva mert hátramaradó árú túlságos voltuk miatt el nem adathatnak, vagy csak igen csekély áron kelhetnek el. És vajjon kinek is árt az idegen árúk túláradása azon országban, mely azoknak vásárolni szolgál? A fogyasztóknak, vagyis a lakosok tömegének? Nehéz volna elismerni, hogy ezek ha jobb minőségben s alantabb áron vásároltak vesztettek volna. Vagy a munkások, a vállalkozók vesztettek? Hisz ezek minden erejüket oly termékek előállítására fordítják, melyek idegen versenynek kevésbbé kitétetvék s a legjobb esélyek mellett jelenkeznek a világvásáron. Az ipar, egy szóval a képzelhető legjobb állapotba helyezé magát. Az egyetlen a miért az iparosok panaszolhatnának az, hogy nincsenek szabadalmaik. Ily rendszerben, melynek szükségkép létre kell jönni, hacsak a háború nem hosszabb ideig rendes állapotja a nemzetnek, s vaksága oda nem vitte, hogy másnak akarván ártani magának ártson, a válságok elég ritkák lesznek, hála az emberek és dolgok szabad forgalmának s így a lehető legkisebb rossz a lehető legtöbb jóval közhaszonra lesz valósítva, s az általános jólét leginkább fog terjedni.

De még a századokon át uralkodott ellenségeskedés álla-

potában sem folyamodtak a nemzetek a védvámrendszerhez, melyet csak aránylag közel korszakban karoltak fel s mely szomorú úton tovább lökettek egymás követése s kölcsönös visszatörölások által.

A védvámrendszer behozatalára azon eszme szolgáltatott alalmat, hogy némely termelési ágnek külön fejlődésben kell részesülni. Némely iparág mintegy követelte e védelmet, hogy számára a belföldi piac hasonló külföldi iparágak ellen biztosítva legyen. Ennek elérésére pedig a nemzeti munka külön ösztönzését vélték szükségesnek s ez okot mai nap is használják e rendszer érvényesítésére.

Pedig, hová vezet a véd- s ennek következtében a visszatörölési rendszer világosan kitűnik egy példából, melyet *Franklin* használ az irigy kereskedők által óhajtott védvámrendszerrel szólván: „Tegyünk fel — mond *Franklin* — egy országot X, három iparággal, például posztó-, selyem- s vasgyártással, mely három más országot A, B, C-t lát el, de emelni akarván üzletét a posztó árát emeli posztó-gyártói javára. Ennélfogva az A-ból behozott posztót megvámozzák; — A visszatörölésül megvámozza X selyemgyártmányait. Ebből az következik, hogy a selyemgyárosok üzletük csökkenéseért panasznak. — X, hogy ezeknek eleget tegyen, megvámozza B selyemgyártmányait; B visszatörölésül X vasárúkat vámozza meg. Erre a vasgyártók fognak kereskedelmök csökkentéseért panaszt emelni. Most tehát X a C-ből jövő vasárúkat vámozza meg; C visszatörölésül X posztókerméit. — Mi már most mind e visszatörölés eredménye? — *Felelet*: Hogy mind e négy ország nagy csökkenést szenved a közös élvezetek és kényelem tömegében.“

Ha a védvámrendszer csak azon állításra szoritkoznék, hogy valamely nemzetnek, bizonyos kivételes esetekben érdekében lehet, hogy kebelében oly iparágat neveljen, melynek birtoka rá nézve valóban fontos, — akkor mindenesetre szabad tér nyílnék a vitatkozásra úgy az általa alkalmazott védelmi módok, valamint az engedett szabadság hatása felett, melyet egyik vagy másik a kérdéses iparág meghonosítása s fejlesztése körül gyakorol; de e vitatkozás legalább az igazságosság s a politikai gazdaság elveit nyilvánosan nem sértené.

Ilyenkor a nemzet szemben bizonyos remélt hasznokkal inkább beleegyeznék valami áldozatba. A vállalkozók pedig ez áldozat segédelmével oda iparkodnának, hogy oly állapotba helyezzék magukat, melyben az idegen versenyt legyőzhetik s bizonyos időben a nemzeti piacot hasonló föltételek alatt láthatásuk el azon árukkal, mik azelőtt külföldről hozattak. Ez némi szerződés volna, mely senkire nézve károsat nem foglal magában s idővel a világra nézve jó üzletté válhatnak.

Legalább így mutatá be magát a világnak a védvámrendszer első föllépésekor s nem ellenkezve a jogossággal és okszerűséggel örök tartamot sem követelt magának.

A védvámrendszer legközönségesebb álfogása megmutatni azt, hogy e rendszer a *nemzeti munkát bátorítja s ösztönzi*, míg tüzetesebb vizsgálat ép ellenkezőleg azt mutatja, hogy *elbátortalanítja*. Egyrészt hogy is várhatnók, hogy a különféle termelőknek jutott osztályrész igazságosan lett legyen elosztva? Hogy ne lettek volna némelyek nagyon is dúsan megajándékozva, míg másoknak ez áldozatba került? Szóval, hogyan is lehetett volna elkerülni azt, hogy némelyek segítve, a mennyiben termékökért nagyobb árban részesültek, sem minőt rendes vásáron osztályrészül nyertek volna, egyúttal nagyobb kárt ne vallottak volna, drágábban kellvén megfizetniök számtalan más tárgyat mire szükségök vala akár iparuk üzésében, akár mint egyszerű fogyasztóknak? Azon jutalmazás helyébe, melyet az iparosok fáradságukhoz s ügyességökhöz aránylag maguk szereznek; igazságtalansággal teli rendszert léptettek, ép arra valót, hogy kizsákmányoljon egyes iparágokat, melyek érdekeinek szoros kölcsönösségét gazdasági elemzésökből láttuk.

A mi pedig a munkás osztály tömegét illeti, biztosak-e benne, hogy a védvámrendszer ennek előnyös? Ez osztály természetes irányban terjedt s felosztott munkája sokkal termékenyebb lesz s jobb fizetésben is fog részesülni. Az már is kétségtelen hogy a többféle fogyasztási tárgyra vetett magasabb ár közvetlenül a munkásokat sújtja. Más ok, nem kevésbé alkalmas annak megmutatására, hogy hibás e vélemény, mely a *munka biztosítása* érdemét s a bér ingadozása elleni védelmet a védvámrendszernek tulajdonítja, a nemzeti munkát gyakran ért válságokban találhatik. Mert a termékek benrekedése által előidézett

válságok kire hatnak inkább, mint a munkásra s honnan erednek, ha nem a más nemzetek által követett hasonló rendszerből, mely az országban termelt árútöbblet kivitelét akár áthághatlan sorompók, akár költséges vámozás által gátolja s legfeljebb elkésztett vagy csalékony kiviteli módot enged, mely alatt a belső termelés megakad, minék újra a munkás osztály érzi súlyát. Ily válságok pedig kikerülhetlen következményei a túlfeszített belttermelésnek, mely kiféle nem terjedhet a visszatörések miatt, miket az emelt beviteli árjegyzék és védvám előidéztek. Így az Egyesült államok az utóbbi két évtizedben négy — vagy ötször valának kénytelenek árjegyzéküket hol szabad, hol védvámi szelvényben változtatni, mely kirívó változások által számtalan válságot okoztak több rendbeli iparágban.

Van még egy tárgy, mely az általuk védett szabad kereskedelemben kivételt látszik képezni s ez a gabnaneműiek szabad ki- és bevitel, mely annyira foglalkoztatá a tizennyolczadik századot s mely kérdés Angliában az *anti-Corn Law*-szövevény nagy táborozása után a szintoly erélyes mint böles *Peel Robert* által, mint már említők is, a legtágabb szabadság értelmében oldatott meg. E kérdés még a jelen század első negyedében két kitünő angol nemzetgazdát, *Malthust* és *Ricardot* nem csak foglalkoztatta, de ellenkező vélemény tárgya is volt.

Malthus a földbirtokos érdekekben bizonyos korlátozást vélt fentartandónak; *Ricardo* megvilágítván a különféle ellenvetéseket, miket a szabad bevitel ellen fölhozni szoktak, a nemzeti érdek tekintetéből minden eshetőségek közt a szabadság mellett nyilatkozott.

Kevés ellenvetés van, melynek megezőfolására különös gondot nem fordított volna. Ez ellenvetések elseje, hogy háború idején azou nemzet, mely elesége nagy részét idegentől szokta venni, ellensége kegyétől lesz függővé. Tegyük föl — és ez ok sok alakban mutatkozott a nevezetes harcban, mely Nagy-Britanniában a vámrendszer reformját megelőzte, — tegyük föl, hogy Anglia élelmének csak tizedrészét hozza külföldről, Danzigból, Odessából, Krimiából stb. Orosz- és Poroszországgal leendő háború alkalmával Angliának élelme tizedrésze hiányozni fog, a mi rendkívüli megdrágulással azonos. *Ricardo* azt feleli, hogy gazdag nemzet mindig talál mást, mely gabona-szükségletét neki szállítja, mert, ha valamely gazdag nemzet nem veheti

is gabonáját Odessából vagy Danzigból, azt másunnan szerzi meg, mert oly árt fog ajánlani, hogy például Hollandia, mely számára gabonát nem termesztett, saját gabonáját adja el Angliának s a maga számára valót Odessában fogja venni. Másrészt pedig nem találna Angolország roppant raktáraiban egy évre való élelmet? Egy évi időközben pedig nem lesz-e idejük a tőkéknek, hogy a nemzeti föld művelését a jövő évre előkészítsék?

Másik ellenvetés a hiányból származtatott, mely gyakran nagy kiterjedésű tájakat szokott meglátogatni, és a mely esetben a termelők inkább szeretik gabonájukat őrizni mintsem eladni. Erre ugyan e nemzetgazda azt feleli, hogy ez túlzott félelem s hogy ily eshetőségek sohasem általánosak, hogy legtöbbször az egyik országban létező hiányt a másikban mutatkozó fölösleg kikapótolja. Hozzá teszi, hogy ha a gabonatermesztő országok tudnák, hogy Anglia előttök kikötőit soha el nem zárja, ez országokban oly ipar fejlődne, mely Angliáért természetene gabonát; ez pedig oly benső viszonyt létesítene közte s az angol piac között, hogy ily gabonatermő ország megszokná magát Anglia éléskamrájának tekinteni.

Ezt több évtizeddel ezelőtt mondá Angolország egyik legkitünőbb nemzetgazdája s itt lehetetlen nem látnunk, hogy e mindenesetre hálaadatos s az országra nézve gazdagító szerepre kiválóan hazánk van hivatva. Mihelyt Magyarország ebbeli hivatását fölfogja s a kivitt gabonáért befolyó angol tőkék a gabonatermelés öregbítésére fognak fordíttatni, földművelésünk oly lendületet fog nyerni, mely gazdagítván az országot óriás léptekben fogja hazánkat előre vinni a művelődésben s a mezőgazdaság fejlődése folytán az ipar, művészet és tudomány fejlesztésében is.¹⁾

A fentebb elősorolt okok oda visznek bennünket, hogy igazoljuk szintúgy a ki- mint a bevétel szabadságát. A régi kormányoknak, melyek inkább el voltak foglalva a nép fentartására fordított gonddal, semhogy ez vagy amaz osztályérdeket pártoltak volna, eszökbe sem jutott, hogy a gabonaneműek bevételét gátolják. Ujabban pedig csupán tetsző közvéleménynek hódolva,

¹⁾ „La Hongrie et l'alimentation de l'Europe“ par *F. Bontoux* (Revue d. d. Mondes 15. November 1861.), miről a „Magyarország“ című pol. lapban is jelent meg érdekes ismertetés *Lónyay Menyhért* tollából.

mely által úgy a kormányok, mint a nemzetek nagy része maiglan elfogulvák, a nemzeti élelmezést vélték biztosíthatni, ha gátot raknak a gabona szabad kivitelének.

A politikai gazdaság mutatja, hogy a kiviteli szabadság egyaránt előnyös mind a termelőnek, mind a fogyasztónak. Ha számba vesszük a földművelő ipar általi kockázttatást, az általa igényelt tökéket, haladásának rendszerint félelmes eljárását, könnyen meggyőződhetünk arról, hogy általán véve, nagyobb a hajlam a szükségleten alól, mint felül természetni; annyival inkább pedig, mert a termelési hiány némi kárpótlást lel a ritkább termény áremelésében.

A szabály, melynél fogva valamely iparág virágzását a vásár biztonsága s terjedelme szerint mérhetni, teljes alkalmazását találja a földművelő iparnál. Csupán belföldi üzletre szorítva ezt, kikerülhetlen, hogy feléje kevesebb töke ne forduljon; ha pedig a külfölddel lehető verseny hiányát hozzávetjük, könnyű megérteni, hogy az egész termelésnek tetemesen csökkenni kell, miből aztán az is következik, hogy a belföldi piac is sokkal kevésbbé kielégítően lesz ellátva.

Ez könnyen magyarázható.

Silányabb aratás esetén, majdnem szükségkép megcsik, hogy a nemzeti fogyasztók, a külföldi hiányt tekintve, termelt gabonájukat megtartják; megtartják pedig, mert a természetők is jobban szeretik helyben, költségek s kockázttatás nélkül emelt áron eladni gabonájukat, mintsem kitenni magukat a távol kereskedés számtalan eshetőségeinek. Erre két nevezetes tényt lehet bizonyítékul idézni. Az angol forradalom után az arisztokratia, hogy a külpiaoztot magának biztosítsa s a magas árakat fentartsa, nem csak megengedte, de jutalmakkal is bátorítá a kivitelt. És ez okoskodásnak épen ellenkezője valósult. Az angol mezőgazdák oly magas eszmét szereztek maguknak hatalmokról s a tágult vásár következtében oly nagyszerű javításokat eszközöltek, hogy általa a termelés szaporodván, a belföldi piac is soha jobban ellátva nem volt. E törvény 1689-től 1764-ig volt érvényben és ez időközben soha drágaság nem volt. Nézzük mit mond erre nézve egy angol szerző, ki a mult század közepe felé *John Nickols* álnév alatt e tárgyról irt:

„A meddig Anglia — így szól — egyébre nem gondolt,

csak hogy saját szükségletei fedezésére természetesen termelése gyakran azok fedezésén alól maradt s idegen gabonát volt kénytelen vásárolni; a mint pedig gabonája kereskedés tárgya lön, földművelése annyira gyarapodott, hogy egy jó aratás öt évre el láthatá." Ne akadjunk meg e szavak túlzásán, melyek ez esetben a kor előítéletének kifejezése. Mert e mellett is eszmét szolgáltatnak azon rendkívüli gyarapodásról, melyet a földművelés az új rendszer alatt nyert.

Igy vala Belgiumban is 1830-ig. E korszakig csak egy volt az ítélet Belgiumról, t. i. hogy bő magtár. Böven termő földnek mondák, pedig nem a föld okozta e termékenységet, hanem a szabadság. Midőn az 1830-diki rosz esztendő Angliát s Franciaországot sújtá, e két ország ügynökei bátran vásárolhattak az országban a nélkül, hogy ki birták volna meríteni. E helyzet tartott egész a kivített megszorító törvények behozataláig, melyek ellen hatni kellett az újra visszatért szűk idők miatt.

A kivíteli szabadságnak e mellett más nagy haszna is van. Mind az eladónak, mind a vevőnek azért becses, mert nagy része van, nagyobb, mint bármely más körülménynek abban, hogy az ár körülbelől szilárd és egyforma maradjon. Meglehet, erre nézve a fent említett korszak alatt az 1689-ki törvény után az angol gabonaárakat tekinteni s az egész idő alatt csak gyöngye hullámlások vehetők észre. Míg ép ellenkezőleg a korlátok alatti országokban meglepő vad változásokon mentek át a vásáráruk. Egyik évről a másikra oly árak jelentkeztek, hogy az ész csodálkozik s a képzelet megdöbben. *Huskisson* szerint az 1822—23-diki években a gabona (quarter) ára 38 shillingről 112-re emelkedett, Franciaország sem volt szerencsésebb azon időszakban, midőn a kivitel tiltva vala oly annyira, hogy a gabona a fogyasztó által elviselhetetlen árákig emelkedett, miket jogosan *éhség-áraknak* neveztek; míg egyszerre megint annyira csökkentek, hogy a termelő munkája méltó jutalmát sem kapta meg. Egyik évről a másikra a fogyasztó fizetési képességén fölül emelkedett, vagy majdnem elértéktelenült. Ez pedig onnan van, mert bő aratás szükségkép többletet adván, ha a kivitel tilos, sehová vásárra nem talál s egész tömegével a helybeli piacot árasztja el.

Sokan átlátván a védvám-rendszer hiányát s bizodalommal nem fordulván a szabadsághoz, közvetítőt kerestek s így

következetlenségbe estek, mely mint mindig, csak a hibát fokozza. A korunkbeli nemzetek nagy része ily közvetítőt a *mozgó árszabályban* (échéelle mobile) vélt találhatni. E mozgó azaz: növekedő s csökkenő árszabály ezélja az lett volna, hogy a termelőnek illő ár által fáradsága méltó jutalmát biztosítva, egyúttal a fogyasztót is óvja a szűk idő szomorú hatásai ellen, megnyitván a sorompót a külföldi gabonának, mihelyt ez ár a belső piacon meg van haladva. Semmi sem látszott igazságosabbnak és elmesebbnek, minl ily elrendezés. — Mindazáltal bizonyos, hogy ez eljárás minden érdeknek meg kívánván felelni, a részrehajlatlanság s emberség álczája alatt sok haszontalanságot, sőt kárt is rejt.

Először haszontalan; ha az ár csökken, minek akkor a bevitt akadályoztatni? A külföldi szállító nem fog oly piacon iparkodni, mely már elégségesen el van látva s nem fogja az el nem adhatást kockáztatni. Mert a bevétel, mint már többször említök, költség és kockáztatás nélkül nem létesíthető. Ha ellenben az árak emelkednek, minek akkor a kivitt akadályoztatni? A termelő nem óhajt elhagyni oly piacot, melyen az ár magas, mely közelében van, hogy oly piacot keressen, melyen az ár azalatt csökkenhet s hol gyakran csak azt nyeri, hogy áruja az egész vitelbérrel megdrágult s megfonnyadt, mi a gabonánál elég tetemes veszteség lehet.

De a mozgó árszabály, azt mondók, kárt is rejt magában. Megakadályozza t. i. a mívelést és kereskedelmet, rendes fejlődésben és hamis biztonságot teremt, mind a termelő, mind a fogyasztó részére, mely álbiztonságot bármi kis panique könnyen megzavar. Csupán már a bevétel kijelentése csökkentti az árakat. A kívülről jött kereskedő minden nyereségét veszteni véli, ha csak az áremelés nem tetemes. Várja tehát, hogy vagy ily tekintélyes áremelés álljon be, vagy nem is árul s az ország érezni fogja azon segédforrások kiapadását, melyekhez folyamodhatik vala, ha a külföldi kereskedő nem fél a ki- és bevitteli szabályzástól, melynek következtében az ár emelkedése s csökkenése, szóval egyre tartó ingadozása folytán, minden műtete kockázattal van s attól tarthat, hogy előkészületei haszontalanok s veszteséggé válhatnak.

Anglia lemondott e mesterkélt gépezetről, helyesen úgy

okoskodván, hogy a rendes szabadság sokkal hathatósabb valamely ország élelmezésének biztosítására s az ár szilárdabb megállapítására. Ily áregyenlőség pedig nem eredhet a mozgó ár-szabályból és a tapasztalás bizonyítja, hogy az ár hullámzásai soha gyakoriabbak nem valának s érezhetőbben soha sem jelentkeztek, mint éppen a mozgó árszabály uralma alatt.

De térjünk vissza azon okoskodásra, melyet a külföld irányában megőrzendő függetlenség alkalmával említünk. Kivéve azon esetet, hol fegyverekről, löszerekről s egyéb hadi eszközökről van szó, nem képzelhetünk esetet, mely a szabad kereskedés megszorítását indokolhatná.

A mi a gabonát illeti: soha se láttunk nemzetet, mely háború idején azért küzdött volna éhséggel, mert határait a külföldi gabona elől el nem zárta. Magát folyton tetemes áldozatra kényszeríteni s már béke idején megfosztani a segédforrások hasznos kiegészítőjétől csupán egyszerű háborúi eshetőség miatt s attól tartani, hogy a nemzetek mind egyesülnek, hogy az élelmi szerek az országba bevitelét megakadályozzák — mely föltevés soha sem valósult — ez ellenkezik az emberi bölcsesség legegyszerűbb szabályaival.

A mi pedig más czikkeket, például kávé, csipkét sat. illet: itt se tartsuk semmitől, mert még az ellenség is ellát ezekkel s ily esetben a dugárúság majdnem rendes kereskedéssé fejlődik s ennek műtéteit végzi. De nem-e jobb ily tárgyakat időszakonként nélkülözni mint érték folyvást valóságos adót fizetni? Ha a béke előnyös a kereskedelmi szabadságnak, hogy ne volna ez is alkalmas a béke fentartására, vagy legalább a háború tartamának megrövidítésére? Ha az érdekek annyira közösek, hogyne kívánna mindenki a máséra is tekintettel lenni, nehogy mellözése által magát is borzasztó visszatorklásnak tegye ki? A nemzetek függése viszonylagos és kölcsönös, s megjegyzendő, hogy a haladó művelődés nemhogy csökkentené e kölcsönös függést sőt inkább fejleszti.

A híres német nemzetgazda, *Liszt* által „Das nationale System der politischen Oeconomie“ czímű könyvében kifejezett eszme, hogy valamely, az érettség bizonyos fokát elért nemzet kell, hogy fölkarolja az iparágak egyetemességét, ha csak (ezt a szerző is megengedi) természetes akadályok nem ellenzik — ez

eszmé, mondjuk, a jelen mű előbbi fejezetei egyikében el lön ismerve s helyeselve. Csak az általa ebből vont védvámrendszeri következtetésekre nézve van néhány szavunk; mert először saját vallomása szerint is csak ideiglen, csak mint szárnyra segítők védhetők ilyféle intézmények; másodsor pedig, hogy egy nemzet *Liszt* kívánata szerint egyszerre földművelő, iparos és kereskedő legyen arra még nem egyáltalán szükséges, hogy ily rendszer felállíttassék.

Mert a részrehajlás nélkül tanulmányozott történelem mutatja, hogy például Franhsziaországban jóval *Colbert* előtt s igen gyöngye védelem mellett eléggé kifejlődött iparrendszer létezett *Sully* és IV. *Henrik* alatt; sőt maga *Colbert*, midőn rendszerét behozá, e szavakkal élt: „hogy vissza fogja állítani a régi kézműipart.“ Csak ha az ipar már nagy haladásokat tett, csak akkor ébred az egyadárúság szelleme, bizonyos szabadalmakat követelvén magának, melyek terjedtebb alkalmazásának segítségére jött későbbben a küzdelmes védvám rendszer.

E fejezet befejezéseül s mintegy összevonva az egész részben szélesebben tárgyalt kereskedelmi nézeteket hadd idézzük *Rotteck* szavait, melyekkel „Handels politik“ című czikében (a R. és *Welcker* féle *Staats* lexikonban) él: A kereskedelem vezetésének — úgymond — vagyis az állam részéről a kereskedelem érdekeinek szánt gondoskodás és ápolás fő és legáltalánosabb elve a kereskedelmi szabadság. Ezt belől föltétlenül, kifelé lehetőleg megengedni, védeni s kivívni legyen a törvényhozás és közigazgatás e nagyfontosságú tárgyra irányzott tevékenységének főczélja. Az úgynevezett kereskedelmi rendszer számtalan mesterkélése, nevezetesen a sokféle kényszerrel járó gazgató-, megszorító-, buzdító- és óvó intézkedés a legkedvezőbb esetben is haszontalan, a legtöbbben pedig káros, ennélfogva tehát egyetemben elvetendő. A kereskedelem úgy, mint az emberi tevékenység többi ága üdvös gyarapodására az államtól (az általános föltételeken és segédeszközökön, úgy mint: utak, csatornák, kikötők, és hitelintézeteken kívül) egyebet sem követel, mint jogvédelmet s szabadságot, minden más, még a jótéremény czíme alatt is rátukmált korlátot pedig gyűlöl.“

NEGYEDIK RÉSZ.

A javak föl- és elosztásáról.

ELSŐ FEJEZET.

A javak fölosztása.

A termelés két nagy eszközét, a munkát és tőkét már megismertük; *személyes* tényezőkép fölemlítettük pedig a *tudós* munkáját is, azaz megmutattuk, hogy lehet és kell ezt is a termelésre fordítani; további személyes tényezőkül pedig a *munkást* és *vállalkozót* jelöltük ki.

Szint így be lön mutatva bizonyos osztály, mely a *tőkét* vagy *földeket* bírja s azokat eszköz gyanánt oda kölcsönzi a munkásnak vagy vállalkozónak azon esetben, ha önmaga nem akarja hasznosítani, azaz: közvetlenül termelésre fordítani.

Mind e tényezőknek fáradozással s áldozatokkal kell a *gyontermeléshez* járulni a miért is joguk van bizonyos megterítésre.

Hogy a földet mért nem akarjuk harmadik, külön termelési eszköznek tekinteni, feljebb már kimutattuk, mert valóban nem kínálkozik alapos ok, hogy mint a tőkétől s munkától merően különböző osztály vegyen részt a *gyontermelésben*. Ha magáról a földről van szó, világos hogy az csak természeti tényező, értelmiség s felelősség nélküli tárgy, mely bármi külön fizetést vagy díjazást számára nem követelhet. Ha pedig a földbirtokos forog szóban, újra nem látunk okot, hogy külön osztályba sorozzuk. Mint tulajdonos a földbirtokos is a *tőkebirtokos*hoz hasonlítható, ki tőkét — ez esetben a földet — kikölcsönözve, *haszon-*

bért kap, mint kap *kamatot* a tőkebirtokos hasonló eljárásért. Ha maga műveli, ismét a vállalkozó tőkebirtokos esetében van, ki tőkének személyesen keres elhelyezést, ezáltal remélve bizonyos nyereséget. A tény csupán, hogy tőkéit inkább a mezőgazdaságra fordítja, semmi lényeges különbséget nem tesz.

Ez állítással némiképp összeütközésbe jutunk a legtöbb nemzetgazdával, kik ellenkezőt állítanak, azon általában elterjedt véleményt pártolva, hogy a földbirtok jövedelmén uralkodó törvények nagyrészt különböznek a munka s a tőke egyéb jövedelmein uralkodó törvényektől. A nemzetgazdák legnagyobb része a *földjövedékben* a nyereség egész külön elemét látja, pedig csupán azért, mert a földbirtoki egyedárúság tényén alapszik.

Ezért a *jövedéket* külön fejezetben fogjuk tárgyalni, hol e szó értelmét külön meghatározván, ki fog világlani ez ellenmondásteli nemzetgazdasági kérdés mivolta.

A gazdasági jelenségek, melyeket a módszer szükséglete — a mi a javak felosztását illeti — meg kell, hogy különböztessen, a valóságban gyakran nagyon is összezavartan tűnnek föl. A bér és fizetések közé, például, néha nagyon változatos módon a tőkének járó díjazás is vegyül; minden munkás bizonyos mennyiségű művelést s nevelést szerez, legyen ez már akár testi, akár szellemi, akár mindkettő együtt; igen, de e szerzett erőt és tehetséget vagy képességet, szóval mindazt a mi a természeti emberhez oktatás, nyers és anyagi fáradozás által hozzájárul a tőke közé soroztuk. S így a munkás is bizonyos mértékben tőkével bír, míg ellenkezőleg a tőkebirtokosnak is van joga vállalkozói munkája megjutalmaztatására, melyet többnyire tőkebirtokos czíme alatt hűz.

A tudománynak a javak felosztásáról szóló részéből a leghatározottabban tűnik ki azon különbség, mely a politikai gazdaságot a legtöbb socialistikus rendszertől elválasztja. Tudományunk azt ajánlja a nemzeteknek: hogy mindenekelőtt termeljenek, termeljenek szabadon és sokat; vitassák meg szabadon fáradozásaikat valamint ezek jutalmát; és e korlátnélküli termelés, e bőséges vagyonszerzés, e szabad átalakulások az emberi nem valamennyi osztályára, melyek a termelő munkában részt vesz-

nek, a lehető legjobb helyzetet fogják eredményezni, mit a civilizáció állapotában elérni lehet.

A socialistikus iskolák egész más nyelven beszélnek. Szerintök a munka és tőke eleget termelnek, hogy minden szükségletnek megfeleljenek. Némelyek csak azért szükölködnek, mert mások nagyon is sokkal bírnak. A társadalmi kérdés megoldása az ő tanok szerint csupán a törvényhozás dolga. A törvényhozó teendője, hogy a munkát jobban igazgassa s rendezze, mint az saját magától rendeződött volna, hogy bölcseségét és igazságosságát a közérő által támogatva a szerződő felek bölcsesége s igazságszeretete helyébe állítsa. Ez áron akarják megvásárolni a népek boldogságát.

A politikai gazdaság tudománya szerint, ily állami közbenjárás eltörülné a szabadságot, rendet és igazságot, elszibbadást okozna, nyugtalanságot idézne elő és azt eredményezné, hogy a szegényebb osztályok még hamarabb nyomorba süllyednének s az emberi nem hanyatlanék.

MÁSODIK FEJEZET.

A jövedelem általában.

Mint hogy a következő fejezetekben az egyes jövedelmi forrásokat külön fogjuk tárgyalni, szükséges, hogy előbb a jövedelemről általában tiszta fogalmat szerezzünk. Itt talán némi ismertetések is kerülnek elő, a mennyiben egyik másik alapfogalom már az előbbi fejezetekben is tárgyaltatott, azonban fontosnak tartjuk, hogy az itt-ott elszórt eszméket összevonva s kiegészítve érthetően adjuk elő.

Bevétel alatt mindazon javakat és vagyonrészeket értjük, melyek bizonyos időszakban a vagyont szaporítják; míg *jövedelem* alatt, csak azon bevételeket szoktuk érteni, melyek bizonyos gazdasági tevékenységből származnak.¹⁾ Itt még szükség megjelölnünk, hogy a gazdaság tárgyilagosan tekintve, szintén *jövedelmet* (*Ertrag*) hoz, *jövedelmez*, míg az egyén tevőleges szerzéséből, főképp a munkás alkalmazta tevékenységből eredő *jövedelem keresetnek* nevezetik.

A jövedelem termékekből áll, miket a termelő vagy maga költhet el, vagy más sürgetősb szükségletet fedező termékért, vagy pedig, a mi leggyakoribb, pénzért cserélhet be, s ezen szerzi meg más szükségleteit. Minden okszerűen gondolkodó ember nem tőkéből él, hanem jövedelméből és keresetéből, az általa termelt vagy onrészekből, ha mindjárt azokat nem is közvetlenül fogyasztja, mi a naponkint terjedő munkafelosztásnál amúgy is mind ritkább átváltszik s inkább csak a mezőgazdaság némely termékére szorítkozik. Ezért a pénzbeli jövedelem még nem leszármaztatott, hanem eredeti jövedelem, ha más alakban is jelenkezik, mint a termelő foglalkozása által előállított termék. És leszármaztatott jövede-

¹⁾ Roscher: III. könyv „Einkommen im Allgemeinen.“

lemnek legfeljebb az olyat tekinthetnők, melyért, mint például a családtagok által a család fejétől nyert ellátás, ajándékok vagy alamizsnák, semmi vizont szolgálatot nem várunk. Mert minden egyéb szerzésnél az adott s kapott érték, ár, vagy összeg kölcsönös. A munkás munkáját adja azon bérért, melyet a vállalkozótól vagy tőkepezestől kap; a háztulajdonos a lakást adja azon összegért, melyet a bérlő lakbér fejében fizet stb.

Már egyéb, a mezőgazdaság körül mondottak alkalmával tettük azon megjegyzést, hogy nagy különbség létezik a *nyers* és *tiszta* jövedelem között, melyhez még (*Roscher* nézetéhez csatlakozván) a *szabad* jövedelmet is adhatnók.

Ezek szerint a *nyers* jövedelem mindazon új vagyónrészetekből áll, melyek bizonyos időszak, például egy év alatt a gazdaság által újonnan termeltettek; az e termelés költségeire fordított vagyónrészetek levonása után fenmaradt javak képezik a *tiszta* jövedelmet; a mi pedig a termelő elkerülhetlen élet-szükségleteinek fődözése után fenmarad s birtokosa által tetszése szerint másra fordítható, a *vagyon szabad* részét képezi.

Hogy a *tiszta* jövedelem nem minden vállalkozóra nézve ugyanaz, könnyen megérthető; mert sok termelési költségnek nézheti azt, mit más már *tiszta* jövedelemnek tart. Ez leginkább ott fordul elő, hol például a földbirtokos egyszersmind vállalkozó gazda s így a földjövedéket a vállalkozó keresetével együtt húzza, míg termelési költségei, például a hasonlókép működő haszonbérlőével azonosak s így nagyobb *tiszta* jövedelmet képes fölmutatni. Így némely vállalkozó azon összegeket, miket tőkekamat, földjövedék vagy munkabér fejében fizet, a termelési költségek közé számítja, míg ugyan e vagyónrészetek az illetőkre nézve *tiszta* jövedelmök egy részét képezik.

E vagyónrészeteket, helyesebben a *vagyon* ilyenü osztályozását úgy az egyes, mint a nemzet csak szorgos följegyzés, rendszeres könyvvitel utján tudhatja meg, mely könyvvitel pontossága a népek iparos és kereskedelmi haladásával egyre fejlődik. A termelési mód előnyeit egyedül a *nyers* és *tiszta* jövedelem közötti arány szerint ítélhetjük meg s eljárása okszerűségéről csak az adhat számot, ki ez arányt üzletéről vitt pontos könyvvezetés nyomán tisztán megláthatja s szerinte intézkedik a jövőre nézve.

A mily haladott e könyvvitel a kereskedőknél és nagyobb iparosoknál, a mily erősen törekszik újabb időben a mezőgazdaság is, hogy pontos és szabatos, minden apróbb változásról tisztán felelő számadási módszert alkalmazzon és segédelmével termelési módja okszerűségéről, eljárása czélszerűségéről és üzletének egyik másik ága termékenyebb voltáról tiszta meggyőződést szerezhessen, époly elmaradt, hogy ne mondjuk elhanyagolt az országok könyvvitele, melynek körébe a nemzet jövedelmének kimutatása tartozik.

Sokat fáradoztak és iparkodtak e fontos cél elérésén, de az országok jövedelmének pontos kimutatásától még most is távol állunk.

Valamely ország jövedelmét, ha azt maguk a jövedelmező tárgyak szerint becsüljük, mellőzve a személyek keresetét, ilyenkép osztályozhatjuk: A nemzet nyers vagyonát először is az országban előállított nyers anyagok képezik; ehez számítandó a külföldről behozott termékek; továbbá mind azon értékszapóródás, melyet ama nyers anyagok az ipar és kereskedelem folytán nyernek; végre pedig a személyes szolgáltatások s a haszontőke jövedelme. E tárgyak képezik, mint mondók a nemzet nyers jövedelmét. Ha a tiszta jövedelmet akarjuk megtudni e pénzzé változtatott összegből ki kell vonni mindazon tárgyak értékét, melyeket a termelés megemésztett, vagy melyeket a termelés végrehajtására kellett használni; levonandó továbbá a kivitel összege, mert előbb lön kimutatva, hogy a behozott termék az országban előállított termék által fizettetik; szintúgy leszámítandó a külföldre álló, forgó és haszontőke bizonyos idő alatti fogyatkozása és kopása.

Mindezekből látható, mily kevésbé biztos eredményre jut a nemzetgazdaság, ha az országisme, ép ez esetben főfontosságú tudomány följegyzései nem nagyon biztosak, nem eléggé szabatosan terjednek az ipar, kereskedelem és általánosan a gazdaság minden ágára s így nem nyújtják a szükséges anyagot. Pedig valamint tudományos szempontból szükséges valamely nemzet jövedelmének ismerete és összehasonlítása másokkal, épúgy nagy fontosságú ez az adóztatásra, melynek ha a gazságos akar lenni, kell hogy alapját képezze. Erre különben visszatérünk könyvünk ötödik részében.

Van a nemzeti jövedelem megbecslésére még más út is melyen nem az előállított termékek megbecsléséből indulunk ki, hanem kiszámítására a jövedelmet húzó egyes egyéneket vesszük vizsgálat alá. Ez esetben a nemzet jövedelmét egyes személyek, vagy családok mindazon magán jövedelme képezi, mely gazdasági tevékenységből ered; ehez számítandó a községek, testületek vagy alapok és maga az állam külön vagyonából eredő jövedelem. Világos, hogy a közvetlenül felhasznált vagyónrészteteket a mennyire lehet számba kell venni, valamint az adósságok kamatait is, de csak a hitelezőnél, míg viszont az adósnál az összes jövedelemből levonandók. Ki kell továbbá számítani a nemzeti vagyonból élő emberek számát, nélkülözhetlen szükségleteiket s azok pénzértékét, mert csak így juthatunk a szabad nemzeti jövedelem megtudásához.

Mindezekből kiviláglik, hogy a nemzetgazdára sokkal nagyobb fontosságú a tiszta, mint a nyers jövedelem; mert főczélja lévén valamennyi gazdasági termelésnek, hogy szükségleteket elégítsen ki, könnyű megérteni, hogy leginkább a tiszta jövedelem teszi lehetővé a nemzetnek úgy a szám szerinti szaporodást, mint élvezeteinek gyarapodását. Legüdvösebb pedig, ha a szabad jövedelem szaporodik, csak hogy itt különbséget kell tennünk és tüzetesen meghatározva e szaporodás üdvös voltát, azt úgy értelmezni, hogy csak akkor becsülendő sokra, ha a termelési költségek kevesbedéséből ered; az élvezeteket nem szabad megszorítania, mert ha innen eredne a szabad jövedelem megszorodása, inkább baj és szerencsétlenségnek lehetne nevezni, mert hogy érezhető legyen, bizonyára a legszámosabb, a munkás osztály élvezeteinek megszorításából származnék.

Socialistikus nézetek szerint inkább a nyers jövedelmet kellene becsülni s az ő tanok szerint az egész tiszta jövedelmet a folyvást szaporodó népesség elmellőzhetlen szükségleteinek fedezésére kellene fordítani. Ez által pedig mind a finomabb, magasabb élvezetek összege lenne megszorítva, mint maga az adók alapja ingattatnék meg s hovahamarább meg kellene bánni az élő nemzedéknek is e „máról hónapra való életet“ (*Roscher*) főkép szűkebb aratás beálltával; lassan lassan pedig a haladás sőt még a számszerinti szaporodás lehetősége is megszűnnék.

Jól megfontolva a mondottakat azon következtetésre ju-

tunk, hogy a nemzet erejének és gazdagságának, az állam hatalmának segédforrásai, melyek úgy külső állását föltételezik, valamint belső gyarapodását elősegítik a tiszta jövedelemben keresendők. Ebben találja az emberiség a személyes javak ápolására szükséges eszközöket, ez fizeti meg a tudomány és művelés fejlődésének költségeit s a nemzeti vagyonszaporodása is nagyobb részt a tiszta jövedelem nagyságától függ.

HARMADIK FEJEZET.

A bér.

Noha a *bér* szó a fizetések, illetékek, járandóságok különféle czíme alatt a szmélyes szolgálatok különféle osztályaira alkalmazható, mégis leginkább csak a kézművesek díjazásának kifejezésére alkalmazzatik. De leginkább is ez utóbbi szempontból kell azt megvilágítanunk. Először, mert a munkások osztályai, melyek városiakra s mezeiekre osztatnak legszámosabbak; másodsor, mert a munka ezen neme leginkább van a versenynek alávetve; végre pedig, mert a törvények, melyek a munkák díjazása fölött uralkodnak, ép ez osztályoknál a legvilágosabban nyilatkoznak.

A mit a munkát és tőkét tárgyaló fejezetekben a társulatókról, a munka tökéletesítéséről s azon függésről mondánk, mely a munka és tőke, a munkás és gazdája közti viszonyon uralkodik és a haszonról, mely a munkásosztályra háromlik az által, ha a tőkék bőven kínálkoznak, egyszerűsíti s könnyíti jelen feladatunkat.

Mind a mellet a mi még mondani valónk marad, elég érdekes és fontos kérdéseket foglal magában.

I. A bérfizetés.

Azt lehet mondani haladás volt az erők és tőkék kezdetleleges szövetkezéséhez képest, milyen némely iparágnál, például a halászok társulataiban még most is találkozik, valamint hogy a bérfizetés meg nem rontja a tökepezés, vállalkozó és munkások közötti természetes társulatot.

Ha a bérfizetés nem léteznék, a haszonra kárra dolgozó vál-

lalti társulat által kellene helyettesítve lennie. A tőkével bíró vállalkozó eszközeit adná a közös munkához, a munkás keze munkáját s ha a termelés be volna fejezve a két közreműködő osztoznék a nyereségben. De milyen lenne e részlet? Egyenlő volna? Akkor ez communismus. Az abszolút egyenlőség rendszerén kívül és azon pillanattól fogva, melyben a tőkének bizonyos előjoga tulajdoníttatik, lehet-e azt következtetnünk, hogy a munkásra nézve előnyösebb az ily társulat, mintha bér alakjában nyeri jutalmazását? Ily ókot valóban nem találunk.

Ha a tőke nem nagyon bőven kínálkozik, a tőkepénzesek kevés számmal vannak s a munkásosztály nagyon meg van szorulva; világos, hogy a tőke lesz a helyzet ura s a tények erejénél fogva a népesség nagy része nyomorban fog tengődni. Azt mondók a tények erejénél s nem a tőkepénzesek rossz akaratánál fogva. Mert valóban, ha fel is áldoznák azon jogokat, miket a tőke számukra biztosít, s ha e tőkék a nép közt föl lennének osztva, ez apró részletek oly csekély többletet nyújtanának, hogy nem igen lehetne utánok élélni. A társadalom semmit sem nyert volna; sőt veszítése bizonyos, mert gyöngíti termelőképességét az előjogok terméketlen elosztása és az által, hogy a vállalatot a nem képzetek kezébe juttatja s tökéletes fejtelenségnek enged helyet. A társadalom, midőn a munka eredményét elosztja el nem nyomja a munka és tőke eredményeinek aránylagos fölosztása fölötti szabad vitatkozást. De tekintsük a dolgot más oldalról is és nézzük mi féle okok bírhatták az embereket másféle jutalmazási módra.

Legyen szó valamely ház építéséről s tegyük föl, hogy a telekbirtokos ki van elégítve. Előállanak a tőkebirtokosok s ajánlják az anyagot és eszközöket, vagy, a mi egyre megy, a pénzt, mint általános közvetítőt. Előáll a munkás is, kinek egész vagyona karjai erejében rejlik s ajánlja munkáját. A tőkepénzes nem fogja ugyan egész tőkét e vállalatba fektetni, jövedelmének egy részét visszatartja; mert kell, míg tőkét vállalatba fektetve s ennél fogva kockáztatva van, hogy élélme, ruháztatja, lakása legyen. Ha a vállalat sikerül visszkapja előlegét s azon kívül némi nyereséget is jogos jutalmazásaul áldozatának s kockáztatásának; ő ezek szerint ki van elégítve. De a munkás! ez is várni fogja a vállalat bevégezését, hogy megkapja kiérdemelt

részét, mint az a társulatoknál szokott lenni? Ám* legyen, ha várva más módon addig el tud élni; ha elég gazdagnak tudja magát, hogy ily sorsjátékot kockáztathat. De ha csak kevés a tőkéje, vagy épen nincs, nem-e mást fog neki tanácsolni az okosság és szükség?

És ha a munkás ezeket meggondolja a tőkebirtokoshoz fog fordulni vagy a vállalkozóhoz ahoz ki anyaggal, eszközökkel, élelemmel bír s körülbelől e szavakkal szólítja meg: Főljánlom önnek munkámat, de míg jobb idők nem jönnek, míg eleget meg nem takarítottam, hogy nekem is némi tőkém legyen, a munka mindenem mivel bírok. Nem akarnám bévární a vállalat végét, a termelés befejezését, hogy csak akkor kapjam ki osztályrészemet. Adjon nekem e jövődöbeli termékre előleget; szolgálatot tesz nekem, mint én szolgálók önnek munkámmal, ezt jobb szeretem. Lemondok a vállalat remélt nyereségéről, de elkerülöm a lehető bukást is. Ez viszonyaimhoz jobban illik: visszautasítja-e ön ez ajánlatot, vagy beleegyezik az alkúba?

Ily módon a munkadíjazás más alakot ölt s a bizonytalan nyereség helyébe a biztosított bérfizetés lép. A munkás megkeverte mindennapi kenyerét s azt nyerte, hogy ingyen nem dolgozott, ha a vállalat rosszul üt ki. A mi a tőkepenzést illeti, lehet jól járt ez alkúval, de lehet veszített is. A haszon ránézve abból áll, hogy siker esetén az egész nyereséget ő húzza. Bukás esetén azonban nemcsak az eszközökbe s anyagokba fektetett előlegezést veszíti, de a munkára fordított összeget is.

A bérfizetés, mint láttuk, nem töröl el a társulatot, csak az absolut kölcsönösséget, a mennyiben ez kellemetlen volt a legszámosabb osztályra nézve és káros az általános haladás szempontjából. A munkásnak biztonságot kölcsönöz, a tőkebirtokosnak szabadabb mozgást enged; azt eredményezte, hogy a vállalat egyformán és akadálytalanul folyjon, mi csak húsztárs versenyzése mellett is nehezen lesz vala elérhető. Átala részletezve lön a feladat és bizonyára legalább viszonylagos haladásnak tekinthető, sőt még azon kevés esetben is, hol a munka a társulat alakját öltheti, egyik nyugpontja lesz a gazdasági művelődésnek, melynek mindig lényeges alakja marad.

II. A munkabér ára.

A munka árúhoz hasonlít, sőt annak egy neme, mert árát a kínálat s tudakozás közti arány határozza meg. Cobden szava szerint: „a bér alább száll, ha két munkás fut egy mester után, és emelkedik, ha két mester egy munkás után szalad.“ Ha kérdjük, valljon honnan jön e változás? csakhamar azon felelet kínálkozik, hogy a bér magas vagy alanti állása a tőkétől függ, főkép oly nemzetnél, mely a munka díjazására szorult. Ha a tőke gyarapodik a nélkül, hogy a népesség is megfelelő módon szaporodnék, minden munkás nagyobb osztályrészt kap, (ezt a *népesedésről* szóló fejezet még bővebben fogja tárgyalni) vagy, a mi egyre megy, bére fog szaporodni. Ha ellenben a népesség szaporodása megelőzi a tőke gyarapodását, minden munkás csekélyebb részt nyer a tőkék elosztásából, vagyis bére, munkája ára lejjebb száll.

„Tegyük föl — mond *Culloch* „Principes d' Économie politique“ czimű munkájának a *bérről* szóló fejezetében — hogy valamely nép által évenként a munkabérré fordított összeg 30 millió font sterlingre rüg. Ha az országban 2 millió munkás van, világos, hogy mindegyik bére, ha egy árszabály szerint fizettetik 15 fontot tesz; de szintoly világos az is, hogy ez ár csak azon esetben emelkedhetik, ha a munkások száma nagyobb arányban fogy, mint a tőke összege. A míg a tőke és népesség egyaránt halad, azaz hason arányban szaporodik vagy fogy, a bér ára egyforma marad. Csak ha a tőke aránya a népességhez változik nyerhet a bér ára is megfelelő öregbedést, vagy szenvedhet megfelelő csökkenést.

A munkásosztályok jóléte közvetlenül azon viszonytól függ, melyben gyarapodásuk az őket foglalkodtató, e szerint tápláló tőkével áll: ha sebesebben szaporodnak, mint a bérfizetés alapja, a munka ára csökken; míg ez ellenben emelkedni fog, ha szaporodásuk lassúbb, mint ama gazdasági alapé, mely őket eltartja. Nincs más mód a bér emelésének elérésére, mint vagy a tőke szaporodását a népesedéséhez képest gyorsítani, vagy a nép szaporodását a tőkééhez képest lassítani.

Ugyan e véleményt fejezi ki *Mill* is: „A bér — úgymond — a tudakozás és kínálat közötti aránytól függ, vagyis azon

aránytól, mely a népesség s a tőke közt fenáll. Népesség alatt itt csak a munkás osztályt értem, vagyis azokat, kik bérért dolgoznak; s tőke alatt csupán a forgó tőkét s ezt sem terjedtebb értelemben, hanem csak azon részét, mely bérfizetésre van szánva s melyhez hozzá kell számítani azon összegeket is, mik amannak kiegészítő részét nem képezik, de eserében adatnak munkáért; ilyen például a katonák zsoldja, a szolgák bére s minden egyéb inproductiv munkás fizetése.“

Ugyanez író más helyen meg így nyilatkozik: „Sem a gyűjtött termékek, sem a termelés mennyisége nem az, mely a munkásosztály jólétére befoly; de nem is azon összegek magassága, melyek a munkások közti elosztásra szánvák; hanem sokkal inkább az arány a munkások és azon tőkék közt, melyekben részesülniök kell. A munkásosztály sorsa nem javulhat, csak ha ez arány a munkások előnyére emelkedik; s érdekükben tett minden szervezés, mely nem ez alapon nyugszik, a tartam szempontjából tekintve, merő csaleszme.“

Ez ama hajthatatlan törvény formulája, mely a bér árát szabályozza.

A munkának is, mint minden egyéb terméknek megvannak *termelési költségei*, melyek szerint a munka folyó ára szabályozódní iparkodik. E költségek magassága a munkások táplálékára, nevelésére, lakására s több effélékre fordítandó összegekből származik. Ha e költségek a folyó munkaár által nem fedezvők, azaz: ha több munka kínálkozik, mint kerestetik, a munkások vesztenek s a kézi munka értékcsökkenésének nincs más határa, mint nyomor és halál. Ha e költségek úgy fedezvők, hogy a munkás épen csak élélhet, a munkás tömeg állapota merev s változatlan. Ha azonban a munkabér állapota e költségeken fölül még többletet is hagy, haladás van e többlet aránya szerint.

Ha a munkás bére a *legszükségesebbek* fedezésén felülemelkedik s a munkás meg nem szünik okszerűen cselekedni, lehet kilátása arra, hogy állapotján szerencsésen változtathat, hogy a míveltség magasabb fokára emelkedhetik; mert a legszükségesebbek födezésén kívül még meg is takaríthat valamit, a takarítás segélyével munkásból tőkésé lehet, jövedelmét szaporíthatja s jövedelme ezen szaporítása által gyarapíthatja jólétét is és képes lesz megszerezni magának azon szükséges szünidőt,

mely az embernek megengedi, hogy bizonyos időre felhagyva a tisztán anyagi munkával, magát méltóbb szellemi foglalkozásnak engedje át.

Azért azonban a *szükséges* szó horderejéről sem kell álfogalmat szereznünk a mi gyakori hibákat okozott. Azért, hogy a *szükséges* bizonyos változatlan eszmét ad, nem kell azt hinnünk, mintha valami szigorúan változatlan dologról lenne szó. Itt a *szükséges* szó csak viszonyos eszmét fejez ki; mert ne felejtjük, hogy az emberről, szükségleteiről s azok kielégítéséről szólunk. Mert például a szegény irhoniakra alkalmazva a fentebbi kifejezést, *Rossival* és másokkal azt mondhatnók, hogy rájok nézve a szükséges bér — hogy t. i. meg ne haljanak — rongyokból, néhány burgonyából és kevés sóból áll; ebből különben nem következik, hogy például az angol munkás is beérné ennyivel. Ha az angol munkásosztályt ily szabálynak alávetnék, biztosak lehetnénk benne, hogy három negyede meghal. Az angolok nagyobb, magasabb szükségletekhez szoktak, rájok nézve a tartalmas étel, tökéletes öltözet, egészséges lakás az *elkerülhetlen* szükségletek közé sorozandók és béröknek *szükséges* részét képezik. E példák pedig nem csak Angliára szorítkoznak. A munkások igényei mindenütt különfélék. Tekintsük csak saját hazánkat és csodálva fogjuk tapasztalni a nagy különbséget, mely ezen vagy ama munkásosztály, ezen vagy ama megye legalsóbb rendű munkásai közt létezik. Míg a felvidék szegényebb tótajkú népe a legsilányabb élelemmel is beéri, sőt az év zordonabb részében sok helyt mindent nélkülöz, addig az alföld gazdagabb tájain a gazdag húsétel, a naponkinti boradag meg a reggeli szalonna, a rendes és elkerülhetlen szükségletek közé soroztatnak. Sőt e különbséget az életszükségletekben az egyfajú, de különféle helyeken lakó munkás osztályoknál is találhatni s míg a kézműves segéde faluhelyen alig különbözik a földmivelő pórnéptől, szorgos munka idején a mezei munkákat is kellvén végeznie, addig a városi, főkép a nagyvárosi, számtalan oly élvezetet sorol a szükségesek közé, mikről amannak fogalma sincs.

De térjünk vissza a bérhez s meg fogjuk látni, hogy a *név szerinti* bér sokkal kevésbé jön számításba, mint a *valódi*. Név szerinti bér alatt ugyanis azon pénzmennyiséget értjük, melyet a munkás gazdájától vagy a vállalkozótól kap. Valódi bér alatt

pedig azon hasznos dolgok összegét, miket munkája díjazásából megszerezhet. Ha ugyanegy helyről és időről van szó, egészen mindegy akár névszerinti akár valódi értéke szerint tekintjük a bért. De ha két különböző, főkép távol fekvő, vagy más más gazdasági helyzetben levő hely forog szóban; vagy még inkább, ha két egymástól messze eső korszakról van szó, többé nem lehet így következtetni s itt áll elő ama nehézség a tájékozásra nézve, mely a bérek történetében különféle korszakban jelentkezik. A kielégíthető élvezetek mennyiségét s a lehető megtakarítást csak a valódi bér szerint lehet megtudni, ez valódi mértéke a munka árának.

Az embert a bér dolgában sem szabad elkülönített lénynek tekinteni. A társiaság elvének legalább is a család által kell képviselve lenni. És a fentemlített szükségletek közé nem csak a munkás férfi életszükségelei számítandók, hanem családjára is kell tekintettel lenni. Nem mondhatni tehát okszerűen, hogy ha például szigorúan véve 30 kron élélhet egy ember, ez napi bérnek elég, mert fedezi szükséges költségeit. Ha így okoskodunk, ki fogja a családot eltartani, a gyermekeket nevelni s a világot ezentúl munkásokkal ellátni? Ha mindenki csak a maga szükségleteit fedezheti, család alapítására nem gondolhatván, vajmi hamar beállana a munkáshiány — de szerencsére a szükségkép bekövetkező béremelés is, mely ama hiányt lassan lassan megint pótolná. A családot tehát mellőzni nem lehet s az egyes keresetbe mindig annak szükségletei is beszámítandók. Viszont pedig azon körülmény is jelentkezik, hogy a férfin, a családfőn kívül a nő is keres, akár bért húzván valami határozott munka által, akár oly dolgot végezvén a ház körül, a gyermekek nevelése mellett, melyek más költségeket megtakarítanak s szintén a bérbe számítandók, sőt a némiképp fölserdült gyermekek is kezdenek keresni és így ez összes bért kell tekintenünk, hogy összehasonlítsuk egy család szükségleteivel bizonyos helyen s bizonyos időben.

Egyik gyakran említett kérdés: vajjon az élelmiszerek ára van-e szabályzó befolyással a bér árára? A tények ez állítás ellen bizonyítanak, miről a közvetett adóról szólván, tüzetesebben számot fogunk adni. Az élelem ára többet változik, mint a munkabér. Ha a munka a gabona ára szerint fizettetnék, a ros

termés közönyös lehetne a munkásosztályra nézve; pedig ez nincs úgy, mert gyakran látni, hogy a szűk időben nagyobb tömegben jelentkező munkások versenye a munka bérét nagyban csökkenti. Csak hosszan tartó változás az élelmiszerek árában hathat aránylag a munkabér változására. Egyes szűk aratások inkább ellenkezőt eredményeznek s annál inkább sujtják a szegény munkást.

A munka ez értékesítkése ellen első és legbiztosabb gyógyszer az oktatás, az erkölcsi fejlődés, az értelmiség művelése, más szóval a munkások szaknevelése. Ennek eredményeit könnyű kimutatni. Legelőször is jobb termelő lenne a munkásból, a mi leglényegesebb pont, mert általa sokkal több termék jut e legszamosabb osztálynak, mely szegénysége daczára is, tömegesen véve a fogyasztást, legnagyobb arányban vesz benne részt. E nevelés fejleszteni fogja a munkás ítélő tehetségét. De helyesen gondolkodó munkás hamar átlátja, hogy zavarok által nem lendít helyzetén, hogy csak a munka utáni tudakozást csökkenti s még jobban meg lesz akasztva keresetében. Végre a munkásosztály, ha értelmesbbé válik, oly szokásokat vesz fel, melyek jólétét biztosítják. Több dolog képezi a *szükséges bér* tárgyát s számítható jogos kívánalmak közé. Ily állapotban pedig nincs mitől tartanunk, legfeljebb ha a nagyobbodott fáradtság nem felel meg a tágitott szükségletnek; de a tapasztalás azt bizonyítja, hogy e jelenség csak igen kivételesen mutatkozott. A középosztály szolgálat bizonyítékot amaz összeköttetésről, mely a szükségletek gyarapodása s az erély fejlődése, a munkás tevékenységé közt létezik.

E következtések ellen fölhozták a munka drágaságát, mely a munkás osztály tehetségeinek íme fejlődéséből származni fog. Azt kérdezték, vajjon a kézimunka magas ára nem lesz-e káros befolyással a nemzeti iparra és termékeinek elkelésére? A felelet itt is könnyű. Ha a munka drágul az által, hogy a munkások több tehetséget szereznek, a vállalkozók bőven lesznek kárpótolva, mert nagyobb mennyiségű és tökéletesebb termékeket nyernek, a mi az érdek kölcsönösségét bizonyítja, daczára az ellenkező látszatnak: a vállalkozók, munkások és fogyasztók közt látszólag fenforgó ellentétnek.

S itt jelenkezik egyik legnehezebb kérdés, mely a nemzet-

gazdaság tudományát foglalkoztatja. Haladást mutat-e tényleg a munkások sorsa, vagy hanyatlást? Részben ugyan már megfeleltünk e kérdésre, de meg kell azt még közelebbről is vizsgálnunk, sőt azt lehet mondanunk, hogy teljes feleletet nem nyújthatunk, csak a járadékról és népesedésről szóló fejezetek elolvasása után.

Erre nézve *Ricardo* így szól: „A társadalmak természetes vásárán a bér lejjebb iparkodik szállani a mennyiben a tudakozás szerint szabályozódik; mert a munkások száma folyton szaporodik, pedig aránylag valamivel gyorsabban mint a tudakozás. Ha például a bér a tőkének évenkénti 2 száztólival történő szaporodása szerint szabályozódik, esni fog, ha a tőke évenként csak 1 $\frac{1}{2}$ száztólival gyarapodik; és e csökkenés folyton foly, míg csak a tőke állandó nem lesz. Akkor a bér is megállapodik, de csak a létező népesség fentartására lesz elégséges. Fölteszem, hogy hasonló körülmények közt a munkabér csupán a munkás kezek kínálata s tudakozása szerint csökken. De el nem kell felejtetni, hogy a bér az élelmiszerek ára szerint is szokott változni. A mily mértékben szaporodik a népesség azon mód emelkedik az élelmiszerek ára, több munka lévén szükséges a termelésre. Ha a pénzben fizetett munkabér csökken, míg minden élelmiszer, melynek megvételére a munkás munkája eredményét fordítja, árban emelkedik, a munkás kétszeresen látja magát sújtva s nem lesz többé miből megélnie.“

„Szerencsére — mond ezekre *Faucher* — hogy *Ricardo* elmélete alap nélküli állítás. Voltaképp azon önkényes föltevésből indul ki, hogy a bér a kínálat s tudakozás közti viszony törvénye és a fokozatos drágulás szerint változik, melynek az élelmi szerek alávetvék. Ám legyen! Mióta *Ricardo* „*Principles of economy politique*“ czimű munkáját írta, félszázados tapasztalás állítása ellen bizonyít. Nemesak a bér nem csökkent, hanem ki sem lépve Nyugot-Europából azt lehet kimutatni, hogy a kézi munka közép ára, (pénzbeli árát értem) 25—50 %-el emelkedett. Ugyan ez időben pedig az életre legszükségesebb tápanyagok nem hogy emelkedtek volna árban, de tetemesen alábbszálltak. E csökkenés, nevezetesen a gabonát illetőleg legalább 15—20 %-re becsülhető. És ez annyit jelent, hogy hála a tudomány és ipar haladásának, ugyanoly mennyiségű munkával ma többet

termelnek. E termelési gyarapodás, a termékek jó elkelését bizonyítván, főkép a kézi munkának esik javára. A munkás kapott bérét két alakban látja öregbedni; pénzben is nagyobb összeget kap; és e pénz is nagyobb hatású a mindennapi szükségletek beszerzésében.“

A munkabér emelésére azon esetben, ha a szükségletek fedezésére elégtelen, többféle módszert ajánlottak. Pedig nehéz számot adni mind arról, mi a bér szabályozására zavarólag s nyomasztólag hat.

Ha a bér emelkedett a nélkül, hogy a tőke is gyarapodott és nagyobb termelést engedett volna, a termelés költségei ugyanannyival szaporodtak a mennyivel a bér feljebb szállt. Drágábban fog kelleni venni s a fogyasztás kevesebbre fog szorítkozni; ugyan e sors éri a termelést is, innen pedig az következik, hogy kevesebb munkás nyer foglalkozást. Így esztelenségnek nyilvánul a bér erőszakos szabályozása. De a szabályozás melletti okoskodás még más oldalról is csalékony. Nézzük a dolgot példában.

Valamely iparos 200 munkást foglalkodtat; egy kormányrendelet (mert fölülről jöttek gondoljuk a szabályozást) megahagyja neki, hogy kettős fizetést adjon munkásainak; ő ily módon nem bírván gyártani, csak 100 munkást foglalkodtat, vagy legjobb esetben, máskép osztván be tőkét a megveendő anyagok és bérfizetés közt talán 150 munkást tart meg. Mit fog tenni az elbocsátott 100 vagy 50 munkás? Az állam fog nekik munkát szolgáltatni, mint 1848-ban Franciaországban tette, tudvalévő mily eredménynyel, tán nemzeti műhelyeket nyitva? De azt csak mindenki átláthatja, sőt már föl is említök, hogy ily nemzeti műhelyekhez csakúgy szükséges a tőke, mint bármely más magántermeléshez. És nem-e erőszak a tőkét abból venni, mely a magániparra fordulna, akár adó útján szedjék be, akár kölcsön gyanánt. Mert ez által a magánipar kevesebb tőkével rendelkezhetvén, akarva nem akarva munkásokat lesz kénytelen elbocsátani. S akkor mit nyertek?

Csalékony azonban a munkabér erőszakos szabályozása más tekintetben is. Nem a könyörületesség kérdését vizsgáljuk most, melylyel egyik vagy másik munka nélküli osztályon segítettek; föltesszük, hogy az egyaránt kiterjesztetett a szűkül-

ködő munkásokra s legyen e béremelés csekély. De ha aránylag mindenütt béremelés állt be, a tárgy mit azelőtt tán 3 fton megvehettem most 4 ft. lesz, mert a bér a czikkek árában befoglaltatik. S itt is, kinek hasznára esik ez általános megdrágulás? Nézzük csak a kiviteli kereskedést, melyre minden országban tekintettel kell lenni. Míg eddig természetes arány uralkodott a kivitt árúczikkekre nézve s az ország a külfölddel bátran versenyezhetett, most ez erőszakos megdrágulás meg fogja szorítani a kereskedelmét, százezrek kereset forrását, az által pedig viszont a gyártást is. Ha e bér nem a dolog természetében rejlvő, az ipar haladásából eredt okoknál fogva, hanem hatósági önkény folytán emelkedik, a termelés költségei természetellenes irányban szöktek s az előny melylyel egy ország idegen piaczkok felett bírt eltűnik, vásárai elvesznek s iparos városainak munkás osztálya nyomorba sülyed — azon okoknál fogva, melyekkel jólétét akarták emelni, de mely hibásan alkalmazva célt tévesztett.

Más módot ajánlottak a munka tartamának megszorítása által s ez, ha a munkás hasonló bért húz, csakugyan egy neme a bér szabályozásának. Pedig ha a vállalkozót arra kényszerítik, hogy kevesebb munkáért ugyanannyi bért adjon, ez is csak a fentebb előadott módon fog hatni és ismét nem a munkás jóléttel érdekében tett intézkedés; mert ez is csak oda vezet, hogy kevesbedni fog a munka, általa a termelés, mindkét oknál fogva pedig a munkásosztály jóléte.

Más mód, mely által a bér csekélységén segíteni akarnának a köteles könyörületesség, a hivatalos jótékonyság. A testvériességet törvénybe iktatni a politikai tudomány szerint, veszélyes vállalat s oly csúszós lejtő, melyen nehéz megállapodni. A nagylelkűségtől elvonni a szabad akaratot, azt a kényszer vagy adó egy nemévé tenni annyi, mint azt lealacsonyítani, elveszteni.

Azért pedig nem szabad még a politikai gazdaságról azt mondani, hogy keménynek mutatkozik a szerencsétlenek iránt. Mert ha az angol szegénytaksa által, a mint az Angliában az 1835-ki reform előtt fenállt, s más példák által be van bizonyítva, hogy a könyörületesség ez alakja a szegényeknél majdnem elkerülhetlenül elnyom minden erélyt és előrelátást, gyakran

csak egy darab kenyeret vetvén neki cserében jelenlegi méltósága s jövődöbeli haladásaért: ha be van bizonyítva, hogy a legnyomorultabb bár, de a közhatóság által a szegény számára biztosított létel ép oly hatással van reá, mint a felsőbb osztályokra a legtündöklőbb szabadalmak, azaz hogy megfosztja szükséges, önmagában található segédforrásoktól átadva azt elvadulásnak az állatiasságnak s a nyomort előre nem látó gondtalan szaporodásnak; — ha mindez be van bizonyítva, fogják-e még mondani, hogy a politikai gazdaság tudománya ha a köteles, a kényszeres könyörületességet ellenzi, közönyös vagy irgalmatlan az úgynevezett proletariusok iránt?

Ha oly szabályokat, oly intézkedéseket hoznak, melyek a termelést szűkebbre szorítva a munkát terméketlenítik, soha sem fogják elérni, hogy mindnyájának egyformán jusson osztályrésze. E köteles könyörületesség ellen felszólalhat a tudomány s legfeljebb kivételes esetekben engedheti meg alkalmazását; ez által meg nem támadja még a magán vagy a szabad társulatok által okszerűen szervezett jótékonytságot.

A politikai tudomány csupán e tanácsra szorítkozik: iparkodjanak a segélyzésnek oly alakot kölcsönözni, mely annál, a ki benne részesül, el nem zsibbasztja a felelőség érzetét, a személyes gondoskodást saját haladása s remélhető jóléte iránt, mi egyedül hatásos eszköz a szegény nép sorsának javítására.

Franklin ily szavakkal fordul a munkásokhoz: „A ki azt mondja nektek, hogy másképp gazdagodhattok, mint szorgalom és takarékoság által, arra ne hallgassatok: az méregkeverő.“ És valóban — veti utána *Roscher* — csak oly változások javíthatják tartósan az összes munkásosztály állapotát, melyek az egész nemzetre nézve hasznosak: emelkedett nemzet-gazdaság, a tőkék szaporodása, az iparos középosztály gyarapodása, magasabb műveltség, és a munkások fejlettebb dologképessége és derék jelleme. Főképp pedig előrelátásuktól s azon önmegtartásuktól függ, melylyel fajbeli szaporítások körül eljárnak. Ez erkölcs nélkül a legelőnyös viszonyok is rövid idő alatt megromolhatnak.“

Íme röviden összevonva mindaz, mit e fejezet jelen szakában tárgyaltunk. Csak az utóbbi pontra nézve legyen szabad befejezésül *J. St. Mill* szavait idéznünk: „Minden embernek joga

van élni — úgy mond — ezt bebizonyítottak fogadjuk el. De senkinek sincs joga, embereket a világba helyezni, kiket másoknak kell eltartani. A ki e jogok elsejét elismeri, le kell mondani a másik iránti követeléseiről. . . . Az utódok egyszer csodálattal fogják kérdezni, hogy miféle emberek lehettek azok, kik közt az ellenvélemény szónokai követőkre találhattak.“

III. *A bér magassága különféle alkalmazásainál és az arra befolyással levő körülmények.*

E tárgyról *Smith Ádám* irt gyönyörű cikket: „*A népek gazdagságáról.*“ Kiemelve a főokokat, melyek a viszonylagos béremclést szülik bizonyos alkalmazásoknál, és csökkenését okozzák másoknál, így folytatja: „*Legelőbb is a szerint változik a munkabér, a mint a munka könnyű vagy nehéz, kellemes vagy kellemetlen, tisztességes vagy nem . . . A fogalom, melyet tisztas foglalkozásról bírunk, befoly annak díjazására is. Mihelyt valamely állást kevésbé tisztességesnek tartunk az ellenkező hatás áll be. A mészáros mesterségében például van valami visszataszító, irgalmatlan; pedig ez majd minden országban a legjövedelmezőbb közé tartozik. A legundokabb valamennyi foglalkozás közt, a bakóé, pedig aránylag a munka mennyiségéhez jobban van fizetve, mint bármely más mesterség. A vadászat és halászat a társadalom gyermekkorában az emberek legfontosabb foglalatosságai valának; a civilizatio állapotában legkellemes mulatságai s most kedvtöltésből foglalkozik azzal, mit azelőtt szükségből tett. És mivel államban nem-e a legszegényebb emberek teszik azt mesterségből, a mi másokra nézve időtöltés. Ilyen a halászfoglalkozása Theocrit óta.*“

Smith más helyen meg azt állítja, hogy *a bér a tanidő könnyüisége és olcsósága, valamint nehézsége és költséges volta szerint változik.* „Ha valaki — úgy mond — drága gépet szerez, azt reméli, hogy az mielőtt szolgálatképtelen lesz, megtéríti a tökélet, a legalább is középszerű nyereséggel együtt. Az ember, ki sok időt és munkát áldozott, hogy magát oly művészre képezze, mely sok időt, ügyességet és rendkívüli tapasztalást igényel, körülbelül ily géphez hasonlít. Remélnie kell, hogy a foglalatosság, melyre készül, visszatéríti neki a munka egyszerű

bérén kívül a nevelésére fordított költségeket és a legalább hasonértékű tőke egyszerü kamatait ; kell továbbá , hogy e megtérítés illő időben történjék, tekintve az emberi élet nagyon bizonytalan tartamát, valamint előbb is tekintet volt, a gép még bizonytalanabb tartósságára.“

Ugyan ő állítja, hogy a műiparos munkások bére, sokkal magasabb, mint a mezőgazdasági napszámosoké, kiktől kevesebb értelmiség és ügyesség kívántatik. A tanidő még hosszabb és költségesebb lévén a művészeknél s úgynevezett szabad művességeknél, kell, hogy a festészek, szobrászok, törvénytudók orvosok stb. pénzbeli jutalmazása is magasabb legyen, valamint valóban magasabb is.

Smithnek egy harmadik, jóformán legfontosabb észrevétele az, hogy a munkabér a különféle mesterségekben *a foglalkozás állandósága és bizonytalansága szerint is változik*. Ő erre több példát hoz fel, melyek viszonylagos igazsága ma talán már nem áll, de miket könnyű mások által helyettesíteni: „A műiparos munkák nagyobb részénél — mond *Smith* — egy napszámos majdnem biztos az iránt, hogy az év minden napján talál alkalmazást ha dolgozni tud ; kőfaragó ellenben, vagy ilyféle munkás nem dolgozhatik nagy hidegben, vagy nagyon rossz időben s így nem számolhat minden pillanatban biztos munkára, valahányszor szüksége volna reá. Következőleg foglalkozás nélkül is el kell élhetnie. Szükséges tehát hogy a mit nyer, ha foglalkozva van, nemcsak azon idő alatt tartsa el ha nincs dolga, hanem kárpótolja is némiképp azon gondért és nélkülözésért, mit neki e bizonytalan helyzet gyakran okoz. S azért ott is, hol a legtöbb iparos munkás napidíja közel egy színvonalon áll az egyszerü munkások napszámával a kőfaragóé általában felével nagyobb vagy még egyszer akkora . . . Ha a foglalkozás fásztó s kellemetlen néha a legnehezebb foglalkozások díjazása fölé emeli a munkabért. Köszönbányász, a ki darabszámra dolgozik sokszor két-háromszor nagyobb fizetést kap, mint a közönséges kézműves. . . Ha e nyereség tulságosat tüntet elő, az az : ha kelleténél nagyobb, mint a kellemetlen körülmények leküzdésére szükséges, annyi versenyző pályázó akadna ily különös szabadalommal nem bíró mesterségre, hogy e nagy verseny által a

nyereség csakhamar a legegyszerűbb mesterség nyereségére szállna alá.

Változnak továbbá a bérfizetések a többször idézett szerző értelmében *a bizalom kisebb nagyobb foka szerint, melylyel az illető munkás iránt viseltetni kell.* „Az aranyművesek és ötvösök — mond *Smith* — azon becses anyagnál fogva, mely rájuk bízatik, mindenütt nagyobb fizetést húznak más oly munkásoknál, kiknek foglalkozása nemcsak hasonló, de még nagyobb ügyességet is igényel. Az orvosra egészségünket bízuk, az ügyvédre szerencsénket, gyakran életünket s becsületünket; ily drága dolgokat nem lehet bizton szegény és kevés bizalommal bíró egyénekre bízni: kell, hogy a visszafizetés legalább is oly nagy legyen, hogy nekik azon rangot biztosítsa a társadalomban, melyet ily nagy bizalom folytán követelhetnek. Ha e körülményhez még a nevelésükre fordítandó hosszabb idő és nagyobb költség is járul, világos, hogy munkájuk árának is emelkedni kell.“

Ötödik és utolsó megjegyzésként *Smith* azt állítja, hogy a munka ára a különféle foglalkozásoknál még *az eredmény valószínűsége szerint is változik.* „A művészek legnagyobb részénél — így szól — az eredmény körülbelől biztos; nagyon bizonytalan ellenben az ügynevezett szabad foglalkozásoknál. Adja valaki a fiát csizmadiához és biztos lehet benne, hogy meg fog tanulni egy pár csizmát készíteni; küldje ellenben jogot hallgatni és húszat lehet egy ellen fogadni, hogy nem fog eléggé haladni, hogy e mesterségből megélhessen. Egészen egyenlő sors-húzásnál azoknak, kik a nyerő számokat húzzák, meg kell nyerni mindazt, mit az üres számokat húzók elveszítenek. Oly mesterségnél, hol húsz megbukik, míg egy megélhet, világos, hogy ez egy mindazt nyeri, a mit a húsz bukottnak meg kell vala nyerni. Az ügyvéd, ki csak 30 éves korában veszi hasznát foglalkozásának kell, hogy hosszú és drága nevelése költségein kívül még azon költség megtérítését is húzza, melybe más húsz megbukott tanulóé került, kiknek ez jó formán semmit sem használt. Bármily nagynak is látszék sokszor az ügyvédek fizetése az mégis soha sincs kellő arányban a nevelési költségekkel. Számítsuk a nyereség valószínű összegét valamely közönséges művesség minden munkásánál bizonyos meghatározott helyen, például a csizmadiákét; számítsuk, továbbá évi költségeik való-

színű összegét is és meg fogjuk látni hogy amaz jóval fölülhaladja emezt; tegyünk ugyanily számítást az ügyvédeknel és joghallgatóknál és meg látjuk, hogy évi nyereségök összege igen csekély arányban áll évi költségeikhez, vagyis, hogy emez jóval maga mögött hagyja amazt. A jogtudományyali sorsjáték pedig még koránsem egyenlő sorsolás s e foglalkozás, mint a legtöbb szabad foglalkozás sincs kevésbbé gyakorolva, mint bármely más és daczára ez elbátortalanító körülményeknek az emelkedett s nagy elmék egész tömege feléje fordul. Erre pedig két különböző ok működik közre: a hírszerzés, mely azok osztályrésze, kik e szakban kitűnnek; s a természetes bizalom, melylyel majd minden ember nem csak tehetségeihez de szerencse csilagzatához is viseltetik.“

Ezeken kívül a szokásnak is van nagy befolyása a foglalkozás választásában. A hagyomány ereje melynél fogva egy és ugyanazon mesterség apáról fiúra száll, el nem vitázható. Gyakran más útra térhetne az ifju s a szülői háznál belécsöpögtetett, másik természetévé vált szokások ébredni se hagyják benne a gondolatot, hogy más pályára térjen, mint melyen apját fáradni, gyakran nyomorogni látta. Még erősebb e hatás ott, hol már a szülőknek is sikerült némi tőkére, csekély vagyonszágra szert tenni, a mikor azután a már berendezett mesterség szó nélkül a fiúra száll.

Van továbbá valami közvélemény is, mely a tudakozásra és kínálásra hat, valamint viszont ez is rá befolyást gyakorol. Sokat tesz a munkanem választására s ez által a bérre gyakorolt befolyásra is azon körülmény, hogy az alsóbbrendű munkások ritkán vannak oly körülmények közt, hogy fiaik számára a szabadabb, vagy magasabb művesség nevelési költségeit el bírják viselni, minélfogva az új nemzedék is ugyanazon munkásosztálynak szenteli életét s számánál fogva a bért még inkább nyomja, míg csak az ez által korlátoltabb házasságok és ennek folytán a népesedés szaporodása meg nem akad s béremelést nem eszközöl.

Mindezekből pedig kitűnik, hogy osztódnak és fokozódnak a bérfizetések azon különféle foglalkozásoknál, melyek az emberi tevékenységnek a munka szabadság uralkodása alatt nyitva állanak. Ha valamennyi kellemes vagy kellemetlen, könnyű vagy nehéz munka egyforma díjazásban részesülne, az emberek

tömegesen azok felé törnének, melyek leginkább vonzóok s távol tartanak magukat azoktól, melyek fáradságosak és visszatetszők. A bér egyenlőtlensége az, mely az egyensúlyt megállapítja s uralkodni engedi. A bér magas volta, egyensúlyozva bizonyos foglalkozások nehézségeit, magához vonja az értelmiség s a munkás kezek bizonyos számát, míg a nagy többség, daczára a kézmű dúsabb fizetésének, elriasztva a költségesebb és hosszabb nevelési időtől, oly foglalkozásra vetődik, mely könnyebben lévén megtanulható, csekélyebb elmebeli fáradság mellett a puszta életet mégis biztosítja számára.

NEGYEDIK FEJEZET.

A kamat és a tőke bére.

I. A kamat s a tőke bére közötti különbség és lényeges azonosságuk.

E két kifejezés *kamat* és *tőkebére* vagy *haszonbére* gyakran összetévesztetik. Pedig szükséges bizonyos megkülönböztetést tenni egy alapos és lényeges gazdasági tény kétféle alakjában. A *tőkebéret* úgy lehet tekinteni, mint az álló tőkéből folyó jövedelmet; a *kamatot*, mint a forgó tőke díjazását, öltse ez bár a pénz alakját vagy nem. A tőke két külön neméből ered azon megkülönböztetés is, hogy a ki forgó tőkét vett kölcsön, nem téríti vissza ugyanazon anyagot, melyet kölcsön vett, csak más hasonlót, vagy annak tartott tárgyat fizet vissza; míg az, a ki álló tőkét vett kölcsön (épületet, gépet, állatot, eszközt stb.), ugyanazon termelési tényezőt, ugyanazon tárgyat adja meg, — csak többé kevésbé elhasználva, megkárosítva, értékében megfogyva téríti vissza. Ezért az ily kölcsönvevőnek meg kell fizetni a termelési tényező szolgálati árán kívül bizonyos összeget is, mely fentartásáért, lehet megújításáért jár. Vagy más szavakkal: a kamat csupán a tőke haszonvételét fejezi ki; a bér alatt, a használat, vagy termelési szolgálat árán kívül, azon összeget is kell érteni, mely a kölcsönvett tárgy jó karban tartására s hosszabb használati idő alatt megújítására fordítandó.

Ennek következtében a forgó tőke természeténél fogva sokkal inkább van kockáztatva; egészen elveszhet a hitelező kárára; míg az álló tőke legfeljebb a bér vesztének van kitéve, vagy a tárgy értéke azon részének, mely elfogyott. Innen van a kamat és bér magassága közötti különbség, mely különféle esetek szerint változik, bár tetemes nem szokott lenni, mindenkinek kénye kedvétől függvén, hogy megtakarított tőkéjét ez vagy

amaz alakban használja; akár földbe, házba, árúba vagy pénzbe fektesse, szóval oly módon helyezze el, mely neki legelőnyösebbnek látszik, mi által a jövedelmek közti egyensúly is helyre áll.

A kamat és a tökebére közt most kiderített különbség nem illeti különben a kölcsönadás és haszonbérlet alapjait. Ha a kamatot a töke törtjének gondoljuk, úgy a két nagyság közötti viszony *kamatlábnak* neveztetik, mit többnyire *százalékkal* fejezünk ki, bizonyos időt (többnyire egy évet) gondolva alatta.

Hogy a kamat jogosságát kétségbe vonhatták, arra alapos ok nem létezik, sőt jogossága az eddig mondottakból is kiviláglik. Mert tökéletesen igazságosnak tekintették mindenkoron, hogy valaki, ha bérbe adja házát vagy lovát, fizettesse meg magának azon élvezetet, melyről ez által magát megfosztotta. Mért akarják tehát, hogy a pénzbeli kölcsön ingyen adassék? mert nem adatik vissza ugyanazon pénz elkopva vagy értékében megfogyva, hanem ugyanazon súlyban és tartalommal, mint a kikölcsönzött, mit a jogtudósok *mutuum*nak neveznek?

Nemzetgazdasági tekintetben itt különbség nem létezik. Egyik esetben is, másikban is töke forog szóban, mely termelésre vagy élvezetre fordítatik; mindkét esetben a töke jogos birtokosa megfosztja magát bizonyos haszontól, mit élvezhet vala, ha tőkét másnak át nem engedi; mindenütt egyforma joga van a kölcsönadó félnek nyereségre. A megkülönböztetés jelentéktelen külsőségeken alapul, s fájdalom! ép e külsőségek szolgáltak zsinórmértékül s vezettek ama balvéleményhez azért, mert a bensőbb, fontosabb különbségeikig nem hatoltak.

Látni való, hogy ez egész okoskodás a *pénz állítólagos terméketlenségén* alapul, mert a pénz — azt mondják — semmit nem termel, azért tehát ne is hozzon nyereséget.

A pénz eszköz, csakúgy mint az eke, a kocs, sat. A ki kocsit vagy ekét vesz kölcsön természetben s nem a pénzt kölcsönzi ki, melyen amazt vehette volna, bért fizet, melynek jogosságát senki kétségbe nem vonja. Mért kellene hát annak, ki pénzt kölcsönöz, csupán és egyedül csak ezt megtéríteni? Ez esetben mindenki csak pénzt venne kölcsön s a baj csak az lenne, hogy senki nem akarná azt kölcsön adni. Ismételjük még egyszer: valami összeget nem önmagáért vesznek kölcsön, mert azt meg nem tartják, hanem kölcsön vesszik azon különféle tár-

gyakat, miket a kölcsönvett pénzen meg lehet szerezni s melyek vagy közvetlenül élvezetet adnak — ez esetben pedig mért legyen ez élvezet ingyen adva — vagy hasznot hajtanak, melyet újra a birtokos maga húzhatott volna, ha pénzét kölcsönbe nem adja.

Helyesen állíták, hogy a köteles ingyen kölcsönzés a communismus javára zsákmányolna ki minden jogot, vagyis elvben a tulajdonjogot tagadná, azon jogtól fosztván meg a birtokost, hogy sajátjával a neki megfelelőnek látszó, a kölcsönvevő által is annak tartott föltételek alatt ne rendelkezessék.

Ha a pénzkölcsön kamatját eltörülnék, nagyban megakadna az ipar és számtalan keresetmód, általa pedig az általános haladás és népesedés is. A munkások és értelmiség nagy része nem élhet s nem tarthatja el családját csak azon kölcsönök nyomán, melyek által a szükséges munka-anyagokat s eszközöket megszerezhetik. Ez előlegek pedig azonnal megszűnnének, mihelyt a tőkepénzesek azokból hasznot nem húznak. Ha a kölcsönt megfosztják a kamatozástól, a takarékoságot csirájában ölik el, ezzel együtt pedig azon osztályokat is sújtják, kik szorgalommal párosult takarékoság által tőkésekké lenni reméltek. E nélkül pedig hova lesz a társadalmi haladás, az ipar, művészet és tudomány fejlődése?

Ha feljebb azt állítók, hogy a kölcsön kamatjának eltörlése a communismus felé hajt; azt nem lehet közönséges phrazisnak tekinteni, melyből semmit sem lehetne következtetni. Könnyű átlátni, ha a dolgot közelebbről vizsgáljuk, hogy a hitel ingyene léte általános ingyene léthez, azaz: az általános közösség uralmához vezetne. Ha valamely pénzösszeg tulajdonosának nincs joga azt gyümölcsöztetni s abból jövedelmet húzni; a földbirtokos sem adhatja telkét oly haszonbérlnöknek, ki azt művelve, meg is élne és haszonbért is fizetne. A mint a pénz nem jövedelmezne, nem hozna jövedelmét a föld sem. A tőke kamatja és bére tekintélyes nagyságban minden termék (szolgálat) árában befoglalatik. A valóságban a tiszta tőkekamat ép oly ritka, mint a tiszta földjövedék, mindkettő nehezen különböztethető meg szigorúan a munkabértől s egyéb költségektől. Ki fogja megmondhatni, mely rész esnék kizárólag a pénzben megjelenő tőkére? Az egyedüli mód, hogy ily nehézség fenforogván, a zavarból menekül-

jünk, az abszolút ingyenlét vagy a communismus megállapítása. Ezt megállapítva pedig a legegyszerűbb logika szerint is a tulajdon, a tőke, a pénz kamatja, a szolgálatok szabad cseréje mind el fog tűnni, de helyébe mi áll majd, azt halandó okszerűen még nem állíthatá.

II. A kamat elemei; változásai. — Az uzoráskodás fölötti nézetek.

A kamat valódi eleme azon, előbb említettük, állításban rejlik, hogy a kölcsönadó magát tőkétől más hasznára megfosztja, minélfogva a megfosztás egyik *eleme* a kölcsönnek s ez által alapja a kamatnak. Ez eléggé világos ugyan, mégis meg volt támadva főképp *Proudhon* által, ki *Bastiathoz* írt egyik levelében ezt mondja: „A ki a kölcsön közönséges föltételei alatt ad kölcsön, *nem fosztja meg* magát a kikölcsönzött tőkétől; sőt épen azért kölcsönzi ki, mert maga nem tud vele mit tenni, más-ként is eléggé el lévén látva tőkével; továbbá azért kölcsönzi ki, mert sem akarata sem képessége nincs arra, hogy maga használja vagy értékesítse; mert kezei közt őrizve a természeténél fogva terméketlen tőke továbbra is terméketlen maradna; míg a kölcsön s az ebből folyó kamat oly vagyónrészt termel, mely munka nélkül engedi őt élni.“

Mielőtt közvetlenül felelnénk, meg kell jegyeznünk, hogy ez az imént mondottak mellett bizonyít, azaz ha az, hogy a kölcsönadó meg nem fosztja magát valamitől elégséges arra, hogy joga ne legyen kamatra, úgy a kamat a tulajdonjogból eredő tény. Ha valakinek három kastélya van, melyből kettőt alig ismer, s csak az egyiket lakja; ha van húsz háza, több ezer hold földje sat. a törvényhozó által az illőnek szabott adagra szorítható birtokában a nélkül, hogy *megfosztást* csak említhetne is a híres socialista által használt értelemben. De feleljünk egyenesen. Először is elég arra, hogy némi önmegfosztást lássuk a kölcsönben, ha elgondoljuk, hogy az illető tulajdonos maga is elhelyezhette volna tőkét valahogy. Az állítás ugyanis nincs bizonyítva, hogy ily elhelyezés kölcsönön kívül lehetetlen; mert csakugyan vehet a tőkepénzes földet, vagy bányát, vagy egyebet s ha maga nem akar dolgozni, társaságba állhat földművelővel vagy kézművessel, vehet részvényeket valami hajózási vagy

vasuti vállalatnál sat. De ama fentebbi ellenvetés, *Bastiat* véleménye szerint csak úgy illik a vételre, mint a kölcsönre; ha azt állíthatják, hogy valami pénzüsszeg birtokosa meg nem fosztja magát attól midőn kölcsön adja, mért nem mondhatnák ugyanazt arról is ki nagy mennyiségben bírt dolgokat elád? Ez ellenvetés mindenféle kereskedelmi mütétet lehetetlenné tenne, mert nincs egy sem, mely nem az elhelyezett tőkék kamatajn alapulna.

A kamat második eleme a hitelező kockázttatása, mely kockázttatás a körülmények szerint változik. Nem ugyanaz a civilizált, mint a barbár országokban, nem ugyanegy háború vagy béke idején, békés és forradalmi korszakban. Változik továbbá a vállalkozók jelleme és helyzete szerint is. Az ingyenhitel elmélete a kockázttatás díját valami kölcsönös biztosítás által helyettesíti, mely a cserélőket mind valami általános kölcsönösség kötelekeivel kapcsolja együvé s mely a társadalom minden egyes tagját a rosz üzlet vagy rosz esélyek következményeivel együtt sújthatja. Erre igen helyes ellenvetést tettek, t. i. hogy ez elosztás nem igazságos, mert egy sorba helyezi a biztosítékot nyújtó egyént azzal, a ki semmi biztosítékot nem képes fölmutatni.

A kamat e két főelemén kívül mások még többet is neveznek meg, névszerint *Garnier* jeles művében ¹⁾ öt féle eleme van bemutatva. Nekünk elég a kamat e két lényeges elemét megneveznünk, hozzávetve, hogy a változatosság ezekben elkerülhetlen. Ha a tőkepénzes bizonyos tőkerészleten túlád ez nem minden időben s minden országban egyforma megfosztással jár. Bizonyos, hogy oly helyeken és korszakban, hol az ipar nagy nyereséget ád, a megfosztás sokkal érezhetőbb, mint a hol a kikölcsönző tőkéje csak csekély jövedelmet hozhat. Szintúgy érezhetőbb e megfosztás hol a tőke ritka. De ha a tőke bőven van is, mégis nagyobb lehet a megfosztás érzete, ha a tőke nagyobbára el van elhelyezve s azt valami vállalatból vissza kell vonni. Ez magyarázza meg mért lehet a kamat magas nagy mennyiségű tőke mellett is, ha e tőkével nem lehet szabadon rendelkezni. Megmagyarázza továbbá azt is, mért szállhat alá a kamat kevesbülő tőke mellett is, ha a tőke szabad rendelkezésre

¹⁾ „Éléments de l' Econ. pol. 369.

áll, azaz visszavonulva egyik üzletből újra más vállalatra kínálkozik. Azonban hozzá kell tennünk, hogy a tőkéveli szabad rendelkezés többnyire arányban van mennyiségével, mely viszont a termelő munkától, a könnyű és bő megtakarítástól, a forgalom gyorsaságától, szóval egyetemességétől függ azon körülményeknek, miket előbb fejtegettünk.

Természetes, hogy ha e körülmények visszasak a tőke-szaporodás is lassabban halad. Minél kevesebb az általános termelés és ebből folyó nemzeti vagyontöbblet, minél csekélyebb a takarékoság által elősegített tőkésítési ösztön, minél gyöngébb a jogi biztonság, annál magasabbnak kell lenni a kamatnak is, hogy mind e nehézségen győzzön.

S itt újra a kínálat és tudakozás törvényére akadunk, mert a díj, mely a megfosztás jutalmazására van szánva s a díj, mely a koczkáztatás fedezését czélozza, mindkettő visszavezethető ama nemzetgazdasági alaptörvényre.

Minél csekélyebb a megfosztás érzése, minél kevesebbet kell koczkáztatni annál inkább hajlik a kamat is lejjebb szállásra; föltéve, hogy a tőkepenzesek is elég számosak. A tőke utáni tudakozás ugyanis egyrészt a keresők száma és fizetési képességétől, másrészt a tőkék haszonértékétől függ.

Itt csak azok fizetési képessége jön számba, kik nem egyúttal tőkepenzesek is, tehát a földbirtokosoké, mely birtokuk nagysága és termékenysége által van föltételezve, valamint a számos mindenfajtajú munkásoké, mely viszont munkaképességöktől s képzettségöktől függ. A tőkék haszonértékét illetőleg az aránylag annál nagyobb, minél inkább a forgó tőke természetéhez hajlik s minél szabadabban áll az illetők rendelkezésére. Ha a tőke képzésének, a vele való rendelkezésnek nehézségét, a megfosztás nagyságát, mintegy a kamat *termelési költségeinek* tekintjük, azon következtetésre jutunk, hogy a kamat magassága, a kínálat s tudakozás befolyását is ide számítva, azon haszon nagysága szerint szabályozódik, melyet a legkevésbé jövedelmező tőkeelhelyezés juttat, mely mindamelllett el nem utasítható, ha valamennyi kínálózó tőke elhelyezést akar találni. E legkevésbé haszonhajtó tőkefoglalkozás határozza meg azután az országszerte szokásos kamatlábat.

Ennek következtében a kamat magasságát határozó törvé-

nyeket nem lehet másképp magyarázni, mint a kölcsön természetéről és a pénz szerepéről alkotott zavart fogalomból. E törvények nem léteznének, ha tekintettel lettek volna azon igazságra, hogy a pénz csak munka- vagy élvezeti eszköz, hasonló valami földbirtokhoz, házhoz, szóval bárminemű tőkéhez.

Ha attól félnek, hogy a bérbeadók vissza ne éljenek a bérlekkel, a hitelezők az adósokkal akkor szabályozni kellett volna mindennemű haszonbért. Sőt a kereskedőket, kik egyedárúsággal bírván valami élelmi szerre, azt oly drágán árulhatják, hogy terhes lesz a fogyasztókra nézve, szintén alá kell vala vetni valami maximumnak. Így például a vasut vagy gabonát nem volna szabad bizonyos meghatározott árnál drágábban árulni. De a törvény hogyan tart számot a tőkék bőségéről, melyek valamely adott pillanatban kínálnak? Hogyan veszi számba csak megközelítőleg is a kölcsönző általi kockáztatást a számtalan egyes eset különfélesége mellett?

Mióta *Turgot* „Memoires sur les prêts d' argents“ és *Bentham* „Defence de l' usure“ című munkái megjelentek nem volna szabad kételkedni, hogy ily törvények, ellenkezve a kínálat s tudakozás természetes s legfőbb törvényével csak azért hozattak, hogy nagyánt kijátszassanak s bajt okozzanak annak, kinek védelmét czélozzák.

Mert mit jelent a törvényesen meghatározott kamatláb? Ha az országszerte szokásos kamatlábat lejobb akarja szállítani, többnyire czélt téveszt. Mert ha eléggé nagy a kormányi fölvi-gyázat — mi alig képzelhető — hogy a törvény áthágását megakadályozza legfeljebb azt eredményezi, hogy kevesebb tőke kerül a kölcsönző kezébe, mert birtokosának nem nyújtván elég-séges hasznót, ez inkább maga fog valami vállalatba bocsátkozni. Ha pedig nem bírják a törvényt eléggé ellenőrizni, a mi valószí-nűbb is, sőt bizonyos, akkor az előbb említettük eset áll be, t. i. kijátszák a törvényt, mi annál könnyebb, mert mind a két fél, a hitelező úgy, mint az adós kijátszásában érdekelvék s minthogy a hitelező itt azon kockáztatást is megfizetteti magának, mi be-lőle fölfedezés esetén reá háromlik, a végeredmény újra az ellen-kező lesz t. i. a kamat nagyobbodása.

Hiszen maga a kormányok járnak elő e példával, mert pénzsűk, helyesebben tőkesűk időben épen őket látjuk nagyobb

kamat mellett kölcsönöket kötni, mint saját törvényök engedi, s elkerülni a hitel különféle intézményeit, csak hogy pénzhez jus-
sanak. Ugyanez eset áll be a magánkölcsönöknél is. Az egész világ ismeri a kölcsönt mesterséggént üzö uzsorások fogásait a törvény kijátszására; magasabb összeget kötnek ki, mint valóban adtak, a kölcsön egy részét árúban, haszontalan, általuk becsült tárgyakban adják meg s több effélét.

Csak különbséget kell tenni oly ember közt, ki 7 vagy 10 %-ért ad kölcsön, mert a tőkék ritkák, vagy a kockáztatás nagy s az oly uzsorás közt, ki valamely család fiát vagy értelmetlen egyént, holmi hamis kikötések, érthetetlen irások s vértiszopó zsarolásokkal körülhálózva tönkre tesz. Az ilyen bünt követ el, s ha a politikai gazdaság az uzsora-törvényt elvnlkülinek nevezi, nem azt mondja egyúttal, hogy a büntető törvénykönyvből ki kell hagyni a csalások egész körét; csak a védendőket védi s azt állítja, hogy nem kell összezavarni a nagyon is megkülönböztetendő dolgokat.

A kik a politikai gazdaságot azzal vádolják, hogy a töke pártját fogja s a munkát a nyomornak áldozza fel, midőn a kamatlábat meghatározó törvényeket haszttalanoknak mondja — ha jó hiszemben szólnak, nagyon, de nagyon csalatkoznak. Az uzsora fölötti törvények csak annyit eredményeznek, hogy a tökepénzesek versenye csökken és a tökeüzlet megszorítása mesterségesen emeli a kamatot, a kölcsönre szorultak pedig azon dilemmába jutnak, hogy vagy nem találnak tőkét, vagy drágábban kell azt fizetniök.

III. A kamat csökkenése és viszonya az üzletben megjelenő pénzmen-nyiséghez.

Van eset, hogy a kamat emelése hasznos: ez akkor van, ha a vállalkozók nagy versenyét jelzi, kik egymástól akarják a tőkét elvitatni; valamint állhat be oly eset is, hogy a kamat csökkenése rossz jelnek tekinthető, ez a tőkésekre nézve a belföldi elhelyezés nehézségét mutatja. Végre lehetséges az első föltétel következményekép az is, hogy haladó míveltségnél csupán a vállalatokra fordult nagy munkás tevékenység folytán a kamat magas marad, bár más, természetes okok annak csökkenésére működnek.

Mindez azonban csak kivétel, s szabály gyanánt az áll, hogy az alacsony kamat, mely mindenekelőtt a tőkék bőségét mutatja, a nemzetgazdasági haladás jelének tekinthető. *Turgot* mondása gyakran lön erre alkalmazva, idézzük mi is :

„A kamat árát — mond *Turgot* — úgy lehet tekinteni, mint valami színvonalat, mely alatt minden munka, művelés, kereskedelem pang. Olyan ez, mint valami tenger borította vidék. A hegyhátak kiemelkednek a víz fölé s termékeny művelhető szigeteket képeznek. A mint a víz lejjebb száll a terület lejtői, utóbb a síkságok, végre a völgyek is elötünnek s mindenütt természetére kínálkoznak. Elég ha a víz egy lábnyival apad vagy árad hogy elborítson, vagy a művelésnek engedjen végtelen térséget. A tőkék bősége az, mely valamennyi vállalatot lelkesít, és a pénz kamatjának alanti állása, egyúttal ténye és következménye e tökebőségnek.“

Ez különben *Roscher* szerint az ok és okozat fölcserélése, melybe *Turgot* is esett, midőn sok más nemzet-gazdasági íróval együtt a kamatláb alacsonyosságát *causa causans*-nak tekinté, minden gazdagságnak s a kamat csökkenésétől csodákat várt.

A nagy német író erre nézve is a történelmi iránynak hódolva s reá az általa birt roppant történelmi ismereteket alkalmazva úgy találja, hogy az alacsony kamatláb nagyszerű serkentő haladásképes nemzeteknél, míg úgynevezett megállapodott (stationär) nemzetre nyomasztólag hat. Mert a töke túlbősége szerinte épen úgy hat a középosztályokra s következményül ép oly gondokat és kísértéseket mutat fel, mint a túlnépesedés az alsóbb osztályokra nézve; azaz csekélyebb becsületességre és csalásokra vezet. „Ha a tőkék — úgymond — egyforma népesedés és munkaképesség mellett folyvást gyarapodnak, úgy a több töke minden további évben csak annyi jövedelmet oszthat fel maga közt, mint azelőtt a kevesebb töke. A folyton folyó takarítás tehát valóságos hasznót nem hajtana; sőt jövőre a tőkésítési ösztön jobban ellankadhat, mint a hogy a töke növekedett. A kamat csökkenése csak bizonyos pontig terjedhet. Számptalan ember inkább maga emészténé meg tőkáját, vagy koczkáztatott vállalatokba fektetné, semhogy évi egy százalékkal elégednék meg.

„Hanyatló nemzetnél — így folytatja az említettük író —

ismét magasabbra szokott a kamatláb rúgni: a mi nagyszámú ember és tőkeveszteségnek természetes következménye, míg egyúttal az alsó osztályok szabadsága s a tulajdon biztonsága meg van szorítva vagy végkép eltörülve...“

Egyik további előítélet, mely még a fölvilágosodott embereknél is eléggé el van terjedve az, hogy a kamat alacsony volta a kész- (érecz-) pénz bőségétől függ. E balvélemény újra kapott lábra a californiai és ausztráliai aranybányák fölfedezése után Európába szivárgott nagymennyiségű arany alkalmával; a miért is e kérdést itt tüzetesebben akarjuk tárgyalni.

Tudnivaló, hogy a kik a kamat alacsonyságát az éreczpénz bőségéből származtatják, meglegedett szemmel nézik az arany s ezüst szaprodását minden körülmények közt. Véleményük elosztatására vissza kell térni a politikai gazdaság egyik alap-tételére.

Megállapítók ugyanis, hogy a kamat, tekintettel a feljebb elősorolt körülményekre, mindenek fölött a *tőke kínálata s tudakozása* szerint szabályozódik; itt *tőke* alatt az értékek egyetemes összegét kell értenünk, mely a társadalom birtokában van s mely roppant tömeg előtt a készpénz alig képvisel némi jelentékeny értéket. Ha ezen is kételkednének, valóban zavarba ejtetnének a tömegesen kínáló czáfolat közti választásban; elégséges különben erre nézve elmondanunk, hogy a *kamatnak* vagy *tőkebérenek*, vagy általánosan *haszonbérenek* nevezett gazdasági jelenség mindennemű tőkére alkalmazható, sőt pénz nélkül is fenállana. Minden előleg a tiszta, egyszerű visszatérítés követelésén kívül jogot adna bizonyos mennyiségű, a megfosztás jutalmazására s a tőke-cokkáztatás kárpótlására szánt megtoldást kívánni. A pénz kamatja nem különvált, független tény, hanem csak jele sokkal általánosabb ténynek. Ha t. i. a tőkebére adta nyereség a szokott nagyságnak jóval föléje emelkedik, oda vonzza a kölcsönzendő tőkét mindaddig, míg versenyöknél fogva bérök alább száll s ha e csökkenés nagyon is érezhető volt, a tőkék elvonása által ismét előbbi középmagasságára visszatörekszik.

Erre azt lehetne fölhozni, hogyha például az ekék, műhelyek, házak gyarapodott kínálata béröket csökkenti, mért nem történik ugyanez a pénz kamatjával is? A felelet erre a pénz természetéből foly. Ha a kölcsönzött összeg névszerint értéktele-

nül, világos, hogy ez értékvesztés azon részletre is működik, mely kamat neve alatt megtérítendő. Tegyük föl, hogy 100 frton nem vehetni többet, mint azelőtt 50 frton, és bizonyos, hogy a kamatot képező 5 frtnak is csak annyi értéke lesz, mint ezelőtt 2 frt 50 krnak. Áraszszak el az üzletet arannyal s ezüsttel a mennyire tetszik, az 50 és 100 közti arány mindig ugyanaz marad. Ha az arány nem változott, csakugyan nem lehet megérteni, hogyan változott volna meg bármi módon a tőke bére.

Stirling a bányák fölfedezéséről irt munkájában nagyon helyes példát hoz fel: „Tegyük fel — úgymond — hogy szűk időben 1000 mérő gabonát veszek szomszédomtól kölcsön s kötelezem magam a nyert szolgálat díjazása fejében 4 száztólival vagyis 40 mérővel többet adni. Ha a gabona értéke alább száll, épen nem érvényesíthetném azon okot, hogy mert a gabona jelenleg bővebben van s kevesebb értékű, meg kell elégednie 20 mérővel a kikötött 40 helyett. Bizonyára azt felelné, hogy a 40-es szám jelenleg is ugyanazon arányban áll az 1000-hez, mint azelőtt s hozzá tehetné, hogyha 40 mérő gabona nagyobb bőség következtében ma kevesebb pénz, élelmiszer, vagy más bármine-mű árúért cserélhető, sokkal helyesebb volna a száztólit emelni, mint leszállítani.“

Ha továbbá a kamat csökkenését az amerikai bányák fölfedezésével hozzák összeköttetésbe s két nagy tekintély *Locke* és *Montesquieu* ez oly érezhető csökkenést a drága érczek bővebb termeléséből magyarázzák, ezt is meg lehet czáfolni. Mert, hogy a kamat Columbus óta lejjebb szállt, az onnan van, hogy valamennyi tőke szorozódott a tudomány és ipar haladásánál fogva, mely annyira csökkenté a termelési költségeket, valamint onnan, hogy a csere óriásan gyarapodott a kínálat növekedett biztonsága miatt.

De, ha a kamat, mint állítják, a nemes érczek gyarapodását vagy fogytát követné, sokkal magasabb arányban kell való változnia mint 5 és 10 száztólival. Mert a különbség, mely a készpénz mennyiségének szaporodása s a kamat lejjebb szállása közt létezik bizonyítja, hogy ez nem onnan eredhetett. Különben még más eléggé erősen bizonyító tények is kínálkoznak azon pont felvilágosítására, melyre *Hume* és *Smith*, de főkép *Toocke* annyi világot derítettek.

A kamat ugyanis sokszor igen alacsony oly országban, melynek kevés készpénze van, és igen emelkedett másokban, melyek ércpénzben bővelkednek. Magában Amerikában, a bányák hazájában a pénz drága; és mig Angliában 4 száztólit meg nem halad, Jamaicában 10 száztóli. Angliában a kamat jelenleg mérsékelt, pedig ott kevésbé szerepelnek az üzletben drága-érczek, mint Franciaországban, hol a kamat mindig magasabb volt. Auszália s California példája még meglepőbb. Auszáliában még kevéssel ezelőtt 15—25 száztóli volt a kamat, Californiában 36. Ez talán elég világosan bizonyítja, hogy a kamat magassága nem az arany és ezüst mennyiségétől függ.

Mindamellett túlságos volna tagadni akarni, hogy nagy mennyiségű pénz ha egyszerre előzőnli a piacot némi, legalább *pillanatnyi* hatást ne gyakoroljon a kamatra is. Az elhelyezés bizonyosan nehezebbé válik az egyszerre eláradó pénzre nézve, melyet az ipar egészen és egyszerre nem absorbealhat. Mig az átalakulás tart a régi állapotból az újba, mig hullámozó s rendelkezhető tőkék kínálkoznak, addig az apadás jelleme mindig fog mutatkozni az elhelyezést kereső tőkék versenyében. De e hatás csak átmeneti. Az újabban jelentkezett pénztőke csakhamar el lesz helyezve a termelés különféle ágaiban, senkinek sincs érdekében, hogy készpénz alakjában őrizzen nagyszerűbb összegeket, mint minőkre közvetlenül szüksége van. Ezenkívül ez apadási hajlam ellen lesz súlyozva az emelkedés eleme által, leginkább hosszú időre kötött kölcsönöknél, hol a hitelezők, némi biztosítéki díjat fognak kikötni, hogy az érvénytelenülés kockázatáért kárpótolva legyenek.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A nyereség és a vállalkozó keresete.

A *nyereséget* össze nem szabad tévesztenünk a kamattal vagy bérrel. A nyereség a tőke eshetőleges jutalmát vagy díját fejezi ki, a bér, vagy kamat biztosított díját. A nyereség oly tőke után jár, legalább oly tőke befektetés után reméltetik, melyet birtokosa közvetlenül termelésre fordít, a kamat és bért csupán a kockázttatás és megfosztás díjául kapja kikölcshözés alkalmával. A nyereség mindig változik a vállalkozó kockázttatása és a vállalat sikere szerint.

Ha a vállalat veszteséget okoz, a kárt nem a tőketízlet vagy raktár birtokosa viseli, kinek a meghatározott kamat vagy haszonbér mindig kijár, sem a bérbe adó, vagy az ügynök, hanem mindenkor a vállalkozó. A nyereségnek mindig meg kell haladni akár az álló-, akár a forgó tőke bérét és kamatját; s a tapasztalás mutatja, hogy a kamat vagy bér egymaga még nem elegendő, hogy nyereség is jusson.

A nyereség fogalmához a *javadalom* fogalma szokott csatlakozni, noha attól nem elválaszthatlan. Ugy lehetne megkülönböztetni, hogy a tőkepenzes nyereséget húz, a vállalkozó hasznot, vagy is javadalmat, mit a vállalkozó keresetének is lehetne nevezni; mely esetben a tőke szerepéhez a munkáé is csatlakozik. A vállalkozó csakugyan az első munkás a tulajdonságoknál fogva, miket állása igényel s a felelősségnél fogva, melylyel jár. A vállalkozó sem tőkepenzes csupán, sem egyszerű munkás. „Kell neki — úgymond *Say* — ítélő tehetség, szilárdság, bizonyos emberismeret, némi szabatosséggal meg kell tudnia becsülni terméke fontosságát, az ebből származó szükségleteket s a termelési módot, melylyel rendelkezhetik. Munkához kell állítania sok embert, vennie vagy vétetnie kell az ősanyagokat, kell tudnia szá-

molni, a termelés költségeit megbecsülni s a befejezett termék értékét meghatározni. Mind e műtét folyamában vannak legyőzendő akadályok, melyek részéről bizonyos erélyt kívánnak; van elviselendő nyugtalanság, mely erőt kíván; helyreüendő baj, melyre segédforrások feltalálása iránt leleményes ész szükséges. Kell végre, a vállalkozó ezen tehetsége arra is, hogy kitalálja mindenkor a legjobb intézkedést és leghelyesebb kiviteli módot?

Ezek szerint természetes és igazságos hogy az ember, kinek annyi jó tulajdonsággal kell bírni és annyi fáradsággal küzdeni, kivételes jutalmazásban — ez esetben javadalomban — részesüljön.

A nagyszámú tőketöredékek egyesítése által létesített vállalatoknál a *részvényesek*, kik e tőkét képviselik, csak kis mértékben fáradoznak a vállalat teendőiben. Díjazások tehát csak az eshetőleg tőkélre eső javadalom részletben áll, mely nyereségnek *osztályrész*-nek mondatik.

Alig szükséges mondanunk, hogy a politikai gazdaság által megkülönböztetett ezen kifejezések a valóságban oly annyira egygyéforrva kerülnek elő, hogy alig szétválaszthatók. Az iparos vállalkozó, a haszonbérelő vagy földművelő és kereskedő gyakran maga is nagy zavarba ejtetnék, ha meg kellene különböztetniök a munka, álló vagy forgó tőke bérét vagy kamatját a nyereségtől és szigorúan meg kellene becsülniök mindegyikét. Gyakran lön idézve a nagyvárosi fűszerárús példája, ki két-háromezer forint tőkével folytatván üzletét évenként 7, 8, vagy 900 forintot nyer; mely nyereség nagyobb részét bizonyára gondjai s fáradozása jutalma képezi. Az ügyvéd jövedelmében a fizetés (bér) eleme világosan alá van rendelve a nyereség elemének. Néha kevés figyelem is elégséges arra, nem hogy épen szigorúan meg lehessen különböztetni valamely jövedelemben e különféle elemeket, de hogy jelenlétöket észre lehessen venni.

Több nemzetgazda, jelesen *Smith* s még részletesebben *Ricardo* állíták, hogy valahányszor a szabad verseny föltételei teljesíthetők, mindannyszor egyenlők a különféle iparágak nyereségei. Íme az okoskodás, melyen ez állítás alapul. Valaki kalapgyártásban 100 %-et nyer, másik gyapjútermelésben 5-öt. Mit bizonyít ez? Hogy a kalap utáni tudakozás sokkal élénkebb,

mint a gyapjú utáni s hogy kelleténél több tőke van elhelyezve gyapjú termelésben és nem elég a kalap gyártásban. Ennélfogva bizonyos számú vállalkozó a termelés egyik neméből át fog térni a másikra s szaporodván a kalapgyárosok, nyereségök alább fog szállani, míg a gyapjútermelők száma megfogyván, nyereségök fog emelkedni s az egyik oldalon mutatkozó emelkedés a más oldalon jelenkező csökkenés és ennek folytán előállt ingadozás addig tart, míg a nyereség számban kifejezett nagysága egyforma nem lesz.

Ez pedig csakugyan történik is naponkint. Általánosan mondva való igaz, hogy a tőke többé kevésbé mozgó s ennélfogva azon elhelyezés felé fordul, melyben a legtöbb hasznot remélheti.

Azért azonban *Ricardo* elmélete még sem olyan, hogy számtalan kivételnek nem adna helyet. Arra, hogy kivétel ne legyen föl kellene tennünk, hogy az iparosokra nézve feltétlen szabadság létezik s azt tehetik a mit akarnak s jónak látnak; szabadoknak kellene őket gondolnunk minden köteléktől, érdektől, szokástól és törvénytől, mely szabad mozgásukat korlátozná. Másrészt pedig a tőkét kellene oly forgóknak s mozgóknak gondolnunk, oly kezelhetőeknek és könnyen szállíthatóknak, mint minők a bankjegyek, melyek kézzől kézre járnak. De a dolgok, mint tudva van, nem így történnek s hogy tiszta fogalmat szerezzünk azon okokról, melyek e szabadságot változtatják szigorúan kell a tényeket vizsgálnunk.

A tőkék távol igen távol vannak azon a vízhez hasonló mozgékonyaságtól, mit nekik tulajdonítanak. *Ricardo* általános szabálya ellenében e nem kevésbé igaz szabályt kell állítanunk, hogy a tőkék visszavonulása egyik üzletből, gyakran egyértelmű azok elfogyásával. *Rossi* észrevétele szerint ez főleg álló tőkére nézve áll. Nézzünk például valamely pamutgyárost. Van nagy gyára, tekintélyes épületei, fonószékei sat.; egyszerre czethalászatra akarja tőkét fordítani, mert ez iparágnál sokkal nagyobb a nyereség. Ám legyen, de a czethalat nem lehet épületekkel, fonószékekkel vagy gőzgépekkel fogni. Mit tegyen tebát? adja el álló tőkét? De ha a pamutgyáros azért adja el ipareszközzeit, mert a nyereség ez iparágakban sokkal csekélyebb, mint másban, fog-e vevőre akadni a ki egyszerűen s tőkéletesen kárpótolni fogja? Nem fog-e inkább menni czethalat fogni a remélt

vevő mozgó tőkével? S így kénytelen lesz az eddigi iparos vagy elhelyezetlenül hagyni tőkét, vagy azt olcsó áron adni.

A tőkék, legyen természetök következtében, mely azokat többé, kevésbé helyhez köti, legyen szokás, bizalmatlanság-vagy más akadályoknál fogva, annyi bizonyos, hogy nem szabadulnak fel oly könnyen, mint azt gyakran képzelik.

Ugyanez észrevételek az emberre is alkalmazhatók. Jó azt mondani, hogy 500 mértföldnyire innen a kamat 5 helyett 10 száztóli. Akad akárhány tökepenzes, ki inkább maga fogja tőkéit őrizni, semhogy azokat idegen emberekre bízna, vagy épen maga hurezolkodnék más országba. A tőkét lehet ugyan némileg cosmopolitikusoknak tekinteni, sőt kell is, ha szűktérű nemzetgazdasághoz nem akarunk jutni s a tények valóságán alól maradni, de egyúttal el is kell ismernünk az akadályokat, mik e cosmopoliticismust gátolják, ha iskolai logikát nem akarunk a tények logikája helyébe állítani. Ily akadályok pedig vannak s a nyelvek, vallások, szokások, a távolság s több efféle számtalan ily gátot emel a tőkék mozgékonytsága elé.

Mondják, hogy a tények, melyek az elmélettel ellenkeznek, eltűnnek, a mint a tőkék elhelyezési könnyősége emelkedik s az emberekben is erősbül a hajlam nagyobb társiasságra. Ezt el lehet fogadni, de nem szabad mind ez ellentállásteli elemet egy tollhuzással el akarni törölni. *Ricardo*, mint a földjövedékről szóló fejezetben még inkább ki fog tűnni, sokban visszaélt — de többször meg is czáfoltatott — ez elvonással, mely gyakran a tények fölé emelkedett s a matematika hajthatlanságával oly tudományban, mely mint a nemzetgazdaság, mindekelőtt a természeti tapasztalatok módszerét kénytelen követni.

Ugyane nemzetgazda képzelte a bér és nyereség közötti ellentétet, melyről a tőkét tárgyaló fejezetben már szóltunk. Pedig a nemzetgazda, emberbarát, bölcsész vagy államférfi szemében nem oly fontos annak tudása, vajjon a bér és nyereség egyetemben s aránylag emelkednek-e egyiknek a másikhoz való viszonya által; hanem fontos tudnia azt, hogy a bér igenis emelkedhetik a nélkül, hogy a tökepenzest fosztogassa és viszont. A törvény, mely szerint a művelés haladása emeli a bért, igaz lejjebb szállítja a tőkerészlet-nyereséget. De utóvégre is mi baj van ebben, ha a töke tömegesen mégis szaporodik s nagyobb jövedel-

met nyújt? Magas nyeresémenyek, miket a vagyon gyarapodott volta s nagyobb mennyisége bizonyít és a kézi munka nagyobb ára igen szépen megállhatnak egymás mellett; de ha ritkák a tőkék, nemcsak a kézi munkás, hanem bizonyára a vállalkozók is fognak nélkülözni.

Vannak körülmények, melyek ép oly befolyást gyakorolnak a nyereségre, mint gyakorolnak más körülmények a bérre, sőt azt lehet mondani, hogy a nyereség ugyanazon természeti törvényeknek hódol, mint egyáltalában a munkabér. Csak annyiban különbözik a vállalkozó nyeresége más jövedelmi forrásoktól, hogy előre ki nem köthető, mert nagyánt azon többletből áll, melyet a vállalat valamennyi kamat, járadék s munkabér fölött nyújt.

Világos, hogy a nyereségre a vállalat minősége is nagy befolyással van. Vannak vállalatok, melyek oly veszélylyel járnak, hogy az illető nemcsak tőkáját és vagyonát, hanem becsületét is elvesztheti; az ily vállalkozó ritkán elégszik meg a biztosított ipar rendes nyereségével — és követelhet is nagyobbat, mert csekély lesz a versenyzők száma, kik ily kockáztatott vállalatba bocsátkoznának. Vannak ellenben vállalatok, melyek bár nagy képzettséget, tudományt és ismereteket tételeznek fel, mégis csak csekély nyereséget juttatnak. Ilyenek például az úgynevezett szabadmesterségek. Pedig ennek is természetes magyarázata van. A tudós ugyanis — mert nagyobbrészt ezek foglalkoznak ily vállalatokkal — nem csupán pénzalakban nyeri jutalmazását, az ő nyereségében befoglaltatik a tekintély, becsülés, lehet dicsőség és méltóság is. Itt az anyagi, többnyire csekély hasznon kívül számba kell venni a szellemi tőke erkölcsi jutalmazását.

Hasonlókép lehetne megmagyarázni, mért keresettek sok helyen a hivatalnoki állomások oly annyira, hogy a hivatalnokoskodás rossz jövedelmezése, csekély nyeresége daczára, majdnem nevetséges manióvá válik, mint például Franúziaországban, hol valakiről, a ki nem miniszter, megyefőnök, vagy legalább is hivatalnok, azt mondják, hogy *semmi*, hol számtalan ember inkább akar rosszul fizetett hivatalnok lenni, semhogy függetlenebb, egyúttal nyereségesebb foglalkozásnak szentelné életét. Ilyformán magyarázható, mért kell a kisebb kereskedőnek tekintélyesebb nyereség után törekedni. Minél kisebb a vállalat, aránylag

annál nagyobb a költség s ennél fogva a veszteség esélyei is; minél kisebb tőkével üzhető valamely vállalat, annál lehetőbb a verseny, mert nagyobb a lehetőség kisebb üzletbe bocsátkozni, mint nagyba. De ezt ellensúlyozza az erkölcsi kielégítés hiánya, mely a kisebb üzérnek ki nem jár úgy, mint a nagyobb vállalkozónak s ennél fogva számtalan embert visszatart a versenytől, ki úgy egyéni, mint vagyoni viszonyainál fogva erre tökéletesen alkalmas volna. Találkoznék ugyanis számos oly egyén, a ki csakhamar ráállana, hogy vállalkozó legyen valami nagy serfőző-, gyapjú- vagy selyemgyárban, de a világért sem ülne kis boltba s adna el rőf számra selymet, vagy itczeszámra sört. Kétségkívül mind e mesterség becsületes, de mindig van számos oly ember, a ki egyik dolgot megtenne, a másikat nem; s innen következik, hogy a kik az alárendeltnek tekintett foglalkozásokat végrehajtják, pénzbeli kárpótlást követelnek és el is nyerik, ha csak üzletök nem nagyon korlátolt s iparuk termékei a közönség által kerestetnek.

A kisebb vagy nagyobb költség, melyet a tanidő igényel *caeteris paribus* a kisebb nagyobb nyereség által is kell, hogy pótoltsék; erre előbb ugyan a *bér* szót használtuk, de számtalan foglalkozásnál helyesebb és alkalmazhatóbb a *nyereség*. Itt a nyereségek *szerencse-jellemére* is kell némi tekintettel lennünk.

Ha a tisztesebb vagy nagyobb biztonságot nyújtó foglalkozások kisebb nyeresémmel is beérik, jogos és igazságos hogy a nagyobb kockázattal járó vállalatok legalább szerencsés körülmények által jussanak nagyobb nyereséghez. A tengerészeti vállalatok, az ügyvédek, orvosok, művészek nagyobb vállalatai ily neműek s itt újra vissza kellene térnünk a sorsjáték hasonlatához, ha azt a bérről mondottak közt ki nem merítettük volna.

A nyereség változásának több oka is van, melyek közül egyik másik szintén már említve volt a bérnél. Vannak ugyanis a tőkére nézve csakúgy mint a munkára nézve szilárd, állandó alkalmazások, melyekben a tudakozás, kivéve nagyon is kivételes eseteket se megzavarásnak, sem egyenlőtlenségnek nincs kitéve; vannak ellenben más vállalatok, hol e föltevés nincs igazolva s melyek ép ellenkezőleg a tudakozási véletlenség és egyenlőtlenség jellemével bírnak. Világos, hogy az ily vállalatba fektetett tőkék csak úgy, mint a hasonorsra jutott munkások nem

szabályozhatják nyereségöket azon közönséges árfolyam szerint, mely más körülmények közt folytatott vállalat eredménye szokott lenni. A *szünetelés* szintúgy, mint az *elfoglaltság bizonytalansága*, a *siker kisebb nagyobb valószínűsége* valamint a vállalat *kellemessége* vagy *kellemetlensége* mind oly elem, mit a remélt nyereségnél számba kell venni.

Ily esetet gondolhatunk korcsmárosoknál, fürdőhelyeknél s más időnkinti vállalatoknál. Az utazó vagy mulató gyakran igazságtalan valamely korcsmáros követeléseit iránt, el nem gondolva, hogy e vállalkozónak 6 hónapig szünetelni kell s egész évi szükségletét a szép idény alatti jövedelméből kell fedeznie, míg más korcsmáros olcsóbban állíthat ki mindent, ha bizton számíthat vendégre egész éven át. Ha valamely fürdői vállalkozóra hosszabban rossz idő jár, megbukik, ha ez eshetőséget előre ki nem számítva rendes követeléseit ahoz nem szabja. Igaz, hogy e változások többnyire érezhetőbbek a közönségre nézve, mint valósággal lenniök kellene, mert erre is alkalmazva a kínálat s kereslet szabályzó s egyensúlyozó törvényét, kitűnik, hogy utóvégre egybe vetve csak az egyévi nyereségeket, azoknak nagyánt mégis egy színvonal felé kell törekedni.

Rossi ebből nagy horderejű gyakorlati következtetést von. „Nagy hibát követünk el — úgymond — ha a munkafelosztás üdvös elvét azon határon túl terjesztjük, mit az ész és tapasztalat számára kimutatott; mert innen az következnek, hogy az embernek soha egyik foglalkozásból a másikba áttérni nem lehetne; ez pedig többé nem az elv alkalmazása, hanem túlszigazása. Tekintsük csak, mi történik oly országokban, mint például Svajcz és Franciaország egy része? Ott csakugyan lehetségessé lön az iparágak összevonása oly módon, hogy a tőke és munka pangását megakadályozza és mindkettő más iparágra fordul, ha az egyiknek pangani kell. Így vannak tájak, hol ugyanazon ember, ki nyáron mezőgazdasággal foglalkozik, ki illő idényben barmot őriz, sajtot készít, a tél hosszú estéin, mikor a mezei munka pang, különféle óraműves, kalapgyártás vagy más iparág teendőivel foglalkozik. Egyike ez azon ország előnyeinek, hol lehetséges vala a csüört és istállót a gyapjú-gyár, és szövőszék mellé állítani; itt nincs pangás, és ebből következik, hogy

a munkás legillendőbb áron adhatja termékeit, mert a bért, melyet mint földmivelő nyer, azzal egyesíti, melyet mint iparos hűz. Innen magyarázható legalább részben, hogy oly ország, mint Svajcz, közé ékelve másoknak, távol minden tengeri révtől, hol a közlekedés nehéz, melyben a munkát mintegy ki kell küzdeni az azt elzáró roppant nehézségektől, hogy oly állam, melynek semmi vámvonalai, vagy úgynevezett ipar védtörvényei nincsenek, eredménnyel versenyezhet több iparágban jó földrajzi helyzettel bíró, vámok által védett országok iparával. Ez onnan van, hogy ez államban kevesebb a költség, mert kevesebb a pangás; hogy benne a termelés oly gazdálkodási elemekre talál, melyek másutt hiányoznak.“¹⁾

A mondottak, ha ki sem merítették mindent, mit a nyereségről, vállalkozói keresetről, vagy javadalomról mondani lehetne, körülbelül világos fogalmat adhattak arról, hogy ez a nemzetgazdaságban fontos szerepet játszik, hogy tisztán, vagy más jövedelmi forrásokkal keverten mindenütt előfordul s a nemzet vagyonosodására nagy fontosságú tényező.

Egy lényeges észrevétel különben még elmaradt, t. i. hogy minél inkább halad valamely nemzet, minél inkább halad az egész emberiség művelődése, annál több nyereségből, javadalomból élő egyén létezik, annál kiválóbban szerepel a nyereség, ide számítva a bért és kamatot is a munkások kielégítésében. Ez a nemzeti jövedelem azon ága, melyben a legtöbb új gazdagság képződik. Hiszen a tőke az, legyen bár előleg, legyen szerzett képesség vagy nevelés szerezte tulajdonság, mit a bér, helyesebben nyereség jutalmaznak. Ily értelemben számtalan munkás van, kiknek jutalmazásában, noha a közönséges nyelv bérnek vagy díjazásnak nevezi, kiválóan a nyereség képezi a legtekintélyesebb részt. A felsőbb osztályokban a fizetésnek nevezett jövedelem csak csekély részben szerepel a szellemi munka, vagy vállalkozói kockázatát jutalmazásában. Minél képezettebbé lesznek az alsóbb osztályok, minél inkább művelődnek, annál képesebbek lesznek s több kedvet

¹⁾ Lásd : *Bowring* : „Über Handel, Fabricken und Gewerbe der Schweiz.“

HATODIK FEJEZET.

A járadék és Ricardo elmélete a földjáradékról.

I. A járadék.

Az előbbi fejezetek egyikében kimondtuk, hogy nem kínálik semmi alapos ok arra, hogy a földet, a mívelendő telket külön tőkenemnek tekintsük, melyre a tőkéről általánosan mondtak nem alkalmazhatók, és melynek jövedelmére külön szabályokat kellene alkotni.

Ezt pedig szokta tenni a nemzetgazdák legnagyobb része, midőn a föld jövedelmét minden egyéb tőke, munka, vállalkozói munkásság vagy más emberi fáradozástól származó jövedelemtől megkülönböztetik, *járadéknak* nevezve valamely telek jövedelmének azon részét, mely a reá fordított munkabér és kamat-tőke levonása után fenmarad. Vagyis *Roscher* szerint: az ösere-deti, kimeríthetlen, de a telekkel szoros összeköttetésénél fogva eltulajdonítható természeti erők haszonvételi árát.

Ez volna tehát a *földjáradék*, melynek létezését *Ricardo* ha nem is épen eredetileg fölfedezte, mindenesetre leghatározottabban megmagyarázta s reá külön elméletet épített, melynek helyes vagy hibás voltáról alább meg fogunk győződni.

Jogos létezését megtudandó, csakugyan azt kell kérdeznünk vajjon a *bér* és *nyereségen* kívül, mely az előbbieken elősorolt okokból származik, nincs-e eset, melyben valamely munka-eszköz tulajdonosa oly hasznot húz, mely sem a reá fordított munkával, sem a gyűjtött tőkével arányban nincsen s hol a birtokos csupán munka-eszköze felsőbbségénél fogva nyer többletet, mely neki úgyszólván ingyen jutott.

Ha ily tulajdonságot kizárólag csupán a földben találánk, ha semmi más erkölcsi vagy anyagi tulajdon ilyformán nem működik, akkor ismerjük el a földjáraadékat jogosnak és helyesnek, mert különálló, semmi mással nem közös tulajdonságnak kell, hogy megkülönböztető nevet is adjunk.

Mielőtt azonban e kérdés megoldását befejezettnek elfogadnók, nézzünk néhány példát, mely e tárgyra nagyobb világot fog deríteni.

Vegyünk föl két író: mindkettő egyformán költséges nevelésben részesült, mindkettő munkája tökéletesítésére egyforma mennyiségű fáradságot és pénzt költött. Követelheti-e mindegyikük ugyanazon jutalmazást munkájáért? Erre nehéz igennel válaszolni; sőt könnyű belátni, hogy az egyik talán tökéletes megtérítését nyeri felhasznált előlegeinek és alkalmazott fáradságának, míg a másíknak éjjelezése s roppant szorgalma jutalmazás nélkül maradt. Ez pedig onnan van, hogy az egyik bármit tegyen is, mindig csak középszerű író marad, míg a másik az égtől nyerte amaz úgynevezett szabadalmat, mely csak keveseké, a *talentumot*, vagy a véghetetlenül ritkábbat, mely még kevesebb számú választottnak jutott, a *lángészt*. Kétségkívül, hogy, ha az ilyen, a természetből kivételesen megajándékozott ember gondot és költséget nem fordít vala elméje művelésére, ha érdemdús munkásság és szorgalom által nem míveli a sors ajándékozta *talentumot*, semmi hasznát nem veheti; ő e szempontból tekintve alantabb állna annál, ki egész jogszerűen nem kap többet munkája bérénel, művelésére fordított előlegei és szerzett képessége jutalmazásánál. De itt nem az a kérdés, mert a dolog természetében fekszik, hogy egyenlő tőke és munka mellett az egyik keveset kap, a másik sokat; valamint természetes hogy egyik egész életén nyomorogva, az eke szarvát fogja, szerencsésnek érezve magát, ha csupán könnyebb létre vergődhetett, míg a másik, megfizettetve magának a tán csekélyebb fáradozást, nem csak hirre, de gazdagságra is vergődik, azon jól értendő föltétel alatt, hogy értelmisége termékei olyanok, miknek a közönség előtt áruk van.

Ugyane tapasztalást szerezhethük a művészek körül is.

Megesik, hogy az ügyvédek vagy orvosok nagy többsége nem nyer csak egyszerű fizetést, azaz fáradozása jutalmazását

és némi kisebb nyereséget, azaz: előlegei megtérítésén felül csekély javadalmat. De itt is a munka s az előlegezett tőkék szerint szabályozódik-e az évi nyeresény? Nem tapasztaljuk-e sokkal inkább, hogy egyik orvos, valamely kiválóbb egyéniség szerencsés gyógyítása által, valamely kockáztatott orvosi műtét szerencsés végrehajtása által oly hirre és állásra vergődik, hogy még a csekélyebb orvosi tanácsadás is busásan megfizettetik neki és hirnevén felül oly dús jövedelemre tesz szert, melyre más, lehet hasonló ügyességgel, lehet az emberiségnek tett nagyobb, mert általánosabb hasznú szolgálat mellett, soha el nem jut. Igy a költőre, a matematikusra, a természettudósra, zeneművészre, vagy festészre nézve is el van ismerve e felsőbbség bizonyos díj által, mely jóval felülmúlja a bért s a szorosan vett nyereséget; és e tény ezen foglalkozásoknál is annál inkább nyilvánul, minél bizonyosabb, hogy az általuk tett szolgálatok mindig keresettek lesznek. A jó és szép iránti izlés, igaz, országok és idő szerint hiányozhatik vagy csekélyebb mértékben van meg, de a porlekedések és betegségek eddig, fájdalom, nem hiányoztak az emberiségnél.

A mit itt a szabad művéségekről mondtunk, ugyanaz áll a szorosan vett iparról is. A képesség itt sincs egyformán elosztva. Bármit mondott legyen *Helvetius* a bölcész és *Jacotot* a nevelész, vannak különbségek és születési egyenlőtlenségek az értelmiségek közt is; a termelésre szánt tényezők korántsem képviselik ugyanazon iparos tehetségeket. Nincs meg az egész világnak az, a mi szükséges a bátor hajósnak, ügyes bankárnak, szilárd és értelmes üzérnek; egyik szép eredményre jut irodájában működve, másik kockáztatott vállalatokba bocsátkozva, míg más a nem kevésbbé változó börzeszerencsét kísértve. Függetlenül a tőkétől és munkától megezáfolthatatlan az, hogy van itt is az ostobák osztályzata, vannak középszerű emberek és észbeli tehetségek, és bizonyos, hogy az eszes lények nem kevésbbé változatosak, mint képességek fokozata. Van az az iparos osztályban is, hogy a termelők nem csupán tőkéjük és fáradozásuk árát kapják. Megvan az azon osztálynál is, mely tulajdonképen csak bérből él, a munkásoknál t. i. Találni itt *mű-munkásokat*, kik aránylag kevesebb gondot fordítva művelésükre, kevesebb előleget költvén el, mégis 10—20 firtot szereznek naponkint. Itt már kivilág-

lik azon többlet, mely se nem bér se nem nyereség, nem is volta-képi eleme a szolgálatok árának, mégis a társadalom minden időben úgy tekintette, mint tökéletes jogos jutalmát annak, kinek ezen vagy ama szerencseajándék, ezen vagy ama kiváló tehetőség jutott osztályrészül, csak az emberek tartják azt szintoly hasznosnak, mint a mily ritka magában.

Végre még egy példát idézünk, melyet jellemzőül szokás használni azon jelenség magyarázatára, miről számot akarunk adni; mintha e példa volna az egyedüli a maga nemében s mintha a munkaeszköz, melyre alkalmaztatik, csupán egyes-egyedül adná azon többletet, mely semmi munkát, semmi meg takarítást nem jutalmaz:

Két egyformán munkás, egyformán értelmes ember, egyenlő pénzüsszeget fordít két külön telekre. E két telek még nem okozott egyéb költséget, csupán mely szükséges vala elfoglalására, megtisztítására s termelővé tételére; vajjon fog-e e két telek az év végével ugyanegyértékű terméket szolgáltatni? Nem történhetik-e meg, hogy az egyik megtéríti a művelő gondját és előlegét, míg a másik többletet nyújt, csak úgy, mint az előbb említettük iparágak? Föltéve, hogy e két telek alkalmasb búza-termelésre, mint bármi egyébre, abból még nem következik, hogy az év végével egyenlő mennyiségű gabonát adjon, vagy, hogy a termelt gabona értéke egyforma legyen. Egyik előnyösb helyzetben lesz, mint a másik; elég valamivel több vagy kevesebb nedvesség vagy szárazság, hogy a nyert termék mennyiségére is, minőségére is tetemes különbségű legyen. Azonnal meg látjuk, nem képzeljük-e túlságosnak a föld természetes termékenységé hatását: bár e természetes termékenységet föltétlenül tagadni oly okszerűtlen volna, mintha a különbséget és fokoza tot akarnók tagadni az emberi képességekben.

Elfogadjuk tehát e többletet, melyet az elősorolt két esetben létesülni láttunk s elmondjuk, hogy ez az, mit a nemzetgazdaság tudományos nyelvén *járadéknak* neveznek.

A járadék, a mint azt leirtuk, vagy inkább kimutattuk, való és tagadhatatlan jelenség, sőt sokkal általánosabb is, mint közönségesen gondolnók. Szintúgy jogos tény is, ha valamely szükségképeni és általános tény jogossága kérdésbe jöhet.

Akarták e járadékot tagadni, legalább jogtalanságát kimu-

tatni s hogy ezt bebizonyítsák, im ez okokat hozták fel: a járadék se nem a munka, se nem a takarékoság megjutalmazása; mi jupon kapja tehát valamely egyén, ha érte semmit nem tett? Meg nem vizsgálva a járadék kérdését, csak a földbirtok szempontjából azt következtették, hogy e tulajdon, mely egy tisztán természeti ingyen adomány folytán ád jövedelmet, jogtalan. *Proudhon*, mint heves logikus, ez elvből kiindulva és egyeben kívül néhány nemzetgazda azon sajnálandó állítására támaszkodva, hogy a tulajdon csupán eredménye által igazolt tény, talán *bitorlás*, de szükséges és jóltevő bitorlás: erélyes kitételekben, kiküszöbölte a *tulajdont*.

A nélkül, hogy a tulajdonjog visszaállítására szükséges volna a járadékot tagadni, lehet azoknak, kik ebben jogtalanságot látnak, ekkép felelni:

A járadékban először is semmi jogtalan sincs, mert semmiféle jogot nem sért. A szabadalom és méltánytalanság szavai nem azonosak. Nincs igazságtalan szabadalom, csak a mely másnak árt, azt tehetségei gyakorlatában akadályoztatva. Ha valamely szerencsés esély önmagában már jogtalanság volna, úgy a szépség, az erő, az egészség, a szellem nagy jogtalanságok, mert nem egyformán vannak az emberek közt elosztva. De mennyiben fosztják meg az ily *szabadalmazott* egyének, kik ez előnyöket, melyekhez többnyire gazdasági jutalmazás is csatlakozik, használnak, másokat, kik azokat vagy nélkülözik, vagy kisebb mértékben bírják? Nem hogy megfosztanak, hanem azt lehet mondani, ha az egész világ testben s lélekben gyenge volna, az általános gazdagság, melyben jelenleg némikép a tehetetlenek és bárgyúk is részesülnek, sokkal csekélyebb lenne. Hasonlókép, ha szomszédom, oly fáradságot és tőkét fordítván földére, mely az általam földemre fordítottat meg nem haladja, egy mérővel többet arat, mit bánthat ez engem? Ha a magaméból a közönséges nyereséget kikaptam, minek boszankodjam? Szomszédom többlete nem csak reá nézve nyereség, de nyereség a társadalomra nézve is, mint az valamennyi termékszaportás, mely a természeti tényezők versenye, tökéletesebb gép, vagyis gazdaságosabb eszköz segedelmével jött létre.

Oda hijába iparkodunk, hogy absolut egyenlőségre vergődjenek azon föltételek, mik alatt az emberek fejlődnek.

A sors azon egyenlőtlen elosztása, melynél fogva egyik barbár államban születik, másik haladottabb civilizáció közepett; ez nyájiasabb éghajlat alatt, szabadabb, szerencsésb országban, amaz örökös hófedte földön vagy zsarnok kormány alatt; ez oly család ölében, hol csak a legtisztább példát látja, mit könnyű követnie, az a bűn és nyomor tanyáján, hol emberen túli erővel is nehéz jobb útra térnie — mind ez, hogy mért van így, az Isten titka.

Iparkodnunk kell elsimítani ez egyenlőtlenséget, a mennyiben szerencsétlent foglal magában, az világos és kár tagadni.

Minden dologban kétféle tényező működik: az emberi szabadság s felelősség, és a természet, az ösztön, a szerencse s mit a theologusok — természeti tényt mystikus nyelven fejezve ki — kegynek neveznek.

Mindent megfontolva, azt lehet mondanunk, a jogtalanság nem abban áll, hogy bizonyos emberek előnyöket élveznek a nélkül, hogy munka által nyerték, hanem abban állana, ha ez előnyöket mások munkája árán szereznék meg.

Meg lehetne másodsor érteni azok állításait, kik a áradék neve alatt elítélik a földbirtokot, ha e birtok valódi szabadalomként, kizárólag csak néhány kézen volna. Pedig nem úgy van. Az ipar és kereskedelem szerezte tőkék minden időben a föld vásárlására is fordítatnak. A földbirtok úgynevezett szabadalma, mit folyvást emlegetnek, százszor lett megvéve és eladva. Az utolsó eladó ép úgy nem mulasztja el azt az eladási árban számba venni, mint neki volt beszámítva a vételi árban. Ha a föld ily kirívó szabadalommal bír azon egyedárúságban, mit neki tulajdonítanak, mért van az, hogy a tőkék nem adnak e tulajdonnak elsőséget minden más megvásárolható birtok felett? Honnan van az, hogy akad pillanat, melyben a mezőgazdasági tökélelhelyezés legkevésbé keresett? Tudvalevő, hogy a földbirtok általában gyöngébben jövedelmez, mint a különféle iparvállalatok, s ha mégis keresett, az csak a nagyobb biztonság, a külön élvezetek s a különféle mellék-előnyök miatt van, melyek a földbirtokhoz csatolják.

Azt lehetne továbbá állítani, hogy a földbirtok kárhóztatása a jogtalannak vett járadék miatt, elméletileg is csak akkor lenne elfogadható, ha e járadék egyenértékű volna az egész föld-

jövedelemmel, vagy annak nagyobb részével. Pedig hány telek nem ad semmi járadékot. Hányszor nem ad a föld többet, a belé-fektetett tőke parányi nyereségénél, művelője csekély bérénel. Ha a járadék, mint elem szerepel, hányszor nem képezi az a jövedelem legcsekélyebb részét!

És ez másképp nem is lehet, ha a földjáradéknak alapúl szolgáló okoskodást helyesnek tekintjük, melynélfogva egyforma mennyiségű és minőségű földtermékek, különböző termékeny-ségű telkeken, különböző tőke és munka-költséggel termeltet-nek. Piaczi árok mindamellett egyforma. Hosszabb időn át leg-alább is oly magas, hogy még a legterméketlenebb föld is, mely-nek az összes szükséglet fedezésére még műveltetni kell, leg-alább a költséget fedezi. Ily legterméketlenebb teleknek azután nem is kell járadékot adni.

Ez állítást főleg az angolok terjesztik, és szerintök az időn-ként legterméketlenebb föld nem is ad járadékot és van akár-hány darab föld, melyet nem lehet haszonbérbe adni, hanem melyből csak a birtokos vonhat némi kis hasznot.

Ha pedig lehetséges volna a járadékot felbonczolni s ennek alkotó részeit valamely gazdag és virágzó országban el lehetne különíteni, a világ meg volna lepve a járadék azon csekély része által mely a műveletlen föld jövedelmében foglaltatik, alig le-hetne számba venni a mellett, mi a termelése érdekében reá fordított tőkét és a gazdasági tudomány haladása által megtaka-ritott munkát illeti. De annak elkülönítése, a mi a járadékhoz s a mi a nyereséghez tartozik, lehetetlen. Ha meg is kísértének, minden lépten nyomon azt kockáztatnák, hogy azon nyereség-hez nyúlnak, mely akár a jelenleg gazdálkodó birtokos, akár az előbbi tulajdonos előlegeit illeti, melyek trágyázás, sövényezés, lejtmezézés stb. alakjában a földre fordítottak.

Igy pedig nem csupán a földjövedelem egészben sikamlik ki *Proudhon* s tanítványai anathémája alól, hanem maga a jára-dék részlete is.

A járadék mivoltát tehát bemutattuk volna, jogosságát nem tagadjuk; az e fejezet kezdetén említett tagadás csak kizáróla-gosságát illeti, s a miben a legtöbb nemzetgazda nézetétől eltérünk, abban foglalható össze, hogy azon jövedelemrész, mely *járadék* nevezete alatt csupán a földbirtokra alkalmaztatott,

másutt is előfordúl, s így méltán kérdezhetjük, vajjon a járadék ilyenén módszere magában foglalja-e azon híres elmélet elfogadását, melynek *Ricardo* nevét kölcsönzé s állnak-e azon következtetések, mik belőle vonattak. Az itt következő második szakasz meg fog e kérdésre felelni, hogy azt pedig alaposan tehessük, szükséges, hogy magát az elméletet tárgyaljuk.

II. *Ricardo* elméletének tárgyalása s bírálata.

A földek művelés alá vétele *Ricardo* szerint fokozatos termékenységek szerint történik. Minél inkább szaporodik a népesség, annál inkább szükséges, hogy az alsóbb minőségű földek is igénybe vétessenek. Nézzük, mi következik ebből.

Ricardo megjegyzése, hogy ugyanazon időben s ugyanazon piacon az egyminőségű gabonának egyforma ára is van, minden egyéb mezőgazdasági termékre, valamint a bányászatra, halászatra, stb. is illik. Más, *Ricardo* szerint bizonyos tény még az, hogy a különféle földbirtokos vagy földművelő, kik gabonájokat s egyéb élelmiszereiket a vásárra küldik, nem egyforma költséget viselnek. Némelyek nagy előlegeket fektettek földeikbe; mások a természeti viszonyok által segítve és támogatva, ugyanannyi vagy még több termést kapnak kevesebb költséggel. Igaz, de mi lesz majd a piacon megjelent gabona általános árszabályozója? Azon gabona-e, mely legkevesebb költséggel termeltetett? Az nem lehet; mert ha így volna, a több költséget viselni kénytelenített termeszető, nem találván meg többé költségei fedezését, csakhamar felhagyna a termeléssel. Tehát a legdrágábban termelt gabona fogja meghatározni az általános árt. Ebből következik, hogy a legelőnyöseb viszonyok közt történt termelés költségei s a folyó ár közt van különbség, van bizonyos, előbb már kimutattuk többlet, melyet *járadéknak* nevezünk s mely *Ricardo* szerint a piacon uralkodó ár *eredménye*, semmikép sem *oka*. A mi a termékek fokozatos árát emeli, az nem a járadék, hanem a legrosszabb minőségű művelt földre szentelt munka, mit tulajdonosának meg kell téríteni. A gabona értéke azon munka szerint szabályozódik, mely az ily legrosszabb minőségű földre termesztése miatt fordítottatik.

Az angol nemzetgazda itt még hozzáveti, sőt egész okos-

kodása is azon alapúl, hogy ha végtelen s határtalan javakról volna szó, a járadék ténye nem léteznék. A föld pedig nem ily végtelen; véges az mennyiségében, valamint minősége sem egyforma. Ha másod- vagy harmadrendű földet még nem is fogtak eke alá, mégis kénytelenek lesznek a termékeny földekre több tökélet fordítani, sőt kell, ha két- vagy háromszor akkora termést akarnak nyerni. A járadék pedig ez utóbbi esetben is csak úgy nyilatkoznék, mint nyilatkozik a másod- vagy harmadrendű földek művelés alá fogásánál; s e két föltevés versenyezve valósul is, a miért a járadéknak is e két cím alatt kell előfordulni.

Való-e már ez elmélet? Ha helye van itt a megkülönböztetésnek: melyik a hibás, melyik az igaz része? S az alapos bírálatok, melyekre ez állítás főleg újabb időben anyagot szolgáltatott, névszerint *Bastiat*-nak Franciaországban, *Carey*-nak az Egyesült államokban, úgy tűntek-e el, hogy nyomot sem hagytak a tudományban?

Vizsgáljuk meg s kérdezzük meg mindenekelőtt, mi alapon nyugszik *Ricardo* elmélete? Azon föltevésen, hogy a földek természetöknél fogva nem lévén egyformán termékenyek, csak a legtermékenyebbek vétettek legelőször művelés alá. E természetes egyenlőtlenséget *Ricardo*val együtt mi is ténynek fogadtuk el; de azonnal meg fogjuk látni, hogy e tulajdonságot távolról sem illeti ama nagy fontosság, melyet neki *Ricardo* tulajdonít; egyúttal meg fogjuk látni azt is, mennyiben külön tulajdonsága a földnek az ily helyzetek s előnyök egyenlőtlensége s mennyiben szerepelhet a *természetes termékenység*.

Ragaszkodjunk egyelőre ama föltevéshez: hogy a *földek termékenységek alábbszálló fokozata szerint kerülnek művelés alá*, mert e föltevés, mint említők, egyúttal az elmélet alapja. S voltakép miről van itt szó? Hogy a járadék alakulása az élelmiszerek emelkedő ára szerint magyaráztassék. Hol pedig az ár-emelkedés kiválóan a csekélyebb minőségű földek művelés alá vételéből származik, mi jögon állíthatják, hogy a művelés alá vételnek rendje csupán járuléka az elméletnek?

Nem lehet azonban elhallgatnunk, sőt a híres amerikai nemzetgazda *Carey* után, még inkább pedig a tapasztalat s valószínűség szerint azt kell mondanunk, hogy a termékenység foka szerinti művelés alá fogás merő képzelet, csaleszme. A földek

kisebb nagyobb termékenysége csak hosszabb idő alatt nyilvánul. Hogy is lehet azt gondolni, hogy az ős erdők, vagy talán az irtott föld ősi tulajdonosa kitalálja azon időben, mikor a földművelési ipar még pólyában feküdt, hogy eme vagy ama föld jó lesz valami buzának nevezett gabonanemnek, melyről nem tudni, honnan származott s melyet nőni nem is látott; eme vagy amaz olajfának, mely isten tudja mikor, Phöniciából került; más meg ázsiai kukoriczának; ismét más Amerikából átszármazott burgonyának stb. stb.? E kezdetleges földművelők, kiket úgy mutatnak be, mintha csalhatatlan biztonsággal ítétek volna a földek viszonylagos termékenységéről, nem juttatják-e eszünkbe ama vadembereket, kik a 18-dik század bölcsészei által bemutatva, azon kérdést taglalják, vajjon helyezkedjenek-e társadalomba s mi föltételek alatt s szerződések mellett, így majdnem egyetlen egy csapással oldván meg a legnehezebb kérdéseket, mikre nézve hosszú századokbeli tapasztalat és tapogatódzás vala szükséges, hogy az emberiség megoldásuk csak első elemeit is megszerezze s csupán módszeres alkalmazásukra gondolhasson?

Carey iparkodott bebizonyítani azt, hogy az ember mindenütt legelőször a sovány s könnyű földeken kezdi az irtást, sőt másokon nem is kezdheti. Itt ez állítás részleteibe tán fölösleges volna beleereszkednünk, mely általán véve nem egyéb, mint *Ricardo* elméletének emelkedettebb czáfolata, mert annyi csakugyan bizonyos, hogy a józan észnek inkább megfelel. A tények bizonyítják, hogy az emberek csak igen előhaladott korban kezdték a folyókat szabályozni, hogy partjaikat művelhessék, a mocsárokat lecsapolni, az iszapos földeket szárítani, végre művelés alá fogni azokat, melyek az állati s növény-élet hulladékaiból képzett mély talajzattal bírván, hasonlíthatlan termékenységet képesek kifejteni. A hatalom, mely e nagyszerű munkára vállalkozott, a tőke, az emberi értelmiség, segítve a tudomány s az ipar által. Nehéz munka ez és sok fáradságba, sok költségbe kerül, még a már szerzett eredmény fentartása is, s e munka egy perczig sem nyughatik, nehogy áradások, vizmosások, gaz és kártékony állatok visszaszerezzék az ember által már egyszer elfoglalt területet.

Itt azonban ez ellenvetéssel lépnek fel: Mi nagyfontosságú a művelési rend? A mely pillanatban elismertek termelési egyen-

létlenséget a föld különféle részein, azon pillanattól fogva van jövedelmi különbség, van *járadék*.

És csakugyan nem lehet tagadni, hogy itt inkább látszik a járadék ténye. Csak azt kell megjegyezni, hogy a mind kevesebb kevesebb termékenységű földek művelés alá vételével *Ricardo* azt akará állítani, hogy a régi műveletlen korszakok durva, kevésbé értelmes munkája legjobban volna jutalmazva; hogy aránylag nagyon is nagy fontosságot tulajdonított a járadéknak s azt nevezte el e néven, a mi voltaképp nyereség, — a hosszú időre tett irtásra, birtokba fogadásra, szóval a legtermékenyebb földek művelés alá vételére fordított előlegek rendes nyeresége; oly földeknek, melyeknek termékenysége sem fölfedezve, sem kikapnázva nem lett költségek nélkül, sőt mely nem is föltétlenül emberi munka által teremtetett. Végre pedig ezekből a legszomorúbb következtetéseket vonta, melyek alaposságát kétségbe szabad vonnunk.

Ha ugyanis a művelés a legtermékenyebb földektől a kevésbé termékenyekre tér, ebből azon baj következik, hogy a természetény erős megdrágulás felé hajlik. A földjáradék alapítója hozzá tevő ugyan, hogy különféle okok, minők a javított művelés, a szabad kereskedelem s több efféle, a hatást gyöngíthetik. A drágulási hajlam azért nem létezik kevésbé s *Ricardo* véleményét a *bérre* nézve idézve, megláttuk, hogy e hatást nem csak egyszerű hajlamnak mutatá ki, hanem teljes valóságnak állította. Az emberiség, szemközt a földdel, melyet ő apadóerejű gépek sorozatának mond, kell hogy kapja, de meg is kapja, csak hogy mind nehezebben, létezése szükségleteit, melyek közé ő ugyane törvény erejénél fogva az ipar ős anyagait is számítja.

Ez ellen bátran állíthatni, hogy a *Ricardo* felállította rendben semmi szükségkép létező nem látszik, sőt hogy ez sok tekintetben a valóságos rend ellentéte; mért világosan ki lehet mutatni, hogy leggyakrabban a silány s terméketlen földektől átmennek azokhoz, melyek hála a tőke alkalmazásának új termékenységet nyernek, vagy fejtenek ki, mit egyrészt az értelmes, az újabb idők tudományos haladása folytán legjobban nyeresémetnyező emberi munka eredményez s mi által az emberiség az élelem és ősanyagok nagyobb bőségéhez jut. Az, hogy a

földművelés természetete élelmi szerek névbeli ára emelkedik, semmit sem nyom, ha bőségök a népességhez aránylag szaporodik, vagyis, ha kevesebb munkáért több terméket lehet megvenni.

Ez által az ellentét, melyet az *ipar* és *földművelés* eredményei közt meg akartak állapítani, megszűnik; a *földművelő-ipar* termékenysége nem a pusztá föld, hanem a tőke és munka szempontjából fog uralkodó tényül elismertetni a nemzetgazdasági domány által s a haladásnak e részben is végtelen, határnélkül küli tér fog nyilni.

Nem lehet közönyös dolognak tartani, vajjon a *Ricardo* kimutatta rend szabatos-e vagy nem. A drágaságból vont következtetéseire pedig megjegyzték: nincs-e öszhangzatban elméletével azon tény, hogy a mint a világ művelődik és halad, úgy jelentkezik mind föltünőbbben az iparczikkek árának lejobb szállása a földművelési termékek értékének folytonos emelkedése ellenében. A kérdés elég fontos és megérdemli, hogy önmagában is megvizsgáltassék; az általa képviselt nemzetgazdasági érdek végtelen s a vizsgálat alá vett kérdés szempontjából rendkívül fontos tudni, vajjon a figyelmes szemlélet igazolja-e *Ricardo* s iskolája elméletét?

Nem méltó komoly, fontoló észhez, hogy vizsgálat nélkül hagyja azon panaszt, mely minden oldalról, de főleg Franciaországban az élelmiszerek folytonos megdrágulása ellen emelkedik, bár ez kelleténél jobban magyarázódik a több évi ros aratásból s az arany túlbőségéből, mely pusztán névbeli drágulást okozott, valamint az ottani politikai viszonyok következményeiből és a népesség azon rögtöni szaporodásából, mely az ipar némely központjain mutatkozott, hová a számosabb nagy és jövedelmező munkák által csödítettett, mely gyors megszaporodás még időt nem engedett az illő arány helyreállítására. E kérdést még sokáig tüzetesen fog kelleni tanulmányozni, mig helyes megoldást nyer.

Egyet azonban már most is meg kell engednünk, de nincs is ok azt tagadni, hogy a földművelési termékek ára nem szállt lejobb oly arányban, mint a kézműipar termékeié; de azért *Ricardo* hypothesiséhez kell-e folyamodnunk, hogy ez arányta-

tanságot magunknak megmagyarázhatunk? Ez nem látszik szükségesnek.

Fontenay „Du Revenu foncier“ című munkájában tökéletesen kielégítő felvilágosítást ad ez ellentétről. Ha a földművelés nem adhatja termékeit aránylag oly alacsony áron, mint a műipar, ez szerinte onnan van, mert valamennyi iparág között ez használja a legtöbb emberi munkát s a legkevesebb gépet. Napjainkban hatalmas erőlködéseket tesznek, hogy az emberi karokat helyettesítsék hatalmas gépies tényezők által; csak hogy még távol állanak a céltól. Ennek folytán pedig csakugyan meg lehet érteni, hogy a bér magassága, mely a mezőgazdasági munkásnak jut, nagyszerű költségemelés oly iparra nézve, mely még el nem nyombatott annyi emberi munkát, mint az ipar többi ága.

Az élelmiszerek e *viszonylagos drágaságának* magyarázata Ricardo szabályán kívül fekszik. Elmélete igaz részében e drágaság nem szükségképen egyenértékű a megélhetés nagyobb nehézségével. Egyrészt az ipar által fizetett népesség képesebb megadni a földművelés termelte élelmiszerek árát, melyek a piacon nemcsak nagyobb mennyiségben, de könnyebben is megjelennek. A tudakozás gyarapodása a fogyasztás gyarapodása által okozva, az árt emeli. A mi másrészt a valódi megdrágulást okozza, nincs összeköttetésben a névbeli megdrágulással, mert a pénz értéke is fogyott arányban az élelmiszerek értékével. Végre a mit a földművelő munka tökéletlenségéről mondtunk, nem csupán a tulajdonképeni földművelésre alkalmazható, hanem minden munkára, melynek tárgya s célja az élelmezés. Itt is fenáll a különbség a civilizált és barbár állapot közt, vagyis helyesebben mondva, kitűnik az eddigi művelődés hiányos volta. A vad és barbár állapotban ugyanis fogyasztanak újjátermelés nélkül. E félig barbár állapot pedig jelenben is fenáll, a hal például és a vad, szemben a számosabb népességgel s nagyobb fogyasztással, megdrágulnak; de ha a vadat s halat nevelni fogjuk tudni és akarni, áruk is lejobb fog szállani.

Ez okoskodás úgy látszik elég egyszerű és természetes. A múlt biztosítja a jövőt, pedig annál inkább, minél szokásosabbá, erőlyesebbé s többtlévé lesz termelési módunk. Míg a földművelésben mutatkozó haladás növeszteni képes a termékek mennyiségét s létesíteni enged tetemes megtakarítást az őszanyagokban,

addig a kézműipar, főképp pedig a gépek alkalmazása megadták a módot, hogy a nyers anyagok könnyebben és gazdaságosabban változtassanak át élelmiszerekre s alkalmasabbá tétessenek emberi szükségletek kielégítésére. Az őrlés körül tett javítások például olyanok, hogy ugyanoly mennyiségű gabona, mely a XVI ik században egy mázsa lisztet adott, jelenleg 190 fontot ad; a serfőzésnél, szeszégetésnél stb. stb. tett javítások mind megannyi példák a mondottak támogatására. A gyártmányok, ruhák, eszközök s mindennemű földművelői kellék árcsökkenése, mely az ipar tökéletesedését s a kereskedelem fejlődését tanúsítja, a gazdálkodás hasonló eredményét mutatja fel. A társadalmi általános haladás s a gazdagság gyarapodása a legszerencsésebb befolyással vannak a mezőgazdasági vállalatokra és a kamatláb csökkenése által. Ha ez csökken, bizonyos határig lehetséges lesz a csekélyebb minőségű földeket is művelés alá fogni s a gyarapodott termékeket megdrágulás nélkül a növekedő népesség szükségleteire fordítani.

Itt van helye azon ok megemlítésének, melyet *Ricardo* és tanítványai nagyszerűen értékesítenek a földjáraadó fölötti elméletük érdekében, t. i. azt, hogy a föld mennyisége határos.

Pedig nagyon is megtámadható oknak lázlik a föld határos volta szemben a tömérdek mennyiségű, eddig még föl nem használt földdel. Éstulajdonképen nem is a föld végessége jön itt kérdésbe; kevésbbé az eszköz terjedelméről, mint hathatóságáról van szó. Vagy ki tud határt jelölni a mezei termékeknek? Ki mondhatja meg, hogy a föld termékenysége itt megszűnik s tovább nem terjed? Ily kérdések felállításánál be kell hunyni szemünket az emberiség multjára s arra nézve, mi naponkint körülöttünk történik. Mert bizonyos, hogy ha a teremtés szónak az emberi munkára alkalmazva értelme volna, az daczára az első látszatnak, a földre nézve állana.

Vesztett fáradság volna, ki akarni mutatni a változásokat, miket az ember tevékenysége a földön mindenütt véghez vitt. Itt a természet mocsárokat alkotott s az emberi munka virágzó kertekké idomította át; amott a völgyekből tavakat csinált. Száraz földrészt mesterséges folyóval hasított át, sívár homoktengert zöldelő erdőkkel borított, egész hegységeket lehordott vagy

puszta sziklákat, terméketlen hegyormokat dúsan tenyésző szőlőké változtatott át.

Sőt sok helyen maga a földjét is az ember teremté mintegy, példa reá Hollandia, mely gyönyörűen művelt földjét a tengerből csikarta ki. Vannak szőlőhegyek, melyekről meredek fekvésöknél fogva, a tavaszi hóolvadás le lemossa a földet, arra kényszerítve birtokosát, hogy azt vállain hordja fel újra. Ily embernek csak van joga azt mondani: Ez az én földem.

Ilyen és hasonló kevésbé megtámadható tényekkel szemben csakugyan nehéz lesz megmondani, melyik a földre fordított munka és tőke hatása, melyik a föld termékeny hatalmáé s akaratlanul rávitetünk, hogy kevésbbé határozottan szóljunk a föld *természeti* termékenységéről. Minél inkább megette áll a természetes termékenység a szerzett termékenységnek, annál nehezebb és kevésbé kivihető lesz a munka és tőke hatalmának elkülönítése is. Ezért kevés szabatoságot mutat, hogy az elmélet a *természetes termékenységre* volt alapítva oly földön, hol az emberi lángész és emberi kéz ezredek óta működik: zúzva, törve, újjá építve s átalakítva minden hantot.

Még azt is állítják, hogy ugyan mit nyom, akár szerzett e termékenység, akár természetes? A *Ricardo* által jelzett tény, hogy a nyereség a legkevesebb költséget előállított terméké, azért még sem szabatos, mert vannak földbirtokosok, kik egyforma beruházott tőke mellett több vagy kevesebb járadékot nyernek.

És csakugyan ha a termékenység szerzett, sok az esély, és valószínű, hogy a többlet a befektetett tőke jutalmazása, mely lehet, egész nemzedékek által lőn a föld javítására fordítva s ezer kísérletnek, ezer drága tapogatózásnak eredménye. De meg is engedve, bár korlátolt határok közt a tény, megengedve a néhány földbirtokos által nyert jutalmat, azt kérdezzük, van-e itt valami különleges a földművelő iparra nézve kizáró dolog és kellett-e azért külön elméletet képzelni?

A mennyiben a járadék a tudakozás növekedésétől függ, nehéz volna idézni a számtalan esetet, melyekben hasonló jutalom, mint minőről *Ricardo* beszél, eredményezettett. E jelenség a földekre nézve függetlenül a termékenységtől, a nagyobb fogyasztási helyek közelségéből s más körülmények által is megma-

gyarázható; például valamely város kebelében létező telkeknel könnyen szaporodó népességből; a házakra nézve pedig ugyane szaporodásból, mely könnyen beáll, ha a városrészt, hova telepedtek, külön előnyöket nyújt a köszén, vas, s a foglaló ipar egyéb termékeinek könnyű szerzése s feldolgozása által; más iparra nézve végre abból, ha termékei egyik másik időben inkább keresettek s a tudakozás nagysága a készlet mennyiségéhez túlságos arányban áll.

Mind ezekre nézve nem szükséges folyamodni a külön természeti tulajdonságokhoz, a föld termékenységéhez, a leigázott természeti tényezők, a föld szolgálataihoz, melyek az emberi szolgálattal vegyest elhelyezvük. Azt hisszük, hogy a nemzetgazdasági tudomány csak nyert egyszerűségben, emelkedettségben és igazságban, ha e hibás kitételek belőle száműzetnek. Ha tisztán allegoriák, nem szabad itt helyt foglalniok, mert az allegoria és metaphóra nem a tudomány nyelve.

Mi is utóvégre az az akaratonlküli természeti tényező által tett szolgálat? Hasznát vesszük a földnek csak úgy, mint a levegőnek vagy a világosságnak; nekünk engedelmessékednek azon értelemben, hogy szolgálunk, illetőleg rabszolgálunk, a nélkül, hogy joguk volna bárminemű elismerést, visszatérítést, vagy egyenértéket követelni. Mi is igazán a széneny, légeny, vagy könnyeny joga sat.? Mondjuk inkább, hogy az ember magának tesz szolgálatot a természeti tényezők igénybevételével, valamint tesz embertársainak is ugyane tényezők segélyével. Vajjon a föld, melyet az emberek által tett és nyert szolgálattal helyébe akartak állítani, úgy jelenik-e meg a világ piaczn, hogy bérét kapja, vagy saját akarata szerint változtassa birtokosait?

Minde sok erőltetett kitétel nem keveset működött közre arra, hogy a fogalmakat összezavarja s a politikai gazdaságra az anyagosság bélyegét süsse s álkövetkeztetésekre vezessen. A társadalom szempontjából pedig ez elmélet rendeket alkotott és káros ellentéteket szült, fölállítva bizonyos osztályokat, melyek személyes szolgálattal tesznek, mik közönséges áron cseréltetnek, míg más osztályok, a természet mintegy kedvencz gyermekei, birtokuk után oly gyümölcsökben részesülnek, melyek az isteni előjogok bizonyos színével bírnak.

HETEDIK FEJEZET.

A népesség és Malthus szabálya a népese- désről.

A mit eddig tanulmányoztunk, mindaz föltételezi a most tárgyalás alá kerülő tényt. Csak a népességért és általa léteznek a termékek. Ez hajtja végre és teljesíti a csere nagyszerű szolgálatait. A népesség, szóval, a politikai gazdaság élő anyaga. A politikusok ős idők óta állítják, hogy ez az állam ereje és gazdagsága.

És leginkább is ezen állítás vizsgálatába fogunk most bocsátkozni: Mily föltételek alatt jó e fejlődés, mily törvény szerint működik, végre mit tehet s mit kell tennie az emberi nemnek, hogy ezen törvényből, ha helyessége be van bizonyítva, a lehető legtöbb hasznot húzza s a belőle folyható káros következményeket kikerülje?

Ez bizonyosan egyik legmagasabb, de tegyük hozzá, egyszerűs mind legkomolyabb kérdés, melylyel e földi ember foglalkozhatik s alább következő tanulmányozásából ki fog tűnni, hogy általa az emberek tömegének értelmi s erkölcsi rendeltetése csak úgy van érdekeltetve, mint anyagi létezése.

Malthusé az érdem, hogy először taglalta *tudományosan* a népesség kérdését. *Tudományosan* mondjuk, mert előtte sok más, Aristoteles és Plátótól, az őskor törvényhozóitól kezdve a 18-ik századbéli bölcsészekig sokan taglalták, bonczolgatták e kérdést jól és rosszúl, s gyakrabban rosszúl mint jól.

Azon időben, midőn *Malthus* irt, az országisme, nevezetesen *Price* tudor, *Petty* s a híres *Euler* közleményeiben már foglalkozott e kérdéssel s azon eredményekhez jutott, melyek szabatosabb törvényekhez vezettek, miknek e nagy jelenség moz-

galmaiban engedelmeskedik. *Malthus* se *Columbus* se *Newton*, bár csodálói az emberiségen uralkodó népességi törvénye fölfedezését bátran az égi testeken uralkodó *attractio* törvényének fölfedezése mellé állíták. Ha így állna a dolog s ha az angol szerzőnek valóban sikerült volna nézeteit nagyobb szabatossággal, matematikai bizonyossággal közleni, ha benne minden tiszta igazság lenne, hypothesis semmi, akkor kétségkívül ő volna a legnagyobb nemzetgazda, ki e világon valaha élt s ha a törvény fontosságát tekintjük, melyet fölállítani iparkodott s a végtelen hatást, melyet az általa tanácsolt gyógyszereknek elő kell való idézni, bizonyára ő lenne a nagy emberek legelseje s leghasznosbika. Rendszere azóta számtalanszor lön megtámadva s e megtámadásokban foglalt sokféle igazság — bár a hamis és hasztalan támadások sem hiányoztak — azon meggyőződésre vezet, hogy benne sok jó és igaz, de hibás és gyöngye is foglaltatik.

Rendszere vagy annak alapgondolatja: hogy a népesség határa a rendelkezhető táplálék mennyisége, nem tökéletesen az ő eszméje. E tény, melyet a józan ész is elfogad, már *Quesnay*, *Montesquieu*, *Franklin* s más ismert írók által lön kimondva.

Malthus rendszere voltaképp a következő föltevéseken alapul, melyek „*Essay on the principle of population*“ czimű könyvéből merítvék:

1-ör Bizonyosnak tarthatjuk, hogy a népesedés, ha semmi akadály által gátolva nincs, 25 év alatt kétszeresedik s időszakról időszakra mértani haladványban terjed.

2-or „kimondhatjuk, hogy a lakott föld termelő állapotát tekintve, a létezmódjai, az iparra nézve legkedvezőbb körülmények közt sem gyarapodhatnak soha sebesebben, mint számtani haladványban.“

Ezt *Malthus* a következő számok által bizonyítja: „Az emberi faj úgy szaporodik mint e számok 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256; míg az élelmiszerek e számok szerint növekednek 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. Két század végén a népesség oly arányban lesz az élelemhez, mint 256: 9-hez.

Ez tehát *Malthus* szerint a népesedés törvénye. A mit hozzá tesz, inkább csak járulék, vagy gyakorlati következtetés, úgyszólván mesterség s többé nem tudomány. Egész tudományos

színe a törvény értékében rejlik, melyet kimond s mely, kiküszöbölve a nagyon szigorúan matematikait, ilykép formulázható: „A népesedésben hajlam van, hogy úgyszólván végtelenül meghaladja az élelem módjait.“

Hogy senki *Malthus*nak azon ellenvetést ne tehesse, hogy a törvény tényleg nem valósul, terjedelmes munkája egy részét arra szentelé, hogy több nagy országban kimutassa az akadályokat, melyek valóságát gátolják. Ez akadályok kétféle természetűek: egy részök megelőző, gátoló (*praeventiv*), más részöket *tevélegesnek* (*positiv*-nak) nevezi, követői ellenben jogosabban s világosabban *visszaható* (*repressiv*) akadályoknak nevezték el.

Az előbbieket a szülést gátolják. Az utóbiak halált hoznak járványos bajok, éhség, nyomor s több afféle által. A gátló akadályok két okból származván, két osztályhoz tartoznak; egy részök bűnből ered, más részök eszélyből. A vétekből vagy bűnből eredők: a túlcspangás, a nembeli keverék, a prostitutió, a többnejűség, melyek a termékenységet rontják s a hasoneredményű rabszolgaság. Az észtlő eredő gátok mindennemű előrelátásból származnak, melyek az embereket arra kénytetik, hogy a házasságokat késleltessék, vagy gyermekeik számát azon képességhez arányozzák, melylyel táplálkozásukra, nevelésökrebírnak.

Malthus szerint a rossz természetből eredő gátló s visszaható akadályok sokkal nagyobb szerepet játszottak s játszanak a népesedés korlátozásában, mint az eszélyből s erkölcsből eredő akadályok, miket *erkölcsi korlátoknak* nevez. A végzetesség ennél fogva sokkal nagyobb befolyást gyakorolt, mint az emberi önkény vagy szabad akarat.

Az embernek erőlködni kell, hogy ez ezentúl másképp legyen, azaz: hogy a mennyire lehet, a felelősség tevékenységét állítsa azon végzetes okok helyébe, melyek a népesedésen uralkodnak; gyakorolnia kell az erkölcsi korlátozást, hogy számos bajait kevesbítse s hogy a tömeg növekedni lássa bérét, melyet a munkások közötti siralmas verseny gyilkoló csekélységre szállított alá. Minden másnemű remélt gyógyszer, bármily módon s néven jelenkezzék is, legfeljebb enyhítő, ha nem súlyosbító.

De az emberek zöme fog-e valaha e nehéz gyakorlatig tig felvergödni, melyet az angol nemzetgazda ily melegen ajánl.

El kell ismernünk, hogy ha *Malthus* óhaja égető, kételyei még fölötte állanak; s miután oly állam jólétét festette, melyben az erkölcsi korlátozás általán tekintetbe vétetik, hozzá teszi: „Nem hiszem, hogy olvasóim közt sokan találkoznának, kik nálamnál inkább élnek azon reményben, hogy az emberek e tekintetben általánosan változtatni fognák maguk viseletét.“

I. A való, a mi Malthus szabályában foglaltatik.

Nehéz volna *Malthus* elvének ellenmondani, ha azon állításra szorítkozik, hogy az emberi faj huszonöt éves korszakban megkétszerezedik, *a míg t. i. van hol és miből élnie.* Éjszak-Amerika példája bizonyítja e megkettőztetés valóságát, sőt néhány részletes népszámlálás azt is mutatja, hogy ez rövidebb időszakban is bekövetkezhetik. Az amerikai népesség ugyanis 1790 óta nem szünt meg azon törvénynek hódolni, mely *Malthus* számításának kiindulási pontul szolgált.

Moreau de Jonnés statisztikai elemeiben van egy táblázat, mely az évenkénti szaporodást, Europa többféle államaiban, több évi középszám szerint és az időt is kimutatja, melyben a népesség megkettőztetett. E táblázatból kitűnik, hogy e megkettőzés a badeni herczegségben 34, Magyarországon 38, Belgiumban 42, a régi Toscánában 43, Gallicziában 43, a volt szárdíniai területen 44, Irföldön 50, Görögországban 51, Lengyelországban 52, Austriában 52 év alatt ment végbe. E számok szerint azon országokban, melyek nem birtak az élelemszerek oly könnyű előteremtésével, mint Amerika, a kettőztetés időszaka még is csodálatos sebességgel állt be s ha más, akár gátló, akár visszaható akadály nem akasztja meg a szaporodást, elég gyorsan, csak néhány század alatt is rettentő számokhoz jutunk.

A faj megkettőztetése ily rövid korszak alatt *a priori* is könnyen számítható ki oly országban, hol az emberek szaporodását semmi sem gátolja: „Ha kiküszöbölünk minden okot — mond *Say* — mely nemünk szaporodását gátolja, azt találjuk, hogy egy férfi s egy nő, kik azonnal összekelnek, mihelyt nemzésre képesek, legalább tizenkét gyermeknek adhatnak életet. A tapasztalás valóban azt tanúsítja, hogy az emberi lények körülbelül fele a 26-ik év előtt húnny el. S ebből látni való, hogy ha minden házasság

nem is bír tizenkét gyermeket nevelni, kik újra ilykép szaporodnának, bír nevelni hatot, kik maguk részéről megint annyit nemzenek, mint az első pár; a miből könnyü következtetni, hogy ha semmi akadályja nincs e szaporodásnak, *valamely ország népessége 25 év alatt meyháromszorosodik.*“

Rossi, *Malthus* haladványát fogadva el, hozzá teszi: „A bebizonyítás könnyü. Valahányszor van valami termék, mely szintoly termelő erővel bír, mint maga a termelő, szükségkép mértani, többé kevésbbé rohanó haladványhoz kell jutnunk. Ha valamely termék kettőt ad s az új termék mindegyikének ugyanazon termelő ereje van, mint az első egységnek, kettő négyet fog termelni, négy nyolczat s így tovább. Elvontan szólva, *Malthus* megtámadhatlan s szintoly igaz elvet mondott ki az emberre, mint az állatokra vagy növényekre nézve. Ha számba nem vesszük az akadályokat, világos, hogy néhány év végén a föld telve volna emberekkel, mint világos, hogy csakhamar mindenütt be volna borítva gabonával, a tenger halakkal, ha minden egyes szem gabonának, minden egyes darab halnak újjáttermelési erejét semmi sem gátolná.“

Itt csak néhány példát akarunk említeni, néhány számot felhozni, melyek e szaporodás hatalmáról fogalmat adhatnak.

Egy szál tengeri 2000 szemet hozhat, egy napraforgó 4000-et, egy mák 32,000-et. Egy ponty 340,000 tojást tojik. Kiszámították, hogy egy szál beléndek 4 év alatt borítaná plántáival az egész földgömböt, s hogy egy pár hering tíz év alatt megtöltené a tengert, ha ez az egész földön is előmölnék. *Malthus* czáfolhatlan, ha a kényére s képességére hagyott népesség rohanó sebességü szaporodását állítja. Az isten a csirákat valóban végnélküli bőségben szórta szét. Azt lehet mondani, pedig nemcsak igazolására, hanem dicsőítésére az angol szerzőnek, hogy kiderítve ez igazságot, nem csak az elméletnek tett szolgálatot. Valamennyi politikus *Colbert*tol kezdve *Pitt* és *Napoleonig* meg volt győződve, hogy az emberek szaporodását, mint a gazdagság és hatalom csalhatlan jelét és modját, szükségkép fel kell bátorítani jutalmak és szabadalmak, valóságos díjak által, s a gyakorlat megfelelt ez elvnek.

Malthus összetörte ezen az egyének szaporodására alkalmazott sajnos védrendszert, mely már e két czímnél fogva is káros

és elvetendő; először, mert nyers és kapzsi kiválmak felébresztése által a barmok sorsára szállítja alá az emberiséget; másodszor, mert e fölbátorítások elégségtelenek azon fentartási eszközök előteremtésére, mik azok létezésére szükségesek, kiket ily oktalan kormány életre csalt. Elfelejtették, hogy gyermekeket születni nem egyértelmű emberek képezésével s hogy nagyszámú nyomorult, egyaránt nélkülözve a testi és szellemi szükségletek kielégítését, elég szomorú eleme a nemzet gazdagságának és erejének.

Malthus befolyása sokat tett, hogy a kormányok e tekintetben követett eljárásukat megváltoztatták. Némelyek roszul értve gondolatjait, odáig mentek, hogy most hasonló módon gátolták a házasságokat, minőket azelőtt alkalmaztak, hogy a nép számát s termékenységét növeljék. A *selfgovernment* bajnoka *Malthus*, soha egy szót sem hallatott, mely a hatóság közreműködését hívta volna fel és egész nemzetgazdasági tana ellen mond az emberi szabadság ezen megszorításának.

Bármi álljon egyes kiküszöbölendőkre nézve, annyi bizonyos és tagadhatatlan, hogy az angol nagy nemzetgazda, ismételve kimondva, mikép a népesedésnek nincs szüksége sem hatósági fölbátorításra sem törvényhozói korlátozásra — nagyszerű szolgálatot tett nemcsak hazájának, hanem az egész világnak.

És kevesebb igaza van-e *Malthusnak*, vagy az emberi nemre nézve kevésbbé hasznos irányt követ-e, midőn azt ajánlja, a mit erkölcsi korlátozásnak nevez? A ki ezt vádul akarja *Malthus* ellen felhasználni, ha következetes akar maradni, valóban minden 18—20 éves fiatal emberhez, ki vágytól ég, hogy megházasodjék, de elég móddal nem bír, hogy családját eltartsa, vagy gyermekeit becsületesen nevelje, azt kellene mondani: Teljesítse vágyát, házasodjék. Az támadás a természet ellen, ha valaki megfosztja magát a szerelem s az atyai érzelem élvezetétől, vétek akadályt gördíteni a faj szaporítása ellen“. Igazi *Malthus*-ellenesnek ezeket kellene tanácsolni. — De szabad-e becsületes embernek így szólani? Nem-e kötelessége sokkal inkább minden józan embernek, hogy az ily szenvedélyes és türelmetlen fiatalnak mérséklést, tartózkodást, inkább áldozathozást tanácsoljon, szóval *erkölcsi korlátozásra* intse?

Vagy nem kell-e a családapának azon nyomorra gondolni,

mely őt magát, életpárját, már született gyermekeit éri s érni fogja azon szerencsétleneket, kiknek életet ad s kiket a nyomor és nélkülözések bizonyos prédájaként valószínűleg időelőtti, kora halálra juttat könnyelműsége? Mert lehetetlen be nem látni a roppant halandóságot, mely főkép a szegényebb sorsú gyermekeket s leginkább a népes nagy városokban sújtja.

Lehet-e ezek után *Malthust* keménységgel, brutalitással és önzéssel vádolni, főkép ha csak azokra szorítkozunk, miket ő mondott s mellőzzük néhány vakbuzgó tanítványa irtóztató s rettentő commentárjait, melyeket mestere műveihez irtak, valamint elfelejtünk néhány túlzott kitévelt, melyet műve későbbi kiadásai magá is enyhített, sőt egyet-mást el is hagyott. Például eme sokat megtámadott mondatot, melyre az alább következő czáolat is vonatkozik: „Oly embernek, a ki már elfoglalt földön született, ha rokonai el nem tartják, vagy a társadalom munkáját nem használhatja, nincs legkisebb joga sem, hogy az élelmiszerek bármi részét követelje s csakugyan fölösleges e földön. A természet nagy vendégségében nincsen számára terület. A természet parancsolja neki, hogy távozzék s nem késik maga végrehajtani e parancsot.“

Erre *Lammenais* egyik népszerű művében felkiált: „Van hely e földön mindnyája számára s az Isten azt elég termékenyenye tette, hogy bőségesen kielégítse mindnyája szükségletét.“ — Másutt meg ezt mondja: „A világ teremtője az embert sem teremté rosszabb föltételek alatt, mint a többi állatot; nincse mindnyája meghíva a természet gazdag vendégségéhez s van-e belőle kizárva csak egy is?“ — Végre: „A növények egymás mellett eresztik gyökereiket a földbe, mely mindnyáját táplálja s mind békében nőnek azon; egyik sem szívja el a nedvet a másiktól.“

Már erre csakugyan azt kérdehetjük az oly emberektől, kik *Malthus* elleni rágalmaikban a legvilágosabb tényeket is elferdítik, hol van az a föld, vagy inkább békés és összhangzatos éden, miről beszélnek? Mert bizonyosan nem igaz, hogy egy növény se szívna el a másíknak szükséges nedvet s hogy mind-egyik kénye kedve szerint terjesztheti gyökerét a földbe a nélkül, hogy a másíknak ártson. Nem igaz, hogy minden állat meg van híva a természet vendégségébe s hogy onnan egy

sincs kizárva. A vad fajok közül egyik öli és emészt meg a másikat, a háziak közül pedig az ember fogyaszt kiszámíthatlan mennyiséget. Így a növényekre nézve csakúgy, mint az állatokra nézve áll és működik szünet nélkül a korlátozó erő a megsemmisítés alakjában. És tagadható-e, hogy ugyanez erő az emberi nem ellen is folyvást és szünet nélkül működik? *Malthus*-e az, ki szegény emberek sorsához lánczolta a járványos bajokat s az éhséget, a nyomort s a bünt? Lehet-e szemére hányni, ha ilykép szól az emberekhez: „A helyett, hogy kihagyjad fejlődni a rombolás okait, véletlenre bízva magad s meggondolás nélkül cselekedve, mint a növények és oktalan állatok, cselekedjél mint eszes lény s élj szabad ítélettedel.“

Azon törvény által: *Növekedjetek és szaporodjatok*, a valóság nem azt rendelte, hogy az ember különbség és mérték nélkül szaporodjék. Ő szüziességet alkotott, tartózkodást és erényeket plántált, nem pedig bűnöket. A rossz nem abban áll, hogy nem annyi gyermeket nemzünk, mint mennyi természetünk szerint lehetséges volna, hanem abban, ha többnek adunk életet, mint a mennyit eltartani és nevelni képesek vagyunk.

Az nemzetgazdasági s nagyon a tárgyra vonatkozó megjegyzés, hogy a népesedés dolgában a tőkepezés érdeke világos ellentétben van a munkások érdekével. A munkások szaporodása, a műipar körül versenyezve, gyorsítja a vállalkozók meggazdagodását, míg az úgynevezett *proletariatus* nyomora és nagy szaporodása örökös oka az elégedetlenségnek, túlterhelése a társadalomnak s gyúhelye a forradalomnak.

A néphez szükség intézni *Rossi* jeles szavait, miket „*Essai sur la population de Malthus*“ című munkája bevezetésében mond: „A vállalkozók jól tudják, hogy minél több a munkás, annál alantabb áll a bér, annál nagyobb a nyereség. . . . Ti azt akarjátok, hogy a családapák öt vagy hat gyerek helyett csak kettőt hármát ajánlhassanak? De akkor föl kellene emelnünk a fiatal munkások bérét s később a korosabbakét is; s ha nem akarjuk vevőink számát csökkenteni, hol találjuk meg a béremelést, ha csak nem nyereségünk csökkentésében? Most egy milliót nyerhetünk tíz év alatt; az új rendszer mellett egy emberélet lesz szükséges, hogy a célhoz jussunk. Hagyjátok, csak hagyjátok szaporodni a munkásokat; ez az egyedüli mód, hogy a tőke-

pénzesek a világvásár urai legyenek.“ *Rossi* hozzáteszi: „A mi meg bennünket illet, mi rá akarnók beszélni a munkásokat, a fiatalokat, kik értelmiségőkön s karjaikon kívül más vagyonnal még nem bírnak, hogy óvakodva fogadják a tanácsokat, miket egyrészt az önzők, más résztől az agyrémes elmék rájok szórnak. Szeretnők nekik mondani: a népesedés kérdése benneteket s majdnem kizárólag csak benneteket érdekel. Vitakozásainkkal a gazdagoknak nincs dolguk. Egyrészt az aristokratikus elv elég hatalmas korlátozójok s majdnem túlságos észszerűséget sugall nekik; másrészt meg mit nyom az, ha családok számos? Látjuk-e gyermekeiket gyakran nyomorba süllyedni s kenyér nélkül sinlődni? Még az oktanok is segédforrásokra lelnek rokonságukban, gazdag házasságban, szabad mesterségekben s a nyilvános pályán.

„ . . . De ti, kiknek családjai még fel nem emelkedhettek a társadalom magasabb polczaira, a helyett, hogy azok felé fordítanátok irigy szeméiteket, s hasztalan fobázkodtok, tekintetek magatok körül s hallgassatok reánk. Nem akarunk itt veletek észleleteket, általánosságokat, statisztikai számokat közölni, melyek legalább reátok nézve hasztalanok. Csak egy kis figyelmes szemlélést, egy kis józan ész alkalmazást kérünk tőletek nem is az egész világra, hanem csak reátok magatokra. Csak az ész szavára hallgassatok a házasságoknál, ez elnököljön valamennyi család alapításánál, s nem lesz többé mért nyugtalankodni az emberiség sorsán. De mit láttok magatok körül? Kopár, míveletlen, kevésbé népes országot, de egészségeset, termékenyt, hol semmi sem akadályozza a termelést s hol a föld legfeljebb némi tőkére, több művelő karra vár? Ha igen, házasodjatok meg tetszésetek szerint, nincs mit mondanunk, ha csak a föld s az éghajlat szerencsés föltételei káros intézkedések, silány törvények által el nem enyésztek. — Ha pedig így volna, legyetek okosak. Ne ámítsátok magatokat remélt reformokkal, melyek talán egy század mulva sem állanak be, míg gyermekeitek már négy-öt év mulva kenyeret kérnek tőletek!“

A gyermekek alkalmazása a kézműiparnál egyik legerélyesebb ingerlő a túlnépesedésre. A biztonság, hogy e szerencsétlen kisdedeknek már hasznát vehetik oly korban, hol épen a legfigyel-

mesb ápolásra volna szükségük, valóban nagyon alkalmas megdöböntő szaporodás előidézésére.

Malthus tette az észrevételt, hogy a munkások Skócia iparos városaiban igen fiatalon nősülnek s hogy minden házasságból körülbelül hat gyermek származik. Mindig a legalsóbb iparos osztály az, mely állhatatosan tölti be a népesedés táblázatait.

Franciaországban 33 megye van, mely túlnyomólag ipar által táplálkozik, 53 pedig, mely gabona- s bortermelésből él: a középszámú szaporodás 1801-től 1836-ig körülbelül 22 százalék volt s az iparos megyék három kivételével meghaladták a középszámot, a földművelők pedig, 8-at kivéve, a középszámon alul maradtak. Angliában a szaporodás a század kezdetétől 1831-ig a mezőgazdasági kerületekben 26 százalék volt az iparosokban közel 50. Kétségkívül számba kell venni az előnyös okokat is, melyek gazdag országokban a nép szaporodását elősegítik, mely okokat *Malthus* igen is számba veszi, mert sehol sem állítja azon badarságot, hogy a nép szaporodása minden esetben rossz, valamint ama másik badarságba sem esik, mely gyakran fel lett neki róva, hogy mindenkor s minden esetben a késleltetett és korlátolt szaporaságú házasságok volnának legelőnyösebbek, de ha e viszonylagos szaporodásban számba vétetnek az előnyös okok, számba kell venni a hátrányokat is, melyek a nyomor és kivándorlás által eléggé be vannak bizonyítva. Belgiumnak módja volna eltartani a munkásokat, miket a túlfeszített iparosság nemzett, s tudva levő mégis, mily nagy mértékben jelenkezik ott is a kivándorlás. Németország évenként ezrivel küldi a letelepedés fejében kivándorlókat Amerikába s Oroszországba, ide nem számítva a sok ezer bérért szolgálot, kik valamennyi nagyobb európai város műhelyeit előzőnlik.

*Malthus*ig a népesedés kérdésével foglalkozó politikusok és statisztikusok úgy vélekedtek, hogy a születések száma valódi criteriuma a népesedés fejlődésének s a népek szaporodásának. *Malthus* óta pedig a születések nagy száma hanyatlásnak és súlyedésnek, ennél fogva meggyengülésnek is tekintetik, hacsak a halotti esetek megfelelő apadása ellen nem súlyozza.

Ez érthetővé válik, ha figyelemmel tekintjük azt, hogy a szegények osztályaiban a születések szaporodása korán sincs arányban az egyének valószínű élettartamával; azért is nem

hogy *Malthus* könyörüetlensége ellen kellene kikelni, inkább el kell ismernünk, hogy valóságos jóakarata a szegények osztálya iránt öztönzé arra, hogy őket erélyesen felvilágosítsa.

E dolog érthetőbbé válik, ha a statisztikusok kétféle módszerét tanulmányozzuk, melyek szerint a valószínű életbenmaradást ki szokták számítani. Számításuk alapzatja különben úgy a valószínű, mint a középszámú élettartam. Az élet valószínűsége azon kor által jelöltetik, melyben az egyforma időszak alatt született egyének fele élni megszűnt. Tegyük fel például, hogy évenkénti 1000 szülött közt 15 év múlva csak 500 maradt életben, e 15 lesz a valószínű életkor évszáma. A középszámot találjuk, azon egyének életkorának összeadása által, kiknek élettartalmáról tudomást akarunk szerezni, ha ez egyetemes összeget az elhúnytak számával elosztjuk: így, ha 100 egyén különféle életkorban elhúnyván, összesen 2500 évet élt, a középszámú élettartam 25 év lesz. Legegyszerűbb különben és legszokásosabb *Price* számítási módszere, mely szerint az élők száma úgy az évenkénti születések, valamint az évenkénti halálozások száma által elosztatik s a két hányados összeadtván, fele a középélettartam évszámát képi. A valószínű élettartam az alsó osztályok állapotára nézve nagy jelentőségű. Ha emelkedik, azt lehet következtetni, hogy a munkás családokban a könnyebbült élet eléggé elterjedt, úgy, hogy ott a gyermek az illő ápolásban és gondviselésben részesül. Elég különben a középszámú élettartam emelésére, hogy egyik gazdag és szabadalmazott osztálynak mód és alkalom nyílik a létezés közönséges korlátainak tágítására, mi által a szegényebb osztályok is bővebb keresethez és kényelmes életmódhoz jutnak, a mi két főfeltétel arra, hogy a nyomorban született s rövid ideig tengődő kisdetek kora halálozását megakadályoztassa s felnövéstük lehetőségessé téve, az élettartamot is hosszabbítsa.

Nagyobb szabotossággal tett számítások régen bebizonyították a roppant különbséget, mely a gazdag s szegény sorsa között az élettartamra nézve is mutatkozik és annyira megdöbbentő.

Erre nézve *Villermé* Mühlhausen város népesedési viszonyait vette számítása alapjául, miket itt idézünk, remélve mindamellett, hogy ily jelenségek nem gyakoriak s hogy azóta az illető városra nézve is változtak. Szerinte a valószínű élettartam

a városiakra nézve 7 év 6 hónap, bár e valószínűség nagyon változik a különféle életmódok szerint. A legszegényebb sorsú, a fonók osztályában született gyermek élettartama csak 1 év 3 hó; a valamivel jobban fizetett takácsok gyermekei 2 hóval többre számolhatnak. A hajó-kormányosok gyermekeinek közép-élettartama 2 év és 7 hónap. A vésnökök magzataié 3 év és 1 óra terjed. A jobban fizetett, többször nagyban dolgozó munkások gyermekeire nézve már 9 év 5 hó a középszám. A szabók gyermekei körülbelül 12 évet érnek. A gyárnokok és kiskereskedőknél már 28 év és 2 óra emelkedik e szám. A nagyobb kereskedők 38—40 évig élnek. De vegyük a szerencsésb osztályok magzatjait, a földbirtokosok és járadékból élőkét. E családokban a valószínű élettartam $67\frac{1}{2}$ év. Erre, igaz, azt lehet mondani, hogy a birtokosok nem mind már azoknak születtek, gyakran üzérek vagy az üzletből visszavonult iparosok, kik a létezés valamenynyi válságán átessék. Lehet, de a tény áll és csak a mi a birtokos osztálynál mondatott, azt kell átvinni az üzérek osztályára. Most csak a két legnagyobb ellentétet akarjuk szemügyre venni, t. i. hogy a legszegényebb sorsuak valószínű élettartama 15 hó, a leggazdagabbaké 810 hó, azaz: 54-szer több!

Franciaországban úgy találták, hogy a 40—45 éves emberek, ha gazdagok vagy vagyonosak, oly arányban halnak meg, mint 85:100-hoz; ha szegények és nyomorban élnek, mint 187:100-hoz: vagyis: hogy a szegényebbek két és egy negyedszer sűrűbben halnak.

Angol tapasztalatok szerint különben a jól élelmezett osztályok közt azok élnek legtovább, kik különben szerény viszonyok közt élődnek. Így 50 éves papok középszámban még 24.04 évi élettartamra számíthatnak, így van a vidéki nemesség is. A főnemesség egy évvel kevesebbre számíthat, herczegek 3 évvel kevesebbre, mint lordok, uralkodók csak 14 évre.¹⁾

Malthus tanulmányozta e számokat, s így nem lehet neki rossz néven venni, ha tanácsait különösen a szegényebb osztályokhoz intézte. Annyi bizonyos, hogy ép azon osztályokban születik a legtöbb gyermek, melyek legkevésbé képesek azokat eltartani.

¹⁾Lásd: *Roscher*: *Malthusisches Gesetz* és *Geschichte der Bevölkerung*, számos jegyzettel.

E túlságos szaporasága a nyomorultabb osztályoknak megczáfolhatlan tény s úgy látszik, általános szabálytól függ, mely a nemző tehetséget a lelkes lények fokozatával ellenkezőleg arányozza. A plánták például szaporábbak a halaknál, ezek a gerinces állatoknál stb. A többször idéztük *Passy* számítása szerint Páris azon négy városrészében, melyekben a legtöbb vagyonos család lakik, egy házasságra 1,97 gyermek jut. A négy városrészben, melyben a legszegényebb osztály lakik, 2,86 jön egy házasságra. A két legszélső osztály pedig 1,87 és 3,24 között áll, tehát több, mint 73 százalék a különbség.

Malthus nem csalódott, azt állítván, hogy az emberi nemnek rettentő sebes szaporodásra van hajlama, mely hajlam a legkülönbözőbb okok által és szünet nélkül támadtatik meg, s hogy ez okok közül némelyek károsak és rontók, míg mások a szülést bűn és véték által gátolják, némelyek pedig az illetők önmaguk felett gyakorlott uralmából akadályoztatják a szaporodást.

Helyesen cselekedett, midőn az emberi előrelátáshoz fordult s az emberi nemet figyelmezteté, hogy a népesedés ténye, csakúgy, mint bármely más tény, melyben az ember mint felelős tényező működik, ki ne sikamolják a szabad ítélet s az erkölcsi szabályok alól.

A mondottak talán eléggé bebizonyíták, mily fontos hely illeti *Malthust* a nemzetgazdasági tudományban, s talán kiderítették azt is, hogy számtalan ellene szórt anathemát meg kell változtatni. Vajjon elégséges-e arra, hogy rendszerében a szabatos és változhatlan igazság kifejezését lássuk, azt nem lehet gondolni, sőt meg kell vallanunk, hogy tekintélyes ellenzék támadt túlhajtott és hibás állításai ellen.

Ez elemi mű czélja, hogy körülvonalozza a tudomány állását szemben a nagy nemzetgazdasági kérdésekkel, azért minden ily fontosabb tárgyat két oldalról kell megvitatni, s ha az előrebocsátottakban elismertük *Malthus* érdemét és helyes állításait a népesedés kérdésében, szintűgy fel kell szólalnunk annak ferdeségei ellen is, melyekben leginkább követői közül többen kiűntek.

Mig Angliában egyik kitűnő nemzetgazdasági tekintély *J. St. Mill* odáig megy, hogy a szegényebbek házasságainak elnyomását szükségesnek vallja, s oly tanokat terjeszt, minő pél-

dául a házasulandó minimum meghatározása, azaz formaszerű elismerése az állam beavatkozási jogának, addig azok legnagyobb része, kik a hármaskiráltságban a politikai gazdaság tudományát képviselik, csak nagy tartózkodással követi *Malthust*. Amerikában pedig *Carey* például, szinte túlságosan utasítja visszsa hagyományait. Francia- és Németországban a nagyobb tekintélyek ez irányban is szétágaznak.

Az itt következő második részben tehát *Malthus* állításainak árnyoldalait fogjuk vizsgálni.

II. A *Malthus*féle elméletben foglalt ferde és tökéletlen nézetek.

Malthus műve csak komor és fenyegető oldalát mutatja az általa tárgyalt ténynek. A néposztályok nyomora s a túlnépesedés miatt már minden egyéb eltűnik szeme elől. Szerinte többé nem a kormány hibája s a társadalmi szervezet hiányai — melyek eddig igazságtalanul vádoltattak a legszamosabb néposztály nyomorával — hanem maga e nép oka azon nyomornak, melyben teng. „A rossz — ugymond — mit hibás kormány okozhat, aránylag ahoz, mit az emberi szenvedélyek okozhatnak, oly csekély, mint az örvény színén úszkáló pelyhek.“

De például véve fel azon korszakot, melyben *Malthus* könyvét írta, mit a tory-párt oly mohón elfogadott s a reform ellenei oly dicsérve magasztaltak, csakugyan joggal kérdehetjük, vajjon a legnagyobb szükség és nyomor, mely őt e rettentő felkiáltásra bírta, nem rejlik-e sokkal kevésbbé a szűkölködő osztály könyelműségében, melylyel fáját szaporítja, mint inkább a hiányos törvényekben, melyek jólétét gátolják; vajjon nem rejlik-e inkább a védvámi törvényekben, melyek némely egyeseket a legszamosabb osztály rovására gazdagítanak?

Vizsgáljuk meg. A *Malthus* által ajánlott előrelátás nem tett nagy haladást Angliában, ha *Mill*nek, ki egyik leghőbb követője, hinni lehet. „Én nem hiszem — mond ez — hogy egy kizárólag, vagy nagyrészt bérből élő néposztály, mely arra, hogy magasabbra vergődjék, nem is gondol, bírna annyi bölcseséggel, hogy a megelőző korlátozást alkalmazná. Angliában, például, nagyon kétlem, hogy a munkások nagyobb része bármi bölcs korlátozást gyakorolna. Ők általában, oly fiatalan nősül-

nek s annyi gyermeket nemzenek, mint ha valamely amerikai telepítvényben élének.“

És, daczára e könyelműségnek, ez előrelátás hiányának, bármily kellemetlen legyen is az azt sürgető nemzetgazdákra nézve, annyi bizonyos, hogy a bér észrevehetően emelkedő irányban halad s hogy a megélhetési könnyűség az angol parasztra és munkásra nézve megkétszerezedett, hála a bő terméseknek s a fő szükségletek árcsökkenésének. Kétségkívül a kivándorlás is közreműködött, kétségkívül a *visszaható* okok is működtek, bár sokkal csekélyebb módon most, mint annakelőtte, minthogy a munkásosztályok is részesültek az életmód gyarapodásában. De a jobblét oka mégis másutt rejlik, t. i. a hiányos törvények eltörlésében. Anglia kettős jelenséget mutat: roppant sebességgel szaporodó népesedést s oly jólétet, mely a népességnél is sebesebben halad. Ily tény nem vezet-e jogosan azon következtetésre, hogy a rendszeres figyelő az erkölcsi korlátozás kizárólagos adatain kívül, a nép jólétének más elemeire is fordítsa figyelmét?

Maga a túlnépesedés is, melyre *Malthus*, mint minden rossz szülő-okára folyvást visszatér, részben legalább szintén azon rossz törvényekben leli okát, mikről előbb szóltunk. A szegénytaksa, mit annyiszor emleget, e tekintetben nagy erejű tényezőként működött. A védrendszernek is azon hatása volt, hogy túlajtva az iparos munkát, a népességet bizonyos pontokra szorítá össze. A nyomor oka, maga részéről ismét az előre nem látás oka is. A gőz, ezen jelen nagyszerű következményeiben eléggé meg nem becsülhető tényező, kezdetben szintoly hatású vala. A mit *Malthus* írt, néhány nagy iparos város válságos állapotát tekintve, írta.

Malthus a túlaradó népesedés veszélyeit elég élénken ecsetelé, de nem kellett volna-e elve tárgyalásakor a kérdés másik oldalát is tekintetbe vennie, nem kellett volna-e egyúttal a fejlődő népesedés előnyeit is megmutatnia?

Azon felelet, melyet többen adtak, hogy ő tulajdonképen nem ellensége a sűrűbb népességnek, hogy célja nem volt oly egyének születését gátolni, kiknek módja van életüket tisztességesen fentartani; csupán a halálnak, nyomor és inségnek szánt szerencsétlenek szaporodását akará megakadályoztatni, nem elég.

Malthus mindig tátongó, már-már elnyelő mélységet mutat szemeknek; örökké ismétli, mily nagy erkölcsi erő és akarat kell hozzá, hogy abba bele ne zuhanjunk, oly erkölcs és erély, mely főképp nehezen érhető el a szűkölködő, szóval a legszámosabb osztály által. Nehéz az emberi nem ép azon osztályánál, melynek reá leginkább szüksége van, melyre nézve az legfontosabb s mely sokkal ritkább erény, semhogy tanácsai és intései után ő maga is elhinné, hogy azt nagy mértékben gyakorolják; végre ő a legborzasztóbb módon commentálja az e földön létező kis számú választottak hitágazatait, s mégis azt állítja, hogy rendszere nem olyan, mely a szellemeket s a társadalmi tudományt a reménytelenség szélére viszi.

Tanában az igazság kielégítő s tökéletes kifejezését akarák látni. Pedig ha *Malthus* a népesedésnek csakugyan tökéletes elméletét adta volna, két igazságot kellett volna kiderítenie, melyek le nem rontva azt, a mi nézeteiben alapos igazság, ellensúlyozták s igazolták volna azt, a mi bennök túlhajtott. Legelőbb is meg kellett volna mutatnia a jót, mi a népesedés elvében foglaltatik; meg kellett volna mutatnia mindazt, a mi a sűrűbb népesedésben üdvös és előnyös a termelés könnyítésének, a munkafelosztásnak, a cserének s a költség megtakarításának az ipar minden ágában. Elismerte volna továbbá, hogy a népesség kevés kivétellel csak oly államban nő és gyarapodik, hol a művelődés haladási irányban indult, míg a népesség fogyta és megapadása többnyire csak oly államban jelentkezik, melyben a *civilisatio* hanyatlik. Észrevette volna, hogy az észszerű hajlam, mely az embert a nembeli szaporítás fékezéséhez vezeti, tényleg azon ponton növekedik, hol a felsőbb osztály az erély és önuralkodás magasabb fokára emelkedik, mire tanúbizonyság az aristokratikus fajok szaporátlanysága. Belátta volna, hogy a társadalom e tekintetben tömegesen véve halad s hogy e haladásnak sokkal mélyebb alapja van, semhogy egyhamar elmúlhatnék; egyszóval megmutatta volna, hogy az erkölcsi megszorítás mind könnyebb lesz, minél inkább emelkedik az ember a társadalmi lépcsőzeteken, azaz: oly mértékben, melyben terjedtebb felvilágosodás által támogatatik azon tanácsban, melyet neki a bölcsesség sugall, a nagyobb önuralom megszokása s a nyomortóli félelem által, mely, mint a tapasztalás mutatja s a

régibb idők történelme bizonyítja, sokkal erősebb a miveltebb polgári osztályoknál, — honnan azok csekélyebb szaporodása is — mint az oly szegényeknél, kik gyermekeiket azért nem féltik a rájuk várandó nyomortól, mert e nyomorult állapotnál jobbat maguk sem ismertek soha s más állapotot jóformán meg sem érthetnek.

Az ellenvetés, hogy *Malthus* e haladást nem tagadta, igen keveset nyom. Nem kielégítő ily sarkalatos kérdésnél, ha nem tagadnak; itt pártot kell választani s tevőlegesen határozottan kimondani. Oly komoly és alapos gondolkodónak, milyen *Malthus*, nem volt joga érdektelenséget mutatni e kiválólag társadalmi s emberiségi kérdésnél, valamint nem volt joga, hogy könyve elolvasása után kételyt hagyjon fel, vajjon e főök jó vagy rossz voltában hisz-e maga is vagy nem. S bevallva az igazat, hogy t. i. *Malthus* könyvében nem is nyilatkozik a haladás ellen, annyit még is meg kell engedni leghőbb pártolóinak is, hogy könyvének általános jelleme, nagyszerű pessimismusa ellene küzd, s a benyomás, mely belőle megmarad, ijedtség és elbátortalanítás.

Sőt ez más nem is lehet, mert *Malthus* elve az: *hogy a népesedés az élelem határát meghaladni hajlandó*. A helyett, hogy az emberi egyéneket tökélesedhető tökének tekintené, bennök egyebet nem lát tisztán számbeli egységeknél, annyira el levén foglalva a *mennyiség* kérdésével, hogy a *minőséget* a népesedés dolgában végkép elfelejti.

Úgy hiszszük, bármely kísérlet az emberek száma s az élelmszerek mennyisége közötti arány megalapítására csupán képzeleti s eredményre nem vezet. A mennyit ér az ember, annyit ér az ipar. A hol az emberi töke középszerű, azaz: oly országban, hol az ember értelmileg s szellemileg úgyszólván tespedésben sínlik, vagy, hol az emberi tehetségek terméketlen irányokban tévedeznek, ott fenállhat *Malthus* szabálya. Hol e töke teljes erőben megvan és természetes, egészséges irányt követ, ott az elvész.

Föltéve az erő, a tudás, a mindenféle szerzett tulajdonságok hatalmas tökéjét, hol van akkor a föld termelő erejének határa? Ezt korántsem lehet meghatározni; a föld, az igaz, nem végtelen, de mutassák meg a termelhetés határát. Hány ország van, melynek termékenysége még csak ezentúl lesz megteremtve, s hol van azon ország, melynek termékenysége nem gyarapítható?

Ha a tudományunk módszereiről szóló fejezetben említett történelmi módszer valahol alkalmazható, ugye kérdés az, hol leginkább helyén van. Ha a gazdasági viszonyok a népek különféle művelési állapotában különfélék, úgy ez áll, és áll főképp a népesség kérdésében. Visszatekinthetünk a történelemben s látjuk a süllyedő népeket mind azon baj és nyomorral küzdeni, csak nagyobb mérvben, kimondhatatlanul nagyobb arányban, mint minőt az elmélet most emleget. De láttunk a félig túlnépese-
dett országokba új, ép és erős nemzeteket telepedni, az elkorcsosodott, a nagy gazdagság s nagy nyomor által egyaránt megromlott népek helyébe s újra a haladás útjára lépni, előre törni, művelődni s gyarapodni s állíthatja-e valaki, hogy a nemzetek jelen állapota nem sok tekintetben sokkal jobb s aránylag az ismert történelem sok ezred évéhez nem-e csak igen igen keveset változott az élelem és népesség közti viszony?

De nem is állítva, hogy az emberiségnek éppen nincs mit foglalkoznia azzal, mily mérvben szaporodik inkább vagy kevésbé a civilizáció bizonyos adott állapotában, mely lehet nem eléggé gazdag, hogy mind a világra születetteknek elegendő létezési módot nyújtson, mégis bátran ismételhetjük *Thiers* azon szép szavait melyeket azokhoz intézett, kik egyre nyugtalankodnak, hogy valamely nap a földgömb túlságosan lesz lakva, mely nap talán soha be nem következik:

„Ime egy ok — mond *Thiers* a tulajdonról szóló könyvében — fölbátorítástokra, hogy a *tér* maga semmi sem. Az emberek néha a föld legtagasabb téerein csak nagy nehezen találják meg a szükséges élelmet, míg gyakran a föld legkorlátoltabb részén ép ellenkezőleg bőségben élnek. Egy négyszögmértföldnyi tér százszor több embert táplál Angliában vagy Németalföldön, mint ugyan ily tér Lengyel- vagy Oroszország sivatagjain. Az ember magával hozza a termékenységet; mindenütt, a hol megjelenik, zöldel a fű, sárgul a kalász. Menjünk Poroszországba vagy máshova, s a hol az erdők közt irtásra s vetésre találunk, bizonyosan látunk füstöt is, emberi lakot, talán várost. Ha ez nagy- vagy főváros, a körülfekvő terület annál műveltebb, termékenyebb s szebb szemet terem. Eröltessék az embert, hogy egy téren maradjon meg, mit különben önkényt is megtesz, nem akarván messzire távozni az általa lakott helytől s élelmet fog

találni ugyanoly kiterjedésű földön, bármily számos legyen is, csupán azért, mert termékenyítve azt jelenlétével, bőségesb termést is húzhat belőle.

„Ha képzelhetnők azon napot, melyen a föld minden része lakott lesz, az ember ugyan e térről tíz, száz, ezerszer annyit fog nyerni, mint jelenleg. Hogy is lehet kétségbe esni, mikor növénytalajos földet látunk teremni Hollandia sivar területén s ha hiányozni talál a tér, Saharah pusztája, Arábia, Cobeh sivatagjai szintén be fognak borúlni azon termékenységgel, mely a telepedést mindenütt követi. Termő földde fogják átalakítani az Atlas oldalait, a Himmaláyát, a Cordillerákat s el fogjuk látni terülni a művelést a földgömb legvégső köréig, megszűnni pedig csak azon magaslatokon fog, hol minden tenyészetnek vége van. S ha embernek nem lesz többé merre tágitani azt, meg fog élni ugyan azon térségen, azt naponkint mind inkább termékenyítve.“

És e dolgok nem csodák, ez természetszerűen fog végbe menni, mint végbe ment eddig is számtalan oly dolog, mit még egy két századdal ezelőtt is csodának tartottak. S ily kilátásokkal nem számolhatnak-e a nemzetek segédforrásaik bőségére, nem számolhatnak-e a természeti adományokban szegényebb, a haladó földművelő nemzetek által előállítandó többletekre? Mert az ember soha sem volt arra kárhóztatva, hogy mindig önmaga csikarja ki a földtől a szükséges ételmet. Vannak ennek élésére más módok is, mint csupán földművelés: ott az ipar, ott a kereskedelem, a csere, a tudomány és a művészet. Bármely téren működjék az ember, hacsak okszerűen teszi, megszerzi életszükségeit fedezését.

Oly telepítvények, mint az ó korban Tyrus és Sidon, oly köztársaságok, mint a középkorban Velence és Genua, csak jelentéktelen területtel bírtak s mégis bőven elláthatták a lakoságot. Ma a közlekedés eszközei roppant módon gyarapodtak a vasutak és gőzhajózás által. Az iparban haladottabb nemzetek a nagyobb földművelő országokból fogják szükségleteiket fedezni, hol a nagy tudakozás, a szaporodó tőke oly fokozódott gazdasági kezelést fog szülni, hogy a túlnépesedéstől rettegő országok, kívülről szerezve meg ételmök negy részét, mindinkább tűnni látják aggodalmaikat.

S ha a könnyelmű népszaporodás árnyoldalait oly komoran

festve szemléltük, nem illik-e egy pillantást vetnünk az ellenkező oldalra is, a gyér népességre, mely, ha annyi s oly aggasztó gondot nem is okoz, de számtalan rosztat is foglal magában. Tekintsük hazánkat, e nagy kiterjedésű és szép országot s kérdjük magunkat őszintén: nem-e mindenütt a híres angol nemzetgazda túlságos aggodalmainak ellenkezőjét tapasztaljuk? Ez maga is világosan bizonyít a túlnépesedésről felhozott okok egyoldalúsága mellett. Mennyi tér, mennyi pompás és termékeny föld hever még parlagon, vagy roszul művelt egyedül azon okból, hogy a népesség nem elég sűrű, hogy a szükséges munkaerő s ennek gyarapodásából eredő több és nagyobb tőke hiányzik. Mennyire kezdetleges sok tekintetben iparunk, mert a gyéribb lakosság nagy része inkább a földműveléssel foglalkozik s e mellett találja nem csak szükséges élelmét, de eléggé nem is képes kiaknázni a dús természet szüzen heverő kincseit. S nemcsak hazánk van ez állapotban. Tekintsük szomszédainkat, vessünk egy pillantást Lengyel- és Oroszország lakatlan, ennél fogva terméketlen pusztáira, nézzük Törökország számos tartományát, mennyi műveletlen terület, mennyi hely, hol az ember nem csak élélhetne, de meg is gazdagodhatnék; s ezzel még ki sem léptünk Európából. Gyakran megvető mosolylyal emlegetik földjeink a német kis birtok parányiságát, melyhez képest némely paraszt-sessió valóságos uradalom, pedig ezért nincs mit büszkélkednünk. Ha haladottabb volna nálunk az ipar, sűrűbb a népesség, — minek hiánya Magyarországon valódi politikai baj és szerencsétlenség — nálunk sem kellene sok ezer holdra terjedő földbirtok, hogy tulajdonosa valahogy élélhessen. Nem a túlnépesedés túlságos buzgalommal kutatott okait kell fürkésznünk, hanem az ellenkezőt kellene megakadályoztatnunk. Rossi előbb idézett szavai nagyon is ránk illenek. Itt az ország, sok helyt „kopár, műveletlen, kevésbé népes; de egészséges, termékeny, hol semmi sem akadályozza a termelést s hol a föld legfeljebb némi tőkére, s több művelő karra vár“, azért ide szavai azon része illik, hol azt mondja: „házasodjatok és szaporodjatok.“ A mi a politikai viszonyok akadályait s visszasságait illeti, azok nem örökösök s ha fajunk szaporodik és erősödik, ha lakóink száma is oly tekintélyes leend, mint hazánk területének négyszög mértföldei, az eddigi politikai gátok is hamarabb dülnek s meglesz mind azon tényező, mely szükség-

ges, hogy hazánk nem csak történelmében dicső, politikai életében nagy, de anyagi tekintetben is megelégedett és boldog legyen.

Visszatérve pedig az általános, minden népre és időre szóló tudomány tanaihoz s röviden összefoglalva az e fejezetben mondottakat, annyit állíthatunk, hogy *Malthustól* helyes vala kimutatni a nemzetek azon hajlamát, mely szerint borzasztó sebesen képesek szaporodni, s e hajlamnak, a mennyire lehet, ellenébe állítani a számtalan megelőző s visszaható akadályokat; ez értelemben tanácsai nagy gyakorlati értékkel is bírnak. De a törvény, melyet meg akart állapítani, azt mondván, hogy a népesedés a létezés módjait hajlik meghaladni, mind hibásabbá válik azon határok szerint, miket a második állításnak szab, s azon módon, a mint a művelődés halad és fejlődik.

A népesség minősége felér, sőt megerőtleníti a mennyiség túlságát s ez önmagában talál határt az előrelátás haladásában, mely folyvást könnyebbé lesz s melyet mind hatalmasabban parancsol a jólét megszokása, ez által pedig közös tulajdonává válik mind nagyobb tömeg embernek.

A tudománynak mind a mellet számba kellett venni rendszerét; de szószerint véve azt, csak új hypothesisal gazdagodott volna meg, mely azt a pessimismus szélére sodorná s képes volna megrontani mind azon helyes eredményeket, miket a népesedés elmélete okszerűen tanít. Ily szélsőségektől tartózkodni kell; azokat kimutatni, vala e fejezet célja, azért kellett ez elméletet hosszabban fejtegetni, hogy komolyan vizsgálva e fontos kérdést, jogos reményünket el ne veszítsük az emberi nem jövődjének jóléte iránt.

ÖTÖDIK RÉSZ.

A javak fogyasztásáról.

ELSŐ FEJEZET.

A fogyasztás. — Magán- és közfogyasztás.

A nemzetgazdaságot különféle szakokra s ez elemi művet több könyvre osztva, elmondtuk, hogy több nemzetgazda a fogyasztást összefoglalja a termeléssel, vagy a vagyon felosztásával; ott el lönek mondva az okok, melyek egy vagy más felosztás mellett szólnak, valamint ki lön fejtve ezen, *Say*tól származó felosztási mód kényelme is.

Több oldalról maga a *fogyasztás* szó is meg lett támadva s túlságos anyagiséggal vádolva. Könnyü kikerülni mindenféle félreértést, ha azt mondjuk, hogy a fogyasztás és megsemmisítés nem egyértelmü, hogy a nemzetgazdaság tudományában nem az anyag forog szóban, hanem hasznossága. Ha fogyasztani annyi volna is, mint megsemmisíteni, még sem az anyag semmi-sül meg, hanem csak az anyag hasznossága. Az előbbinek különben értelme sem volna, mert az ember ép oly kevésbé képes valamit végkép megsemmisíteni, mint nem képes valamit teremteni.

Azután maga a fogyasztás szükséges megsemmisítése-e az értéknek. Nem létezik-e oly fogyasztás is, mely a fogyasztott értéket más által helyettesíti? Ha igaz, hogy például lábbelit használva, egyik szükségletünket elégítjük ki, s nem is teszünk fel magunkban új vagyónészlet alkotását; ha igaz is, hogy végleg megsemmisítjük azon vagyónészletet, melynek hasznát vetjük, ez nem úgy van a vargával is, ki bört vesz, földarabolja lábbelinek és úgy adja el. Ó a töke azon részét, melyet fogyaszt-

tott, mással helyettesítette. Így van az valamennyi iparos fogyasztással, ha az ipar fáradozásai okszerűen igazgatvák; mert, mint *Droz* igen helyesen mondja: „gyártani nem mindig annyi, mint termelni, és gyártva is lehet rontani.

Például könyvet nyomatnak; a papír szép, a betű csinos, a szedés gondos: de a szellemi mű oly rossz, melyet az ipar helyes kiállítása által nem tehet jóvá. Így a papír konceza, mely tiszta állapotban 6 frtot ért, most már alig ér 2-öt. A vállalkozó és munkásai munkája, a befektetett tőke elvesztek; az eredmény valódi rontás, melyet azon termék szerint lehet becsülni, mit a helyesen alkalmazott munka és tőke előállíthatott volna.“

Ez egyike azon fogyasztásoknak, mire némelyek a *rontó termelés* (destructive) címet vélték alkalmazhatni. Itt *terméketlen fogyasztásnak* nevezhetnők, hova nem csak minden gazdasági veszteséget, minden káros czélből tett fogyasztást lehet számítani, hanem az olyat is, mely üdvös célokra, de túlságosan lön fordítva, miről, a fényüzésről szólva, bővebben értekezünk; különben már is megjegyezhetjük, hogy leginkább a személyes szolgálatok azok, melyeknél legnehezebb meghatározni, vajjon termelő vagy terméketlen fogyasztás közé sorozandók-e. De hozzá kell tennünk, hogy az iparban az ily rontó vagy terméketlen fogyasztás legfeljebb is járulékos.

Legjobb még az utóbbi kitélt (terméketlen) megtartani, mialatt *Say* azon fogyasztást érti, mely jövedelmünk egy részét hasznos, vagy csak kellemes tárgyakba fekteti és mely az értéket fogyasztja a nélkül, hogy újat állítana helyébe; és megkülönböztetni azt az *újja termelő* fogyasztástól, mely azért ront meg valami értéket, hogy más által helyettesítse.

A politikai gazdaság az újjátermelő fogyasztást mind azon okoknál fogva ajánlja, melyeket a tőketermelés mellett felhoztunk. Világos mindazáltal, hogy az úgynevezett terméketlen fogyasztás is szükséges tért foglal el a társadalomban.

Mielőtt meg lehetne valamit takarítani, élni kell; mielőtt a jövőbeli szükségletek kielégítésére gondolhatnánk, ki kell elégiteni a jelen közvetlen, gyakran égető szükségleteit. Itt minden a viszonyoktól függ. Előre meg akarni határozni a terméketlen fogyasztás határait, oktalan. Másrészt meg nagy, fájdalom, igen elterjedt hiba: azt akarni állítani, hogy egészen mind-

egy, akár egész jövedelmét fordítja valaki terméketlen fogyasztásra, akár visszatart belőle egy részt újjatermelő fogyasztás számára. Általában ugyanis azon nézet látszik uralkodni, hogy a terméketlen fogyasztás nem lehet túlságosan nagy és rohanó, mert munkát tételez fel s mert minél többet fogyaszt az emberek egy része, annál nagyobb lendületet nyer az ipar.

Sok tekintélyes szerző a nép elöitéletének hódolva, a közvetlen fogyasztás nagyságában a termékeny fejlődés jelét látta valamely országra nézve. A nemzetgazdaságnak tiltakozni kell ilyféle nézet ellen, és ez egyik oldala, hol közvetlenül az erkölcs-tanra hivatkozik és támaszkodik. A termelés jól értett érdeke szempontjából a takarékossgot ajánlja azon nézet ellenében, mely a pazarlást pártfogolja, mert megmutatja, hogy a takarékossg is *fogyaszt* és pedig okszerűbben, mint a tékozló pazarlóság.

Ez pedig többször lön kimutatva. Vegyünk például gazdag családapát, ki személyes költségeiből bizonyos összeget megtakarított s azt vagy elhelyezi, vagy maga fekteti valami földművelő- vagy más iparágba. Az általa elhelyezett tőke, pénz alakjában, kezd az országban forogni. Ez összeg a többek közt az által, hogy munkát foglalkoztatott földjavításokat, vagy más egyéb hasznos átalakításokat eredményezett, melyek ez okszerűen elhelyezett pénz egyenértékűként tekinthetők s tartamosan fennmaradnak. E javítások közre fognak működni bizonyos évi jövedelem létrehozására, azaz nyereség és bér előteremtésére, mely a vállalkozó és munkások javára esik.

Vegyünk ellenben gazdag tékozlót, ki vagyontól lakomákon pazarolja el. Kétségkívül ő is forgalomba hozza pénzét, de mivé lesz az eredmény, mit e pénz szült? Erre feleletül azt kellene kimutatni, mi lett abból a sok ételből, italból, czukorsüteményekből, diszítványokból, gazdag öltönyökből, melyek mind oly hamar eltűnnek. Ez utóbbi esetben megrontott tőkét látunk s nem újjá termelőt; itt elszegényedik az egyén s egészben véve az ország is, a helyett, hogy az egyes egyén meggazdagodása által a társadalom is nyert volna, mint azt az első esetben láttuk.

Itt okvetlen a fényűzés ellenmondásteli kérdésére kellene áttérnünk, ezt azonban a jövőendő fejezetnek tartjuk fen s egyelőre még a köz- és magánfogyasztásról szólunk néhány szót.

A nemzet összes fogyasztását köz- és magán fogyasztásra lehet felosztani. Amaz alatt azon fogyasztást értjük, mely a közös szolgálatában áll be. Emez alatt azt értjük, melyet a magánosok s a családok visznek véghez. Mindkettő lehet termelő és terméketlen; a közfogyasztásra nézve ez még inkább ki fog tűnni a közszükségletek fedezéséről, az adóról és kölcsönről szóló fejezetben.

Ha valahol a társadalomban meg akarják a termelőt és fogyasztót élesen különböztetni, ez minden esetre hibás és haszontalan törekvés, mert bármely országban mindenki fogyasztó, ha nem is mindenki termelő. Nem képzelhető ugyanis oly ember, ki bizonyos szükségletek kielégítése nélkül élhetne, bármily korlátozottak legyenek is azok; mert más oldalról a társadalom tagjai, hacsak ingyen nem nyerik a megélhetés módjait, szintén a termelés körül kell, hogy működjenek; azt lehet mondani, hogy minden országban a termelők egyúttal a fogyasztók is; azon osztályok, hol a legnagyobb fogyasztás jelentkezik a középosztály és a szegények, hol az egyének száma nemcsak egyensúlyozza a külön fogyasztás csekélységét, hanem jóval meg is haladja.

A mívelt, gazdag és iparos nemzetek sokkal többet fogyasztanak, mint mások, mert aránytalanul többet is természetnek. Évenként s gyakran többször is kezdik meg forgó tőkájök fogyasztását, mely folyvást haszonnal ujjászületik: pedig jövedelmök legnagyobb részét terméketlenül fogyasztják el.

Ha némely publicista a lacaedemoniaikat magasztalta, hogy mindent meg tudtak maguktól tagadni, mert semmit nem tudtak termelni, *Say* igen helyesen azon észrevételt teszi, hogy ez oly tulajdonság, melyet a legtöbb vad és tatár nemzettel osztottak; ezek is számban csekélyek s rosszul vannak ellátva. Ha e rendszert legvégső következtetésig visszük, oda jutunk, hogy a tökéletesedés netovábbja az volna, hogy semmit nem termeszünk és semmi szükségletünk nincs, azaz, hogy létezzünk — minden nélkül. A politikai gazdaság ajánlja a szükségletek méréséklését; de nem tartozik hozzá, hogy az ascetismust predikálja.

Elég itt néhány szabályt állítanunk úgy a köz- mint a magánfogyasztásra nézve. Alig határozta meg ezeket valaki szabatosabban és erősebben *Say*-nél. Igaz, ellenvetették neki,

hogy több pontra nézve nagyon is megszorította az állam szerepét, és ebben van is valami.

Az adók elvét tárgyalva, lesz módunk meglátni, hogy ő eléggé nem vette számba a társiasság és kölcsönösség ezen elemét, melyre a politikai gazdaság, kell, hogy tekintettel legyen, nehogy nagyon is tág alapot vessen okoskodásainak. Mégis a közki költség feletti okoskodásai, melyekre a további fejezetekben gyakrabban visszatérünk, mindig fényes példái a szigorú értelmiségnek s helyes gondolkodásmódnak.

„Ha a közki költségek — úgymond — ép azon mód hatnak az összes vagyona, mint magánki költségek, egyiken is másikon is a politikai gazdaság ugyanazon elveinek kell uralkodni. Nincs kétféle minőségű gazdaság, mint nincs kétféle becsületesség, kétféle erkölcsiség. Ha akár a kormány, akár a magánember olyképp fogyaszt, hogy a termelt érték meghaladja a fogyasztott értéket, termelő ipart gyakorolnak; ha a fogyasztott érték terméket nem nyújt, ez egyre nézve is a másokra is vesztett érték, de a mely azért nagyon is megtehetette a tőle várt szolgálatot. A háborúban fogyasztott lö- és élelmiszerek, a katonai vagy polgári tisztviselők által fogyasztott idő és munka, melyek az államnak költséget okoztak, nem léteznek többé, bár nagyon is jól el voltak helyezve; e dolgokkal úgy van, mint a családok által fogyasztott élelemmel s szolgálatokkal. Ez elhelyezés semmi egyéb hasznot nem hajtott, mint hogy szükségletet elégített ki, de ha a szükséglet való, ha a lehető legjobb feltételek alatt elgittetett ki, ez maga elégséges arra, hogy egyensúlyozza, gyakran meg is haladja az áldozatot, melybe került. Ha a szükséglet nem létezett, a fogyasztás, a költség nem volt egyéb, mint megtérítetlen rossz. Így van az állam fogyasztásával is; fogyasztani, csak hogy fogyasztassék, költeni rendszer kedvéért, szolgálatot kívánni, csak hogy fizetés járjon érte, valami dolgot megsemmisíteni, hogy alkalom legyen azt megfizetni, ez kicsapongás úgy az állam, mint a magánember részéről s nem menthető inkább annál, ki az államot kormányozza, mint bárkinél, ki valamely vállalatot igazgat. Tékozló kormány még vétkesebb, mint pazarló magánzó: ez azon termékeket fogyasztja, melyeknek tulajdonosa, míg a kormány nem tulajdonosa, csak gondnoka a közvagyonnak.

„A politikai gazdaság bölcs eszméi még a 18-dik század-

ban is oly annyira idegenek valának a legokosabb emberek fejében is, hogy II. Frigyes porosz király, *d' Alembert*nek, háboruskodását mentegelve, ezt írhatá: „Számos hadaim forgalomba hozzák a pénzt és a tartományokban osztják szét a segélypénzeket, miket a nép a kormánynak szentelt.“ Nem, a kormánynak adott segélypénzek nem térnek vissza a tartományokba. Akár pénzben akár termékben fiztessenek a segélyek, hadszerekre vagy élelemre vannak változtatva és ez alakban fogyasztva, rontva oly emberek által, kik azokat ujakkal nem helyettesítik, mert semmiféle értéket nem termelnek.“

Ide bátran csatolható *Say* azon jegyzéke is, mely egyik, mai nap is szélesen elterjedt balfogalomra felel meg: „A hadsereg ellátására kétféle érték jut a kormány vagy ügynökei kezébe: az egyének által fizetett segélypénzek és a szállított élelmiszerek értéke. A kik az első értékkel járultak az állam segélyezéséhez, semmi megtérítést nem kapnak; a kik a másodikat szállítják, egyenértéket kapnak, mely az ő fizetésök; de ez egyenérték nem elégséges, hogy az irók azt mondhassák, miként az állam egyik kézzel visszaadja azt, a mit a másikkal vett. A mit a kormány kapott, két dolog, a mit visszatérített, csak egy. A másik egység vesztése az adózókra háramlik; és minthogy az adózók összes vagyona képezi a nemzeti vagyont, a nemzeti vagyon annyival kevesbedett, a mennyit a kormány fogyasztott.“

A tékozlás és fukarság közt fekszik a gazdálkodás. Amazok csak végletei. A tékozlás, vagy pazarlás nem zár ki ugyan minden nemes tulajdonságot, sőt egyiket másikat szükségkép fel is tételezi, de a nemzet gazdasági állapotára nézve gyakran veszélyesebb lehet, mint a fukarság, mert emez szerez és gyűjt tőkét s ha azokat életében nem is hasznosítja, azok csak ritka esetben vesznek el végkép s halála után jobb kezekbe kerülve, nagy hasznára lehetnek a közjólétnek is.

A pazarlás sok vagyonrészleteket ront meg, melyek más-kép felhasználva, tömérdek új tőkét termelhettek volna s tartósabb hasznot hajthattak volna úgy az egyesnek vagy családjának, mint általában a nemzetnek s az emberiségnek. A pazarlásnak csak ideiglen, látszólagos haszna van. Nagyban üzve élénkítheti az ipart a tudakozás szaporodása által, de elfogyván az eltékozlott tőkék, a tudakozás is megszűnik s a mesterkélt

előidézett termelés el nem adhatván többé gyártmányait, megakad s szomorú válságokat okozhat az iparosok között.

A megtakarítás kétféleképp nyilvánulhat: vagy vesztegelve halmoztatik töke tőkére, mi által a nemzet gazdagsága, legalább jelenben nem nyer, sőt ha az előbbi fogyasztás termelő vala s valódi életszükségleteket elégitett ki, a kevésbülő töke következtében megszorított termelés által egy ideig károsan is hathat s csak a jövőben működik üdvösen, a mikor t. i. a megtakarított tőkék okszerű elhelyezést nyernek.

Vagy úgy nyilvánul a takarékoság, hogy számtalan haszontalan képzelt szükséglet kielégítésétől visszavonulván, okszerű elhelyezkedés felé fordul, álló tőkét alkot, mely hosszabb-rövidebb idő múlva hasznot fog hajtani, vagy közvetlenül forgalmi töke gyanánt használtalik fel, hol a fogyasztás ugyan meg nem gátoltatik, de termelő fogyasztássá változik, mely mindig ujonnan, bár más alakban, állítja elő azon értéket, melyet megrontani látszott.

Bizonyos határon túl azonban a takarékoság sem hasznos, mert oktalan volna a termelő tőkétet a tudakozás nagyságán túl szaporítani, hol azok hasznot hajtani megszűnnek. Így a nemzet sem vonhatja meg magától minden, a legközvetlenebb életszükségleten túl terjedő szükséglet fedezését, mert túlságosan megtakarított tőkéjét hacsak a külföldnek nem kölcsönzi — fel nem használhatja, magát pedig számtalan magasabb és nemesebb élvezettől fosztja meg.

MÁSODIK FEJEZET.

A fényűzés.

Azon írók, kik a határ és mérték nélküli fogyasztás mellett felszólaltak, bármi szándékból vagy célból tették is, az erkölcsiség megrontóinak tarthatók s végtelen ismeretlenséget árulnak el a nemzetgazdasági tudomány alapelveiben. Pedig voltak, kik azt állíták, hogy a mi az erkölcs szempontjából megveendő, az gazdasági szempontból nagyon is helyes lehet.

A nemzetgazdasági tudomány bevezetésében s alapelvei fejtegetésekor eléggé kimutattuk, hogy e tudomány semmit sem tanít, a mi az erkölccsel, az erénnyel, vagy a keresztyén vallás tanaival ellenkeznék, s ha a fényűzés feletti nézeteinket bővebben taglaljuk, ki fog tűnni, hogy e tekintetben sem tér el kezdetben kimutatott utjáról.

S ha a fényűzést védni találjuk, nem szabad elfelejteni, hogy nem ama vad és határtalan fogyasztást értjük, mely a valódi, akár testi, akár szellemi szükségleten túlcsapva, mindenütt káros, hanem azt kell tekintenünk, hogy a *fényűzés* nagyon is viszonylagos fogalom. Egyik ember, egyik osztály, sőt ország, a maga szempontjából fényűzésnek nevezheti a más ember, osztály, vagy ország fogyasztását, míg az ez utóbbi szempontjából nem egyéb, mint miveltebb állapotából eredő számosabb szükségleteinek elég természetszerű kielégítése.

Valamely munkás, ki reggelijénél finom bort és osztrigát költ el, fényűzési fogyasztást visz végbe, míg ez gazdag emberre nézve éppen nem nevezhető annak. A dohányzás megszokása sokkal nagyobb fényűzés a szegény munkásra nézve, ki a legszükségesebbek kielégítésére van szorítva, mint a művészet és tudomány költséges, de kimivelt finom műzslést tanusító tár-

gyainak megszerzése a gazdagra nézve. Minden ember, osztály vagy ország szükségleteinek rendje és az uralkodó szokás szerint osztályozza szükségletei kielégítését.

Az emelkedettebb műveltség szaporodott igények és életszükségletek által nyilvánul, melyek mindamellett kielégítőek a nélkül, hogy az illetők erkölcstelen fényüzéssel vádoltathatnának; az erkölcstelen alatt itt nem oly szükségleteket értvén, melyek egyenest az erkölcsiséggel ellenkeznek, hanem az olyanokat is, melyek kiválólag a testi szükségletek fedezéséről, vagy anyagi élvezetekről gondoskodnak, a szellemieket elhanyagolva, vagy amazokat ezek rovására elégitve ki, s egyesek élvezeteit ezrek nyomoruságán vásárolva meg. Szintügy oktalannak nevezhető a fogyasztás, és szintén a fényüzés sorába tartozik, ha a mellözhetlen szükségletek rovására a mellözhetők elégíttetnek ki.

Általában nem lehet a fényüzést dicsérni vagy kárhozatni s „azon nemzetgazda — mond *Roscher* — ki egyszerűen a fényüzés mellett, vagy ellen nyilatkozik, csak oly badarságot követ el, mint az orvos, a ki általánosan az idegek mellett, vagy ellen nyilatkozik. Minden időben s minden országban volt és van fényüzés; egészséges nemzetben a fényüzés is egészséges és lényeges eleme másnemű egészségének; beteg nemzetnél ez is beteg és megbetegítő.“

Say a legjobban beosztott fogyasztásnak azt nevezi, mely először a valódi szükségleteket fedezi; másodsor lassabban terjed, nem eláradva s nem a tömeges, hanem inkább a jobb minőségű termékek felé fordul. Az étkezés, a játék, az érzéki élvezetek kielégítései kevésbbé nemesek, mint a szellemiek.

A fényüzésnek csak úgy vannak korszakai, csak úgy van történelme, mint bármely más gazdasági jelenségnek. Nyers és műveletlen korszakban csak úgy megvolt, mint megvan a későbbi, a művelt, a gazdag korokban. Hamis nézet, mely azt hiszi, hogy a csekélyebb művelés tulajdona a nagyobb mértékletesség. Az egyszerűség itt inkább tudatlanság, nem önmegtartóztatás, valamint a műveltebb korokban is csak azon osztályok nem fényüzők, vagy kevésbbé azok, melyek a finomabb élvezeteket vagy nem ismerik, vagy megszerezni képtelenek.

Elismert tény, hogy éppen a legműveletlenebb korszakot a legtömegesebb, leganyagiabb fényüzés, a roppant, az óriási fogyasztás jellemzi. A mint a művelés halad, a fogyasztás s az ál-

tala szerzett élvezetek is finomulnak s a haladás leginkább abban tűnik ki, hogy a mi azelőtt néhány kiváló, szabadalmazott osztály élvezeteihez tartozott s roppant fényüzésnek tartott, lassan lassan mind nagyobb körökben terjed el s mind lejjebb lejjebb száll a nép alsóbb osztályaihoz.

Az ily korszakot azon törekvés jellemzi, hogy inkább valódi, egészséges és izletes élvezet után iparkodik, hol a fogyasztás e nemétől nemi takarékossgot sem lehet megtagadni. Itt a fényüzés több terméket tévén szükségessé, nagyobb termelésre is serkent, s az által, hogy különféle termékek számosabb osztály s egyén által használatnak, nagyban termelést s a termelési költségekben teendő megtakarítást is tesz lehetségessé. Ily korszakban a finomabb élelmiszerek fogyasztása, ha ezt ugyan fényüzésnek lehet nevezni, szintén jó oldalt tüntet fel.

A nép, mely közönségesen tiszta buzából süti kenyerét, mely a húst és bort napi szükségletei közé sorozza, szűk terméskor, szerencsétlen idők bekövetkezésekor könnyebben szoríthatja meg fogyasztását, mint a művelődés legsőbb vonalán álló, a kikerülhetlen életszükségletek kielégítésén kívül egyéb fogyasztást nem ismerő nemzet, mert míg az első hús ételből valamit leenged, míg szűk időben búza helyett rozslisztet használ, legnagyobb sanyaruságban burgonyához fordul, addig a másik már is legszűkebbre levén szorítva, szűkebbre többé nem szabhatja életszükségeit s okvetlen a nyomornak lesz áldozatja.

Igaz, hogy a fényüzés a néppel együtt hanyatlak, erre világos és szomorú példát szolgáltatnak a régi rómaiak, hol a barbár kor roppant fogyasztása a hanyatló kor mesterkélte élvezeteivel karon fogva haladtak s iszonyú költséget pazaroltattak el oktalan s magában csekély élvezetet nyújtó kívánalmak kielégítésére. Oly mértéktelen kicsapongásokat s oly határtalan nyomort csak ily minden ereiben megromlott nemzet bír felmutatni, mint a római, hanyatlása legundokabb korszakában.

A fényüzés ellen különféle időben s országban számtalan törvényt hoztak s itt is bebizonyult az, a mi a nemzetgazdaság tanulmányozásából annyiszor bebizonyul, hogy e törvények vagy semmit sem használtak, vagy csak az elérendő cél ellenkezőjét szültk.

A törvények hozattak, de ellenőrizésük majd lehetlenné

vált, a mellett a lakosságot sanyargatta s erőltetve nevelte a törvény kijátszását czélzó számtalan új meg új módszer feltalálásában. A termelést is nehéz ellenőrizni, mennyivel inkább a fogyasztást, mely leggyakrabban házakban, a családok belsejében és titokban foly. Mennyi törvény nem gátolta csak a dohány elterjedését? S mi lett az eredmény, hogy a kormányok majd mindenütt nagy jövedelmet húznak fogyasztásából, közvetlen vagy közvetett megadóztatása által, de használatát elnyomni képek nem voltak.

Ily fényüzési törvények csak az állam túlhatalmaskodása eredményei s legfeljebb a vad pusztítás gátlását eredményezhetik némikép a míveletlen vagy hanyatló korszakban, de virágzó nemzetgazdaságban fölöslegesek és ártalmasak. Itt az okszerű gazdálkodás az egyén részéről, mit a mindinkább terjedő népoktatás nevel, maga is gátolja a túlcsapongást s ha egyeseknél elő is jön, ez oly csekély arányban áll a nemzet általános gazdaságához, hogy tekintetbe nem jöhet.

Az értelmes ember legjobban ítélheti meg maga, mi illik viszonyaihoz legjobban, mennyi fogyasztást engedhet magának a nélkül, hogy magát és övét a nyomor mélyébe sodorja. A nemzeti szokás, mely kormányrendeletek nélkül, sőt azok daczára terjed és erősbül, eléggé kimutatja a mindennapi, elkerülhetlen, vagy az illetőre nézve fényüzést tartalmazó, mert erején túlmenő fogyasztás határait. A nagyszerű ivás például és kicsapongás, többnyire a nyers és míveletlen állapot kórjele s magától eltűnik, mihelyt a nép nevelődik s be kezdi látni ebbeli fogyasztása okszerűtlen voltát s érezni kezdi a magasabb és finomabb szükségletek kielégítése szükségességét.

Mihelyt valamely ország akár városaiban, akár a vidéken szépen épült házakban, csinos és czélszerű öltözetben, szebb bútortatban, helyes gazdasági berendezésben költi el azon összegek egy részét, miket azelőtt mértéktelen és káros testi élvezetekben költött el, lehet, nagyobb fogyasztást visz véghez, mint ennek előtte, de fogyasztása okszerűbb, mert finomabb, mert érezni kezdi a szépet, felfogni a szellemibb szükségleteket s a haladás útjára tért, melyen inkább meg fogja közelíteni e földi élet célját.

Az ily fényüzésben — bár a szó ide nem nagyon illik, —

tehát az értelmesb, ha mindjárt nagyobb fogyasztásban valami kiegyenlítő tulajdon is rejlik. A mi régibb időkben csak egyes szabadalmazott rendek és osztályok élvezetéhez tartozott, az olcsóbb termelés által mind több és több ember birtokába kezd jutni. A míveltebb izlés egyszerűsítvén az öltözetet, többé külsejük által sem különbözteti meg a magasabb osztályokat a középosztálytól. A gazdagabb főurak, inkább szellemi tulajdonok által kellvén kitűnniök, le-leszállnak a míveltebb középosztályhoz s ennek tudományos és művészeti termékeit szerzik meg oly áron, mely ennek is nagyobb fényűzést engedve, nagyobb fogyasztás által gazdagítja a műiparosokat, kik viszont magukkal együtt szétárasztott jólét által a munkások létezését is könnyítik s számtalan oly élvezet lehetőségéhez juttatják, melyekből azelőtt magok is ki valának zárva. A nemzeti vagyon helyesebben oszlik el, s általánosabb jólétet idéz elő, több nyomort szüntet meg s boldogabbá teszi a társadalmat egészben s általa az egészszet képező egyeseket is.

Fényűzést nemcsak az egyes, de a társadalom s az állam is üzhet, ha eléggé nem gondolva az újjátermeléssel, erején túl fogyaszt s nem szaporítva a nemzeti tőkét, honnan a közszükségletek is fedeztetnek, maga e töke fogyasztásához nyúl, akár túlcsigázott, a rendes jövedelemből ki nem kerülő adók, akár könnyelmű adósságok által, mely két bevételi forrás képezi főkép a közköltségek fedezését s melyekkel a következő fejezetben tüzetesebben meg fogunk ismerkedni.

HARMADIK FEJEZET.

A közadósság.

I. A kölcsön. — Az adó és kölcsön összehasonlítása.

Nem szándékunk az egész pénzügyi tudományt is tárgyalni, mire nézve terjedelmesebben kellene az állam pénzügyi szerkezetét vizsgálnunk, a költségek természetét és szükségességét, valamint hatásuk és következményeik üdvös vagy káros voltát bővebben taglalnunk s csak ezek után áttérnünk a különféle bevételi forrásokra, az államháztartás rendelkezésére lévő jövedelemre.

Itt az államnak csak azon két segédforrását tárgyaljuk, melyek nem csak legbővebben fedezik szükségleteit, hanem tagadhatlanul legnagyobb befolyást is gyakorolnak a nemzet gazdasági viszonyaira, miért is kiválóan érdeklik a politikai gazdaság tudományát, melynek örökké fontos ágát fogják képezni.

Az állam tehát költségei fedezésére, többféle mellékes jövedelmi forráson kívül főleg az adót és kölcsönt veszi igénybe. A kölcsönnek időről időre ép annyi lelkesült magasztalója, mint makacs rágalalmazója akadt. Még napjainkban is ritkaság, ha e szélsőségek valamelyikének nem hódolnak. Ezek kikerülése végett, vizsgáljuk mindenek előtt a kölcsön-rendszer lelkesült bajnokainak okait.

A közhitel főképp a 18-dik század óta okozott bizonyos mámort a publicisták között, kik meg valának lepetve csodás hatalma által, melynek *Say* szabott határt, kimutatva a véglete-kig vitt kölcsönzés hátrányos oldalait. Nemcsak, hogy a közhitelben oly dolgot vélték feltalálhatni, mely által az újabbkori nemzetek leginkább különböznek az ó-kori nemzetektől, és egyik

eghatalmasb emeltyűnek tarták, melylyel az állam rendelkezhetik; de axiomaként állíták és ismétlék *Melon*-nal, hogy az állam adósságai által soha el nem gyengülhet, mert csupán a jobb kéz fizeti a kamatokat a balnak. Még maga *Voltaire* is állítja, hogy az ország, mely csupán önmagának tartozik, el nem szegényedik, sőt, hogy adósságai is új serkentői az iparnak.

A nemzetgazdák kárhoytatják e hamis és káros eszméket. Nem szabad elfelejtenünk, azt állíták, hogy az összegek a munkás kézből vétettek el, hogy a költekező kézbe adassanak. *Melon* mondatával minden zsarolást, minden lopást is lehetne igazolni. A pénz soha meg nem semmisül, ha az egyik kézben nincs többé, ott van a másikban, a mi igen kevésbé vigasztaló arra nézve, a ki meg lön fosztva. A mi az iparnak adott lendületet és serkentést illeti, *Voltaire* mondatának igazolására be kellene tudni bizonyítani, hogy a kölcsönvett pénz tényleg csakugyan iparos újjátermelő elhelyezést nyert. Pedig nagyon gyakran történik, hogy ez elhelyezés, ha hasznos is, még sem termelő, mint például valamely igazságos háború esetén; szintén gyakran történt, hogy még e hasznossági jelleme sem volt, hanem, hogy oktalan költségekre pazarolták. De még azon esetben is, hol a kölcsönvett pénz munkára fordított, például utak, hidak építésére, emléksobrokra, vagy más effélére, azt kell-e gondolni, hogy a magánemberek kezében nem lett volna hasznos munkára fordítva s nem serkentette volna szintűgy az ipart?

Azt is állíták, hogy az államkölcsön a forgalmat emeli. Erre is könnyű a felelet. Ugyanis miféle forgalomról van szó? Olyanról-e, hogy a hasznos módon elhelyezett tőkék rendelkezés alá jussanak? Akkor a forgalom semmit sem jelent, sőt káros is lehet. A forgalom egymaga még nem termel vagyont. Egy további indok sem állhat meg inkább, bár azt gyakran hallhatni. Előnyt látnak ugyanis a kölcsönben, mert tőkénket akadályozza abban, hogy külföldre menjenek. De ha valamennyi nemzet ugyanezt gyakorolná, mindnyájának nélkülöznie kellene a kívülről befolyó tőkéket, melyek szintén jövedelmezők s nem haszon nélküliek. Helyesebb okoskodás, mely azt állítja, hogy az államkölcsönök serkentik a takarékossgát s könnyű elhelyezési módot nyújtanak a kisebb tőkéknek. A kisebb töke rendesen nem helyezkedik el oly könnyen, mint a nagy, mert egymagá-

ban valami vállalatra nem képes. A bankok és hason intézetek ritkán nyújtanak elegendő alkalmat s kevés helyen felelnek meg minden igénynek.

A közadósság bizonyos neme a társulatnak; a tőkék egy része ugyanis az államnak kínálkozik, a helyett, hogy más munkás vállalatba helyezkednék. Amaz elhelyezés azon jóval kecsesget, hogy tekintélyes költséget nem igényel, hogy eléggé biztos, s gond nélkül enged a pénzhez jutni, könnyen bevárható előnyös körülmények között. Ennélfogva több becset tulajdoníthatni ez oknak, mint az előbb elősoroltaknak, mikkel a magánérdek szempontjából a közadósság előnyeit kürtölni szokták, de hozzá tesszük, hogy ez utóbbi oknak is csak korlátolt hordereje van.

A mi a politikai indokot illeti, mely által az államkölcönöket dicsőíteni akarták, felhozva mellettök, hogy sok embert érdeke által a fenálló rend pártolójává tesznek s védelmére s támogatására bírnak azon kormánynak, mely tőkéjüket s ennek kamatait biztosítja, ennek nincs nagy becse és értéke. A kormányok nem az által biztosítják lételöket, hogy eladósodnak s nem ez által gátolják a rendszer megváltoztatását; mert az okszerű gazdálkodás, a jó közigazgatás sokkal tisztességesebb s tartósabb biztonságot nyújtanak a kormánynak, mint néhány ezer, államadósságból élő járadékos ingadozó rokonszenve és érdekhajhászata.

Sok nemzetgazdasági tekintélyt lehetne felhozni, mint a kölcsön elleneit. Indokolásaik közül leginkább kiemelendők azon okok, melyek az államhittel végtelen hatalmáról létező csalódásokat megrontják; a többiek kevésbbé megezfálthatlanok s nincsenek elég tekintettel a kölcsönöket gyakran elkerülhetlenné tevő szorongató szükségességre.

Az államkölcönnek gyakran és méltán szemére lobbantják, hogy a kormány kezébe könnyü, de veszélyes eszközt szolgáltat, melylyel nehéz vissza nem élni. Ez tökéletesen igaz állítás és *Colbert* szavaira emlékeztet, melyeket egy, XIV. Lajos által követelt kölcsön alkalmával az ez eljárást ajánló *Lamoignon*nak monda: „Ön sebet ejtett a nemzetet, melyet még unokái sem fognak behegeszteni; ön ezért a nemzetnek és utódainak felelős.“ Ha elégséges egy törvény hozása, hogy a kincstárba roppant összegek

gyűljenek, melyek az élő nemzedéket legfeljebb néhány milliónyi kamattal sújtják, a kísértés csakugyan nagy. Pedig, nem lehet-e erre azt felelni, hogy különféle fokozatban talán, de nagyban úgy van ez az ember által teremtett, bármely új modjával a hatalomnak? A haszon mellé a visszaélés veszélye helyezkedik. Anglia például nem bírta volna el a napoleoni háborúk óriás költségeit kölcsön nélkül. A francziák nehezen jutnak vala a hatalom azon pontjára, hol ma látjuk, ha a nagyszerű államkölcsönök nem segítik az 1814-ki nagy politikai bukáson, az 1830, és 1848-ki forradalmokon keresztül. Még hazánk is nem volt-e kénytelen e forrásból meríteni, midőn 1848-ban, tehát alkotmányossága fénykorában, adók és régiebb államadósságok által ki nem szíva, országgyűlésén oly roppant költségeket szavazott meg, minőket az urbéri kárpotlás igénybe vett. — Vannak tehát alkalmak, s ezek napjainkban mind sűrűbben jelenkeznek, hol az államkölcsön kikerülhetlen s a hol aránylag a lakosságra rótt terhekkal nagyszerű szolgálásokat is tesz.

Egyik további hátránya az államkölcsönnek a papirjaival tüzött nagy börzejáték. Ezt úgy a nemzetgazdaság, mint az erkölcstan roszalja, és mindkettőnek igaza van. A tény szomorú, mint következményeiben valamennyi szerencse-játék, mely képes számos osztály érdekeit sérteni vagy lételét is végkép lerontani. Csakhogy nem csupán az állampapírok képezik a szerencse-játék tárgyát, mert alig van értékpapír, melyre az ki nem terjed. Ott a vasuti részvények; a hitelsorsjegyek, mindennemű vállalat papirjai, melyek értékváltozásnak levén alávétve, szintűgy tárgyai a szerencsejátéknak. Ez különben nem zárja ki azon tanácsot, hogy e veszélyes játéktól, a mennyire lehet, tartózkodni kell.

A kölcsön egyik más helytelensége, mely számtalan nemzetgazda által lön kimutatva, abban rejlik, hogy az államkölcsön a kamatlábat szokta emelni a szaporodott tőkék utáni tudakozás által. Ez állítás, a mennyiben csak a tudakozás hatására szorítkozik, megczáfolhatatlan. De *Say* állítása, hogy, mert az állam például magasabb kamatért kénytelen kölcsön venni, maga az országos kamatláb fogna nagyon emelkedni, kissé túlságos. Egy maga e körülmény még nem igen emeli a kamatot. Ha például oly bankház, melynek hitele ingatag, nem köthet kölcsönt a szokott kamatláb szerint, hanem jóval

magasabbat kénytelen megadni, az könnyen megérthető, és a kamatról szóló fejezetben meg is magyaráztuk; ez t. i. azért van, mert a kamatlábban a koczkáztatás díja is befoglaltatik; azért pedig az országos kamatláb ugyanaz marad, ha egyik vagy másik bármily nevű vállalat, magasabb áron azért kénytelen kölcsönözni, mert pénzügyi helyzete veszélyeztetve van. Ugyanez állhat az államra nézve is, s ha a szaporodott tudakozás befolyását a kamatláb emelésére nem is tagadhatjuk, más befolyást még sem igen lehet számba venni.

Az államadósságok kötésére s törlesztésére többféle szabályt alkottak s ez jelenben már annyira haladt, hogy a kölcsönvétellel gyakran vissza is élnek. Mert ha az európai roppant államadósságok nagy tökekészletre hagynak következtetni s annyiban szerencsés jelenséget tüntetnek fel, másrészt még is oly hátrányokat is foglalnak magokban, hogy az eladósodás kikerülése nem csak a magán emberre, de az államra nézve is felette üdvös óhajnak tekinthető, bármily nehéz legyen is annak elérése.

A politikai gazdaság tudománya tehát csak kötelességet teljesíti, midőn az államadósság nemzetgazdasági következményeit vizsgálva, több oly hibás előítéletet ront le, mely ily fontos kérdésben csak károsan hathatna. Ily előítélet pedig, ha az adósság emelkedésében a vagyon emelkedését képzelik láthatni, míg az inkább sikamlós lejtő, mely a kölcsönvétel könnyűségétől eredve, a költségek könnyítéséhez s a kívánatos takarékoszággal össze nem egyeztethető pazarsághoz vezet. Másrészt pedig szintoly káros előítélet, ha a kölcsön hasznosságát általában akarják tagadni, be nem látva, hogy az állam által hasznos vállalatba fektetett, törvényes úton létre jött kölcsönből származó összeg üdvösen hathat az országra és el nem akarják ismerni, hogy sürgős szükség esetén helyesebb lehet az államra és nemzetre nézve, ha a szükséglet kölcsön útján fedeztetik, mintha azt általános adófölemelés által akarnák létesíteni. Nézzük közelebbről.

J. St. Mill többször idézett művében e tárgyra nézve így ír: „Az államkölcsön által igénybe vett tőke azon összegből ered, mely eddig a termelés körül volt elhelyezve, vagy ott keresett elhelyezést. Elvonva az összegeket rendeltetésök céljától, ugyanazt cselekszik, mintha a munkás osztály béréből szed-

nék.“ Az angol kincstári kancellár *Gladstone* szintígy okoskodott, midőn az utolsó keleti háború alkalmával a parlament előtt magyarázta, mért kell inkább a jövedelmi adókhoz folyamodni, mint a kölcsönhöz: „Az egész világ el fogja ismerni — így szolt — hogy, ha az adó segélyezéséhez folyamodunk, a szükséges összeg azon megtakarított többletből kerül ki, melyet minden adózó jövedelme költségén felül nyújt; míg ellenben: ha a kölcsönhöz folyamodunk, közvetlenül és a kimerítésig a nemzet azon tőkéhez nyúlunk, mely az ipar és kereskedelem szükségletei fedezésére épen rendelkezhető. Az első esetben csupán a fölöslegből veszünk; a másikban magából a tőke forrásából merítünk, mely a munka tevékenységét táplálja, és honnan a termelés jó elkelése származik.“

Mac Culloch pedig az adó feletti munkájában (*on taxation*) így ír: „Az egyének gazdasága és ipara némi megfeszítéssel egy maga képes megtéríteni a háboru veszteségeit és kárait . . . A kölcsön által elvont tőke hátránya abban áll, hogy megcsalja a közönséget, mert nem látszik jólétét nagyon megzavarni. Lásan, fokonkint s mintegy észrevétlenül nyúl a nemzet vagyonához. Egyelőre ez csak könnyű áldozatot érez; de soha nem áll be: *vestigia nulla retrorsum*. Ez csalódásokkal s fosztással teli rendszer. Adót adóra halmoz, díjat díj után követel a nélkül, hogy egyet is el lehetne utasítani, mert természetök olyan, hogy mielőtt a közönség még veszélyt sejtene, a birtokosság és munka már terhelve vannak bizonyos *állandó, évenkint szaporodó* adók által, melyek a kölcsön kamatai miatt sokkal tetemesbek, mint azon adó, melynek alá kellett volna magát vetni, hogy lerója a háború költségeit azon mértékben, mint a szükség kívánja.“ Megengedve mindazt, a mi *Culloch* állításában, főleg a kölcsön által előidézett csalódásra nézve, helyes foglaltatik, mégis el kell ismernünk, hogy állítása második része némiképp túlzott. Így *Mill* állítása is kissé merész, midőn azt mondja, hogy az adó csak a jövedelmi többletet veszi igénybe, a kölcsön maga a termelő tőkéhez nyúl. A valóságban ugyanis ritkán fordul elő, hogy a vállalkozók az iparba fektetett tőkéjüket vonnák vissza, a mi pedig a rendelkezhetőség alatti tőkét illeti, ha igaz is, hogy az állam azokat kölcsönvéve, versenyzése által más magán kölcsönzőket sújt, még sem lehet megengedni azon állítást, hogy e tő-

kéket a bérből szedi. Az okszerűen kezelt ipar, háború idején nem hogy vállalat után törekednék, inkább kevesebbre szorítkozik, s a pénz, ha az állam kölcsön nem veszi, könnyen terméketlenül vesztegel; a termékek fogyasztása szintén lepad, vagy legalább nem emelkedik s az ipar bizonyosan nem ez időpontot választja, hogy termelését tágítva, tőkét anyagokba s bérbé fektesse.

Szint ily önkéntes a föltevés, hogy a hadi költség, ha adó útján szedik be, a nemzet fölöslegéből, jövedelmi többletéből kerül ki. Az adót csak úgy a fölöslegből, mint a szükségletből szedik az egyes, külön esetek szerint. Könnyen kockáztatni, hogy az adókat fölemelve ép azoktól szedik a pénzt, kik hiányával vannak, míg a kölcsön, az aláírók kényétől függvén, csak azokat éri, kiknek tartalékban van pénzök, kiknek jövedelme felülmúlja költségeiket, kik valamit megtakarítottak.

Nehéz és sürgős körülmények között, minők a háborúk, forradalmak, vagy más ilyféle nagyobb események követelte nagy költségek, ezek gyors és elégséges fedezését csupán kölcsön útján létesítheti az állam. Ha a kimerült adózók a közönséges adót is alig képesek elviselni s befizetni, lehetetlen arra gondolni, hogy azokat emeltebb adók által még inkább sujtsák.

Azon ok pedig, hogy a jelen viselje el a terhet, melyet a körülmények reá róttak, ha nem is tagadása a tér, mindenesetre tagadása az idő kölcsönösségének, mert ez föl nem ismeri a köteléket, mely a nemzedékeket egymáshoz fűzi. Kétségkívül igazságtalan, ha roppant terhet gördítenek a jövő nemzedékre. De nem volna igazságos, ha a jövőnek semmi része sem volna azon költségekben, melyek czélja a jövő érdekeinek megőrzése is. E kérdésben úgy látszik nem figyeltek eléggé arra, mennyi áldozat háromlik a jelenre viszonylag a jövőhöz. A jelen szerzi a tapasztalatot, melynek a jövő fogja gyümölcseit élvezni, a jelen kockáztatja életét s tőkét a vasútnál, viseli el a gépek föltalálása s alkalmazása által okozott válságokat, melyek a legerélyesebb munka s a legnagyobb áldozatok árán roppant vagyontömeget alkottak, mely idővel mindnyájával közös lesz s melyet a jövő nemzedékek ingyen fognak élvezni. Kétségkívül kimélni kell a még születendő nemzedéket; de igazságtalan és veszélyes feláldozás lenne az, mely szerint minden terhet, minden költséget a jelen akarna elviselni, míg reá a gyümölcsök csak kis része

esik s neki kell elviselni a jövőnek szerzett élvezetek kockázatát.

II. A kölcsön különféle alakjai, a függő és fedezett adósság. —

Az adósság megtérítése, törlesztése és járadékká változtatása.

A különféle államok, mióta a szükséges költségeket rendes jövedelmökből ki nem állíthaták és azok fedezésére adósságot kötni kénytelenek valának, sokféle módját találták ki a kölcsönnek. Számtalan kísérleteket tettek, nemcsak, hogy a kölcsönt előnyös módon kaphassák, hanem azért is, hogy a gyakran erőtüli adósságkötést eltitkolhassák s különféle előnyös föltételek megengedése által a tőkepenzeseket inkább kecsgegtessék a kívánt összeg megadására.

Mind e sok csel és fogás lejárta idejét s hosszabb gyakorlat, gazdag tapasztalás rá vitte a kormányokat, hogy az egyenes út itt is a legjobb, s a legelőnyös föltételeket csak úgy nyerhetik meg, ha eljárásuk minél nyilvánosabb és a közvélemény ellenörkődésénél fogva, minél becsületesebb is.

Némely kormány, hitelében megingatva, még ugyan rá hagyja magát birni, hogy kényszerkölcsönt kössön, melynek különféle alakjáról alább szólunk, de e végső szer sehol sem hozza meg a kívánt eredményt s káros hatása az illető kormányra el nem marad, sőt évekig súlyosodik hitelviszonyaira, melyeknek többnyire ily erőszakolt s csak képzeleti mentőszert adja meg a végdőfést.

Az államadósságoknak legelőbb is két nemét különböztetjük meg: a *függő és fedezett adósságot*.

A függő adósság onnan ered, hogy a kincstár nincs mindig azon helyzetben, hogy a naponkint szükséges pénzt folyvást s minden helyen, a hol kívántatik, pénztáraiban őrizze. Vannak továbbá költségei, melyekre előleg számítani nem lehetett, valamint megeshetik az is, hogy az előre kiszámított bevétel nem foly be oly mennyiségben s azon időben, mint előre remélték. Mindezen esetekben szüksége van a kincstárnak arra, hogy az ideiglenes múltó hitelhez fordulhasson. Lehet például pillanatnyi szüksége 5, 10, 20 millió forintra. Ezzel nem szaporítja a meg-

alapított adósságot, nem alkot új járadékot, szóval nem alkalmasza az államadósság kötésekor szokott módokat, hanem vesz kölcsön például egy, két, három hónapra, ritkán egy évre, vagy valamely bankháznál, vagy az által, hogy kincstári kötvényeket bocsát ki, melyek az általános törlesztési tervbe föl nem vétetnek, hanem helyben adatnak el a tőkepénzeseknek, kik, mintha váltót számítolnának le, mindjárt visszatartják pénzök kamatait. Az ily rövid időre felvett s készpénzben visszafizetendő kölcsön függő adósságnak neveztetik, mert nagysága nincs előre meghatározva, törlesztéséről nincs valami különös pénzügyi műtét által gondoskodva, hanem pillanatnyi szükség esetén köttetik s vissza is fizetetik, hacsak a kincstár egyébként is szorult helyzete mást nem parancsol.

E függő adósságok Angliából származnak s az első kincstári jegyek által valának képviselve, melyek 1696-ban megjelenvén, lassan lassan 2700 millió font sterlingre emelkedtek. A forgó s rendelkezés alatti tőke itt előnyös elhelyezést talál. A leszámítolás segítségével, mely mindig kész értékpapirokkal üzlekedni, többnyire magas kamatjánál fogva a bankárok s nagykereskedők majdnem legszívesebben kölcsönöznek ily módon, mely készletöknek gyümölcsöző elhelyezést nyújt.

Ha az állam remélt bevétele csakugyan megjön, vagy ha a költségek megkevesbülnek, a kötvények beváltatnak s a függő adósság ép oly hamar eltűnik, a mily hamar köttetett. Ha azonban a jövedelem nem szaporodik, vagy a költség meg nem apad, vagy mindkét jelenség nem eléggé tetemes, hogy a függő adósság törlesztessék, szükséges formaszertű kölcsönhöz folyamodni, vagy járadékot alkotni, mi által a függő adósság fedezetté válik.

A fedezett vagy megállapodott adósságnak több neme van. Vannak ugyanis egyszerűen kamatozó adósságok, melyek megtérítése bizonyos előre meghatározott határidőhöz van kötve, vagy a hitelező felmondásától függ, vagy melyeknél a hitelezőnek csupán a kamatokra van joga a nélkül, hogy a tőke megtérítését is követelhetné, mely adósságok *járadék* neve alatt ismeretesek, kamatlábuk pedig vagy a tényleg kölcsönvett összeghez aránylag fejeztetik ki, vagy pedig a tényleg fizetett összegtől eltérő névérték szerint határoztatik meg. További neme még az oly köl-

esön is, melyben a járadék bizonyos kamattal együtt törlesztési részletet is foglal magában, ezek neve *idő- vagy személyes járadék*. Végre vannak bizonyos törlesztési terv mellett kötött kölcsönök, melyeknél a kamat utólag is megfizettetik és nyereségek is kisorsoltatnak; ezek *sorsolási kölcsön* neve alatt ismeretesek.

E különféle kölcsönemek némelyikét alább néhány szóval bővebben fogjuk ismertetni, most azonban azon, elméletben s gyakorlatban egyiránt fontos kérdést akarjuk fejtegetni, vajjon okszerű-e, hogy valamely kormány örökös adósságot vállaljon? Okszerűnek vallhatja-e a tudomány, hogy valamely állam így szóljon hitelezőihez: Kínálok nektek 5 forintnyi járadékot 85 frnyi tőkékért s a meddig létezek, mindig annyit kaptok? Világos, hogy az ily szerződés nem egyeztethető a dolog természetével. Vagy mind az hibás, a mit előbb azon okokról mondtunk, melyek a nyereség magasságára befolyanak és általános esökkenését okozzák, vagy el kell ismerni, hogy a kamat változatlansága ellentétben van a gazdasági tények fejlődésével az emberi társadalomban.

Igy nem is lehet komoly kételkedés tárgya, hogy az adósságnak törleszhetőnek kell lenni. De hogyan? E törlesztésnek vagy megtérítésnek több módja van. Csak emlékezzünk azokra, miket az államadósság kötéséről mondtunk.

A legegyszerűbb módja az ily járadékból álló államadósságnak az, hogy az állam a kamatláb megállapítása után a tőkepénzesnek kötvényeket ad az előlegezett összegről. Az ily államkötvények különféle árfolyamot nyernek, mert bizonyos kamatjövedelem egyszer inkább, másszor kevésbé keresett. A járadék adásvevés tárgya, mint bármely más értékpapír vagy áru. S ez adásvevés szüli az ingatag árt, de eredményezi egyúttal azt is, hogy maga az adós saját kötvénye birtokába juthat; vagyis az állam azt mondhatja a börzealkuszokhoz: Íme egy, vagy két millió forint, vegyetek nekem járadéki papirokat a napi árfolyam szerint. És ez megtörténik s a kincstár e vétel által törleszti adóssága egy részét.

Szükséges lesz kissé megmagyaráznunk e pénzügyi műtétet. A törlesztés első eszméje a hollandoktól ered a 17-ik század közepe felé, sőt némiképp már IV. Incze pápa is gyakorlta. Magasabb törlesztési rendszert különben csak az angolok építet-

tel. Anglia igen gyenge adóssággal kezdte és csakhamar $6\frac{1}{2}$ milliárdnyi adóssáig vergődött. Ez nyugtalanító kezdett lenni már csak azért is, mert évenként szüksége volt új, még pedig nagyszerű kölcsönökhöz folyamodni. Magához kellett vonnia a tőkepénzeseket s ennél fogva mindenekelőtt a képzelődést kellett megnyernie. Akkor találta fel *Price* tudor a törlesztés elméletét. Ő azt állítja, hogy a kölcsönvett összegnek egy százalékja bizonyos külön pénztárba letéve és a kamatok kamatoztatása elvét szigorúan alkalmazva¹⁾, 35 év alatt az egész adósságot törleszti, ennek következtében, ha az állam egy, hat, tiz milliárdot venne kölcsön, mindig csak egy kérdésre kell felelnie: Van-e miből fizetnünk az egy százalékot? Ha van, úgy baj nélkül lehet kölcsön venni akár mennyit, mert 35 év múlva nem lesz adósságunk. Ha nincs, nem szabad azt tenni. És nagyobbára ez elmélet befolyásának köszöni az angol kormány, hogy ama roppant adóssága semmiféle nehézséget sem okozott neki, hogy ezt 15 és 19 milliárdra emelheté s még mindig képes elég jutányos kamatláb szerint kölcsönt kötni. Csak az érintett törlesztési pénztárt kell fölláztatni s 35 év lefolyása után az egész angol államadósság le lesz törlesztve; tán nem szükséges hozzá tennünk, hogy ez meg nem történt, s hogy ez adósság még most is létezik. És mért? Hamis volna talán *Price* tana? Nem, mint számtani műtétet tekintve, nem lehet pontosságán kételkedni. Mégis áll, hogy sem Angliában, sem másutt a törlesztés el nem törülte az adósságot. Ha kérdezi valaki, honnan van ez, a felelet még könnyebben kitalálható, mint a törlesztés titka maga, mert abból áll, hogy elfelejtették amaz axiomát, miszerint az adósságot csak a jövedelemből lehet fedezni.

Nem lehet törleszteni, csak ha a jövedelem elég nagy, hogy a költségeket is fedezi, a kamatot is fizeti s a tőke egy részét is leróvjá. Ha a törlesztésre is kölcsön kell, lehetetlen, hogy a helyzet változzék. Minek is fizetik a régibb adósság századrészét, ha helyette tizszer nagyobbat kötnek? Legfeljebb, hogy az igazgatási s az adósság okozta költség nagyobb legyen.

¹⁾ *Price* számolta ki, hogy egy garas, mely Krisztus születésekor ez elv mellett lett volna elhelyezve, 1791-ig kamatozás által oly összegre emelkedett volna, mely 30 millió a mienkhez hason nagyságu arany ölgömb értékével érne föl.

A törlesztés rendszerét, melyet *Ricardo* erélyesen megtámadott és hitelét rontotta a közvéleményben, Anglia is elhagyta 1829-ben, IV. György törvénye által, mely azt határozza, hogy az államadósság a jövedelem többletéből nyerje fedezését. Észrevették, hogy az amerikai Egyesült államok soha sem alkalmazták a törlesztést s ez az egyedüli ország, mely ettől eddig megőrizte volt magát.

A közvagyonosság emelése, azt mondták, a legjobb törlesztés, sőt a nemzetgazdák nagy része végkép el akarta a törlesztést nyomni, mint bajt okozó szerencsejátékot, mely veszélyes az általa táplált képzelődés miatt. Másrészt meg el nem vakítottva magukat nyegle ígéretei által, azt állítják, hogy e rendszer két tekintetnél fogva mégis fentartja magát. Az első az, hogy rendes működésével a börzén mintegy szabályozza az értékpapírok közepárát, gátolva nagyon is feltűnő elértéktelenüléseket, és emelve árfolyamukat, ha fölcsigázott aggodalmak, vagy különféle bankműtétek nagyon is erős árcsökkenést szülnek, kárára azon kisebb tőkepenzeseknek, kik e sokféle játékot nem értve, könnyen megijednek és futva futnak, hogy állampapírjaikon, ha veszteséggel is, túladjanak, minek hasznát csupán néhány üzérkedő élvezi. A másik tekintet az, hogy két ország közül, melyek egyike csupán a bevételi többletből törleszteti adósságait, míg a másik rendes törlesztési terv szerint működik, ez utóbbi több biztonságot nyújt hitelezőinek, mert a törlesztést csak törvény által lehet jobban kiterjeszteni. Ha egyszerűen csak azt mondják: mihelyt bevételi többletünk lesz, adósságunk egy részét törlesztjük, nagyon is attól lehet tartani, hogy ily többlet, ha kerül is, nem lesz mindig a törlesztésre fordítva.

Bármily véleménynyel legyenek is ez észrevételek gyakorlati becséről, annyit lehet mondani, hogy a törlesztés oly összevetésen alapul, mely magában tökéletes lehet, s a közönséges államéletben csak azért talál nehézségekre, mert többnyire hiányzik a kellő összeg, mely a régibb adósság törlesztésére fordíthatatnék a nélkül, hogy új kölcsönhöz kellene folyamodni.

Van különben még egy módja az államadósságok tisztázásának, mely ha végkép el sem törüli, mégis többet látszik érni a fenemlített törlesztési módszernél, s ez a járadékká változtatás, melynél azonban az állam fentartja magának a bizonyos fel-

mondási határidőre bekövetkezendő beváltást, mert különben adóssága soha nem csökkenne, így azonban azon előnyben részesül, hogy csak akkor törleszt, ha kedvező pénzvisszonyai megengedik. *Montesquieu* helyesen állítja: „Ha az állam vesz kölcsön, a tőkepénzesek szabják meg a kamatlábat, ha az állam fizetni akar, ő határozza.“ Azért a járadék sem sikamlik ki az erkölcsi és nemzetgazdaság törvényei alól. Mindig a hitelezőkre kell bízni a nagyobb kamat és megtérítés közötti választást; különben a járadék alkotása egyéb sem volna némiképp eltakart rablásnál. Hajdan a kormányok gyakrabban fordultak még sértő kamatleszállításokhoz is, melyek valóságos bukásokhoz hasonlítanak. Nemzetgazdasági és politikai szempontból nagyon meg kell változtatni az államadósság járadékká változtatásának időpontját. Annak oly pillanatban kell megtörténni, midőn a kamat valóban alant áll és a termékeny tőke, elhelyezést keresve, maga kínálkozik az államnak.

Különben az ily járadékok sem mentek minden hibától. Az állam t. i. többnyire a névbeli értéknél kisebb összeget fizettet magának a meghatározott, 100-tól számított kamat mellett s azt kockáztatja, hogy kedvező idő járván az országra s a teljes névértéken alól kiadott papírok egész a névértékig, sőt azon túl is emelkedhetvén, beváltasukkor nagyobb tőkefizetéssel terhelik az államot, mint minőt eredetiben kölcsön vett. S így többnyire csak a jelenben élvezzi a később súlylyá váló előnyöket. Ez ellen különben azt lehet állítani, hogy, ha az állam szerencsés körülményei feljebb emelik a papír értékét, többnyire a pénzbeli erő is megkerül beváltására.

Az élettartamra szóló járadékoknál az állam semmit sem kockáztat hitelezői irányában, főképp, ha ezek közép korszama helyesen ki van számítva. Tulajdonképp a hitelező sem kockáztat, mert életfogytiglan húzza a kikötött kamatot, csak hogy kevesebb egyén találkozik, ki csupán saját életéről gondoskodván, s örökösire nem gondolva, ily módon szerződnek az állammal, a miért e pénzforrás többnyire csekélyebb is, másrészt különben oly bonyolódott és nehézkes számítást követelnek, főképp a *tontinák* neve alatt ismert különemű társulati hitelezések, hogy inkább csak magántársulat élhet velök, semmint a másfelé is eléggé elfoglalt állam.

Meg kell még említenünk az újabb időkben gyakoribb lett *sorsolási kölcsönt*, mely által a hitelezők tőkájök visszatérítése mellett, nagyobb szerü nyereményeket is remélhetnek. Itt az egész kölcsönvett összeg bizonyos egyenlő részekre, *sorokra* (serie) oszlik, melyeket a sors határoz, e húzott sor egynémelyik számára magasabb nyeremény esik, többekre közepszerü, a legtöbb kihúzott szám azonban csak a befizetett tőkét a reá eső kamatokkal együtt kapja meg. E nyeremények úgy fedeztetnek, hogy a kamatok évenként ki nem fizettetvén, hanem csak a sors kihúzásakor lévén megtérítve, megtakarítást eszközölnék a kamatok kamatjában; a hitelezők pedig nyereményeket is remélve, többnyire kisebb évi kamattal is megelégszenek, mi szintén tetemes megtakarítást okozhat a más módok mellett kötött kölcsönhöz képest.

Az államra nézve e sorsolási kölcsönök közönséges törlesztési kölcsönkép hatnak, s ha csekély kamat mellett köttettek, előnyösek is lehetnek. Bírnak azonban a rendes törlesztés alá eső kölcsönök azon hátrányaival, hogy szabályos kisorsolási tervhez lévén kötve, oly időben is elnyelik a törlesztési összegeket, midön a megszorult állam azokat más tekintetben sokkal célszerűbben fordíthatta volna szükségesebb fizetésekre. Az illető sorsolási állampapir birtokosára csak akkor hat kártékonyan, ha a játék szenvedélyét élesztve s névértékénél magasabb áron elkelve, annak, ki csak a legkisebb nyereményben részesült, valószínűs vagyonesztést okoz.

Az államadósság folytán alakult papirok, főleg pedig a sorsolási kötvények annyiban is károsan hatnak a pénzbirtokos közönségre, hogy kecségtető alkalmat nyújtanak börze-árfolyamuk ingadozása által a szerencse-játéokra, mely talán sehol a világon annyira ki nem fejlődött, mint a világ nagy kereskedelmi városaiban, és sehol több áldozatot nem követelt, mint épen ezen helyeken, hol rossz számítás, kockáztatott üzérkedés által számtalan család tetemes vagyonnal együtt megbukott s könnyen a leggazdagabb tőzsér is koldusbotra juthat. Ezt, míg értékpapirok s a különféle viszonyok által névértékökre gyakorolt árfolyamkülönbség létezni fognak, az állam végkép el nem törülheti, de kötelessége oda működni, hogy e nagyszerü és terméketlen szerencsejáték, a mennyire lehet, korlátoltassék, hogy a roppant

államadósság által terhelt nép vagyonosb része is annyi tetemes vagyombukást ne szenvedjen.

Mielőtt e fejezetet berekesztenők, kell még néhány szót a kényszer-kölcsönről is szólnunk. Ennek is többféle neme van, de azért egyetemesen megvetendők.

A legegyszerűbb s nem tökéletesen rendezett pénzügy mellett legelőbb jelenkező neme a kiadások visszatartása. Az mindig homályt vet az állam pénzügyi viszonyaira, ha egyik másik kötelezettségének meg nem felel, és csak annyiban menthető, hogy a megakadás többnyire rövid ideig tart, mert az államnak utat módot kell találni, hogy pillanatnyi szorultságából meneküljön, ha mindjárt a kényszer-kölcsön valamelyik más neméhez kell is folyamodnia.

Ilyen kényszer útján kötött adósság, bár szintén nem rendszeres kölcsön, az előleg bekövetelt adó, mi annyival károsabb, mert az állam akkor nyúl hozzá, mikor hitelviszonyai amúgy sem a legfényesebbek s ez által mintegy a jelenben költi el remélhető jövedelmét s előre meríti ki egyedüli tekintélyes pénzforrását.

Az állampapír kibocsátása is e rovat alá tartozik, mit csak azért nem taglalunk bővebben, mert árnyoldalait a pénzről szóló fejezetben eléggé kimutattuk.

Marad még egyéb gyöngébb pénzcikarási forrásokon kívül a tulajdonképeni *kényszer-kölcsön*, mely az állam legszorultabb helyzetében is alig menthető, mert a pillanatnyi segély kedvéért kiszámíthatlan igazságtalansággal súlyosodik az ország lakosságára, káros következményei pedig soha el nem maradnak. Ha a nemzet ily kölcsönadásra kényszerítették, csak némi jogoság mellett az adózók megbecsült jövedelméhez kellene mérve lennie, pedig az ily jövedelmet elég nehéz megtudni, főképe a gazdagabb osztálynál, a tőkepénzeseknél, kereskedőknél és bankároknál, s mindig inkább terheli a vagyonukat kevésbé eltitkolható föld- és telekbirtokosokat. Az ily kényszer-kölcsön még veszélyesebb, még szomorúbb következményeket von maga után, ha behajtásához, a gazdasági szempontot mellőzve, politikai tekintetek is járulnak, hol a kormányközegeknek nagy hatáskör nyílik a lakosság zsarolására.

Fő árnyoldala pedig az ily kényszer-kölcsönnek, hogy az

állam zilált pénz- és megromlott hitelviszonyait bizonyítja s mindamellett, hogy elégtelen, mert csak pillanatnyi segítyt hoz, az államnak hitel szerezte jövedelmi forrásait ha örökre nem is, de hosszú időkre elzárja.

Az 1848-diki események óta hazánk felett elvonult évsor e kényszer-kölcsön jóformán minden nemével megismertetett, s alig szükség rá utalnunk, hogy az érintett szomorú következmények sehol el nem maradtak. Volt állampapírpénzünk, pedig több rendbeli, melyet kibocsátása után sok évre a nemzeti bank váltott be, de ez azóta nem is vergődhetett fel azon, töle méltán követelt kötelesség teljesítéséig, hogy a kibocsátott bankjegyeket érezpénzzel beváltsa. — A kiadások visszatartásáról nem szólnunk, azok előkerülhettek, de említjük az 1854-iki nemzeti kölcsönt, melynek kivétele körül számtalan visszaélés történt s mely az előre meghatározott 500 milliónál, igaz, többet jövedelmezett, de nem volt haszon benne, mert az 1861-diki országgyűlési s az azóta folyó birodalmi tanácsbeli tárgyalások eléggé bebizonyíták, mily állapotra jutott az osztrák államhitel s mily nehéz volt a közel mult évben csak 30 milliónyi kölcsönre szert tenni Ausztriának, mely jövedelmi forrásait, legalább mi a magyar korona országait illeti, az utóbbi 12 évben bővebben kiaknáza, mint azelőtt több emberélet alatt.

Igaz, hogy mind e balkövetkezmények előidézéséhez a politikai viszonyok is járultak, de az eredmény nem kevésbbé tény, hogy zilált pénzügyi viszonyokat pillanatnyi erőszerekkel gyógyítani nem lehet.

Helyesen rendezett és kormányozott államban lehetetlen meghatározni, meddig terjed a hitel. Az néha³mesés magasságra emelkedhetik s oly összegeket szolgáltatathat az állam kezébe, melyeket másunnan nem volna képes meríteni. De ép e könnyűség okozta, hogy több állam megfoghatatlan könnyelműséggel dönti magát oly adósságba, mely nem csak hogy alig elviselhetlen súlyt gördít a jelenlő nemzedékre, de kiszámíthatlan nehézségeket okozhat és áldozatokat követelhet azoktól, kik utánunk fogják az országokat lakni.

Bármily csekély útmutatást szolgáltatott is e rövid fejezet az államadósság körül fölmerülő nehézségek kikerülésére, annyit ebből is láthatunk, hogy nem csak a kölcsön kötésekor választandó

a felforgó viszonyoknak leginkább megfelelő adósságnem, hanem hogy tekintettel kell lenni az ország legfőbb jövedelmi forrására, az adóra, mely utóvégre is alapul szolgál az államadósság elviselhető nagyságának s melynek erején túl nem lehet menni, ha az állam komoly szándéka, hogy a létező, vagy kötetendő adósságok legalább arányos részét megtéríti is.

Az adónak pedig vannak határai, ezt egész önkénytelen kivetni lehetetlen, ha az ország erejét nem csak kímélni, de növelni is akarjuk — mit különben bővebben fejteget a következő fejezet.

NEGYEDIK FEJEZET.

A z a d ó.

I. Az adó jogossága és szükségessége.

Minden országban vannak közös szükségletek, melyeket az ipar maga vagy épen nem, vagy csak igen tökéletlenül elégíthet ki. A társadalom e gondot tehát vagy az államhatóságra bizza, melynek hivatalnokai a végrehajtó közegek; vagy pedig kisebb hatóságokra, például a megye vagy község tisztviselőire, kik szintén eljárnak a közös ügyekben; miután pedig e szükségletek ki-elégítése hatóságok megbízása által, költséggel jár, a társadalom e közös költségeket egyes tagjai által fizetett részletekben állítja ki. Az ily kivetett költségrészletek *adóknak* neveztetnek. Az adó alól senki sem vonhatja ki magát, ha társadalomban él, mert beleegyezik a társadalom nyújtotta előnyök élvezetébe, ennél fogva jogos, hogy a szükséges költségek fedezésében is részt vegyen, mint az bizonyos meghatározott szabályok szerint az országok alkotmányaiban is meg van állapítva; mert önkény szerint, és ellenörködés nélkül, csak kényúri kormány alatt vetik ki a köz-költségek fedezésére megkivántató adót.

Több nemzetgazda megszorítja az állam szerepét az adó meghatározásában, és hova fordításában. Ennek csak kényúri kormány irányában van értelme; a hol a kormány fíteendőibe (miket különben a politika tudománya szigorúbban meghatároz) a nemzeti képviselő is befoly, ott e megszorítás fölösleges.

Az iránt, mire és mennyire legyen befolyása az államnak a közügyekbe, kevés összhang uralkodik a tudomány férfiai között. A tizenhét század nemzetgazdái a közoktatást és vallás-ügyet számították ide. *Smith*, ki oly szigorú az állami beavatkozás

megszorításában, kivételt tesz a népnevelésre nézve. *Say* elismeri, hogy az ipar tekintetében kevésbé haladott államokban a bátorítási díjak is helyökön vannak s azt állítja, hogy a hasznos elemi munkák szaporodását (a könyveket is ide értve) biztatni kell s azoknak minél több vevőt szerezni; sőt bizonyos közmunkák hasznosságát is bizonyítgatja. Már a munkáról szóló fejezetben is volt alkalmunk néhány ily különböző nézetet felhozni, melyek e nemzetgazdák között uralkodnak. *John St. Mill* nagyban bővíti az állami előjogok lajstromát, s néhány más író még az említettük angol szerző által megengedett előjogokat is megtoldja. Nem akarván megoldani az annyira nehéz és ellenmondásteli kérdést, mely könyvünk határán messze túl vinne, azt t. i., vajjon mi a magánipar feladata? mi tartozik az állam körébe? mégis néhány elvet meg kell e tárgyra nézve állapítanunk.

Ha a közöltségről szólunk, ha a kormány teendőiről beszélünk, ez nem azért van, hogy a dolgokat egész terjedelmükben megvilágítsuk, hanem csupán azért, hogy kizárólag a társadalmi viszonyoknak nyújtott biztonág szempontjából tekintsük. Az állam ugyanis nem teljesítette feladatát tökéletesen, ha az egyéni érdek véres összeütközését gátolta, ha az egyeseket az erőszak és család ellen megvédte. Azt hisszük, hogy ezen kívül más feladata is van, és e nézet helyességét be fogjuk bizonyítani, oly szerzöt idézve, ki e tekintetben igen helyes eszmemenetet követ. *Íme Rossi* szavai majdnem ugyanazt mondják, mit valamelyik előbbi fejezetben szintén elmondtunk, és sokkal több tekintettel vannak a társiaság és nemzeti kölcsönösség eszméire, mint a nemzetgazdasági értekezések rendesen szoktak, mikor a szabadság, akár felvilágosodás, akár szükséges ösztönző, akár azon módok hiányával, melyek az összetartáshoz és szervezéshez kikerülhetnek, egyik-másik oly föltétet nélkülöz, mit a társadalom erkölcsi és anyagi fentartása és haladása igényel:

„Az állam — mond *Rossi* az adóról szólván — egyetemes társulat; ha az egyéneket pártfogolja, az egyetemes társulat fejlődéséről és haladásáról is kell gondoskodnia. Ilyformán ez a polgári társaság közigazgatási tanácsa, és ezért van, hogy nem csak közvetve a termelésbe avatkozik, hanem a közvetlen termelésben részt is vesz.

„Hol volnánk most — mond ugyane szerző — ha az ál-

lan mindent az egyéni érdekre s a csupán akarat szerinti társulatra hagyna? Hogy erről meggyőződünk, tekintjük csupán, mi volt az állam gyermekkorában, mielőtt az elmék fejlődtek, az értelmiség terjedt s a társulat hatalmát, e nagy igazságot megértették. A társulat hatalma valóban oly igazság, melyet a nemzetek meg nem értenek, csak ha a művelődés pályáján már jól előre hatoltak. Mi lett volna a polgári társadalomból, ha a kormány csupán nemleges szerepet vállal, ha csupán az egyéni érdek közötti harcz akadályozására szorítkozik? Még most is a középkor nyomorában tengődnénk.

„Kétségkívül roppant kincseket pazaroltak el, s gyakran rosztul kezelték a közvagyon: a történelem nagyon is sok példáját mutatja fel a közös érdek rosz felfogásának. De, mert minden lehető jót nem valósítottak, és az emberiség oly gyorsan nem haladt, mint azt *a priori* óhajtani s remélni lehetett, mégis áll, hogy, ha a társadalom oly haladást tett, minőnek most is tanúi vagyunk, ez nagyrészt azon befolyásnak tulajdonítható, melyet a kormányok gyakoroltak, meg nem elégedve az egyének biztonsága iránti gondviseléssel, hanem sokkal közvetlenebb módon működve közre a társadalom erkölcsi és anyagi haladására, segélyével a közköltségeknek s az adónak, és a társulat érdekében cselekedve azt, mit a magántökek és egyéni társulat annyi idő alatt soha nem tehettek, sőt nem is képzeltek, hogy valaha tehessék.

„A közköltségek — mond valamivel tovább *Rossi* — gyakran jótétemény azokra nézve, kik ezek nélkül soha nem részesülnek vala az egyetemes vagyonban. Midőn az állam azon dolgozik, hogy mindnyáját bizonyos nemű oktatásban részesítse, mi egyebet tesz, mint hogy a társulat egyik nagy munkáját végzi? A mit itt a közoktatásról mondtam, azt számtalan egyéb dologra lehet alkalmazni. Ha a kormány városrészeket leromboltat, új utcákat kihalás, levegőről s világosságról gondoskodik ott, hol azelőtt csak sötétséget, nyomort és szennyet láttunk, vajjon a gazdag nyer-e e költségekből, ki a világosságot és tisztaságot ott találhatja a hol neki tetszik? Ez bizonyára csak azok javára van, kik e nélkül ezen előnyökben soha sem részesültek volna.

„S így, ha az állam termel, ez nem csak azok javára van, kik fizetnek, hanem mindnyája javára, míg a magántársulatok

gyakran semmi hasznot nem hajtanak azoknak, kiknek módjuk nincs ily társulatban részt venni.

„Az egyetemes társulat utóvégre nem egyéb, mint maga a polgári társadalom.

„A közköltegek nyújtják a módot, hogy a társadalom hasznos, termelő és nyereséges legyen, ne csak némelyekre, hanem mindnyájára nézve. Ez itt a főpont, ez a zsinórmérték, mely szerint az adók hasznosságát meg kell becsülni. Azt kell kérdezni, vajjon hovafo rdításuk a közhasznosság által van-e kijelölve; s e hovafo rdítás tétete a polgári társadalommal évenként legalább egy-egy lépést előre a fejlődés és jólét pályáján.“

Az állam eljárásának s az adónak szerintünk ezek igaz elvei. Azt hisszük, megegyeznek a közköltegek mérsékelt állapotával, a mivelődés valódi haladásával, melynek jelleme az egyéni tevékenység mind nagyobb fejlődése és a magántársulatok mind tágabb hatásköre azon mértékben t. i., a mint a szabadság is fejlődik és az egyének mind képeesebbek lesznek, hogy egymást megértsék és együvé működjenek; mely föltét nélkül a gazdasági törvények legszebb magyarázatai, valamint a politikai törvények legkitünőbb alkalmazása eredmény nélkül maradnak. Tegyük hozzá, hogy az ilyképen értelmezett és gyakorlott kormányeljárás igazságtalan gyanúsítgatása a communismussal több vakságra, mint világos értelemre mutat. E módon az állam közbenjárása folytán elterjedt biztonsa got is a communismus egy nemének tekinthetnök, valamint minden az adó miatt tett közös eljárást. Egyik megyebeli lakos például azért fizet adót, hogy igazság szolgáltatassék az egész országban, nem pedig csak azon törvényszéknél, mely alá ő tartozik. Azon megye például, melyben kevés bűn követtetik el a biztonsa g és vagyonossá g ellen, azért egyforma adót fizet a másik megyével, melyben számos ily büntény fordul elő. Ez az, a mit kölcsönösség neve alatt kell értenünk; e kölcsönösség mindnyája javára van, bár egyes esetekben nem mindnyájan egyformán részesülnek javaiban.

El kell ismernünk, hogy a kormány eljárása iránt viseltetett ellenszenvből származik *Say* azon állítása, hogy abból, mit a kormány elkölt, semmi meg nem marad, s hogy ez ellenszenv által ragadtatá el magát, mikor ezt írta: „A mely perczben valamely érték az adózó által meg van fizetve, rá nézve el van veszve, a

mint pedig a kormány által elköltetett, el van veszve az egész világra nézve s többé nincs meg a társadalomban.“ Szint ily állítás *Destutt de Tracy* ezen mondása: „A közköltések összesen a terméketlen és improductiv költségek osztályába sorozhatók.“

Bastiat, ki becses és bölcs irataiban nem egyszer szorítja meg túlságosan az állam törvényes jogait, más tekintetben tökéletesen tanítja az adóügyet, melyben valóságos kölcsönös szolgáltatást, vagyoncserét lát: „A társadalmi gazdaság eredeti elemei — úgymond — voltaképen nincsenek megváltoztatva a csere e különös alakja által, főkép ha minden fél beleegyezését föltehetjük. Ez mindig a fáradságok, a szolgálatok cseréje. A tisztviselők fáradoznak, hogy az adózók szükségleteit kielégítsék; az adózók dolgoznak, hogy a tisztviselők szükségleteit fedezzék . . . Ha az adó nem szükségkép veszteség, még kevésbé szükségkép rablás.“

Ugyan ily értelemben nyilatkozik egyik leghíresebb német nemzetgazda *Rau*¹⁾, kinek főkép a pénzügyi tudomány alapos tárgyalása körül, melynek körébe az adó kérdése voltakép tartozik, nagy érdemei vannak: „Az államhatalom megadóztatási jogát az állampolgári adózási kötelezettség egészíti ki. Ama jog és ezen kötelezettség abban rejlik, hogy azok, kik az államban élnek s az államkötelék malasztjait érzik és sok egyes intézmény előnyeit élvezik, ezért azon terhekben is kell, hogy részt vegyenek, melyek szükségesek arra, hogy az állam egész hathatóságát kifejthesse. A hol tehát s a mennyire az adók a többi államjövédelmet kiegészítve az államszükségletek fedezésére *szükségesek*, ott *jogosultaknak* is tekinthetők. A védelem, melyet az állam polgárai vagyonának nyújt, ki nem zárja a jogot, hogy szükség esetén a magán vagyon egy részét az államjövédlem számára igénybe ne vegye. Oly adók, melyek valósággal közhasznú költségek fedezésére szolgálnak — s csak olyanok igazságosak — hovaforrásukból eredő üdvös hatásuk által megtérítik a polgárok által hozott gazdasági áldozatot.“

Hogy a nemzetgazdasági tudomány több legderékabb s legbölcsebb bajnokai ellenszenvét az államhatalom iránt meg-

¹⁾ Grundsätze der Finanz-Wissenschaft, I. főrészt: A legfőbb adóztatási elvek fejtegetése stb.

értsük, szükség emlékezetünkbe visszaidéznünk nemcsak a kormányok visszaéléseit, melyek elég természetszerűen szülhettek ily visszahatást, hanem a vadabbnál vadabb dicsbeszédeket, melyekben több híres író e visszaéléseket részesíté és melyek e tárgyra nézve még korán sincsenek kimerítve. A legkönnyelműbb kölcsönök, a legnyomasztóbb adók még mindig találtak vakbuzgó védőkre. Az elméletileg szemlélt adók dicsőítésére valóságos hymnusokat énekeltek, bár az állam a legroszabb módon költött. Ha ez elvakult dicsérőknek hinni akarunk, nem létezik veszteség, mert a pénz nem megy ki az országból. Így, ha a test egy része az egésznek rovására gyarapodik is, az nagyon mindegy; s a nemzetek, melyek nyomasztó adóról panaszkodnak, nem tudják mit beszélnek. Láttuk, mennyi alapja van amaz okoskodásnak, hogy a közkinestárt meg lehet tölteni az adósok rovására a nélkül, hogy ez a legkisebb rosz hatással volna az ország jólétére.

De hagyjuk e badarságokat, szorítkozzunk inkább arra, hogy az önmagában tekintett adó törvényességét elismerjük. Ennek megállapítása végett elég arra figyelnünk, hogy a társadalomban a munkának nem csak egy neme létezik. Ha szükség a földet művelni s bevetni, kelméket gyártani, a kelméből öltönyöket készíteni, házakat építeni stb., szóval élelemről, ruházatról, lakásról gondoskodni, szükséges a munka más, nem kevésbé kikerülhetetlen neme is, az t. i., mely az előbbieket támogatja. A mint az egyik munkás gabonát termeszt annak számára, a ki fon és gyárt, és ez megint azért dolgozik, a ki a földet műveli, ép úgy kell mindnyájának annak számára is munkálódni, a ki őket megőrzi, törvényt szolgáltat, vagy a közigazgatás körül fáradozik. Ennek is szüksége van azok munkájára, cserében azért, melyet helyettök végez.

És vajjon az adóhoz kell-e folyamodni, hogy az állam szükségletei fődöztessenek? E kérdés nem lehet kétely tárgya az újabbkori nemzeteknél. Nem lehet, mert *Smith* megjegyzése szerint nincs mód, hogy a nemzetek más jövedelmekhez forduljanak, mert a jelen államoknak nincs más jövedelmi forrásuk.

Ha az ó-kori társadalom kezdetleges alakját tekintjük, azt találjuk, hogy valamely arabs- vagy tatárfőnök költségei fedezését leginkább nyája szaporodásában leli, melynek őrizetét ő maga

igazgatja, mintegy első pásztorja csapatjának vagy törzsének. A hajdani kis köztársaságokat is idézik, melyek kereskedelmi üzletökből gyakran tetemes jövedelmet birtak szerezni. Az ily jövedelmi források, igaz, a jelenben sem apadtak el egészen. Ilyen például az állam kezelte pósta-jövedelem. Ennek egy neme a dohány-, só-, salétrom-, lőpor-egyedáruság stb. Több országban az állam, mint gyárnok is szerez jövedelmet, vannak így például Ausztriában is porcellán- és más gyárak; van több állami előjog, melyekből a kormány szintén jövedelmet húz, ilyen a bánya- s a pénzverdejog, van több fenségi előjog (Regale), honnan a kormány pénzelt s van főképp a fekvő birtok, az állam- és koronajószágok és erdők, melyek helyes kezelés mellett ugyan tömérdek, de a közköltségekhez aránylag még sem kielégítő jövedelmet hajtanak. E birtok hajdan a fő jövedelemforrás volt azon államokban, melyek a pásztoréletből régen kiléptek. Így a régi görög és római köztársaságok a közköltségek nagy részét az állam fekvő birtokának jövedelméből fedezték. Ez vala sokáig az európai uralkodók majdnem egyedüli vagyionforrása. De a régi köztársaságban s a későbbi monarchiai államokban is minden ember katona volt és saját költségén élt és ruházkodott. Ismerjük a hűbéri rendszert, hol az egyes fejedelmek hűbéresei egész csapatokkal valának kénytelenek sikra szállani, ha urok harciba keveredett, a nélkül, hogy ezzel több költséget okoztak volna fejedelmöknek. Az újabb korban megváltozott e viszony; az állandó hadseregek annyira megsaporiták az uralkodók költségeit, hogy azokat az eddigi úton fedezni lehetlenné vált. Ha az állam eleget akart tenni szükségleteinek, nem volt más módja, mint vagy a kereskedelem, vagy az egész földterület urává lenni: mely eljárás, mint tapasztaltuk is, merőben ellenkezik a szabadsággal és általános elszegényedéshez vezetne. És még e módok is elégteleneknek nyilvánultak egy nagyobb mívelt állam költségeinek fedezésére, akarva nem akarva, az adó egyik vagy másik neméhez kellett folyamodniok, mely által a nemzet, magánjövedelme egy részének feláldozásával, az államnak jövedelmet szerzett.

II. Az adó tárgya és az adóztatás főszabályai.

Ha az adó jogosságát és elkerülhetlen szükségességét elismerjük, önkénytelenül azon kérdés merül fel: mi legyen tárgya, s mire lehet az adót kivetni? Hogy az adó jogos és igazságos legyen, mindenesetre valamennyi jövedelemre s a munka minden termékére ki kell terjeszkednie.

Ez világosabb lesz, ha visszatekintünk az adó régiebb elméletére s a nemzetgazdaság történelmét tárgyaló fejezetben már felemlített physiokraták rendszerére emlékezünk, kiknek állítása szerint minden érték a földből származik, a miért természetesen az adó is csupán erre súlyosodhatik. Hibásnak vallva az érték felőli elméletöket, hibásnak bizonyul be az adó felőli nézetök is. Minden munka termékeny ¹⁾ és keresetül szolgálván az illetőnek, jövedelmet is szerez neki. Ha az adót csak egy osztályra, a földbirtokos osztályra vetnék ki, ez valóságos igaztalanság volna, és annyival sértőbb, mert a társadalom nem nyújt érte semmi szabadalmat vagy kiváltságot, minőket a physiokraták papiron szerettek fölemlíteni, kárpótlásul a földbirtokosokra rótt terhekért. Igaz, hogy a földbirtok sokat képes fizetni a nélkül, hogy ebből más baj eredne, mint az, hogy a földjára, vagy a haszonbér kevesbül; lehetetlen azonban, hogy az állam innen szedje mindazon költséget, mely nélkül el nem lehet; ha ezt megkisértené, a földművelés csakhamar a nemzeti jólét nagy kárára pangásnak indulna. Ugy a szükség, mint a méltányosság szempontjából kell, hogy az adó minden termelési forrásra, a munka minden osztályára, az innen eredő jólét minden nemére kivetessék. Vagyis más szavakkal: az adónak *általánosnak* kell lenni, úgy, hogy egy állampolgár se bujhassék ki alóla, csak ha vagyoni viszonyai olyanok, hogy a legszükségesebbek megszorítása nélkül nem adhat az államnak semmit; másodsor *egyformának* kell lennie, azaz minden polgárnak egyforma szabály szerint s az államhoz való viszonyán alapuló mérték szerint kell adózni.

¹⁾ E határozott állítás nem ellenkezik egy korábbi állításunkkal a munka termékenységét illetőleg, mert itt az egyéni szempont az irányadó s így csakugyan minden munka ad terméket vagyis jövedelmet.

És itt merül fel egynehány legnehezebb, egyszersmind legfontosabb kérdés: Vajjon az adó csak egy legyen-e, azaz egyenesen azon jövedelemből kerüljön-e ki, melyet minden polgár munkája s tőkéje, még pedig ingó, vagy ingatlan vagyontökéje után húz? Az adó ezen alakja bizonyosan nagyon előnyös volna, az önkényes és költséges eljárás egész tömegét fölöslegessé tenné, s mindenkit aránylag terhelne, nemcsak az állam szükségleteihez, hanem saját jövedelmi forrásához képest is, mely kérdést különben végtelen nehéz megoldani.

Az adó e neme csábitá el Franciaország egyik híres és szellemdús férfiát *Vaubant*, ki alkalmazását *királyi tized* nevezet alatt ajánlá. Megjegyzendő, hogy *Vauban* e mellett meghagyta a fogyasztási adót, és néhány a közönségnek tett szolgálatból eredő jövedelmet, például a póstajövedelmet is. Ez adóra nézve a jövedelem tizedét és huszadát határozta legszélső mértéknek. Ez általános adó alkalmazását részben több országban most is láthatni. Angliában például ez adó (*income-tax*) a jövedelem bizonyos magasságán fölül alkalmaztatik, a nélkül azonban, hogy ott egyedüli adó gyanánt szerepelne. Megvan a jövedelmi adó Ausztriában is több rendbeli adó között. De a jövedelmi adónak, legalább a mint eszményét képzelik, ha nem is egyedülinek, mégis olyannak kell lenni, hogy kétszeresen ne sújtson egy tárgyat más adóval együtt; különben csak eltakart és olyanokra kivetett adó, kik azt fizetni képesek s melylyel némi kivételes költségeket akarnak fedezni. Az angol *income-tax* pedig ilyféle adó. A jövedelmi adó, legyen az bár egyedüli, vagy legalább uralkodó adónem, forduljon bár elő számtalan más adó között, melyeket nehéz behajtani, vagy melyek nem arányosak, gyakorlatban, fájdalom, oly nehézségekkel jár, melyeket nem mindig s nem mindenütt lehet legyőzni. Az adózókat gyűlöletes kémkedésnek teszi ki az állam részéről, míg az állam az adózók részén számtalan eltitkolással s csalással találkozik. Az adó ezen alakja sok bírálóra s aránylag kevés védőre talált a nemzetgazdák között, főleg a mi korlátlan s kizáró egységét illeti; de nem is igen ajánlható, mert — mint *Rau* mondja — az adókivetés kikerülhetlen hiányai az ily egyedüli adó magas kulcsa mellett, nehezen elviselhető mértékben volnának érezhetők és nem volnának igazol-

hatók, s így alkalmasint mindig csak eszmény marad, melyet meg lehet ugyan közelíteni, de tökéletesen elérni soha.

Jobb talán a többféle és különböző alakokat öltött adókhoz folyamodni. Mielőtt azonban főnemeiket leírni, szükséges tudnunk a szabályokat, melyek alá az adók általánosan esnek, s minő azok természete.

Mindenekelőtt szükséges tudnunk, mi az igazságosság az adók körül; mert ez ügyben az igazságosság a cél, mely felé itt tán inkább kell iparkodni, mint bármi más tárgynál; ezt kívánják a népek is, mert az adó nagy terheket, gyakran elviselhetleneket ró rájuk mielőtt előnyöket is nyújtana, mely előnyök sokszor kétesek, s a legtöbb esetben nehezen is megbecsülhetők.

Az egyformaságot és arányosságot már említettük, mint főelveket, e fogalmakhoz lehetne még a meghatározott (fix) és a haladványos adót csatolnunk.

A *meghatározott* és *egyforma* legrokonzabb fogalmak, mégis nagy köztük a különbség. A meghatározott adó ugyanis az volna, ha az állam minden tagja ugyanazon adórészletet fizetné; itt főlöszlegesen megemlítenünk, hogy ez eljárásban kevés a méltányosság s a meghatározott számot sokkal csekélyebbre kellene szabni, mintsem a fedezendő államszükségletek kívánják, haugyan azt akarjuk, hogy az adózás *általános* legyen, azaz: hogy az állam valamennyi polgárát érje. Mert ha az állam egyformán pártfogolja is a tulajdont s a munkát, innen még nem következik, hogy mind e munka és tulajdon ugyan egy értékkel bírjon. Az állam meg nem őrzi mindegyiket egyforma veszteségtől; az egyikre nézve megóvott veszteség lehet 2; másakra nézve 20; egy harmadikra nézve 100. Ha most mindegyiket egyformán fizettetné, ez csakugyan badarság volna. Kell, hogy a jutalmazás *arányos* legyen a nyert szolgálathoz. Minden, a mi a társadalmi pártfogás alatt áll, arányosan járulhat a költségekhez is. S ez volna az igaz elv. Az adót gyakran a biztosításhoz hasonlították; a biztosításnak valamely társulatnál az az igazi és természetes elve hogy a biztosítéki díjat a biztosított tárgy értékéhez aránylag fizessék, bármi legyen is ez érték. Ez elvet vallotta a francia forradalom. Azelőtt az adórendszer legkirivóbb hibája az aránytalanság vala; a nemesség például nem fizetett adót; azt hitte,

lerója minden tartozását az által, ha katonáskodik. Így fizettek adót az egyháznak, míg ez maga részéről az államnak nem fizetett. Itt különben az arányosságban befoglaltatik az *általánosság* is; mert ha az egyes szabadalmazott osztályok ezentúl szintén kénytelenek fizetni, ha többé nincs kivéve ez alól senki, el van érve a másik főelv, az adók általánossága.

Sokan különben e mellett meg nem állapodtak s azt állíták, hogy az arányos adó, ha jobban felel is meg az igazságosságnak, mint a merő egyenlőtlenség, egészen az sem közelíti meg, a miért is sokan az úgynevezett *haladványos* (progressiv) adót ajánlották. E rendszer voltaképp az adólab fokozatos emelkedésében áll s leginkább a jövedelmi adó kivetésénél több helyt divatozik is. Kivetése olyformán történik, hogy például 200 frtnyi jövedelem szabad marad, a további 100 frtnyi jövedelemtől egy százalék kivántatik, új 100 frttől kettő s így tovább. Ez adónem mellett föl lehetne hozni, hogy minél nagyobb valaki jövedelme, annál több elkerülhető, a fényűzés sorába tartozó kiadásra képesíti tulajdonosát, vagyis, ha a jövedelmet több részre osztják, annál kisebb az egyes összegek belértéke s annál könnyebben nélkülözhető, minél több ily egyes összeg létezik. E szerint a gazdagabb jövedelemmel bírók sokkal többet viselhetnek el, mint azok, kiknek jövedelme csekély, s így többet lehet megvenni a gazdagon, ki azt kevésbbé érzi meg, mint a szegényen, kit az adó néha túlságosan terhel.

Már *Montesquieu* is, jóval *Rousseau* előtt, ki a haladványos adó határozott pártolója volt, ezt mondá: „Az igazságtalan arány az, mely szigorúan a vagyon arányához van mérve“; és egy Athénében divatozó adóról szólva mondá: „Az adó igazságos vala, bár korántsem volt arányos. Ha nem is alkalmazkodott a vagyon arányához, alkalmazkodott a szükségletekéhez. Úgy ítéltek, hogy mindenkinek testi szükséglete egyforma; e testi szükségletet nem kell megadóztatni: ez után jön a hasznos, ezt meg kell adóztatni, bár kevésbbé, mint a fölöslegeset; a fölösleges nagy megadóztatása pedig gátolja e fölösleg létrejöttét.“ Maga *Say* is, bár kevés következetességgel, ha műve szellemét tekintjük, méltányosnak mondja a haladványos adót. Szerinte az, a ki csak a szükséges élelmet termeli maga és családja számára, nem adózhat szigorúan azon arányban, mint az, a ki ki-

váló tehetségei, roppant birtoka, vagy tetemes tőkái folytán, nem csak élvezi s az övéinek is megszerzi a fényűzés legköltségesebb élvezeteit, hanem évről évre kincseit is szaporítja.

Ez esetben több okot lehet felhozni. Ha a jövedelmet részletekre felosztva gondoljuk, mint feljebb említők, ez egyes részek értékcsökkenése kiválólag csak akkor fordul elő, ha az illető csupán személyes élvezetre fordítja; ha ujjá termelésre, vagy közhasznú célokra használja, ez többé nem áll s itt a fokozatosan emelkedő adó roppant károkat okozhat az általános jólétnek is. Továbbá sehol sem állapodtak meg bizonyos szilárd fokozatban, mely minden tekintethen megfelelne az igazságosságnak; ha pedig a haladványt folyton alkalmazva gondoljuk, végre is oly ponthoz kell jutnunk, melynél az adó az egész jövedelmet megemésztí. Ez megakasztaná az iparos haladást, a tőkegyűjtést, még pedig sokkal elébb már, mintsem e véglethez jutott, hogy mennyi káros rejlik ebben, úgy az egyesre, mint a közvagyonosságra nézve, az többször külön mutatva, mert végpontja nem a vagyon egyforma elosztása, hanem az egyforma elszegényedés volna.

Ha pedig a haladványos adót azon irók szempontjából tekintjük, kik ez adónemet leginkább védtek, azt találjuk, hogy ők a társadalmat már előre is két osztályra osztják: gazdagokra és szegényekre; ők az államot teszik bíróná a fölösleg és szükségesség meghatározásában; ők nem csak az igazságosság és méltányosság, hanem a törvényes könyörületesség terére helyezkednek és azon ürügy alatt, hogy az egyiket megszabadítják terhétől s a másikra többet rónak, valóságos szegénytaksát hoznak be. A haladványos adó úgy bán a méltányossággal, mint ezt a communisták értelmezik, nem pedig úgy, mint a nemzetgazdák általában a méltányosságot érteni szokták; helyesebben mondva, nem a méltányosságra törekszik, hanem az egyenlősítésre, az egyformaságra. A valódi méltányosság azon adózásban található fel, mely arányos a koczkáztatott s az állam által biztosított vagyonhoz.

Ha a haladványos adót a gazdasági hasznosság szempontjából vizsgáljuk, alapos hibái még inkább kitűnnek. Ez oly adó, melynek határai s korlátai nincsenek s mely a közvagyonosságot az állam kényére bizza. Nincs a mi akadályoztassa, hogy lelkiismer-

retlen kormány kezében a fosztogatás eszközévé ne váljék; de még bizonyos mérséklettel alkalmazva is, azon káros hatással van, hogy a takarékossgot elbátortalanítja s a tőke elköltésére ösztönöz. És föl is téve, hogy a legvégső határig nem viszik és folyvást növekedő haladványban emelkedve végpusztulásra nem vezet, azon eredménye mindenesetre van, hogy a tőkék külföldre özönlését eszközözi, míg gyakran a külföldi tőkék is igen csekély biztosítékot kívánnak, hogy az országba szivároghassanak. Végre pedig valóságos fejadóvá fejlődik, azaz oly adónemmé, minőt a polgárok mindinkább gyűlölnék, minél inkább közelítik meg az általános művelődés magasabb fokait.

Mind ez előrebocsátottakból az világlik ki, hogy az adónak arányosnak kell lenni; az adóztatásban ez volna az eszmény. Csakhogy ne csalódjunk; ez eszme megközelítése nagy nehézséggel jár, sőt ki sem vihető. A gyakorlati életben látjuk, hogy a legtöbb adónem korántsem közelíti meg eléggé ez arányossgot.

Smith az, ki az adó szabályait is majd legtöbb igazságsággal állapította meg. Szerinte az adónak oly módon kell kivetetni, hogy az adózótól soha többet ne kívánjon, mint külön jövedelme bizonyos arányos részét. E szabály legfontosabb az igazságosság és a termelő erők egyforma terhelése kettős szempontjából. Az eltérés e szabálytól csak zavart okoz a különféle osztályok viszonylagos helyzetében és károsítja a szolgálatok egyetemességét és rendjét. Az egyes adózótól követelt részletet, valamint a fizetési határidőt az adózónak ismernie kell, nehogy ez iránt visszaéléseknek s önkénynek helye legyen. Ez világos és szükséges eljárás, melyet rendszeres adókiivetés mellett mindenütt követnek s melynek fontosságát főleg kivételes politikai állapotban lehet megítélni, hol akár a kormánytól magától, akár közegeitől gyakran oly adónemek és összegek kívántatnak, melyekről az illetőnek semmi tudomása nincs, de a ki engedve az erőhatalomnak, fizetni kénytelen, bármennyit s bármi név alatt és időben követeljék is a rá kivetett adót. A harmadik főszabály abban áll, hogy az adórészlet fizetése oly határidőhöz legyen szabva s oly alakban követeltessék, mely az adózóra legkevésbé terhes. Ezt mindenütt az ország és tartományok, sőt az adózók különböző osztályaihoz kellene szabni, mert a háztulajdonos például bizo-

nyára más határidőben fizetheti adóját legkönnyebben, mint a földműves, míg viszont a kisebb kézművesnek, az egyszerű munkásnak azon fizetés esik legkönnyebben, mely tőle apró részletekben bár egy évben többször követeltetik. Egyik további, szintén fontos szabály az, hogy a nép által fizetett adóösszeg lehetőleg legkevesebbé haladjon meg az államkincstárba valóban befolyt összeget s hogy minél rövidebb idő alatt kerüljön a nép kezéből az államkincstár kezelésé alá. Vagyis: az adóbehajtásnál minél kevesebb ügynök legyen alkalmazva s a befizetés is minél kevesebb formaszerevével és csavargással járjon. Minél több az adóbehajtás körül működő hivatalnok vagy tisztviselő, annál nagyobb összeg fordítandó ezek fizetésére, annál nagyobb terhet kell a népre róvni, hogy az állam e roppant költség levonása után azon összeghez jusson, melyre valóban szüksége van. Minél több formaszerevével jár az adófizetés, minél több időt kell az adózónak ácsorgással, ideoda futkosással tölteni, annál több időt rabolnak el termelő foglalatosságától, annál inkább érezhető rá nézve is az adó súlya; és minél több ideig kell az adóösszegnek egyik másik pénztárban heverni, sokfelé ideoda küldözéssel, nehézkes számadással, hasztalan ellenörködési formaszerevével küzdeni, míg illető helyre jutván, az állam által azon célra fordíthatatik, mely miatt be volt hajtva, annál több kárt szenved az állam a pénz hosszabb kamatozás és gyümölcsözés nélküli heverése által, mi főképp sújtó oly államra nézve, mely — mint jelenleg Európa legtöbb állama — adóssággal levén terhelve, azok kamatait folyvást kénytelen fizetni. E szabályhoz *Smith* még azt is csatolja, hogy az adó olyan legyen, mely lehetetlenné tegye az illetőknek, hogy kötelezettségek alól kibújjanak; e lehetőség ki kerülése annál fontosabb, mert nagyban rontja azon nép erkölcsiségét, hol ez gyakorlatba vétetik.

Ezek után talán fölösleges elmondanunk, a felvilágosodott nemzetgazdák legnagyobb részével, hogy az adó *mérsékelt* legyen, s hogy mindenek fölött a jövedelmen alapuljon. Nem-e világos, hogy azon adók, melyek a tárgyakat megdrágítják, elkelésüket is megakadályoztathatják, a termelők és fogyasztók nagy kárára? Nem-e világos, hogy az adó, ha nem a jövedelemre, hanem a tőkére van kivetve, betömi a közvagyonosság forrásait a forgó tőkében, melyek annak újjátermelésére és gyarapítására vannak

hivatva? *Malthus* esett ezen, okos nemzetgazdánál alig megfogható hibába, midőn azt állítja, hogy a termelőknek oly nagy hajlamu van a takarékosagra és tőkékük növesztésére, hogy sokat is termelnének, ha akadályok nem gördülnének eléjük. *Ricardo* is, ki anynyi világot derített a nemzetgazdaság néhány más fontos és homályos kérdésére, elég különösen gondolkozik, midőn azt állítja, hogy az adó bármily magas legyen is, nincs befolyással a gazdagság összegére. Pedig a túlságos adók, azon rossz hatáson kívül, melyet az egyesekre gyakorolnak, bizonyos erkölcsstelenítő, csalásra vezető befolyással is bírnak. A lehető legnagyobb mérséklet az adókimutatásban axioma az államra nézve, melyet csak különczködő észjárásu elmék nem akarnak elismerni. „Nem szabad adót kivetni — mondá *Necker* — míg ki nincs merítve mind azon segélyforrás, melyet a jó rend és takarékoság nyújtanak.“ *Say* is hasonló módon itél: „A legjobb pénzügyi terv: minél kevesebbet költeni, és a legjobb valamennyi adónem között a legkisebb.“ Nem hiszszük ugyan, hogy valami nagyon könnyű az újabbkori államok költségeit fedezni, ha a bevételi forrásokat igen szűkre szabják, de azért mégis mindenekelőtt a mérsékelt adókimutatást ajánljuk, mint a közvagyonosság és jólét legbiztosabb fentartóját, mint egyedüli biztosítékot a központi hatalom mind nagyobb nagyobb túlkapásai ellen.

Szükséges-e ez állítást példával is támogatnunk? Azt nem kell messze keresnünk, csak a legutóbbi évtizedben követett osztrák központosítási rendszerre utalunk, mely alatt az adók roppantul emelkedtek, a bevételi források egyre tágultak s bőven szolgáltaták volna az okszerű államköltségek fedezését, ha inkább a költségeket idomították volna a jövedelmi forrásokhoz, s nem folytonos adóemelések által iparkodtak volna a fenérintett központi hatalom nevelésére célzó költségeket fedezni. Az adók több neme elérte a lehető legmagasabb fokot, melyen túl nem emelhetők a nélkül, hogy a máris tőkékhez nyúlt országokat végkép ki ne szivják, s az önkénytelen megállapított költségeket még sem képesek fedezni; az adóval együtt az államadósság is szaporodott, minden emelkedett, csak az ország adófizetési képessége nem.

III. Az egyenes és közvetett adó.

A nélkül, hogy az egyik vagy másik országban fenálló adórendszeret tüzetesebben tárgyalnók, vagy a bennök létező különféle adónemeket mind elősorolnók, meglehet állapítanunk az egyenes és közvetett adók elméletét, az adók közül csak azokat emelvén ki, melyek közvetlenül és nagy mértékben érdeklik a politikai gazdaság alapelveit.

Egyenes adók azok, melyeket a törvényhozó névszerint ezen meg amaz adózótól követel, melyek bizonyos névjegyzék szerint egyenesen azon személytől hajttnak be, melyet az állam a kivetett adó által érni akar.

Közvetett adónak pedig azt mondjuk, melyet bizonyos személyek csak előlegeznek, míg azt mások nekik megtérítik s melyek nem egyenesen a személyre, hanem a tárgyra vetvék ki, behajtatván bizonyos cselekvény alkalmával, a nélkül, hogy az állam tekintettel volna arra, kitől ered e cselekvény. Így, ha valaki a város sorompója elé kerül s oly tárgyat visz magával, mely a vám alá esik, nem kérdezik kicsoda, nem is szükség tudni, vajjon a megadóztatandó tárgy, melyet a város területére be akar vinni, az övé-e, vagy a másé. Ez nagyon mindegy, itt csak a cselekvény forog fen, hogy valaki valamit be akar a városba vinni, e valamit megvámoztatják, s így a tárgy az, mely az adó alá esik.

Itt azután több kérdés merül fel. Legelőbb is kit sújt az adó? Azt-e, ki azt valóban megfizeti, vagy azt, ki a megadóztatott tárgyat termeli, azt-e a ki a tárgyat fogyasztja, vagy talán épen megoszlik bizonyos arány szerint mindnyája között? Ez fontos nemzetgazdasági kérdés, és megjegyzendő, hogy, ha kiválóan is a közvetett adónál fordul elő, viszonylagosan bizonyos egyenes adóknál is jelenkezik, például a föld- és házadónál.

Helyesen észrevették, hogy az adók ezen osztályozása voltaképen sok kívánni valót hagy, s hogy épen a fenemlített mellékkörülménynek kellene kijelölni mindegyik helyét. Különbén bármint álljon is a dolog, annyi bizonyos, hogy, ha az adókat egyenes és közvetett adókra osztjuk, ez jóval könnyíti fejtegetésüket és nagy mértékben felel meg a dolog természetének.

Lehet ugyanis az adókat még azon mód szerint is beosz-

tani, a mint a polgár adózási képességéhez vannak mérve s csak e szerint bizonyos tárgyakhoz kötve. Így lehet, minden egyes polgár vagyonállapotát és adóképességét megtudván, az adót e szerint követelni; ekkor személyek forognak szóban és vagyonuk becslése után kerülnek ki a telek-, ház-, jövedelmi-, kereset- s ezekhez hasonló adók. Vagy pedig a vagyon hovaforrását vevén szemügyre, az adókötelesek kiadásaihoz mérik az adó nagyságát, mely adónem fogyasztási- vagy fényüzési adók nevezete alatt ismeretes. Ilyen módon szedik be a közönséges fogyasztási adót, a só- és dohányegyedárúság-, a bélyeg-, vám-, pósta- s hasonló illetékeket. E beosztás különben nagyrészt összeesik az előbb érintettel, mert az utóbbi adónemek többnyire közvetett adók, bár mindig nem azoknak látszanak. Mert például a birtokátruházási illeték csak látszólag egyenes adó. Minden vevő ugyanis kiszámítja, mit jövedelmezhet a ház- vagy földvételbe fektetett tőke, számba veszi a fizetendő illeték-összeget s betudja a vételárba. A birtokosság érdekei az állam fontos kötelességévé teszik, hogy ez adót a mennyire lehet, mérsékelten vesse ki; mert magassága megakadályoztatja a forgalmat, mely annyira szükséges a bő termeléshez, főképp pedig a földbirtoki vagyonosodás gyarapításához. Különben, ha magas ez adó- vagy illeték, nagyban elősegíti az eltitkolást, úgy az államkincstár, mint a közérkölcésiség nagy kárára.

Az iparadó például, valamely iparos foglalkozás tőkéből vétetik *engedély* czíme alatt. Erre többnyire a haladványos adó alkalmaztatik, legalább az alsó osztályu iparágakban, mert általa tulajdonkép az iparos vállalatba fektetett tőkét s nem a vállalkozói munka jövedelmét akarják sújtani s mert igen nehéz minden egyes iparnemnél, vagy ugyanegy iparnem több vállalkozóinál a befektetett tőke nagyságát szigorúan megtudni. Pedig ez adónem is csak névleg egyenes adó. Ezt is nagyobbreszt a fogyasztó viseli, a mennyiben a tudakozás és kínálat törvényének befolyása alatt a termelőnek sikerül azt a fogyasztóra tolni. Minthogy ez is a termelési költségek egy neme, többnyire betudatik az iparcikk árába, legalább a termelők iparkodnak magokat kárpótolni az általuk előlegnek tekintett adóösszegért.

A ház- vagy épületadó különbözik a földadótól, melyről azonnal szólunk. Legalább az adó csak egy részlete eshetik a

beépített földre s csak e részlet volna földadó; azon részlet, mely az épületre esik, itt fontosabb s külön tárgyalást kíván; gazdasági szempontból ugyanis nem a telek a főtárgy, hanem az épület. Itt is az a kérdés: ki viseli tulajdonkép a házadót? Mert két érdekelte féllel van dolgunk: a ház tulajdonosával s a bérlővel.

Ha tehát valamely épület megadóztatik, bátran kérdezhetjük: kit sújt ez adó, a tulajdonost-e vagy a lakót; vagyis általánosabb, de szintén alkalmazható kifejezéssel: a termelőt-e vagy a fogyasztót? Így állítva a kérdést, lehetetlen azt általánosan megoldani. A mit meg lehet határozni, annyi, hogy jólétnek örvendő országban, a hol iparos tevékenység létezik, a házadó többnyire a bérlőre esik; míg ellenben, ha az ország vagyonsága és lakossága fogy, a háztulajdonosok kénytelenek viselni a házadót. Ha a tőke meg van ingatva és nyugtalanítva háborúk, forradalmak s efféle események által, kevésbé szenved a bérlő, mint a háztulajdonos. Ez ép ellenkezője annak, a mi legalább a tudakozás és kínálat határai között, kedvező időszakban történni szokott. Példa erre Olaszország hajdan oly virágzó, jelenleg néptelen városai. Ott roppant helyiséget lehet kibérelni oly áron, mely Párisban vagy Londonban a legszegényebb lakosztály évi bérére nem volna elegendő. Különbén a legnépesebb város közepe is jelentkezhetik ily tünemény. Elégséges erre új elhelyezkedése a népességnek, hogy bizonyos előbb kedvelt, fényes városrész elhagyatva maradjon. Mit tesznek ez esetben a háztulajdonosok, hogy az adót a bérlőre tolják? Nem fognak-e itt a bérlők nyerni, azon körülménynél fogva, hogy a tulajdonosok ingatlan tőkékkel kedvök szerint nem rendelkezhetnek? Mert ha el is adják házaikat, a kérdés nem változik, mivel a vevő bizonyosan számba veszi a lakatlanságot és csekélyebb vételárba egyezik. Itt is minden a tudakozás és kínálat viszonylagos hatásától függ; ha valamely adott ponton elég az épület, hogy a bérlők könnyen válogathatnak, a tulajdonosok viselik az adó terhét; azon városokban pedig, vagy városrészekben, hol a fényűzés, vagy az üzlet élénksége letelepedik, szóval, hol a társalmi élet öszpontosul, az ellenkező történik; itt az előnyös körülmények a háztulajdonosok részén vannak, a bérlő sürgetőbb szükséglet befolyása alatt állva, sőt gyakran egyedárusággal levén szemben,

miután bizonyos adott ponton a házakat kény és kedv szerint szaporítani lehetetlen, fizet, s fizeti a magas lakbérben a háztulajdonosra rótt adót is.

Ha bizonyos körülményeknél fogva, meghatározott helyen kell laknunk, világos, hogy egyedáruság befolyása alatt állunk; nincs egy háztulajdonos sem, ki ezt ne tudná s ebből nem akarna nyereséget húzni. Különben, ha egyenkint, mint bérlők szenvedünk is ez alatt, ez mégis oly tény, melynek inkább örülnünk kellene, mert általában a nyeresmények magasságát jelzi, mely közvetve a közjólét emelésére is szolgál. Van azonkívül egy körülmény, mely a magas lakbér súlyát némiképp enyhíti s az a napjainkban mindinkább terjedő közlekedési könnyűség, mely eltörülve, vagy legalább megkönnyítve a távolság hátrányait, lehetőségessé teszi a lakóknak, hogy távolabb eső, többnyire olcsóbban lakható városrészekben letelepedve, mintegy ellensúlyozzák a háztulajdonosnak az előnyös fekvésből jutott egyedáruságot.

Az egyenes adók legfontosabb neme a földadó; és a mellett, hogy egyik legrégebb, egyszersmind legigazságosabb adónem, mely ellen alig lehet elvi kifogást tenni, bár több angol nemzetgazda, nevezetesen *Mac Culloch* oly tant vall, mely véggkép eltér a physiokraták ilyenétől és nem kevésbé rendszeres. Újabb időben több német nemzetgazda, ezek között *Hoffmann* is a földadó ellen nyilatkozott.

Pedig a földadó, hacsak rosszul nincs kivetve és tulságosan magas adóláb szerint nem szedik, csupán a föld tiszta jövedelmét terheli és roppant összeget szolgáltat a közköltségek fedezésére¹⁾, míg azon előnnyel is bír, hogy kiválóan a földbirtokos viseli, azaz: hogy nem tolhatja oly könnyen a fogyasztóra, mint az adók legtöbb nemét. Más, a földadó mellett szóló körülmény az, hogy folyvást csökkenni látszik a földjövedelem azon folytonos emelkedésénél fogva, mely a népesség szaporodásából s az innen származó nagyobb tudakozásból ered. Ebből ugyan nem következik, hogy a lehető legnagyobb mérséklet itt is ne volna tanácsos, nemcsak a földbirtokosok, de általában a fogyasztók érdekében is. Mert, ha igaz is, hogy a föld tulajdonosa az emelt adó miatt nehezen lesz hajlandó termelését megszorítani s

¹⁾ Austriában $\frac{2}{3}$ -dát a rendes adónak.

általa a kínálatot kevesbiteni, mit a külföldről hozott készlet csakhamar kiegyenlítene; még sem szabad a földet túlságosan terhelni, ha azt nem akarják, hogy a tőke a kimerülésig fogyjon a tulajdonos keze között, a földművelési nyereség egyre csökkenjen s utóvégre is az aránytalanul magas adó egy része a fogyasztóra háramoljék. Ez esetek pedig beállhatnak, ha az adó a földjáradékot egészben elnyeli, vagy talán azon még túl is emelkedik.

„Egyik lényeges észrevétel — mond *Passy*¹⁾ — a földadót illetőleg az, hogy lassan egészen megszűnik terhes lenni a földbirtokosra nézve, főképp pedig az új megszerzőre nézve. Ez eredmény azon átruházásokból származik, melyeknek a földbirtok tárgya. Minden egyes birtokrészleten, az adó folytán, az állam bizonyos járadéka fekszik; a vevő s az eladó ezt tudják; adás-vevéskor tekintettel vannak e tényre, és az ár, melyen a földbirtok elkel, nagyánt azon jövedelem szerint szabályozódik, mely az adó magasságából látható s ennek levonása után tiszta jövedelemkép fenmarad; így eljön az idő, mikor a birtokosnak épen nincs joga panaszkodni egy régibb adósságért, melyet birtokba léptekor talált s nagyságát ismerve, betudhatta azon áldozatokba, miket hoznia kellett, hogy a birtokot megszerezhesse. A hosszabb tartam ez eredménye is tanácsolja, hogy a földadó változtatásához csak utolsó esetben szabad nyúlni. Nem lehet az adó lábat felemelni a nélkül, hogy ne csak a földbirtokos jövedelméhez nyúljanak, hanem azon tőkéhez is, melybe megszerzése került; ellenben nem is lehet az adót leszállítani a nélkül, hogy megajándékoznák a földbirtokosokat, nemcsak az államot illető járadék egy részével, hanem e járadék tőkéjével is. Ily változtatások pedig nem működhetnek fontos következmények nélkül. Egy esetben a birtokososztálynak oly veszteséget okozhatnak, mely elszegényedéséhez vezet, a másik esetben, ugyszólván ingyen gazdagodnak meg; mindkét esetben pedig megváltozik a létező helyzet és a vagyonosság és gazdagság viszonya a külföldi néposztályok között.“

A földadó kivetése és behajtása többféle módon történt és történik jelenleg. Hajdan a földi termények bizonyos részében

¹⁾ A „Dictionnaire de l'Écon. pol.“ „Impôt“ című cikkében

állott, melyet az adóköteles természetben szolgáltatott át, úgy körülbelől, mint nálunk a forradalom előtt földesúri vagy papi tizedet szolgáltattak az uradalom vagy egyház kezébe. Ez különben csak az őskori terménygazdaság körébe való, azért kár hátrányait bőven elősorolnunk, melyek az adókötelesek sokféle zsarolásán kívül leginkább abban állottak, hogy nem a földbirtoknak tiszta, hanem nyers jövedelmét sújtották s ez által az okszerűbb gazdálkodást, a szorgalmasb művelés folytán eszközölhető gazdagabb termelést nagyban megakadályoztatták.

Franciaországban még mindig bizonyos számarány szerint vetik ki a földadót az egyes megyékre, bár utóbbi időben ebben nagyszerű változásokat tesznek, a telekkönyv eredményei szerint enyhítve, vagy emelve a túlterhelt, vagy kévéssé megadóztatott megyéket.

Leghelyesebb kivetése a földadónak az, mely a tiszta földjövedelem bizonyos részét veszi igénybe¹⁾; a föld tiszta jövedelmének megbecslése különben elég nehézséggel és költséggel jár.

Mindenekelőtt föltételeztetik oly telekkönyv, melyben az országban létező minden egyes földbirtok nem csak följegyezve, de osztályozva, számozva, nyers és tiszta jövedelmét kimutató táblázatba legyen foglalva, hogy az államnak alapja legyen, melyen a földbirtokot, az igazságot leginkább megközelíthető módon megadóztathassa. A telekkönyv elkészítése roppant munkát és költséget igényel és gyakran még sem felel meg céljának, mint azt a telekkönyvvezés története csak Magyarországon is bizonyítja, hol óriási költségek kárba veszttek s a rosszul megkezdett munka céltalansága kitünvén, újra meg kellett tenni az előmunkálatok nagy részét, a nélkül, hogy még most is a célnak minden tekintetben megfelelő telekkönyvvel bírnánk.

Ily telekkönyv elkészítése különben annyi ismeretet tételez föl, gyakorlati véghezvitele annyi nehézséggel jár, tanulmányozása sokkal több tért igényel, semhogy egy „kézikönyv“ szűk határai közé szoríthatnók. Elég tudnunk, hogy telekkönyv segítségével érhető el minden egyes földdarab természetének, értékének és termőképességének ismerete, mely azért szükséges, hogy ennek

¹⁾ Ausztriában például eredetileg 16 százalékot.

alaján készíttessék el a földadó kivetésére és behajtására szolgáló adókulcs.

A mi a *fej- és személyes adó* nevezete alatt ismeretes adónemeket illeti, ezeket azon vád éri, hogy a tárgy helyett a személyhez fordulnak. Hibájokat mérsékelt magasságuk takarja, bár eléggé kitünik, ha a népszerűtlen, természetben kiszolgálandó adó alakját öltik, minők a katona-élelmezési szállítások, az útkészítés, előfogatok és több ilyféle szolgálatok.

A fej- és személyes adó mellett legfeljebb azt lehetne felhozni, hogy általa a szegényebb sorsú, más adónem által nem terhelt munkás, cseléd, vagy napszámos is egyenes adó alá kerül; különben igen gyarló adónem, mert aránytalanul sújtja az adózókat, s főleg a szegényebb osztályra súlyosodva itt is a több gyermekkel bíró, nevelésökkel amúgy is eléggé terhelt családapát éri legérzékenyebben.

Az iparadóról *Smith* úgy vélekedik, hogy ez, bármiképp vessék is ki, mindig a fogyasztóra háramlik. *Franklin* osztja e véleményét. „Ne gondoljátok — úgymond — hogy adót vethettek a kereskedőre, ő azt okvetlenül betudja árújába.“ *Ricardo* is ezt állítja: „Ha az adó — így ír — csak néhány tárgyat vagy iparágat ér, bizonyosan felesigázza az általa talált iparcikk árát. Például a kalaposokra kivetett adó, emelni fogja a kalapok árát: mert, ha a kalapos nem emeli gyártmánya árát, nyeresége a megélhetésre szükséges nyereségén alól marad és kénytelen lesz művességével felhagyni s másra térni. Azon esetben pedig, ha az adó valamennyi iparos nyereseményét éri, ők is csak úgy emelhetik gyártmányaik árát, mint előbb néhányan közülök, pedig fel is fogják emelni s a fogyasztók lesznek kénytelenek az adó terhét elviselni...“

Ez állítások helyesek, csak hogy számba kell venni a nehézséget is, mely sok iparosnál ellene szegül az áremelésnek, mert általa cikkei elkelését is kockáztatja, míg egyúttal művességét és iparágát sem oly könnyen cserélheti fel mással, bár *Ricardo* ebben akadályt nem látszik találni. Ez észrevétel különben újra arra utal, hogy ez adónemet is csak mérsékelt magasságban szabad az illetőkre kivetni, mert bizonyos mértéken túl emelve, könnyen elbátortalanítja az ipart, míg egyszersmind a

termékek árát felesigázva, káros hatását egyidőben a termelőkkel és fogyasztókkal is érezteti.

Nem volt szándékunk az adók hosszú sorát végig tárgyalni; az eddigiekből is kitűnt, hogy a többféle adó kivetését se jogtalanul se helytelenül nem tartjuk, csakhogy a kivetés mindenütt a lehető legigazságosabb és a lehető legmérsékeltőbb legyen, mert bármily észélyesen van valamely adó kigondolva, bármily arányosan elosztva, ha magassága olyan, hogy az általa talált adóköteles el nem viselheti és másra nem tolhatja, nemzetgazdasági hatása káros lesz nemcsak az egyesre, hanem a közjólétre nézve is.

Van még egy fontos neme az adónak, mely iránt több nemzetgazda nagy előszeretettel viseltetik s melyet itt közelebről meg fogunk világitani, ez a *közvetett adó*.

Az egyenes és közvetett adókat régen össze szokták hasonlítani előnyeik, vagy helyesebben csekélyebb hátrányaik szempontjából. Az egyenes adónak tett, egyik leggyakoribb szemrehányás, hogy az adó természetében rejlő kellemetlenséget azzal is szaporítja, hogy a fizetési kénytelenség bizonyos határnapon jelenkezik. Másik szemrehányás, hogy az egyenes adó gyakran csak névleg az, míg többnyire azokat sújtja, kiket vele találni nem akartak és szabadon hagyja azokat, kiket kell vala sújtania. Ez állítást különben előbb constatáltuk a ház- és iparadó tárgyalásakor. Egyik további hibáztatása az egyenes adónak abban áll, hogy inkább a személyekhez, mint a tárgyakhoz fordulván, a társadalom kezdetleges állapotának visszaidézését akarja elősegíteni. Akkor is ennyit meg ennyit vetettek ki családonkint, ennyit meg ennyit nyájankint s ily módon szedték az adót. E szemrehányás különben több egyenes-, főleg a földadóra kevésbé illik. Végre pedig, és helyesen, azt állítják, hogy az egyenes adó, bár sokkal érzékenyebben sújtja az adóköteleseket, egymaga nem volna képes eleget tenni a jelenkori államköltségvetés nagyszerű követeléseinek.

Visszatérve azon hibára, hogy az egyenes adó inkább a személyhez, mint a tárgyhoz fordul, azzal is vádolják, hogy kevésbé önkényes és szabad akaratunktól függő, mint a közvetett adó, mely az iparcikkek árának részét képezvén, akkor

fizettetik, mikor akaratunk és tehetségünk van vásárolni, s melyet mindenki vagyónához mérhet, e szerint fogyasztván többet vagy kevesebbet. A mely kormány mérték nélkül akarná a közvetett-adót sürgős szükségletei szerint emelni, csakhamar apadni látná e jövedelmi forrást; ez vissza fog vonulni, azt mondák, mint valami szabad lény, melyet meg akarnak sérteni, míg az egyenes adó rabszolga, melytől annyit zsarolnak, a mennyit akarnak.

Igaz, hogy a földtől, vagy a személyektől annyit lehet követelni, a mennyit akarnak, csakhogy a beszéd lehetőségének is van határa, a mikor azután kénytelenek lesznek a földet vagy az ingóságokat, szóval az adó tárgyát eladni s ez által az adóztatás forrását betönni. E bizonyos szabad akarat, s az adóköteles kényétől függő elhatározás mondatja a közvetett adó védőivel: „Szegény, szolgai ország és egyenes adó, ennek kétszeressé, háromszorossá emelése rendkívüli szükségletek esetén, mindig együtt jelenkező tények. Gazdag, szabad ország, és követett adó, kivételes szükségletek fedezésére az államhitel szintoly állandóan együtt jelenkező tények, mint a fentebbiek.“

Hogy a közvetett adónak elsőseget kell tulajdonítanunk, ha csupán *politikai* szempontból tekintjük, nem szenved kétséget; csupán ez képes a nagy költségvetéseket lehetővé tenni, csupán ez képes bizonyos önámítást szülni az adókötelesekben azon összegek iránt, melyekkel a kormány az adásvetés tárgyait megadóztatja, hogy bevételét a szükséges költségek határáig terjeszthesse. De maga ez önámításnak, a mennyiben létezik is, vannak határai, és az maga is oly veszély, mely az annyira kényelmes, annyira hajlítható eszköz használata mellé a vele való visszaélés kísértését helyezi. Az igaz, hogy az emberek szeretnek csalódní, de a helyett, hogy e hajlamokkal visszaélnek, nem-e sokkal helyesebb, ha józan eszűkhöz és értelmiségűkhöz folyamodnak? Helyesebb-e a közvetett adót ápolgatni, mint kimondani, hogy az inkább a közönség előrelátása hiányán táplálkozik? Nem-e sokkal helyesebb a fogyasztási tárgyakra, az adó által okozott magas árat tetemesen lejjebb szállítani s az emberektől inkább azt kívánni, hogy az e csökkenés által engedett gazdálkodás folytán megtakarítható összegeknél csekélyebb vagyónrészetet egyenes

adóban fizessenek? Mert, ha igazat akarunk mondani, el kell ismernünk, hogy a közvetett adó csupán szükségességénél fogva igazolható; nem jár az veszély nélkül, ha oly igen iparkodnak szépségeit kitüntetni; nagyon könnyen megesik, hogy magasztalásuk alkalmával hibáik is kitűnnek. A közvetett adó több lelkesült védője ezt maga is elismerte. Van ugyanis ez adónemnek három helytelen tulajdonsága: először igen nehéz beszélni, azután gyakran árt a termelésnek, végre pedig veszt nagyságából, ha mértéken túl emelik.

Hagyjuk el e harmadik észrevételt, mely bizonyos pontig biztosítékot nyújt a túlterhelendő adókötelesnek, és szemléljük csak a két első.

Nehéz ez adót behajtani; mert a fogyasztás legtöbb tárgyára kiterjedvén, annyifélének kell lennie, a mennyi a megadóztatott tárgy, alkalmazkodnia kell a fogyasztási tárgyak forgalmához és cseréjéhez, az adószedő kormányközegnek lesnie kell azokra, ha a városba hozatnak, ha a határon átvitetnek, el kell mennie az adókötelesekhez s az adótárgyat vagy termelését saját házukban ellenőrizni, mi e behajtást oly gyűlöletessé teszi; gyakran ez adónak az egyedáruság alakját kell ölteni s terhelnie a termékeket mihelyt elkészültek, hogy az állam biztos legyen az iránt, hogy az adó árukba betudatik, mint azt a dohánynál, sónál, löpornál stb. tapasztalhatjuk is; így lesz költségessé, gyűlöltté és ellenségévé az emberi, ipari és kereskedelmi szabadságnak. A termelésnek pedig az által árt, hogy már némely ősanyagra is súlyosodván, a nemzeti termékek árát felcsigazza, melyek legolcsóbb gyártását azon érdek parancsolja, hogy a külfölddel lehessen versenyezni. Szükséges továbbá a legbonyolódottabb, legnehézkesebb eljáráshoz fordulni, hogy a termék mindjárt elkészülése percében adó alá vétessék, mert különben számtalan csalásra és eltitkolásra ad alkalmat.

Ime a helytelenségek, melyeket maguk a közvetett adó védői is elismernek.

A csalásokat, igaz, egyrészt ki lehetne kerülni az által, hogy eredetiben adóztatják meg a terméket. Így az adó alá eső termékek forgalomba nem kerülhetnek, csak ha ez adó le van fizetve; akkor többé nem szükség vigyázni cseréjökre és elkelé-

sökre, ez kevesebb költséget okoz az államnak, kevesebb kellemetlenséget, veszteséget az adózónak, valamint a csempészet könnyűségét is akadályozza és az alkalmat erre ritkítja. De ez mindössze is csak enyhítő szer, melyet mindenütt s mindenkor nem lehet alkalmazni.

Nézzük inkább, hogyan áll a dolog a közvetett adók igazolásával, mely adónemet nem akarjuk bántalmazni, a mennyiben a szükség kivetésöket parancsolja, de a melyet nem fogadhatunk el igazoltnak a politikai gazdaság elvei szerint.

A legszámosabb, egyszersmind legszegényebb osztályt illetőleg azt mondják, hogy a közvetett adó, melyet az ország határain az idegen gyármányra róvnak, vagy a város határain a beszállított termékekre vetnek, nem terheli azon szegényeket, mert módot találnak, hogy ezért magukat kárpótoltassák. Kell, azt mondják, hogy a munkás bérében lelje az általa fizetett adó megtérítését, mert különben megváltoztatná mesterségét, vagy éhen halna.

De nem-e hiábavaló föltevés ez? A bér, mint láttuk, a rendelkezhető tőke s a munkásosztály aránya szerint szabályozódik. Ha az adó a nyereségek nagy részét elnyeli, gondolható-e, hogy a vállalkozók csakhamar késznek nyilatkozzanak oly áldozat hozatalára, mely a munkásoknak megtéríti az általuk elviselt költséget? Bizonyára nem; mert ha tehetik, az egész terhet a munkásokra rójják; ha a verseny a munkást kereső vállalkozók közt ezt nem engedi, legalább osztolni fognak a teherben. Csak azon egy esetben, ha a munka oly keresett lesz, hogy a munkások szabhatják meg árát, fog a teher is egyedül a vállalkozókra esni. Itt is, mint másutt, minden a tudakozás és kínálat közötti aránytól, és ezeknek a munka és tőkéhez való viszonyától függ. Idéznek ugyan példákat; azt mondják, hogy a városon belől dolgozó munkás nagyobb bért kap, mint a kívül dolgozó, azon egyszerű oknál fogva, mert amannak fogyasztási adót kell fizetni, melytől ez fel van mentve. Azt mondják, hogy a mely munkás nagyobb városban dolgozik, jobban van fizetve, mint a vidéki, bár a mesterség ugyanaz s a mesrterség rangfokozata nem különbözik. E tényt nem lehet tagadni. Nem tagadjuk ama természetszerű törekvést, melynél fogva a munkás meg akarja

magának a termékek árát emelő adót térítettni, vagy más szóval, mely arra bírja, hogy élni akarjon; azt sem tagadjuk, hogy e törekvés nagyánt czélt ér; de bármit állított légyen *Smith*, *Mac Culloch* és újjabban *Thiers*, azt mondjuk, hogy czélt nem ér szükségkép, hogy csak ritkán éri el s nem éri el föltétlenül. A bér történelme, a mennyiben ki lehet azt ismerni, bizonyítja, hogy mindennemű jövedelem közt a bér az, mely leglassabban követi az áremelést, és ennek gazdasági oka elég egyszerű; abban áll t. i. hogy daczára a tőke és munka lényeges összhangjának, mindkettő a legvégső végletekig jogával él s csak az ellentállhatlan szükségességnek enged. A meddig a vállalkozó csak teheti, hogy az egész adót, vagy legalább nagy részét a bérbe betudja, addig meg fogja tenni. Nincs ez iránt fontosabb szabály az államra nézve, mint hogy a közvetett adóban a legnagyobb mérséketet tanusítsa.

Azt is említik, hogy a munkás művességét megváltoztathatja. De nem fog-e ugyane nehézségekkel más pályán is küzdeni? És miben is áll e munkanem változtathatása, melyet főkép *Ricardo* iskolája oly könnyűnek talál — papíron? Nem kíván-e minden iparos foglalkozás bizonyos képességet, bizonyos gyakorlatot, bizonyos tanulmányozást? „A földmivelők — mond *Sismond*¹⁾ — lehetnek-e orvosok, óráskok vagy kézművesek azért, mert bérök nem elegendő az életre? Bárminő legyen is valamely iparvállalat hanyatlása, soha se látjuk műhelyét előbb bezáratni, míg nem tulajdonosa végleg megbukott. Nem látni munkást, hogy előbb hagyná oda művességét, mígnem éhség által üzve mindent megkísértett, hogy a haláltól meneküljön, mint a hajótörést szenvedő gyöngye deszka után is kap, ha hajóját el látja merülni.“

Más, szintoly kevéssé kiérdemelt dicséret, mit a közvetett adó mellett felhoznak, az, hogy természeténél fogva arányos, mert a fogyasztás mindenki szabad akaratától függ. A ki sokat költ, azt mondják, sokat fizet; a ki keveset kénytelen költeni, adóban is kevesebbet fizet. E szerint ez oly adónem, mely lényegesen a szegényt pártolja. Pedig a tények nem felelnek meg e

¹⁾ „Nouveaux Principes d' Econ. pol.“

látszatnak. A közvetett adók e védelmére több jeles francia nemzetgazda, sőt maga *Say* is, bár másutt élénken védi a közvetett adót, oly érvekkel válaszolt, melyeket megtámadni lehetetlen. *Fassy* pedig amaz állításnak ép ellenkezőjét mondja, mer minél elkerülhetlenebb életszükséglet a tárgy, melyet a közvetett adó terhel, annál kevésbé alkalmazkodik az adó azok tehetségéhez, kik azt fizetni kénytelenek, annál többet von el a szegényebb családok jövedelméből. Erre a többek közt a sót hozza fel például az idéztük szerző. A só oly élelmiszer, mit senki nem nélkülözhet s mit mindenki körülbelől egyforma mennyiségben fogyaszt. Ebből az következik, hogy mindenki egyforma adót fizet az államnak az általa szükségelt sóért. Sőt a mi több, épen a szegényebb sorsuak azok, kiket élelmök minősége arra kényszerít, hogy több sót fogyasztanak s e szegények közt azok járnak legroszabbul, kiknek legtöbb gyermekök van, mert annál többet fogyasztanak. Ilymódon működik például az őrlési díj, mely sok helyen a liszt árát emeli; ez is többet vesz a szegénytől, mint a gazdagabbtól, és gyakran igen rossz befolyást gyakorol tápláléki módjuk választására.

Ily hátrányt, azt mondák, ki lehet kerülni, ha az adót azon mértékben emelik, a mint a tárgyak kevésbé égető szükségletet fedeznek s inkább a gazdagabb osztályoknál szokásos fogyasztás tárgyát képezik. Ez tagadhatatlanul igaz és a kormányok részben gyakorolják is az ily adóztatást, hanem két hatalmas ok ellenezni látszik általánosítását.

Egyik ok azon nehézségben rejlik, melylyel a különféle fogyasztási tárgyak osztályozhatók s a fényűzés közé sorozhatók, mert ez mindig a kormány önkénytes eljárásától függne; másik szintén lényeges ok az, hogy az ily fényűzési vagy legalább nélkülözhetőbb cikkekre kivetett adó mindössze igen csekély jövedelmet szolgáltatna az államnak. Egész Angliában alig 10 milliót jövedelmez a fényűzési adó, Franciaországban talán 4-et sem hozna, Ausztriában még kevesebbet. E mellett pedig kockáztatja a kormány, hogy szabatosan meg nem tudván háttározni mi voltaképp fényűzési cikk, ha a vagyonosokat a gazdagok ellenében pártolta, pártolnia fog kelleni a szegényeket a vagyonosok, a nyomorúkat a szegények ellenében és fokonykint mindinkább sújtani az egész nemzetet. *Pitt*, miután a kez-

tyüket, kártyákat s több effélét adó alá vont, kénytelen volt a boltokat s a zálogkölcsonöket is megadóztatni; 1797-ben pedig az angol kormány a hajporra is, mint fényüzési czikkre adót vetett s hogy ez jövedelmező legyen, jó magasra emelte, mi azt eredményezte, hogy semmit nem jövedelmezett. Midőn *Turgot* Franciaországban felényire szállította le a sorompói vámot és fogyasztási adót, a fogyasztás két annyira emelkedett s eredménye vagyis a bevétel gyarapodott. Miután *Napoleon* 1813-ban 29 franktól 40-re emelte a só árát, az állam bevétele csökkent s kénytelen volt árát 28 és $\frac{1}{2}$ frankra leszállítani, hogy belőle némi hasznot kerítsen. Daczára annak, vagy helyesebben annak következtében, hogy Angliában a vámot tetemesen csökkentették, részben el is törülték, vámbeli jövedelme mégis több mint 100 millióval szaporodott. Hollandiában s az egykori Piemontban is tetemesen gyarapodtak a vámbeli jövedelmek, mióta a tarifát leszállították. A vámok eltörlése vagy legalább újjászervezése a legszebb pénzügyi eredményeket szülte, miket a történelem fölmutathat, és ez után törekszik most is a francziaporosz kereskedelmi szerződés s az ahhoz csatlakozó kormányok.

Ennélfogva a közvetett vagy fogyasztási adók szervezésénél üdvösebbet nem ajánlhatni az államnak, mint azt, hogy lehetőleg legmérsékeltebben szabja meg. Mindazon helytelenség, mit azelőtt úgy az egyenés, mint a közvetett adók fejtegetésekor elmondtunk: a gyakori eltitkolások és csalások, a költséges beszédés, a népség sanyargatása, a gyűlöletes kémkedés, szóval mind az elősorolt hátrány kevésbbé érezhető, egyúttal kevésbbé káros is, ha az adó magassága az egyes osztályok fizetési képességével helyes arányban áll.

A jelen nemzedék eléggé felvilágosodott, hogy az adóknak az államra nézve elkerülhetlen szükségességét átlássa, és eléggé értelmes, hogy a türhető adó jogosságán ne kételkedjék. De eléggé felvilágosodott és értelmes arra nézve is, hogy meg tudja ítélni, mi célra fordítja az állam az általa fizetett adóösszeget, s könnyen beleegyezik nagyobb áldozatokba is, ha a fedezető költség czélszerűségéről, a közjólétre üdvös hatásáról meg van győződve. Kényurilag kormányozott államban az aránylag csekélyebb terhet súlyosabban viselik el, az adó kive-

tése és beszédese körül kifejtett, bár szükségcs kormányintézkedések gyűlöletesebbek és inkább keserítik el a nemzetet, mint a hol ez képviselői által maga szavazza meg az államnak hozandó, gyakran tetemesen nagyobb áldozatot, mert tudja, hogy saját gyermekei ellenörködnek az iránt, hogy vagyonát és szerzeményét nem kényuri szeszélyek kielégítésére nem a korlátlan hatalom megerősítésére, hanem hazája valódi szükségleteinek fedezésére fordítják.

670